

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

**A.BURXANOV, O.SATTORQULOV, G‘.BERDIYEV,
D.ESHPULATOV**

**MINTAQAVIY
IQTISODIYOT
DARSLIK**

5230100 - iqtisodiyot

GULISTON-2020

BBK:69,5 (5O`zb) 30-1

UO`K: 33

M-52

Mintaqaviy iqtisodiyot: oliy o`quv yurtlari bakalavr 5230100 – iqtisodiyot yo`nalishi, magistratura 5A230100 iqtisodiyot yo`nalishi talabalari uchun darslik. /A. Burxanov, O.Sattorqulov, G`Berdiyev, D.Eshpulatov, ma`sul muharrir M.T. Xodjiev. Guliston:

©«Ziyo nashr-matba». 2021.-540 b.

Ushbu darslik zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sharoitida mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirish muammolari bo`lgan ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillari hududiy jihatdan tadqiq etiladi, mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda hududlar iqtisodiyoti va hududlararo iqtisodiy aloqalar, bundan tashqari hududlar iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish masalalari bayon etilgan.

Ma`sul muharrir:

M.T. Xodjiev – Guliston davlat universiteti rektori, texnika fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Hasanov R.R.- iqtisod fanlari doktori, professor

Mamatov A.A.- iqtisod fanlari doktori, professor

*O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim
vazirligining 2020 yil 28 dekabrda 676-sonli buyrug`iga
asosan chop etishga ruxsat etilgan
(ro`yxatga olish raqami_____)*

ISBN 978-9943-6072-8-6

© A.Burxanov va boshqalar

© Guliston davlat universiteti, 2021

©Ziyo nashr-matba

«...Hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozim. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma'muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo'llash zarur. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqishimiz, ularning mustaqilligini yanada oshirishimiz lozim.

(Sh. Mirziyoev)

Kirish

Ma'lumki, mamlakatimizda 2017-2012 yillarda O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi mamlakatimizda ham, chet el ijtimoiy-siyosiy doiralari tomonidan ham katta qiziqish va e'tibor bilan o'rganilmoqda. Bu borada atoqli olimlar, nufuzli ekspert va kuzatuvchilar, turli darajadagi ko'zga ko'ringan rahbarlar o'z fikr-mulohazalarini bildirmoqdalar. Harakatlar strategiyasining har bir ustuvor yo'nalishi mamlakatimiz taraqqiyoti uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatimiz rahbarining 2018 yilning yakunlari va 2019 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishning ustuvor masalalarini qamrab olgan Murojaatnomasida 2019 yilni mamlakatimizda «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»-deb nomlash taklif etildi

va bu taklif bir ovozdan ma'qullandi¹. Mamlakatimiz rahbarining Murojaatnomasida ta'kidlab o'tilganidek: hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Globalashuv va inqiroz sharoitida iqtisodiy tizimlar rivojlanishining hududiy jihatlarning roli makro va mega darajasida o'sib bormoqda, bu mamlakatning mintaqaviy rivojlanishidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklardan kelib chiqadi. Bir tomondan, globalashuv - bu resurslardan samarali foydalanish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlarning sa'y-harakatlarini (kapital, mehnat, tabiiy va boshqalar) birlashtirish jarayoni, ikkinchi tomondan, bu xalqaro ekspluatatsiyaga olib keladigan resurslarning beg'araz harakatini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu resurslardan samarali foydalangan mega-korporatsiyalar miqyosiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Giper-urbanizatsiya, ko'plab mamlakatlar mintaqalarida markazdan qochish tendentsiyalari, ekologik muammolar, ishlab chiqarishning pasayishi va depressiya hududlarida ishsizlikning o'sishi mintaqaviy rivojlanishni boshqarish uchun ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Zamonaviy mintaqaviy iqtisodiyot sanoat korxonalarining joylashuvini birinchi navbatda muayyan hududning barqaror afzalliklarini (hududiy xarajatlar, ish kuchi, aholi punktlarining to'planishi, infratuzilmaning mavjudligi, xizmat ko'rsatish va taqsimlash joylari va boshqalar) hisobga olishi kerak, ya'ni. foydani ko'paytirish uchun mikroiqtisodiy omillarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirishga erishish zarur. Shu bilan birga, barcha zarur resurslar bilan tarmoqlar va tashqi savdo o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olishi zarur. Alohida ajratilgan sanoat korxonasini emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar majmuasini ko'rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ushbu nazariy yo'nalish xarajatlarni (nafaqat transport, balki ishlab chiqarish) minimallashtirishga o'tish bilan daromadlarni ko'paytirishga, o'zgaruvchan narxlar, ijara, talab va taklif funksiyalari va dinamik elementlarini hisobga olishi bilan tavsiflanadi.

O'zbekistonda mintaqaviy iqtisodiyot siyosati birinchi navbatda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish, mintaqaviy

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyovning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
<http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi-28-12-2018>

tabaqalanishni kamaytirishga qaratilgan. Ushbu siyosatni amalga oshirishning vositalari quyidagilar hisoblanadi: mahalliy byudjetlarni moliyalashtirishning mavjud tizimi, davlatning maqsadli ijtimoiy dasturlari, kam rivojlangan, mehnatga boy hududlarga yo'naltirilgan davlatning investitsiya siyosati, shuningdek yangi transport kommunikatsiyalari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hududiy dasturlari. Mintaqaviy darajada mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish va uni boshqarish yo'llarini tahlil qilish o'quv qo'llanmaning maqsadi hisoblanadi.

Ushbu darslik vazifasi talabalarda bugungi globallashuv sharoitida va jahon moliyaviy -iqtisodiy inqirozi davom etayotgan bir paytda iqtisodiy islohotlarning mintaqaviy muammolarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish asosida zaruriy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishdan iboratdir. 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasini amalga oshirish asnosida mamlakatimizni barqaror rivojlantirish borasida hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish jarayonlari darslikning obyekti hisoblanadi. Ayni bugungi kunda iqtisodchi kadrlar ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etish, mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilash, hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni mikro va makro darajada ta'minlashdagi muammolar yechimini izlab topish yo'l-yo'riqlarini o'rganishi lozim.

Shu bilan birga, mazkur darslikda mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni, aholi, mehnat resurslari va hozirgi demografik muammolarni o'rganish, bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qilinadi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlashda ilmiy-nazariy jihatdan yondashib, uni hal etishda amaliy ko'nikmalar hosil etishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham, mazkur darslikda milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o'rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo'llari va mexanizmlari, vosita va usullari bayon etilgan.

1-MAVZU. MINTAQAVIY IQTISODIYOT FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI, PREDMETI, OBYEKTI VA METODLARI

Reja:

1.1. Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida shakllanishi, predmeti va obyekt

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining vazifalari

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyot metodlari

Tayanch tushuncha va iboralar: mintaqaviy iqtisodiyot, mintaqa, mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi, tizimli tahlil, tizimlash uslubi, balans uslubi, normativ usul, iqtisodiy-geografik tadqiqotlar uslubi, iqtisodiy va matematik modellashtirish usuli, taksonomik uslub, ijtimoiy tadqiqot usullari.

1.1.Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida shakllanishi, predmeti va obyekt

Mintaqaviy iqtisodiyot fani - davlatlararo iqtisodiy zonalar, yirik iqtisodiy hududlar, alohida hududiy-sanoat komplekslari, shuningdek yirik sanoat va shahar aglomeratlari tizimi sifatida qaraladigan mamlakat iqtisodiyoti faoliyatining va rivojlanishining muammolari va shakllarini o'rganadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot - nisbatan yosh fan bo'lib iqtisodiy yo'nalishdagi mutaxassislarni tayyorlashda deyarli barcha mamlakatlarning o'quv rejalarida o'rganish uchun fan sifatida kiritilgan.

G'arbning ilm-fan sohasida «mintaqaviy fan» deb nomlangan ushbu ilm-fan yigirmanchi asrning 50-yillari oxirida shakllana boshladi. Ushbu ilmiy yo'nalishning ideologi va tashkilotchisi U. Ayzard edi. Mustaqil fan sifatida 1970-80-yillarda mintaqaviy iqtisodiyot fani shakllandi va 1990-yillarda o'quv fani maqomiga ega bo'ldi.

Mamlakatimizda XX asrning 70-yillarida mintaqaviy iqtisodiyot mavzusidagi dastlabki tadqiqotlar paydo bo'ldi. Biroq uzoq vaqt mobaynida bu bilimlar «iqtisodiy geografiya» kursining bir qismi sifatida universitetlarda o'qitildi, bu iqtisodiy ta'limning dastlabki sikli edi.

Mintaqaviy iqtisodiyotning jarayoni boshqa iqtisodiy va ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. Uning mavzusi iqtisodiy nazariya, sotsiologiya,

demografiya, siyosatshunoslik, menejment va boshqa fanlarning masalalarini o'zida qamrab oladi.

«Mintaqaviy iqtisodiyot» kontseptsiyasining ta'rifini hisobga olgan holda bir nechta yondashuvni qayd etish kerak.

Gramer nuqtai nazaridan «Mintaqaviy iqtisodiyot» iqtisodiyot fanlarida markaziy o'rinlardan birini egallashi kerak. Ushbu olimning nuqtai nazariga ko'ra iqtisodiyotning asosi uch qutbli tizim sifatida quriladi:

- 1 - makroiqtisodiyot;
- 2 - mikroiqtisodiyot;
- 3 - mintaqaviy iqtisodiyot.

Rus olimi mintaqaviy iqtisodiyot faning asoschilari biri akademik Nekrasovning fikriga ko'ra, mintaqaviy iqtisodiyot mamlakatning mintaqaviy tizimida va alohida mintaqada ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy jarayonlarni rejalashtirish va shakllantirishni belgilovchi iqtisodiy va ijtimoiy omillar va hodisalarning umumiylikini o'rganadi.

Nekrasov mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining joylashishini, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish uchun mamlakatdagi ishlab chiqarishning asosiy omillarini, mintaqaviy ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini oshirish masalalarini tadqiq etdi.

Granberg nuqtai nazaridan mintaqaviy iqtisodiyotning mavzusi keng ma'noda murakkab va ko'p tomonlama. Uning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) alohida hududlar iqtisodiyoti;
- 2) hududlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar;
- 3) mintaqaviy iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy hayotning turli jihatlarini balki davlat boshqaruvi va uni tartibga solish tizimini ham o'z ichiga olgan mintaqaviy tizimlarni, mintaqaviy byudjetlar va byudjetlararo munosabatlar tizimini, mintaqaviy va viloyat va shaharlar darajasida hukumatlararo transfertlar tizimini, shuningdek yuridik shaxslarga beriladigan byudjet mablag'larini, past darajadagi byudjetlarni subventsiyalari va subsidiyalari va mintaqadagi ijtimoiy munosabatlar tizimini, mintaqada aholi turmush darajasini ko'rsatkichlarini, mahalliy mintaqaviy bozorning salohiyatini, uning diversifikatsiyasi darajasini, mehnatga talabining darajasini, mintaqada demografik jarayonlar va ishchi kuchlari malakasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy iqtisodchilarning fikriga ko'ra, hozirgi bosqichda mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy vazifasi - iqtisodiy islohotlarning mintaqaviy muammolarini o'rganish va uni hal etishdir.

Ushbu pozitsiyaga ko'ra, mamlakatda mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy-hududiy mehnat taqsimoti va mintaqalararo iqtisodiy integratsiyani namoyon etadi va uning tendentsiyalari bo'yicha zamonaviy ilmiy qarashlarni o'zida aks ettiradi.

Xulosa o'rnida Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida - ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo'nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o'rganadi. Bundan tashqari, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini mamlakat miqyosida yaxlit o'rganadi. Zero, har bir hudud iqtisodiyoti, eng avvalo, mamlakat yagona xo'jalik majmuasining tarkibiy qismidir.

Shu bilan birga, mazkur fan mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo'jaligi tizimidagi o'rni, aholi, mehnat resurslari va hozirgi demografik muammolarni o'rganadi; bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qiladi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlaydi.

Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo'jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o'zaro munosabati tufayli hosil bo'lgan yaxlit birlikdir.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tishi munosabati bilan mintaqaviy iqtisodiyot fanining ahamiyati ortib bormoqda. Mintaqalarni o'rganishda hozirgi paytda ular da ro'y berayotgan holatni chuqur (qaysi jihatlari ortayotganini) tushunish lozim. Bozor munosabatlariga o'tish davrida O'zbekistondagi har bir mintaqaning iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha. Masalan, Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlari sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga ko'ra respublikaning boshqa mintaqalaridan oldinda turadi. Aksincha, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi bu ko'rsatkichlar bo'yicha quyi o'rinlarni egallaydi.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida hududlarni kompleks rivojlantirish tadbirlarini izchil davom ettirish lozimligi, xususan, iqtisodiyotdagi tizimli o‘zgarishlar natijasida yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi joriy yilda 35 foizdan 37 foizga ortishi kutilmoqda². Biroq ayrim shahar va tumanlarda bu o‘ta muhim masalaga etarlicha e‘tibor berilmayapti. Oqibatda, respublikaning 27 ta tumanida sanoatning ulushi viloyat ko‘rsatkichining 1 foiziga ham etmaydi. Shu sababli, har bir tuman va shahar sanoatini rivojlantirish bo‘yicha o‘rta va uzoq muddatli dasturlar ishlab chiqish kerakligini ta’kidladi.

Qishloq xo‘jaligida ortiqcha ishchi kuchlari mavjudligi – Farg‘ona vodiysi viloyatlari oldidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida esa, aksincha, qishloq xo‘jaligini xodimlar bilan ta‘minlash jiddiy muammo bo‘lib turibdi. Navoiy viloyatida ishsizlik darajasi yuqori.

Hozirgi vaqtdagi mintaqaviy siyosatning muhim vazifalaridan yana biri – iqtisodiy kooperatsiya va mintaqalararo hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorida Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari ekanligini ta’kidlandi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes subyektlarini sanoat faoliyatiga keng jalb etish, sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash va rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini kamaytirish maqsadida viloyat, shahar va tumanlarda mavjud bo‘sh foydalanilmay turgan hududlarda texnoparklar va kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, davlat xaridlari tizimi orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun barqaror talabni shakllantirishni

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr. gov.uz.

nazarda tutadigan davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish vazifalari belgilab berildi³.

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining vazifalari

Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri - turli hududlar aholisining turmush darajasi bo‘yicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past bo‘lgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o‘rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador.

Mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi – milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o‘rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo‘llari va mexanizmlarini aniqlashdir.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, mamlakatimizda hududiy muammolarni o‘rganish va ularni hal etishda samarali yondoshuv tizimi yaratildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-4102-sonli Qarori muvofiq mamlakatimizda hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, aholining yashash sharoitlarini tubdan yaxshilash, turmush darajasida sezilarli ijobiy o‘zgarishlarga erishish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqsadda hududlarni sektorlarga bo‘lib ishni tashkil etish tizimining joriy etilganligi xalq bilan manzilli muloqotning yo‘lga qo‘yilishiga imkon yaratdi. Unga ko‘ra⁴ : sektorlar faoliyatini muvofiqlashtirish va samaradorligini yanada oshirish maqsadida sektorlarning «tuman (shahar) — viloyat — respublika» tamoyili asosida ularga amaliy va uslubiy yordam ko‘rsatish hamda faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha hokimliklar,

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi “Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. ManbaaLex.uz.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi “Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4102-sonli Qarori. Manbaa Lex.uz.

prokuratura, ichki ishlar va soliq idoralarida vertikal boshqaruv tizimini joriy etildi;

hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini o'rganish natijalari bo'yicha respublika darajasida echiladigan muammolarni hal etishga doir chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etildi;

har bir hududda aniqlangan muammolarni hal etish bo'yicha hududiy va respublika «yo'l xaritalari» ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishini tashkil etish, ularda nazarda tutilgan tadbirlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha choralar belgilab borilmoqda. Albatta ushbu tadbirlar joylarda hududiy muamolarni bartaraf etish, qulay investitsion muhit yaratilishida muhim vosita sifatida baholanmoqda.

Bu holda, **mintaqaviy iqtisodiyotning obyekt** mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimining hududiy jihatlari, mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy quyi tizimlarining faoliyati hisoblanadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o'rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo'jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog'liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o'rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Mamlakatimizda ijtimoiy va demografik yo'nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

Xususan Iqtisodiyotni erkinlashtirish va rivojlantirish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tub islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish natijasida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barqaror ijobiy o'sishini ta'minlanmoqda.

Iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish va rivojlantirish, iqtisodiy salohiyatni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish, tadbirkorlik subyektlari raqobatbardoshligi va faoliyati samaradorligini kuchaytirish asosida aholi turmush darajasini oshirish maqsadida,

shuningdek, 2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5614-sonli Farmoni qabul qilindi. Unga ko‘ra⁵:

makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab turish, samarali fiskal siyosatni yuritish, soliqqa tortish tizimi va soliq ma‘muriyatchiligini tubdan isloh qilish;

asosiy resurslarni taqsimlashda bozor tamoyillarini keng joriy qilish asosida respublikaning raqobatbardosh bozor iqtisodiyotiga o‘tishi jarayonlarini tezlashtirish;

fuqarolarning ijtimoiy himoyasi va ularga davlat xizmatlarini ko‘rsatish tizimini mustahkamlash, aholining ijtimoiy ko‘makka muhtoj qatlamlarini himoya qilish hajmlari va turlarini ko‘paytirish;

davlat boshqaruvi tizimi samaradorligini yanada oshirish, xususiy sektorni rivojlantirish va tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash;

tabiiy boyliklardan foydalanish samaradorligini oshirish, atrof-muhit muhofazasini ta‘minlash, suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilishkabi aniq vazifalar belgilab olingan.

1.3. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy tamoyillari va usullari

Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko‘pgina iqtisodiy omillarni (mehnat unumdorligi o‘sishi, milliy daromadni hududiy taqsimlash, renta munosabatlari, asosiy fondlarning tarkibi va samaradorligi, baho va tariflarning hududiy tafovutlari va h.k.) chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi. Mintaqaviy iqtisodiyot bo‘yicha tadqiqot ishlarini olib borishda bir qancha ilmiy uslublardan foydalaniladi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

Tizimli tahlil. Ushbu uslub bosqichlilik tamoyiliga asoslanadi (maqsad qo‘yish, vazifani aniqlash, ilmiy taxmini bayon etish, tarmoqlarni

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5614-sonli Farmoni Manbaa Lex.uz.

joylashtirish xususiyatlarini har tomonlama o'rganish); u tarmoqlar tuzilmasi, ularning o'zaro aloqadorligini o'rganish imkonini beradigan ilmiy bilish uslubidir.

Tizimlash uslubi. U o'rganilayotgan hodisalarni alohida belgilariga ko'ra guruhlarga ajratish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda tasniflash, turlash, umumlashtirish va boshqa usullar qo'llaniladi.

Balans uslubi. Ushbu metod hududlarni manbalar, byudjetlar subventsiyalar, subsidiyalar, kreditlar orqali iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan ta'minlash, hududning ijtimoiy-iqtisodiy prognozini, mintaqaviy byudjetni ishlab chiqishda mavjud resurslarni o'z ichiga olgan ehtiyojlarni, shuningdek, hududlarni byudjetdan tashqari resurslardan jalb qilishlari mumkin bo'lgan resurslar bilan bog'lash imkonini beradigan resurslar to'plamidir.. Ushbu usul bir tomondan, zarur ehtiyojlarni tasvirlab beradigan asosiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun ishlatiladi, ikkinchidan, ushbu ehtiyojlarni qondirish uchun jalb etilishi kerak bo'lgan resurslar tushuniladi.

Balansni usulini qo'llashni amalga oshirishning asosiy sharti - muayyan xo'jalik yurituvchi subyektlar, shahar, tuman va viloyat balanslari bilan o'zaro bog'liqlik zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotida uni muvofiqlashtirish, o'zaro bog'lash hududiy prognoz ko'rsatkichlari, viloyatlar va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish rejalari, maqsadli kompleks dasturlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Normativ usul. Normalar va standartlarning tarkibi juda xilma-xildir. Normlarning uchta kichik tizimi mavjud:

1) resurslar: xarajatlar me'yorlari va standartlari, xom-ashyo zaxiralari, materiallar, yoqilg'i, ishlab chiqarish birligiga energiya sarfi;

2) ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi quyi tizimi: mehnat unumdorligi, ishlab chiqarish xarajatlari birligi;

3) ijtimoiy-iqtisodiy me'yorlar: viloyat aholisining pul daromadlari, o'rtacha ish haqi, mintaqadagi «iste'mol savatining» qiymati, muayyan muhitdagi zararli moddalarning maksimal ruxsat etilgan kontsentratsiyasi.

Zamonaviy sharoitda yagona ilmiy asoslangan me'yorlar va standartlar tizimini yaratish, ularni mintaqaviy darajada farqlash va uning xususiyatlarini inobatga olgan holda har bir hududga bosqichma-bosqich joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlar uslubi o'z navbatida yana 3 tarkibiy qismdan iborat:

- hududiy usul (ijtimoiy ishlab chiqarishni joylashtirish va rivolantirish yo'llarini mintaqaviy darajada o'rganish);

- tarmoq uslubi (tarmoqlar iqtisodiyotini geografik jihatdan tadqiq etish);

- mahalliy uslub (ishlab chiqarishni uning birinchi bo'g'ini - alohida shahar, aholi punkti darajasida joylashtirish va rivojlantirishni o'rganish).

Kartografik uslub. Ushbu uslub ishlab chiqarish xususiyatlarini ko'rgazmali aks ettirish imkonini beradi.

Iqtisodiy va matematik modellashtirish usuli (mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy nisbatlarini modellashtirish, mintaqaviy iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha modellashtirish, mintaqaviy iqtisodiy komplekslarni shakllantirish modellari). Zamonaviy elektron vositalardan foydalangan holda, ushbu uslub mehnat va vaqtning kam miqdorini sarflab, katta va xilma-xil statistik materiallarni, hududning ijtimoiy-iqtisodiy kompleksi darajasini, tuzilishini, xususiyatlarini tavsiflovchi turli boshlang'ich ma'lumotlarni qayta ishlashga imkon beradi.

Bundan tashqari, mintaqaviy tadqiqotlar uchun belgilangan maqsadlarga muvofiq optimal yechimlarni, optimal variantlarni, modellarni tanlash imkonini beradi. Ushbu usul bilan (tizimlashtirish uslubi bilan bir qatorda) ko'p o'lchovli statistik tahlil usullari ham bevosita bog'liqdir. Ko'p o'lchovli ma'lumotlarni tahlil qilishning umumiy usullaridan biri klasterlarni tahlil qilishdir.

Bu maxfiy (maxfiy) o'zgaruvchan (faktorlar) kichik songa va obyektlar tasnifida ushbu omillar bo'yicha o'tishdan iborat.

Mintaqaviy tadqiqotlar uchun ishlatiladigan statistik modellarning birinchi turlaridan biri «iqtisodiy baza» deb nomlangan model edi. U 30-yillarda olim G. Xoytom (AQSH) tomonidan tuzilgan va 40 yil davomida 100 dan ortiq AQSH mintaqaviy tadqiqotlari uchun ishlatilgan.

Iqtisodiy bazaning modellari nazariy asoslash va rivojlanish nuqtai nazaridan juda sodda. Ularni qurish uchun ikkita davr uchun faqat iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari (asosan bandlik ko'rsatkichlari) talab qilinadi. Iqtisodiy bazani tahlil qilish mintaqaviy iqtisodiy o'sishni prognoz qilishning tezlashtirilgan usuli, o'sishning soddalashtirilgan nazariyasini qo'llagan holda axborotga bo'lgan ehtiyoj minimallashtiradi.

Olingan natijalar faqat asosiy va xizmat ko'rsatish sektorlarining rivojlanishini prognoz qilish uchun qisqartirildi.

Mintaqaviy iqtisodiyotda matematik usullarni qo'llash bilan bog'liq ilmiy yo'nalish, ya'ni. mintaqaviy modellashtirish regionometrik deb nomlanadi. Matematik usullar orasida quyidagilar mavjud.

Taksonomik uslub. Ushbu jarayon muayyan hududni unga bo'ysunuvchi iyerarxik taksonlarga ajratib chiqishdan iborat. Taksonlar - iyerarxik pog'onaning quyi bosqichlarini egallab turgan ma'muriy-hududiy birliklar hisoblanadi. Masalan, viloyatga nisbatan tuman va shaharlar.

Mintaqaning ishlab chiqarish kuchlarini aniqlashning variant uslubi. Ushbu usul ko'pincha rejalashtirish va prognozlashning dastlabki bosqichlarida mintaqa uchun ishlab chiqarishni joylashtirish sxemalarini ishlab chiqishda qo'llaniladi. U ayrim hududlarning iqtisodiyotini rivojlantirishning turli darajalariga variantlarni ko'rib chiqish, mintaqalar bo'yicha hududiy iqtisodiy nisbatlarning variantlarini beradi.

Ijtimoiy tadqiqot usullari. Ushbu usullar guruhi, shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyotni boshqarishda ham muhim o'rin egallaydi. Amaliy sotsiologiyada ko'rib chiqilgan vazifalar hududiy iqtisodiyotning tarmoqlari va sohalari prognozlash, rejalashtirish, boshqarishning aniq ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini boshqarishga bog'liq.

Mintaqa iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ijtimoiy tadqiqot usullari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- 1) mintaqaviy iqtisodiyotni o'rganish, tahlil qilish va baholash;
- 2) hal qilishni talab qiluvchi dolzarb muammolarni aniqlash, uni hal qilish uchun yechimlarni ishlab chiqish;
- 3) sektor yoki mintaqa iqtisodiyotini rejalashtirish va prognozlash uchun ustuvor yo'nalishlar belgilanadigan mezon sifatida xizmat qilishi kerak bo'lgan aniq ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish;
- 4) hududiy iqtisodiyotda ishlab chiqariladigan tadbirlar va islohotlarning mumkin bo'lgan natijalarini baholash va tahlil qilish;
- 5) mintaqaning iqtisodiy muammolarini hal qilishda ilmiy qo'llab-quvvatlash va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Sotsiologik tadqiqot usullari quyidagilardan iborat:

- hududiy ijtimoiy-iqtisodiy majmuaning turli tarmoqlari va sohalari vakillari bilan standartlashtirilgan intervyo'lar, individual intervyo'lar (ekspertizalar);

- mintaqalar boshqaruvi elitasi, olimlar va mutaxassislarning intervyo'larini mazmunan tahlil qilish va boshqalar.

Mintaqaviy tadqiqotlarda aholining mintaqaviy hayot standartlarini taqqoslash va mintaqaviy ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni prognoz qilish usullari muhim o'rin tutadi. Hududlar aholisining turmush darajasini tahlil qilish uchun markaziy organlarni sintetik va maxsus ko'rsatkichlar tizimiga asoslangan taqqoslash metodologiyasini ishlab chiqdilar.

Natijada, aholi turmush darajasini hududiy tahlil qilishning asosiy maqsadi - turmush darajasining haqiqiy farqlarini va O'zbekistonning barcha hududlari aholisining ehtiyojlarini teng ravishda qondirish yutuqlarini aniqlab olish va aholi turmush darajasi hududiy ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir.

Shunday qilib, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodchi olimlarning faol foydalanadigan usullarining keng doirasiga asoslangan.

Mavzuni mustahkamlash maqsadida mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasidagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o'ziga xos jihatlarga to'htalib o'tsak.

Mamlakatimizda ishlab chiqilgan Xarakatlar strategiyasiga muvofiq viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish yuzasidan quyidagi muhim vazifalar belilab olingan⁶:

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish;

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Manbaa Lex.uz.

yangi sanoat korxonalari va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo‘jalik birlashmalarining mablag‘larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish;

sanoat va xizmatlar ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga subventsiyaga qaram tuman va shaharlarni kamaytirish va mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish;

sanoat korxonalari va boshqa ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirishga qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholining turmush sharoitini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish.

Yuqorida qayd etilgan fikr va mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog‘liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o‘rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisodiyotning nazariy asoslarini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

1. Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo‘jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o‘zaro munosabati tufayli hosil bo‘lgan yaxlit birlikdir.

2. Mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi – milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o‘rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo‘llari va mexanizmlarini aniqlashdir.

3. Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri - turli hududlar aholisining turmush darajasi bo‘yicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past bo‘lgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

4. Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o‘rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyotda ko‘pgina iqtisodiy omillarni (mehnat unumdorligi o‘sishi, milliy daromadni hududiy taqsimlash, renta munosabatlari, asosiy fondlarning tarkibi va samaradorligi, baho va

tariflarning hududiy tafovutlari va h.k.) chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yoʻnalishlarini belgilaydi.

Nazorat savollari

1. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining shakllanish bosqichlarini bayon qiling?
3. Mintaqa tushunchasiga taʼrif bering?
4. Mintaqaviy iqtisodiyot qanday ilmiy uslublardan foydalanadi?
5. Ijtimoiy tadqiqot usullari qaysi vazifalarni bajaradi?
6. Sotsiologik tadqiqot usullari qanday amalga oshiriladi?
7. Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatimiz mintaqalarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan qanday muhim vazifalar belgilab olingan?

2-MAVZU. ISHLAB CHIQUVCHI KUCHLARNI JOYLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI

Reja:

2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.

2.2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari

2.3. Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish

2.4. Ishlab chiqarishni joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar

2.5. Ishlab chiqarishni kuchlarini joylashtirishning klassik g'oyalari

2.6. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari

Tayanch tushuncha va iboralar: Mintaqa, ishlab chiqarish tizimi, ishlab chiqarish kuchlari, xalqaro mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayon, iqtisodiy landshaft, shtandort, monopol foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti, rivojlanish qutbi, rivojlanish markazlari.

2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish

Bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlaridan g'oyat unumli va samarali foydalanishni ta'minlash bilan shunga mos yuksak ishlab chiqarish munosabatlarini ham yuzaga keltiradi. Iqtisodiy tashabbus va ishbiarmonlikni rivojlantiradi. Har bir kishining milliy boylikni oshirish mas'uliyatini kuchaytiradi, har bir kishini boy qilish orqali jamiyatni ham boyitib boradi. Erkin bozor munosabatlarini takomillashtirish hamda iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etish davlatning ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosati asosini tashkil qiladi.

Muayyan makon va zamondagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish negizida uning obyektiv qonuniyatlarini o'rganish, aniq xulosalar chiqarish hamda amaliy tadbirlar belgilash mumkin. Binobarin, samarali, barqaror rivojlanib boruvchi ishlab chiqarish tizimini yuzaga keltirish tom ma'noda o'ziga xos tamoyillarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish, tabiat bilan jamiyatning qonun va

qonuniyatlarini anglash, ularni chuqur tahlil qilish, ilmiy ishlanmalar ishlab chiqish hamda amaliyotga qo‘llashni nazarda tutadi.

Binobarin, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi farmonning maqsad-mohiyati ham mamlakat mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan to‘g‘ri va oqilona tashkil etish orqali milliy iqtisodiyot taraqqiyotini ta‘minlashdan iborat⁷.

O‘zbekiston Respublikasi aholisi tomonidan keng muhokama qilingan mazkur Harakatlar strategiyasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarini beshta ustuvor yo‘nalish doirasida qamrab olganligi va «ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish, har bir hududning tabiiy, mineral xomashyo, sanoat, qishloq xo‘jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta‘minlash»ga qaratilganligi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifasi bo‘lib, bu borada ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi asosiy tamoyillari ajratiladi:

➤ ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg‘i va energiya resurslarini iste‘mol mintaqalariga yaqin joylashtirish;

➤ yuqori samarali bo‘lgan tabiiy resurslarni o‘zlashtirish va majmual foydalanish tizimini barpo qilish;

➤ mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog‘lomlashtirish, atrofmuhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiatdan foydalanishning boshqaruv tizimini takomillashtirish;

➤ xalqaro kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va qulay geostrategik mavqeidan samarali foydalanish asosida xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini chuqurlashtirib, kengaytirib borish, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

➤ yirik shaharlarning haddan tashqari rivojlanishini tartibga solish, kichik va o‘rta shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish,

⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi farmoni. //Xalq so‘zi, 08.02.2017 y. №28

mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tabaqalanish jarayonini boshqarish, iqtisodiyot tarmoqlari dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ishlab chiqarish kuchlari ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va x.k.) sanoat va qishloq xo'jaligi hamda mehnat resurslarini o'z ichiga oladi.

Odatda, ishlab chiqarish asosan sanoat, qishloq xo'jaligi, transport kabi makroiqtisodiy sohalardan tashkil topadi. Ammo ularning barchasini harakatga keltiruvchi ishchi kuchi, ya'ni inson hisoblanadi. Binobarin, aholi ijtimoiy ishlab chiqarishdek murakkab jarayonning markazidan o'rin oladi. Buni biz demotsentrik printsip deb yuritishimiz mumkin.

Shu bilan birga ta'kidlash joizki, umuman aholi ishchi kuchi emas va u faqat iqtisodiy tushuncha sanalmaydi. Hozirgi demografik vaziyatda faqat mehnatga layoqatli aholi ishchi kuchi sifatida qaraladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish tizimi eng avvalo uch tarkibiy qismdan iborat. Bu ham bo'lsa, bevosita ishlab chiqarish, taqsimot va iste'moldir.

Bularning barchasi, albatta, ishchi kuchisiz bo'lmaydi.

Ayni paytda ishlab chiqarilgan mahsulot bilan uni iste'mol qilish o'rtasidagi aloqadorlikni amalga oshirishda transportning ahamiyati katta. Shu sababli uni ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining «qon tomiri» yoki harakatga keltiruvchi omili darajasida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Demak, ishlab chiqarish kuchlari keng va murakkab iqtisodiy tushuncha, uning tarkibi ishlab chiqarishning obyekti bilan subyekti, ya'ni ishchi kuchidan tashkil topadi. Aholining ishtiroki qisman, mehnat resursi doirasida kuzatiladi. Umuman aholi esa, u ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanib, ishlab chiqarish jarayonining qoq o'rtasidan joy oladi. Sababi-aholi (mehnat resurslari) moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi va ayni paytda ularning iste'molchisi hamdir. Biroq, ishlab chiqaruvchilar ozroq, iste'mol qiluvchilar esa barcha aholidan (uning yosh va jinsidan qat'iy nazar) iborat.

Mintaqaviy iqtisodiyotda «joylashtirish» tushunchasi juda ko'p ishlatiladi. Tarmoq yoki sohaviy iqtisodiyotida ko'proq «rivojlanish», taraqqiyot, o'zgarish kabilar tilga olinadi. Shu o'rinda qayd qilmoq lozimki, joylashtirish geografiyaning boshqa tarmoqlari, masalan, tabiiy geografiya uchun muhim emas, chunki iqlim, yer usti tuzilishi, tuproq, o'simlik yoki hayvonot dunyosi joylashtirilmagan, ularning hududiy xususiyatlari boshqa omil va qonuniyatlar bilan ifodalanadi.

Umuman rivojlanishning, har qanday hodisa yoki voqelikning ajralmas, bir paytning o'zida (permanent) sodir bo'ladigan xususiyati yoki jihati mavjud. U ham bo'lsa joylanishidir. Zero, u yoki bu voqelik ma'lum vaqtda va aniq joyda yuzaga keladi-ki, biz bu erda zamon va makon birligining guvohi bo'lamiz. Shundan kelib chiqqan holda e'tirof etish mumkinki, rivojlanish va joylanish bir bog'liqning, hodisaning ikki tomonidir yoki boshqacha qilib aytganda, joylanish rivojlanishning hududdagi, makondagi in'ikosidir. Binobarin, mintaqaviy iqtisodiyotda ushbu tushunchalarning bir joyda, qo'shaloq ishlatilishi an'ana bo'lib qolgan (masalan: paxtachilikning rivojlanishi va joylanishi, qora metallurgiya sanoatining rivojlanishi va joylanishi, temir yo'l transportining rivojlanishi va joylanishi va h.k.).

Ammo, yuqorida ta'kidlaganimizdek, joylanish va ayniqsa joylashtirish barcha hodisa yoki voqeliklarga tegishli emas. Misol uchun, okeanda baliqni, yer ostida qazilma boyliklarni, atmosferada bulutlarni hech kim joylashtirmagan. Demak, joylashtirish deganda, uning kimdir (subyektt) tomonidan amalga oshirilganligi nazarda tutilganligi sababli baliq yoki ko'mirning geografiyasini boshqacha izohlash kerak. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiyot faqat joylashuvigina emas, balki u hodisa va voqeliklarning hududiy tarkibi va tizimi, bir joyning ikkinchi joydan farqini o'rganadi.

Mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish umumiy tushuncha, obyekt hisoblanadi. Hatto mintaqaviy iqtisodiyotni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish haqidagi fan sifatida ta'riflaydilar.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish qonuniyati. Unga muvofiq:

ishlab chiqarish korxonalarini ITTning yutuqlari asosida, iloji boricha manbalarga yaqin joylashtirish kerak. Masalan, suvni ko'p talab qiladigan tarmoqlarni imkon qadar yirik va samarali suv manbalariga yaqin joylashtirish maqsadga muvofiq;

mehnatni ko'p talab qiluvchi (sermehnat) tarmoqlarni esa mehnat resurslari shakllangan markazlarga yaqinroq;

kundalik istemol qilinuvchi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarini istemolchilarga yaqinroq joylashtirish kerak va h.k.lar.

2. Ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi qonuniyati. Bunda biron bir hudud ichida ixtisoslashuv va korxonalar

o'rtasida eng takomillashgan ishlab chiqarish aloqalarini o'rnatish hamda ularni tashqi iqtisodiy aloqalarda keng ishtiroki ko'zda tutilgan.

3. Hududlarning majmualari rivojlanish qonuniyati. Hududning (respublika, viloyat, iqtisodiy tuman) kompleks rivojlanishi deganda, xo'jalikdagi mutanosiblik, ishlab chiqarish korxonalarining mahalliy tabiiy va iqtisodiy sharoitga mosligi, ixtisoslashgan tarmoqlar, infratuzilmasini, turli ko'lamdagi shaharlarning rivojlanishi, tabiiy muhitni muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish va hokazolar nazarda tutiladi.

4. Ishlab chiqarishni hududlarda iloji boricha bir me'yorda joylashtirish yoki hududlarning ixtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyati. Unga ko'ra respublikamiz hududlarining iqtisodiy rivojlanishini bir-biriga tenglashtirish, ya'ni mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini bir me'yorda joylashtirib, kelajakda aholi turmush darajasini oshirish asosiy maqsad qilib olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda yuqoridagi qonuniyatlar asosida yondashilsa iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida mehnat unumdorligi oshadi, iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

Mamlakatimizda oxirgi uch yilda 2017-2019 yillarda ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 martdagi «O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi faoliyatini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan hududlar salohiyatini hisobga olgan holda, ularni kompleks rivojlantirish, shu jumladan hududiy sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarish kuchlari va investitsiyalarni oqilona taqsimlash, mavjud yer resurslaridan, sug'oriladigan, lalmi va yaylov yer maydonlaridan samarali foydalanish, zamonaviy infratuzilmani yaratish, mehnat resurslari imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish va aholining turmush darajasini izchil oshirib borish borasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga quyidagi qo'shimcha vazifalar yuklatildi⁸:

hududlarda sanoatni rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadga qaratilgan hududiy dasturlarni ishlab chiqish hamda ushbu dasturlarni vazirliklar va idoralar tomonidan amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

⁸O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 martdagi «O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi faoliyatini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. Manbaa Lex.uz.

hududlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha belgilangan dasturlar asosida import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hamda ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish;

yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish va qishloq xo‘jaligi ekinlarini maqbul joylashtirish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tarkibiy jihatdan o‘zgartirish, urug‘chilik va selektsiya ishlarini rivojlantirish, zamonaviy agrotexnologiyalarni va suvdan tejamkor foydalanish usullarini joriy etish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash yuzasidan mutasaddi vazirliklar, idoralar va hokimliklar tomonidan olib borilayotgan ishlarda bevosita ishtirok etish;

klaster asosida xom ashyoni, shu jumladan paxta, meva-sabzavot, parrandachilik, baliqchilik va go‘sht-sut mahsulotlarini chuqur qayta ishlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

hududlarda muhandislik, yo‘l-transport va kommunikatsiya infratuzilmalarini rivojlantirish, transport xizmatlari ko‘rsatish tizimini takomillashtirish, uy-joy kommunal xizmatlar ko‘rsatish darajasi va sifatini tubdan yangilash, sanitariya tizimlarini yaxshilash va aholini toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash ishlarini muvofiqlashtirish;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi ortda qolayotgan tuman va shaharlarda sanoat va xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish, ularning tabiiy boyliklari, geografik joylashuvi, mehnat resurslari va boshqa salohiyatidan samarali foydalanilishini hamda bu borada kompleks dasturlarning amalga oshirilishini ta‘minlash;

aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, shu jumladan hududlarda ishsiz aholini, ayniqsa, yoshlarni doimiy mehnatga jalb etish, turmush darajasi va sifatini oshirish, yashash sharoitlarini yaxshilash, tibbiyot, ta‘lim va xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlantirish bo‘yicha ko‘rilayotgan chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish.

Mazkur fanda «ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish» bilan bir qatorda «ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish» tushunchasi qo‘llaniladi. Chindan ham bu ikki tushuncha bir-biriga juda o‘xshash. Ayniqsa, «joylashtirish» hududiy tashkil qilishga yaqin, chunki bu ma‘lum bir subyekt (shaxs, davlat) tomonidan amalga oshiriladi.

Hududiy tashkil qilish joylashtirish, joylanishning yuqori, mukammal shaklidir. Uning eng muhim xususiyati boshqaruv, nazorat (monitoring)-da

o‘z ifodasini topadi. Shu sababli hududiy tashkil qilish umumiy ahamiyatga ega bo‘lgan tizim yoki tizim-tarkib g‘oyasiga asoslanadi.

Ma‘lumki, har qanday tizimga asosan murakkab tizimlarga quyidagilar xos:

Ikki va undan ortiq element va qismlardan iborat bo‘lish;

Ichki va tashqi, tik va gorizontaal aloqalar;

Ko‘p bosqichlik, ierarxialik;

Mustaqil amal qilish, faoliyat ko‘rsatish;

Tartib va tarkiblilik;

Boshqaruvchanlik va h. k.

Aynan ana shu jihatlarga ko‘ra hududiy tashkil qilish joylashtirishga nisbatan ma‘qulroq, afzalroq va amaliyroqdir.

Hududiy tashkil qilishda hudud o‘zgarmas (constanta), bazis bo‘lib xizmat qiladi; turli obyektlar –sanoat korxonalari, qishloq xo‘jalik ekinlari, aholi va h.k. o‘zlarining xususiyatlariga qarab ma‘lum hududda joylashtiriladi. Bu erda, hududda joylashtiriladi deyish mumkin, ammo hududiy joylashtirish uncha to‘g‘ri emas, chunki har qanday joylashtirish o‘z-o‘zidan ma‘lumki hududiydir (to‘g‘ri, kamdan-kam hollarda, masalan avtobuslar qatnovini yoki dars jadvalini muayyan vaqt va soatlarda joylashtirish, taqsimlash mumkin).

Ayni paytda «hududni tashkil qilish» tushunchasi ham mavjud. U ko‘proq rayon planirovkasida, sotsiologiyada yirik va o‘rta masshtabli tadqiqotlarda qo‘llaniladi. Bu erda joylashtiriladigan obyektning emas, balki hududning xususiyati, imkoniyati («dini, tili, nafasi») hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, nimani qaerda joylashtirish emas, qaerda nimani joylashtirish nazarda tutiladi. Umuman olganda esa hududiy tashkil qilish bilan hududni tashkil qilishni o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda amalga oshirish qulay va yaxshi samara beradi.

Hududiy tashkil qilish hududiy tarkib (struktura), hududiy tizim (sistema), iqtisodiy rayon tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq va ular mintaqaviy iqtisodiyotning o‘zak tushunchalarini tashkil qiladi.

Har qanday sistemaning ikki jihati, ya‘ni uning xususiyligi va hududiyliigi borligidek, ishlab chiqarishni tashkil qilish ham ijtimoiy hamda hududiy shakllardan iborat. Ijtimoiy tashkil qilish ixtisoslashuv, mujassamlashuv, kooperatsiya va kombinatlashuvdan iborat bo‘lsa, hududiy tashkil qilishda sanoat markazi va tugunlari, sanoat parklari, texnopolislar, hududiy ishlab chiqarish majmualari mavjud. Ijtimoiy va

hududiy shakllar turli xo‘jalik tarmoqlarida har xil. Shuning uchun ularga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash katta ahamiyatga ega.

2.2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari

Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog‘liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo‘lib, u mohiyatan ijtimoiy va hududiy (geografik) mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Binobarin, ular ni bir-biriga mutlaqo teskari qo‘yib bo‘lmaydi, chunki katta yoki kichik u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish albatta ularni ma’lum hududda joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy tashkil etish shakllari mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatlashuvdan iborat. Bular ham o‘zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko‘pincha birgalikda sodir bo‘ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uygunlashuvi fan-texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi. Biroq, ayni ana shu shakllarning o‘zgarib borishi qolgan shakllar, ishlab chiqarish rivojlanish xususiyatlarga katta ta’sir etadi.

Mujassamlashuv, eng avvalo, korxonalar yoki boshqa ishlab chiqarish obyektlarining katta-kichikligini anglatadi. Tabiiyki, jamiyat rivojlanishi bilan mujassamlashuv darajasi ham oshib boradi. Shu nuqtai nazardan o‘ziga xos mujassamlashuv qonuniyati mavjud: bir vaqtlar mahsulotlar uncha katta bo‘lmagan korxonalarda ishlab chiqilgan bo‘lsa, keyinchalik ular asta-sekin yiriklashib borgan (sanoat korxonalarida 100 ming kishidan ziyod ishchi xizmat qiladi, juda katta ko‘lamda mahsulot ishlab chiqariladi). Masalan, Olmaliq tog‘-metallurgiya kombinati, Navoiy tog‘-metallurgiya kombinati Toshkent, Buxoro to‘qimachilik kombinatlari shular jumlasidandir.

Ishlab chiqarishning mujassamlashuvi katta iqtisodiy samaradorlikka (mujassamlashuv, aglomeratsiya samaradorligi) olib kelsa-da, bu jarayon cheksiz emas va uni xar qanday sharoitda ham ijobiy baholab bo‘lmaydi.

Demak, mujassamlashuv qonuniyatining ham o‘zining chegarasi, me’yori mavjud. Ammo, bu bilan mujassamlashuv o‘z mohiyatini yuqotmaydi, balki u o‘z shaklini o‘zgartiradi, xolos.

Mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq ko‘rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli yiriklikdagi korxonalarda yig‘ilishi, to‘planishi sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxonalar mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko‘rsatish o‘rinli.

Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o‘tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo‘ladi. Chunonchi, shaharning markazlashuv darajasi ma‘lum bir bosqichga etgandan keyin o‘ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya‘ni endi mazkur shaharda qo‘shimcha korxonalar qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham etishmaydi va ayni paytda yangi korxonalar bu markazdan olisda joylashuvni ham «istamaydi». Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning ichki imkoniyati yuk, korxonalar esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxonalar yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o‘quv yurtlari yirik shaharning ta‘sir doirasida o‘rnashadi - shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi.

Endi turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiraylik Masalan, O‘zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko‘pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan korxonalar ishlab chiqaradi, deb faraz qilaylik Bu ishlab chiqarish yoki korxonalar darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O‘zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 17-20 foizini beradi-bu urbanistik mujassamlashuv bo‘ladi. Agar Farg‘ona vodiysini Respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki o‘simlik yog‘i ishlab chiqaruvchi rayoni sifatida ko‘rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo‘lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma‘lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu erda «umumiy maxraj» bo‘lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg‘ona vodiysida O‘zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko‘rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo‘lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog‘i vodiya rivojlangan, iqtisodiy mujassamlashgan bo‘ladi.

Korxonalar, urbanistik va hududiy mujassamlashuv turli rayon yoki mamlakatlarda turlicha birikma hosil qiladi. Nisbatan past darajadagi

urbanistik mujassamlashuvida korxonalar yoki ishlab chiqarish mujassamlashuvi yuqori bo'lishi ham mumkin. Bunga kichikroq shaharda masalan, Xivada katta gilam kombinatining joylashuvi misol bo'la oladi. Xuddi shunday, past darajadagi urbanistik mujassamlashuv yuqori ko'rsatkichdagi hududiy mujassamlashuvga ham olib keladi. Bu holda mazkur hududda juda ko'p kichik sanoat punkti yoki markazlari mavjud bo'ladi.

Shu bilan birga past darajadagi hududiy mujassamlashuvi yuqori urbanistik ko'rsatkich bilan ham uyg'unlashgan holda keladi. Chunonchi, bir vaqtlar Frantsiya deganda, avvalo uning poytaxti Parij, Vengriya ramzida esa Budapesht tushunilar edi. Hozir ham qo'shni Qirgiziston Respublikasida ishlab chiqariladigan yalpi mahsulotning talaygina qismini uning poytaxti Bishkek beradi, Turkiya iqtisodiyotida esa Istambulning o'rnini nihoyatda katta va h.k.

Yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa o'ta yirik korxonalarni barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy-ekologik jihatdan samarali emas. Bunday hollarda tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi etishmaydi va eng muhimi ekologik muvozanat bo'ziladi. Ho'sh, qaysi darajadagi mujassamlashuv ma'qul, degan savol tug'iladi. Axir, ayni bir hajmdagi mahsulotni turli xil birlikdagi korxonalar, shahar yoki rayonlarda ishlab chiqarish mumkin-ku! Bu erda ham bir tomonlamalik, qat'iylik noo'rindir. Binobarin, turli xil yiriklikdagi korxonalar, katta-kichik shaharlar bo'lgani maqsadga muvofiq. Demak, mujassamlashuv obyektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsada, uning ma'lum chegarasi, ko'lami, doirasi bo'lishi shart.

Mamlakatning birgina, aksariyat hollarda poytaxt asosida rivojlanishini Lotin Amerikasi davlatlarining yaqin o'tmishdagi taraqqiyoti yoki hozirgi Afrika mamlakatlari misolida ko'rishimiz mumkin. Ushbu mamlakatlar o'z ijtimoiy-iqtisodiy boyligini ularning eng yirik markazi bo'lgan poytaxt shahrida mujassamlashtiradi. Bunday hollarda ishlab chiqarishning bir tomonlama yoki nomutanosib hududiy tarkibi o'ta markazlashgan mujassamlashuvni bildiradi.

Respublikada ham faqat Toshkent yoki Toshkent viloyatini rivojlantirib, qolgan mintaqalarni o'z holicha qoldiraverish yaramaydi, albatta. Shu bois Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax kabi viloyatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish

mustaqil davlatning ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosatida o'z aksini topgan.

Xususan, mamlakatimizda mavjud tabiiy urbanistik mujassamlashuvni quyidagi izohlasak bo'ladi. Olib borilayotgan tarkibiy islohotlar doirasida yirik strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirish bilan bir qatorda shaharlar aholisi farovonligining o'sishi va barqaror rivojlanishiga etaklovchi omil sifatida urbanizatsiya jarayoni tegishli darajada hisobga olinmagan. Natijada so'nggi yillarda urbanizatsiya darajasining pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda, shahar aholi punktlari soni esa atigi 1065 dan 1071 gacha ko'paygan xolos.

Bu boradagi ishlarni davlat siyosatida darajasida ko'rib chiqilishi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida «Bugungi kunda mamlakatimizning urbanizatsiya darajasi 35,5 foizni tashkil etadi va hozirdan boshlab zarur choralar ko'rilmasa, ushbu ko'rsatkich yaqin kelajakda pasayishi mumkin. Mamlakatimiz aholisining urbanizatsiya darajasini 2030 yilga qadar 60 foizga yetkazish bo'yicha Davlat dasturi ishlab chiqish» vazifasi belgilab berildi⁹. E'tiborlisi shundaki, bu borada faqat poytaxt va viloyat markazlari bo'lgan shaharlarni emas, avvalo, hududlarda joylashgan shahar va posyolkalarni kompleks rivojlantirish e'tibor markazida turishi kerak.

Qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurish dasturlaridan bosqichma-bosqich shahar va posyolkalarda ko'p qavatli uylar qurishga o'tishimiz lozim. Muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi ham uy-joylarni qurish dasturlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi darkor.

Yirik qishloq aholi punktlarini shahar posyolkalariga aylantirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlarga qaramasdan, bugungi urbanizatsiya darajasi shaharlarni kompleks rivojlantirish bo'yicha zamonaviy talablariga javob bermaydi va jahon tendentsiyalaridan sezilarli darajada qolib ketmoqda. Bunda urbanizatsiya darajasi hanuzgacha barqaror xususiyatga ega emas.

Urbanizatsiya jarayonlarining davlat tomonidan samarali tartibga solinishini ta'minlash hamda yer uchastkalarining aylanmasi va ulardan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr

to‘g‘risida»gi Farmoni qabul qilindi. Unga ko‘ra quyidagilar mamlakatda urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari etib belgilandi¹⁰:

mutlaqo yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish asosida urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish, bunda muhandislik, transport va ijtimoiy infratuzilmalar bilan ta‘minlangan, ipotekani kreditlash va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslarini jalb qilish mexanizmlaridan foydalangan holda, shu jumladan kam va o‘rta daromadli oilalar uchun arzonlashtirilgan turar joylarni qurishga yo‘naltirilgan investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maxsus chora-tadbirlarni nazarda tutish;

jismoniy va yuridik shaxslar uchun turar joy va noturar joy bino va inshootlar ostidagi yer uchastkalariga egalik qilish huquqini amalga oshirishni kafolatlash, yer uchastkalarini fuqarolik muomalasiga kiritish uchun shart-sharoitlar yaratish;

migratsiya jarayonlarini ma‘muriy tartibga solish tizimini takomillashtirish yo‘li bilan aholining qishloq joylaridan shaharlarga erkin harakatlanish uchun shart-sharoitlar yaratish;

yirik shaharlar aholisining farovonligini ta‘minlash, iqtisodiy va sanoat resurslaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga ushbu shaharlar aholisini to‘liq va samarali bandligini ta‘minlashga ko‘maklashish, shuningdek hududlardagi oliy ta‘lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot institutlari asosida texnoparklar tashkil qilish va ularning tizimini mustahkamlash;

avvalambor sanoat, xizmat va servis sohalarida aholining daromadlarini oshirish va barqaror ish joylarini yaratish omili sifatida aglomeratsiyalarning afzalliklaridan foydalanishni nazarda tutgan holda o‘rta shaharlarni, shu jumladan tuman markazlarini boshqarishda ilg‘or xalqaro tajribani keng joriy etish;

yirik shaharlarga tutash bo‘lgan va qulay transport aloqasiga ega yo‘ldosh-shaharlar tarmog‘ini kengaytirish, yirik shaharlarning markaziy qismida sanoat va boshqa zonalar hududlarini qisqartirgan holda ijtimoiy-ishbilarmonlik zonalar hududlarini kengaytirish.

Mujassamlashuv qishloq xo‘jaligi va ayniqsa transportda uncha sezilarli emas, chunki ularning joylashuvi «nuqtasimon» bo‘lmay, balki areal (maydon) va lentasimon shaklga ega. Albatta, bu erda sof holdagi

¹⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi “Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. Manbaa Lex.uz.

ishlab chiqarish, ya'ni korxonada darajasidagi mujassamlashuv nazarda tug'iladi. Bunday mujassamlashuv aholi joylashuvida, aholi manzilgohlarning katta-kichikligida, sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi, savdo, sport, madaniyat va boshqa ijtimoiy sohalar korxonalarini tashkil qilishda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Biroq, yuqorida ta'kidlaganimizdek, mazkur tarmoqlarda ham o'tish davrida faqat yirik korxonalarni ko'rish ijobiy natijalar bermasligi mumkin.

Tarixan qaraganda, ixtisoslashuv mujassamlashuvdan oldin paydo bo'lgan. Zero, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti oila a'zolarini — ayol va erkaklarni turmushning turli sohalariga ixtisoslashuvida o'z aksini topgandi (ayollar uy yumushlari bilan, erkaklar ovchilik bilan shug'ullanardilar). Ma'lumki, bu davrda kishilar tabiatda mavjud bo'lgan oziq-ovqat bilan kun kechirar edilar.

Ixtisoslashuv ham, ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lib, u mehnat taqsimoti bilan chambarchas bog'liq Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi — korxonada, shahar yoki rayon, miqyosidagi ixtisoslashuvdir. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotning ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O'z navbatida, ixtisoslashuv shu korxonada, shahar yoki rayonlarning «qiyofasini» ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi — bu qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot (polufabrikat) va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvdan iborat. Uning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan o'zviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda u o'zgacha xususiyatga ega.

Ixtisoslashuv oqibatida xo'jalikning turli tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funktsional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda etishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

Ixtisoslashuv, albatta faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas. U barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. Qolaversa, ayrim oliygohlar o'qituvchi, boshqalari - agronom, muhandis, tabobatchi kabi mutaxassislarni tayyorlaydi. Chunki bu oliygohlar aynan ana shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan. Ixtisoslashuvning ham mujassamlashuv kabi o'zining chegarasi bo'lishi lozim, o'ta tor

ixtisoslashuv bir tomonlamalikka (ijtimoiy hayotda tor fikrlashga), yo‘l xarajatlarining ko‘payishiga olib keladi. Ulkan korxonalarni qurish qanday zararli bo‘lsa, haddan tashqari tor ixtisoslashuv, yakkahokimlik ham shuncha xatarlidir. Iqtisodiyotda faqat yoki asosan bir sohaga ixtisoslashuv - bu hududning muvaqqat qudrati, baxti va ayni vaqtda uning badbaxtligi, fojiasi bo‘lishi mumkin (ijtimoiy hayotda ham xuddi shunday).

Ixtisoslashgan tarmoqlar bilan birgalikda boshqa yordamchi yoki ikkilamchi sohalar ham hech bo‘lmaganda mahalliy ehtiyoj doirasida rivojlangan bo‘lishi lozim. Bu erda ixtisoslashgan tarmoqni daraxtning tanasiga, daryoga, qo‘shimcha tarmoqlarni esa daraxtning shoh va shohchalariga, daryolarning irmoqlariga o‘xshatish o‘rinli. O‘z-o‘zidan ma’lumki, tanasiz shoh ham bo‘lmaydi, shohsiz daraxt esa-bu oddiy bo‘tadir, irmoqsiz daryo ham barkamol daryo tizimini shakllantirmaydi.

Demak, ixtisoslashuv majmuali, har tomonlama rivojlanish bilan uyg‘unlashuvi kerak Zero, ixtisoslashuvda yo‘l quyilgan xatolar oqibatini hozirgi kunda sezib turibmiz. Bu kamchiliklar ayniqsa, Sobiq ittifoqdosh respublikalarning o‘zaro iqtisodiy aloqalarini buzilishida o‘z aksini topmoqda. Shu sababli e’tibor ko‘proq har bir mamlakatning mumkin qadar atroflicha rivojlanishiga qaratilmoqda. Albatta, bunday taraqqiyot O‘zbekistonni jahon hamjamiyatidagi boshqa mamlakatlardan farq qildiruvchi, uning o‘rnini belgilab beruvchi ixtisoslashgan tarmoqlarni takomillashtirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Mintaqa va mamlakatlarning u yoki bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi, eng avvalo, ulardagi mutloq va nisbiy afzalliklarga bog‘liq, bu erda yaratilgan mahsulot uni boshqa joyda etishtirishga ko‘ra arzonroq, kam xarajatlirak bo‘lishi kerak. Odatda, har bir mamlakat yoki uning alohida qismlari o‘zidagi qulay va arzon omillardan foydalanib, qiyin va qimmat omil mahsulotlarini chetdan olib keladi.

Ixtisoslashuvning ham tub mohiyati, maqsadi iqtisodiy samaradorlikni oshirishdir. Tabiiyki, bir kishining har xil mahsulot yaratish, yoki har xil kasb bilan shug‘ullanishidan ko‘ra muayyan ishni bajarishi foydali. Qolaversa, mehnatning bir to‘rini uning ikkinchi turi bilan almashuvi davomida vaqt ham ketadi, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati yaxshi bo‘lmaydi. Ammo, bu erda sof ijtimoiy ixtisoslashuv kishining fikr doirasini toraytiradi, uni oddiy robotga aylantirib qo‘yadi. Ko‘rinib turibdiki, ijtimoiy hayotda ham, ishlab chiqarishda ham tor ixtisoslashuv yaxshi natijalar bermaydi.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda va qisman o‘zimizda ham bozor munosabatlariga mos ravishda iste‘mol, talab individuallashib, xususiylashib bormoqda. Avvallari bir mamlakat yoki rayon mahsulotning bir turiga ixtisoslashgan va u bilan mintaqaviy va jahon bozorida qatnashgan bo‘lsa, endigi sharoitda o‘sha mahsulotning o‘zi turli shaklga, ko‘rinishga ega bo‘lishi kerak. Masalan, hozirgi davrda engil mashinalar, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar faqat bir turda bo‘lishi ularning raqobatbardoshligi va xaridorligini ta‘minlamaydi. Binobarin, endigi sharoitda konveyr usuli, miqdor ko‘rsatkichlari muhim emas, aksincha «postfordizm», masshtab (miqdor) samaradorligining o‘rniga turli xillik, sifat samaradorligi oldinga surilmoqda.

Shunday qilib, ixtisoslashuv ham mujassamlashuv kabi rivojlanganlikning muhim belgisidir. Ammo, har ikkisinining ham chegarasi bo‘lishi kerak. Xuddi shu nuqtai nazardan kooperatsiya yoki hamkorlik yanada samaraliroq hisoblanadi. Bu o‘rinda aytish mumkinki, kooperatsiya ixtisoslashuv bilan yaqindan bog‘liq va usiz vujudga kelmaydi. Chunki, har qanday kooperatsiya turli kasb, hunar, mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashganlarning hamkorligidan boshqa narsa emas.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo‘lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarining bir joyda o‘rinlashuvi uncha sezilmaydi va, aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqariladigan mahsulotning murakkabligiga bog‘liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog‘i engil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko‘p ehtiyot qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarining ulushi bor. Masalan, Samarqandagi «SamAvto», Asakadagi «UzAvto Motors» avtomobil zavodlarining shunga o‘xshash yuzlab korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Modomiki asosiy, yakunlovchi yoki yig‘uvchi bosh korxonalar ko‘p joydan asbob-uskunalar, detallar va jihozlar olar ekan, u (transport) geografik jihatdan qulay nuqtada qurilishi zarur.

Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik uchun qulay shart-

sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Ichki bozordagi ehtiyojlar hajmlarining tahlili davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini amalga oshirish orqali sanoat kooperatsiyasini va talab yuqori bo'lgan tovarlarning alohida turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish uchun foydalanilmayotgan imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish, kichik biznes subyektlarini sanoat faoliyatiga keng jalb etish, sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash va rivojlantirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannaxsini kamaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori ushbu yo'nalishdagi ishlarni yangi sifat bosqichiga ko'tarishga xizmat qilmoqda. Mazkur Qarorga ko'ra¹¹:

Respublika mintaqalarining tabiiy, mineral-xom ashyo, ishlab chiqarish va mehnat salohiyati, tegishli infratuzilmasidan foydalangan holda sanoat sohasidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida kooperatsiya aloqalarini kengaytirish;

talab yuqori bo'lgan mahsulotlar, shu jumladan iste'mol tovarlarining ro'yxatini, mavjud ishlab chiqarishlarni kengaytirish va mahsulotlarning yangi turlari ishlab chiqarishni o'zlashtirish mexanizmlarini belgilash;

ular asosida ishlab chiqilgan investitsiya loyihalarini har yili tasdiqlanadigan manzilli ro'yxatlarga kiritish;

foydalanilmayotgan bino va inshootlar negizida yangi loyihalarni amalga oshirish, shuningdek, texnoparklarni qurish;

avvalo ro'yxat bo'yicha yangi mahsulot turlarini tayyorlovchi ishlab chiqarishlarni joylashtirish;

talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishda davlat xaridlarini qo'llab-quvvatlash;

tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi tomonidan loyihani amalga oshirish uchun olingan kreditning 50 foizdan ko'p bo'lmagan miqdoriga kafillik berish;

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi "Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. ManbaaLex.uz.

ro'yxat bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini 5 foizgacha qoplash shaklida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini amalga oshirish;

elektron kooperatsiya portalini yaratish va uning davlat xaridlari maxsus axborot portali bilan integratsiyalashuvini ta'minlash kabi bir qator imkoniyat va afzalliklar yaratilgan.

Kombinatsiya yoki kombinatlash kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu erda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyligi, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada, kooperatsiyadan farqli o'laroq hududiylik xususiyati ko'proq, namoyon bo'ladi. Binobarin, unda mujassamlashuv yaqqol ko'zga tashlanadi, sababi-ko'p hollarda kombinatlashuv muayyan xom ashyoni birgalikda, atroflicha qayta ishlash bilan bog'liq. Bu ikki, yuzaki karaganda bir-biriga o'xshash tushuncha o'rtasida boshqa farqlar ham bor. Xullas, bu shaklni qaerda «kombinat» so'zini uchratsak, uni o'sha sohada ko'ramiz, hatto aholiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari).

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan zavod yoki tsexlardan tashkil topgan bo'ladi. Chunonchi, qopa metallurgiya kombinatlari, aniqrog'i to'liq siklli kombinatlar cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo'lmasa, u holda kombinat to'liq siklga ega emas (Bekobodagi O'zbek metallurgiya kombinati xuddi shunday korxonalardandir). To'qimachilik kombinatlari yigiruv, buyoqlash, tayyorlash tsexlaridan iborat, hom ashyo bitta-paxta tolasi yoki pilla mahsuloti. Go'sht kombinatida ham yagona hom ashyo asosida bir necha mahsulot: go'sht, konserva, kolbasa kabi boshqa mahsulotlar olinadi.

Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlagandan so'ng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. O'rmon, tsement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stantsiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bug') beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda «kombinat» so'zini uchratmaymiz, ammo mohiyatan bu erda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan,

Toshkentdagi Chkalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqaradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning barcha ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Jumladan, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq, bu erda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'nodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

So'nggi yillarda ixtisoslashuvda uning detal va texnologik ixtisoslashuv shakli qisqarib borish hollari kuzatilmoqda. Ayni vaqtda tayyor mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni predmet ixtisoslashuvi keng rivojlanadi, ayniqsa detal va texnologik ixtisoslashuv kooperatsiya va kombinatlashuvda ko'proq ishtirok etadi. Bunday vaziyat qisman o'tish davrining o'ziga xos qiyinchiliklaridan ham kelib chiqadi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakkalaydi, kooperatsiya esa uni umumiyashtiradi, kombinatlashuv birlashtiradi. Ularning barchasi ayni vaqtda u yoki bu darajadagi korxonada tashkil etiladi, mujassamlanadi. Masalan, har qanday kombinat yuqori darajadagi mujassamlashuv, yirik korxonada demakdir.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Eng muhimi shundaki, korxonalarning katta-kichikligi, ularning ixtisoslashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi endi ko'p jihatdan davlatga, yagona markaz va rejalashtirishga bog'liq emas. Korxonalar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar bir-birlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa, sheriklik qiladilar. Davlatning vazifasi esa bu jarayonni turli mexanizmlar orqali tartibga solish va boshqarib borishdan iborat bo'ladi.

2.3. Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish

Hududiy mehnat taqsimoti iqtisodiy taraqqiyotning muhim asosiy omilidir. U ijtimoiy mehnat taqsimotining muhim bir qismi yoki tomoni sifatida jamiyat, ijtimoiy-siesiy rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatadi. Maxsus ilmiy adabiyotlarda hududiy mehnat taqsimoti tushunchasiga o'xshash yana boshqa iboralar ham mavjud: geografik mehnat taqsimoti, regional mehnat taqsimoti, akvatorial mehnat taqsimoti va h.q.

Dastlab hududiy mehnat taqsimoti ta'limotini ingliz klassik iqtisodchilari A. Smit va D. Rikardolar yaratgan. Ular *merkantilizmga*

karshi ochiq erkin savdo, ya'ni *fritredizm* g'oyasini oldinga surishgan. Bu g'oyaning asosiy mohiyati har bir mamlakat yoki mintaqa o'zida nisbatan qulay va arzon mahsulotlarni chetga chiqarib, bu erda ishlab chiqarish xarajatlari ko'p va qimmat mahsulotlarni sotib olishdan, import qilishdan iboratdir. Bunday fikrlash asosida mutlaq va nisbiy (kiyosiy) qulaylik yoki afzallik yotadi. Xuddi shunga o'xshash g'oya ishlab chiqarish omillari nuqtai nazaridan shved iqtisodchilari E.Xeksher va B.Olinlar tomonidan ham yaratilgan. Buning ma'nosi - har bir mamlakat o'zida arzon omil mahsulotini chiqarib, qimmat omil mahsulotini chetdan keltirish demakdir.

Ko'rinib turibdiki, mehnat taqsimoti har bir joyning o'zida qulay va arzon bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini anglatadi. Ixtisoslashuv esa yaratilgan mahsulotning miqdor va sifat jihatidan yaxshi, uni mahalliy bozorlarni kondirgan holda boshqa mintaqaviy, halkaro va jahon bozoriga chiqarish imkoniyatini nazarda tutadi. Aynan shu ma'noda hududiy mehnat taqsimoti tashqi savdo yuritishning asosi bo'lib xizmat qiladi, savdo esa, iqtisodchilar fikricha, har qanday boylikning yaratuvchisidir. Yuqorida keltirilgan ilmiy g'oyalar buyicha bunday hududiy mehnat taqsimoti, mintaqalararo va halkaro savdoda har ikki tomon ham yutadi.

Hududiy mehnat taqsimoti mamlakat va rayonlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining muhim ko'rsatkichi, belgisi bo'lib hisoblanadi. U qay darajada keng tashkil qilingan, diversifikatsiyalashtirilgan (ya'ni turlangan) bo'lsa, mamlakat ham shuncha rivojlangan bo'ladi. Ayni vaqtda hududiy mehnat taqsimotining rivojlanmaganligi mamlakatda intensiv emas, ekstensiv iqtisodiyot yunalishi mavjudligi, uning ichki salohiyatidan tula foydalanmaslik va hudud iqtisodiy zichligining pastligini aks ettiradi. Hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmagan sharoitda mamlakatning iqtisodiy makoni to'laligicha shakllanmaydi, uning geosiyosiy va iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanmaydi, iqtisodiy landshafti zaif va qutbiylashmagan bo'ladi.

Hududiy mehnat taqsimotining turli darajalari, bosqichlari mavjud. Ularni ikki yirik guruhga ajratish mumkin: jahon miqyosidagi hamda davlatlarning ichki mehnat taqsimoti. O'z navbatida ular ham turli bosqichlarga bo'linadi. Masalan, birinchi guruhda jahon mamlakatlari va xalqaro, ya'ni alohida mamlakatlararo mehnat taqsimoti ajratiladi. Barcha mamlakatlar orasidagi iqtisodiy munosabatlar jahon xo'jalik tizimi va bozorini vujudga keltiradi, alohida mamlakatlarning iqtisodiy integratsiya

jarayonlari esa yirik mintaqalar iqtisodiy hamkorligi va bozorlarni shakllantiradi.

Chunonchi, 1957 yilda tashkil qilingan umumiy bozor - hozirgi kunda o'zining tarkibini muntazam ko'paytirib borayotgan, 15 mamlakatni birlashtiruvchi Evropa Ittifoqi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Shuningdek, dastavval 1967 yilda asos solingan Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarning hududiy uyushmasi (ASEAN, hozir u 10 davlatni birlashtiradi) yoki 1989 yilda ta'sis etilgan Osiyo-Tinch okean iqtisodiy hamkorligi, Shimoliy Amerika erkin savdo uyushmasi ham shular jumlasidandir. Bu borada MDH hududida, jumladan, O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasida ham shakllanib bormoqda. Xususan, 2001 yilda olti mamlakat rahbarlari Shanxay xamkorlik tashkilotini tuzish haqida Deklaratsiya imzolashdi. Tashkilotning maqsadi - Markaziy Osiyodagi vaziyatni barqarorlashtirish, davlatlar o'rtasidagi do'stlik va qo'shnichilik aloqalarini mustahkamlash, shuningdek siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, gumanitar va boshqa sohalarda hamkorlikni rivojlantirish, deb belgilangan.

Buning oqibatida xalqaro mehnat taqsimotining asosiy subyekti sifatida alohida mamlakatlar emas, balki ko'proq mamlakatlararo iqtisodiy uyushmalar katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Davlat ichidagi mehnat taqsimoti quyidagi bosqichlardan tashkil topadi:

1. Yirik iqtisodiy rayonlararo mehnat taqsimoti;
2. Viloyat va boshqa turdagi ma'muriy-hududiy birliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti;
3. Viloyat ichidagi mehnat taqsimoti;
4. Mahalliy mehnat taqsimoti.

Bu darajadagi hududiy mehnat taqsimotining tarkibiy tuzilishi mamlakatlar maydonining katta-kichikligi, ijtimoiy-siyosiy vaziyatga bog'liq.

Iqtisodiy rayonlashtirish. Hududiy mehnat taqsimoti va uning doimiy «yo'ldoshi» bo'lgan ixtisoslashuv natijasida iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Ular esa mamlakat iqtisodiyotining hududiy tarkibini tashkil qiladi. Ammo hududiy tarkib faqat iqtisodiy rayonlar turidan iborat emas, u ma'muriy birliklar, tabiiy geografik va gidrografik omillar asosida ham belgilanishi mumkin.

Iqtisodiy rayonlar mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosatning obykti hisoblanadi. Agar ilgari iqtisodiy rayonlashtirish xalq xo'jaligini

planlashtirish maqsadida ajratilgan bo'lsa, hozirgi sharoitda ular ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning asosiy shakli, davlat mintaqaviy siyosatining obyekti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib borish va boshqarish uchun zarur. Qolaversa, iqtisodiy rayonlarsiz mamlakat xo'jaligi ichki tuzilishi, hududiy tarkib va tizimini o'rganish ham qiyin. Aynan ana shu maqsadlarda iqtisodiy rayonlashtirishning amaliy ahamiyati yanada oshib bormoqda. Masalan, Rossiya Federatsiyasida 11 ta yirik iqtisodiy rayonlar negizida ettita federal okruglar ajratilgan. O'zbekistonda ham iqtisodiy rayonlashtirish mamlakatni ijtimoiy-siyosiy tashkil etish va boshqarish uchun zarur.

Iqtisodiy rayonlashtirish mamlakat hududining katta-kichikligiga unchalik bog'liq emas, eng muhimi iqtisodiy makon ichki jihatdan turlangan bo'lishi kerak. Ichki tafovutlar qanchalik katta bo'lsa, iqtisodiy rayonlar turi va tizimi ham shuncha rivojlangan bo'ladi. Chunonchi, maydoni juda katta bo'lgan Avstraliya mamlakatida juda ko'p iqtisodiy rayonlarni ajratish qiyin, vaholanki unga qaraganda ancha kichik bo'lgan Evropa davlatlarida bir qator rayonlar shakllangan.

Iqtisodiy rayonlarning turlari va shakllari har xil; ular butun mamlakat hududini o'z ichiga olishi (unda maydon, iqtisodiy ahamiyatidan kat'iy nazar, turli qismlarga bo'linadi) yoki uning alohida joylarida, ya'ni diskret holda ajratiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy (integral) va tarmoq rayonlarga bo'linadi.

Iqtisodiy rayonlar turli omillarga qarab ajratiladi. Ular quyidagilar:
hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ixtisoslashuv;
bozorga muljallangan mahsulot ishlab chiqarish, bozor makonining shakllanganligi;
tabiiy sharoit va qazilma boyliklar, ularning hududiy birikmalari;
aholi va mehnat resurslari;
rayon hosil qiluvchi va uni tashkil etuvchi markazning yoki markazlarning mavjudligi;
iqtisodiy geografik o'rni;
transport turining rivojlanganligi;
mintaqaviy infrastruktura tizimining shakllanganligi va h.q.

Barcha rayon hosil qiluvchi omil va tamoyillar ikki katta guruhni tashkil qiladi: iqtisodiy (bozor iqtisodiyoti, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kompleks rivojlanish, transport) va hududiy yoki geografik (tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar, infrastruktura va aholi joylashuv tizimi, geografik

o'ri). Bu ikki asosiy qism birligi, ya'ni iqtisod hudud iqtisodiy rayon atamasini shakllantiradi. Bulardan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti, ekologiya kabilar ham rayon chegaralarini aniqlashda ma'lum ahamiyatga ega.

Yuqoridagi omil va shartlarga ko'ra mamlakatning iqtisodiy makoni bir necha rayonlarga bo'linadi. Hozirgi sharoitda ayniqsa bozor ta'sir doirasi katta ahamiyatga ega. Nemis olimi A.Lyosh ham iqtisodiy landshaftlarni (ya'ni rayonlarni) bozor makoniga qarab ajratgan edi.

Ba'zi olimlar iqtisodiy rayonlarning obyektiv borligiga shubha bildiradilar (masalan, amerikalik R.Xartshorn) va ular faqat rasmiy chegaralarni tan oladilar. Bu xususda aytish joizki, umuman yoki barcha sohalarni qamrab oladigan «hammabop» rayonlar yuq, balki aniq sohalarning real hududiy tarkib va tizimlari rayonlari mavjud (sanoat va qishloq xo'jaligi, sotsial rayonlar; sanoat tuguni shaharlar aglomeratsiyasi va hq).

Hududiy mehnat taqsimotiga o'xshash iqtisodiy rayonlar ham pog'onasimon bo'ladi. Chunonchi, mamlakat ichida bir necha iqtisodiy rayonlarni birlashtiruvchi yirik iqtisodiy mintaqa yoki okruglar, asosiy iqtisodiy rayonlar, ma'muriy-iqtisodiy rayonlar, viloyat ichidagi rayonlar va nihoyat, mahalliy iqtisodiy rayonlar (bizning Respubli-kamizda-qishloq tumanlari) bor. Ularning har biriga turli darajadagi bozorlar mos keladi.

Har bir iqtisodiy rayonning o'ziga xos rayon hosil qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog'i mavjud. Ba'zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqasida-transport geografik o'rin, uchinchisida - malakali ishchi kuchi, turtinchisida yirik shahar va ayniqsa poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Xatto joyning geologik tuzilishi bilan iqtisodiy rayonlashtirish o'rtasida ham aloqadorlik mavjud. Bu haqda dastlab tanikli rus olimi Yu.G.Saushkin fikr bildirgan edi.

Odatda, kombinatlashuvga va hamkorlikka moyil tarmoklarning rayon hosil qilish salohiyati kuchli bo'ladi. Masalan, neft va neftni qayta ishlash sanoati, qora va rangli metallurgiya, to'qimachilik, mashinasozlik va boshqa tarmoqlarda bu holat kuzatiladi. Shuningdek, bunday rol ni transport, rekreatsiya, xalqaro turizm ham bajarishi mumkin.

Iqtisodiy rayon o'ziga xos hududiy majmua va hududiy tizimni tashkil etadi. Albatta, bu erda rayon, kompleks va sistema tushunchalari aynan bir mazmunga ega emas, ammo ularning bir-birlariga yaqinligini ham inkor etish noo'rindir. Har qanday iqtisodiy rayon kompleks, hududiy majmua

printsipiga asoslanadi. U komplekslik, eng avvalo turli daraja va ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarning mavjudligi, ularning o'zaro muvofiqlashgan holda (proporsional) rivojlanishida o'z ifodasi topadi.

Chunonchi, har bir rayonda ixtisoslashgan, ya'ni bozor ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoq va tarmoqlar, ularni to'ldiruvchi yordamchi, ikkinchi darajali tarmoqlar va mahalliy ehtiyojlarga qaratilgan mahalliy bozorni tuyintiruvchi tarmoqlar mavjud bo'ladi. Shu 3 bug'inning qaysi biri shakllanmagan bo'lsa, u holda to'laqonli iqtisodiy rayon to'g'risida so'z yuritish qiyin.

Odatda, har bir yirik iqtisodiy rayon bazaviy tarmoqlapra ega bo'lishlari kerak. Ularga, masalan, elektro-energetika, qurilish sanoati kabilar kiradi. Ayni vaqtda bu tarmoqlar yuqoridagi 3 guruhdan iborat bug'inlarning biriga ham kirishi mumkin.

Demak, ana shu mazmunda iqtisodiy rayonni hududiy ishlab chiqarish majmuasi shaklida talqin qilsa bo'ladi. Ammo real hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan rayon ishlab chiqarish majmualari bir xil emas; birinchisi, xaqiqiy bog'liq bo'lsa, ikkinchisi ko'p jihatdan ma'muriy — boshqaruv ma'nosidagi majmuadir. Jumladan, Angren — Olmaliq yoki Qarshi hududiy ishlab chiqarish majmualari bilan Toshkent viloyati yoki Qashqadaryo hududiy majmualari bir-biridan farq qiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonda bir emas, bir necha hududiy ishlab chiqarish majmualari bo'lishi va ayni vaqtda majmua hosil qiluvchi tarmoqlar ham mavjud bo'ladi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, har qanday rayon ilmiy o'rganishning yoki bilim egallashning o'ziga xos usulidir; u klassifikatsiya va tipologiya singari umumiy guruhlash turlariga kiradi. Binobarin, rayon hududiy guruhlash demakdir, biroq har qanday guruh kompleks yoki sistema bo'la olmaydi. Kompleks esa birlik, uyg'unlikni, texnologik aloqalarni anglatadi.

Agar aniqroq qaraladigan bo'lsa, tizim (sistema) tushunchasi yanada murakkabroq bo'lib, uning o'ziga xos talab va shartlari mavjud. Jumladan, tizim tarkibdan yoki «tizimcha»dan tashkil topishi, pog'onasimon (ierarxiyali) bo'lishi, mustaqil faoliyat ko'rsatish, boshqaruv kabi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Tabiiyki, bunday darajada yondoshilsa har qanday rayon va xatto majmua ham haqiqiy tizim bo'la olmaydi.

Biroq shunga qaramasdan, iqtisodiy rayon hududiy majmua va hududiy tizimlardan unchalik uzok emas. Chunki, iqtisodiy rayon mamlakat hududining ma'lum bir xo'jalik tarmog'iga (yoki tarmoqlariga)

ixtisoslashgan va bu jihatdan qo'shni, tutash hududlardan farq qiluvchi, umumiy iqtisodiy landshaft shakliga ega bo'lgan qismidir. U yaxlit iqtisodiy makon sifatida hududiy tizim ma'nosini anglatadi.

Iqtisodiy rayon hududiy mujassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil yoki shakldir. Zero, har qanday iqtisodiy rayon yoki mintaqa biror bir xo'jalik tarmog'ini boshqa joylarga qaraganda bu erda ko'proq to'planganligi, rivojlanligi demakdir.

Iqtisodiy rayonlashtirishning eng qadimiy yunalishi qishloq xo'jaligini joylashtirish bilan bog'liq. Sababi qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etish xususiyatlari, ya'ni uning arealsimonligi makroiqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ko'ra yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy geografiya va iqtisodiyot tarixi ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini rayonlashtirish va joylashtirish tarixi bilan belgilanadi. Bejiz emaski, O'zbekistonda ham bu boradagi ilmiy ishlar dastavval aynan ana shu tarmoqni joylashtirish va rayonlashtirish bilan boshlangan (V.N.Chetirkin, QN.Bedrintsev, Z.M.Akramov, Soliev A., I.Lapkin, Q.N.Abirkulov, R.A.Hodiev va boshqalar).

Iqtisodiy rayonning hududiy tizimga yaqinligining yana bir tomoni shundaki, u ayni vaqtning o'zida ham monogen, ham gomogen xususiyatga ega. Agar tizim-tarkib uslubiyoti nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, iqtisodiy rayon tashqi jihatdan, ya'ni «yopiq» tizim shaklida asosan bir xillik landshaftdir va ichki jihatdan yoki «ochiq» tizim shaklida u turli-tuman, ichki tafovutlarga boy hududiy birlikni anglatadi.

Mohiyatan, iqtisodiy rayon mamlakat ma'muriy-hududiy tarkibini tashkil etish va boshqarishda katta amaliy ahamiyatga ega. Ammo, bu erda ma'muriy-hududiy masalalarning ayrim hollarda subyektivligi, yuqoridan tashkil qilinishi va iqtisodiy rayonlashtirishning «ichkaridan», obyektiv holda shakllanishi o'rtasida nomuvofikliklar kelib chiqadi. Buning ustiga ma'muriy birliklar chegarasi va soni tez-tez o'zgarib turadi, iqtisodiy rayon esa ancha turg'unlikka ega. Binobarin, mamlakatni ma'muriy rayonlashtirish bilan uni iqtisodiy rayonlashtirishni tug'ri yo'lga quyish muhim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammodir. Shu jihatdan ham qaraganda, iqtisodiy rayonlashtirish va iqtisodiy rayonlar o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab qolaveradi.

2.4. Ishlab chiqarishni kuchlarini joylashtirishning klassik g'oyalari

Jahon xo'jaligining yagona tizimi vujudga kelganga qadar xalqaro (geografik) mehnat taqsimoti uncha rivojlanmagan edi. Hatto XVII-XVIII asrlargacha ko'pgina mamlakatlar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda o'zlarining ichki bozorlariga chet el mahsulotlarini kiritishga qarshi siyosat olib borar edilar. Bu siyosat, yoki importni cheklash iqtisodiyot tarixida merkantilizm nomi bilan o'rin olgan.

Albatta, bunday sharoitda jahon bozori xususida so'z yuritish mumkin emas. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish fritredizm, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u qiyosiy imtiyoz yoki qulaylik qonuni («zakon sravnitel'nogo preimuhstva») nomini olgan. Bu qonunnig asl mohiyati shundaki, har bir mamlakat o'zining ichki imkoniyat va sharoitlaridan kelib chiqqan holda ma'lum mahsulotni boshqa davlatlarga qaraganda arzonroq, ya'ni kamroq xarajat bilan etishtiradi va uni bozorda oson realizatsiya qiladi. Sotilgan mahsulotning puliga o'zida yo'q, yoki etishtirishi qimmatroq, xarajatlirroq tushadigan tovarni xarid qilib oladi. Bunday tovar ayirboshlash naqd pulsiz, «ayr-bosh», ya'ni barter usulida ham olib borilishi mumkin.

Fritredizm g'oyalarini amalga tatbiq qilish jahon xo'jaligining shakllanishiga, mehnat taqsimotini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayni paytda mamlakatlar iqtisodiyotining ixtisoslashuvi va hududiy tashkil qilishida ham o'zgarishlar yuz berdi.

I.Tyunenning «qishloq xo'jalik standarti» nazariyasi

Bevosita ishlab chiqarishni joylashtirishga oid ilmiy g'oyalar dastavval Germaniyada yaratilgan. Masalan, nemis mulkdori Iogan Genrix Tyunen XIX asrning 20-30-nci yillarida o'zining qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirish bo'yicha ilmiy fikrlarini maxsus asarlarida bayon qildi (ruscha nomi «Izolirovannoe gosudarstvo»).

Tyunen g'oyasining asosiy mohiyati yagona shahar, ya'ni iste'mol markazi atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishni hududiy tashkil qilishdan iborat. U bu g'oyani amalga tatbiq qilish uchun xo'jalik

bilan shahar yoki bozor (uning misolida bu shahar –Meklenburgdagi Rostok) o‘rtasidagi masofa, qishloq xo‘jalik mahsulotining narxi, qiymati va yer rentasiga asoslanadi. Yer rentasi esa unga qo‘yilgan mablag‘ bilan olingan daromad nisbati bilan belgilanadi.

Yuqoridagi shartlar yordamida I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimini yaratadi. Bu tizim adabiyotda «Tyunen xalqalari» nomi bilan mashhur. Chunki, turli mahsulotlarni etishtirishga ixtisoslashgan har xil tarmoqlar iste‘mol markazi atrofida xalqasimon joylashadi. Masalan, birinchi xalqa-bog‘dorchilik, sabzavotchilik va qisman sut chorvachiligi; ikkinchisi – o‘rmon xo‘jaligi (o‘sha davrda o‘tin uchun), uchinchi xalqa- kartoshka, arpa etishtirish va urug‘chilik, sut chorvachiligi, to‘rtinchi-yuqori unumdor g‘allachilik va sut-go‘sh t chorvachiligi, beshinchi- g‘allachilik va nihoyat, oltinchi xalqa – yaylov chorvachiligi.

2.1-chizma. I.Tyunen shahar atrofida qishloq xo‘jaligi tarmoqlarining joylashuv tizimi

I.Tyunenning xizmati shundaki, u birinchi bo‘lib yerdan foydalanish masalalarini ko‘tarib chiqdi va ilmiy adabiyotga «iqtisodiy makon» tushunchasini kiritdi. U o‘zining abstrakt modelida mahsulotning bozorga-iste‘molchiga arzon va sifati buzilmagan holda yetkazib berishiga katta e‘tibor beradi. Shunday qilib, I.Tyunen qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini joylashtirishning dastlabki ilmiy asosini yaratuvchisi bo‘ldi.

A. Veberning shtandort nazariyasi

1909 yilda Tyunenning vatandoshi – Alfred Veber «Sanoat shtandorti to‘g‘risida» nomli asarini chop ettirdi. U o‘zining diqqat-e‘tiborini sanoat ishlab chiqarishini joylashtirishga ta‘sir etuvchi omillarga qaratdi. Shu maqsadda Veber omillarning ta‘sir kuchiga qarab, tabaqalashtirdi, asosiy hal qiluvchi omilni aniqladi.

A. Veber sanoat shtandortining asoschisidir. Shtandort esa-korxonaning o‘rnashgan joyi yoki korxonaning optimal (standart) joylashgan nuqtasi ma‘nosini anglatadi. Joylashtirish omili u yoki bu korxonani qurishda ko‘zda tutilgan iqtisodiy samaradorlik, foyda nuqtai nazaridan baholanadi.

Bu foyda, Veber fikricha asosan hom ashyomahsulotni realizatsiya qilish, transport va ishchi kuchiga ketgan xarajatlar nisbati hamda asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatidan tashkil topadi. Keyinchalik u xom-ashyo va mahsulotni sotish bilan bog‘liq omilni umumiy transport sarf-xarajatlariga kiritdi. Chunki, mahsulotning tannarxiga xom-ashyoni keltirish, mahsulotni realizatsiya qilish bilan bog‘liq xarajatlar ham kiradi.

Natijada, sanoat shtandortini belgilovchi ikkita omil –transport va ishchi kuchi (mehnat resursi) olindi. Veber keyinroq ularga yana bir muhim omilni qo‘shdi – u ham bo‘lsa aglomeratsiya omilidir.

Transport omiliga mahsulot yoki xom-ashyoning vazni, tashiladigan masofa, mehnat resursida ish xaqi, aglomeratsiya omilida esa korxonalarining bir joyda to‘planishi hisobga olinadi.

A. Veber ilmiy adabiyotda o‘zining shtandort nazariyasi, «joylashtirish omili» va «aglomeratsiya samaradorligi» tushunchalarini kiritganligi bilan mashhurdir. Aglomeratsiya samaradorligi - bu asl mohiyatiga ko‘ra mujassamlashuv (kontsentratsiya) samaradorligi bo‘lib, u hozirgi kunda korxonalarining yiriklashuvidan, ya‘ni miqyos, masshtab iqtisodi asosida emas, balki korxonalarining kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik», yoki sifat iqtisodi) natijasida erishiladi.

Nemis iqtisodchisi A. Veber «Sanoat shtandorti nazariyasi» nomli asarida sanoatni joylashtirishning quyidagi uchta omil yoki yo‘nalishi ajratib ko‘rsatadi:

1. Transport yo‘nalishi, ya‘ni mulkdorlar o‘z korxonalarini transport xarajatlari eng kam bo‘lgan aholi manzilgohlarida ko‘rishga intiladilar.

2. Ishchi yo‘nalishi, ya‘ni mulkdorlar o‘z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intiladilar.

3. Aglomeratsiya, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini boshqa sanoat korxonalarini to'plangan hududlarda ko'rishga harakat qiladilar va bu bilan transport yo'llari, energetika xo'jaligi, kommunal xo'jaligi (ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimi) barpo qilishga bo'lgan xarajatlarini qisqartirishga harakat qiladilar.

A.Veber ta'limoti keyinchalik O.Englender, T.Palander, A.Lyosh, V.Kristallerlar tomonidan rivojlantiriladi. Xususan, V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasi aholi manzilgohlarining joylashishini asoslasa, A.Lyosh shtandort nazariyasini takomillashtirish orqali monopol foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti va boshqa tushunchalar mohiyatini ochib beradi.

I.Tyunen (qishloq xo'jaligi) va A.Veberning (sanoat shtandorti) g'oyalari abstrakt sharoitlarni hisobga olgan holda yaratilgan bo'lsada, ularning ilmiy ahamiyati hozirgacha yo'qolmagan. Bu oqimlarining g'oyalarini «omillar tahlili» shaklida umumlashtirish mumkin. Omillar esa hududda ayrim joylarni tanlab olish va pirovard natijada hududiy mujassamlashuv va hududiy notekisliklarni yoki geografik tengsizlikni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarishning ikki asosiy tarmog'i, ya'ni qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini joylashtirish bo'yicha ilmiy g'oyalar yaratildi. Endi navbatida aholi joylashuvi, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tashkil etish muammolariga keldi. Bu haqdagi ishlanmalar ham nemis olimi Valter Kristallerga tegishli. U 1930-yillarda aholining hududiy tarqalishi va joylanishi masalalarini o'rganib, o'zining «Janubiy Germaniya markaziy o'rinlari» nomli kitobini yozdi.

Markaziy o'rinlar turli yiriklikdagi shahar va boshqa aholi manzilgohlari bo'lib, ular o'ziga xos ta'sir doirasi, xizmat ko'rsatish radiusiga ega. Ideal holatda har xil miqyosdagi markaziy o'rinlar geografik muhitda oltiburchak shaklga ega va ular asalarining uyasini eslatadi.

V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasi.

V. Kristallyer «Markaziy o'rin nazariyasi»ning asoschisidir. U matematik hisob-kitoblar orqali hududiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga to'g'ri geometrik progressiya orqali o'tishini isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o'z navbatida tumanlar ko'plab qishloq fuqarolari yig'inlaridan iborat. Har bir qishloqqa o'ziga tegishli bo'lgan tovar va xizmatlar yo'naltirilgan. Shunday qilib, olim aholi punktlari guruhiy tizimini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy

o‘rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqilona yo‘nalishlarini, shahar va aholi punktlari boshqaruvi ma‘muriyatining qulay tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o‘rganishga oxirgi o‘n yilliklarda nisbatan kamroq e‘tibor berildi. To‘g‘ri, hududiy iqtisodiyot bo‘yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko‘rib chiqildi. Hududiy o‘shish nazariyalarini ko‘rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o‘shish modellarini qo‘llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o‘shishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o‘xshatish mumkin. Ikkinchisi esa, alohida korxonalar va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatigina belgilab beradi. Kompaniyalar o‘z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali ko‘rib chiqiladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari: ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqalar xo‘jaligining kompleks rivojlantirish, hududiy mehnat taqsimotidan iboratdir.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o‘rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e‘tibor berish lozim. Ayni paytda, tabiiy-resurs salohiyatlaridan tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik sharoitni yaxshilash masalalari ham hisobga olinadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish;
- mintaqalarni kompleks rivojlantirish;
- mintaqalar o‘rtasidagi hududiy mehnat taqsimoti;
- mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha (tayyor mahsulotgacha bo‘lgan) bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Mamlakatimizning turli

hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg'i, energiya va iste'mol manbalariga yaqinligini ta'minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega.

Mintaqalar o'rtasida hududiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning uchun har bir mintaqa faqat o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayirboshlaydi.

A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi

Boshqa, yosh va iste'dodli nemis olimi Avgust Lyosh o'zidan oldingi vatandoshlarining ilmiy ishlanmalarini umumlashtirib (u A.Veberning o'quvchisi edi), barcha xo'jalik tarmoqlarini joylashtirish to'g'risida ish olib bordi. A.Lyosh g'oyalarining mohiyati uning maxsus kitobida (ruscha nomi «Geograficheskoe razmeshenie xozyaystva»-M. 1959) bayon etilgan. Kitobning asl nusxasi. qo'lyozmasi 1940 yilda nashr qilingan.

A.Lyosh qishloq xo'jaligining areal maydon sifatida, sanoatning esa nuqtasimon hududiy tashkil etish xususiyatlarini asoslab berdi. U birinchi bo'lib «bozor muhiti yoki makoni», «iqtisodiy landshaft» (hozirgi kunda – iqtisodiy rayon) tushunchalarini yaratdi va fanga kiritdi. Agar avvalgilar, xususan I.Tyunen va A.Veber alohida korxonani, tarmoqni o'rgangan bo'lishsa, A.Lyosh ishlari barcha xo'jalik sohalarini qamrab oldi va o'z mohiyatiga ko'ra mikroiqtisodiy bozor munosabatlari, uning ta'sir doirasi xaqiqiy rayon tashkil qiluvchi omil ekanligi ta'kidlandi, matematik usullarni keng qo'lladi. Aynan ana shu tamoyillarni hozirgi kunda O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish masalalariga tatbiq qilish ahamiyatdan holi bo'lmasa kerak.

A.Lyoshning kontseptsiyasiga ko'ra yangi korxonalarni joylashtirishda yuqori foyda olishni ko'zlagan tadbirkorlar bilan butun iqtisodiyot manfaatlari o'rtasida kurash ketadi. Ushbu ta'limotlar bozor munosabatlari hukmron sharoitda yuqori foyda olishni ko'zlagan samarali ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirishning nazariy jihatdan asoslashga qaratilgani bois, uning bir qator yo'nalishlari - V.Bungening «markaziy joy» M.Skarletning «joylashishning uch tipi», F.Perruning «rivojlanish qutbi» va «rivojlanish

markazlari», shuningdek, «yangi g'oyalari» (diffuzii novovvedeni-yangilik kiritish) yuzaga keldi.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlangan fan-texnika inqilobi ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, hududiy tashkil qilishni takomillashtirishning «klassik» nazariyalariga bir qator «tuzatishlar» kiritdi¹². Ular jumlasiga:

a) sanoatning o'ta yangi tarmoqlari, avvalo, ilmiy tadqiqot va loyihalash-tajriba ishlari bilan chambarchas bog'liq «ilmtalab» sohalarning gurkirab rivojlanishi;

b) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining sanoat tarmoqlariga ko'chishi agrosanoat majmuasining (agrobiznes) shakllanishi;

v) infratuzilma sohalarning milliy daromaddagi hissasi barqaror ortib borishi;

g) ishlab chiqarish tizimini tobora transport-geografik o'ringa va xomashyoga bog'liqligining qisqarib borish jarayoni;

d) ilmiy tadqiqot ishlari va loyihalash-tajriba markazlari rolining ortib borishi;

j) yuqori malakali mehnat hissasining tobora keng rol o'ynashi;

z) ijtimoiy-ekologik omillar - ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishida ro'y bergan sezilarli o'zgarishlarni keltirish mumkin.

Bu esa, o'z navbatida, «joylashtirish» nazariyasida D.J.Gelbreytning «industrial jamiyat», U.Izardning «joylashtirishning bozor nazariyasi» kabi yangi yo'nalishlar rivojlanishiga zamin hozirladi¹³.

Biroq, mavjud vaziyat «tabiat-jamiyat» tizimida aholi va u bilan bog'liq qonun va qonuniyatlar mohiyatini to'laqonli ochib berishga imkon bermagan.

Ta'kidlash joizki, I.Tyunen va A.Veber g'oyalari o'z davri talabiga mos kelardi. Sababi – u davrda hududning iqtisodiy sig'imi, zichligi uncha yuqori emas, hududiy-iqtisodiy manzara qutbiylashmagan, ya'ni deyarli bir tekis edi. Ana shunday iqtisodiy geografik holat alohida korxonalar yoki tarmoqlarni ayrim joylarda o'rinlashtirish ta'sirida o'zgaradi, notekislik xususiyatini oladi. Boshqacha qilib aytganda, avvalgi tabiiy ko'rinishdagi iqtisodiy tekislik notekislikka, xududiy mujassamlashuvning ko'chayishiga o'zgaradi. Buning natijasida notekislikni tekislashga urinib ko'radigan

¹² Regionalnaya ekonomika/ Pod red. G. Polyaka. – M.: Yuniti-Dana, 2013. – 464 s.

¹³ Fetisov G.G. Regionalnaya ekonomika i upravlenie: uchebnyk. – M.: INFRA-M, 2012. — 416 s.

ilmiy izlanishlar talab etildi. Xuddi shunday regulyar tizimga moslashgan ishlab chiqarish va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil qilish g'oyalarini V.Kristaller va A.Lyosh yaratdi.

F.Perruning «O'sish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasi

Iqtisodiyot nuqtai nazaridan uncha o'zlashtirilmagan, xo'jalik sig'imi past va hududlarni rivojlantirish va jonlantirish borasida o'sish qutblari va rivojlanish markazlari to'g'risidagi nazariya ham katta ahamiyatga ega. Uning asoschisi frantsuz olimi Fransua Perrudir.

F.Perru «markaziy o'rinlar» g'oyasidan kelib chiqdi, omillarni emas, tarmoqlarni rivojlanish xususiyati, harakatchanligi, atrofga ta'siri bo'yicha tabaqalashtirdi va ularni uch guruhga ajratdi. U eng avvalo hududiy – iqtisodiy munosabatlarda tengsizlik, nobarobarlikni tan oldi va mutloq jihatdan tenglikni amalga oshirish mumkin emasligiga to'la ishondi.

Perru fikricha, uchinchi guruh tarmoqlari tez, jadal rivojlanish, rayon hosil qilish salohiyatiga, qobiliyatiga ega bo'lib, aynan ana shunday mintaqaviy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi tarmoqlar rivojlanishi o'sish markazlarini tashkil qiladi. Markazlarning mustahkamlanishi, ularda turdosh korxonalarining ko'payishi, atrofga bo'lgan ta'sir doirasining kengayishi natijasida o'sish qutblari vujudga keladi.

O'sish qutblari g'oyasi shved olimi -Lund universiteti professori (Shvetsiya) T.Xagerstrandning *yangiliklar diffuziyasi* nazariyasiga o'xshab ketadi. Faqat muallif bu g'oyani ko'proq sotsial geografiya bo'yicha ishlab chiqqan.

Chindan ham, jahon taraqqiyoti, dunyo xo'jalik tizimining rivojlanish tarixi fan-texnika yutuqlari, ilmiy yangiliklar va kashfiyotlar, innovatsiyalar, texnologik determinizm bilan bog'liq. Tarix nuqtai-nazaridan yondoshganda, jahon xo'jaligi rivojlanishida ma'lum sikllarni ajratish mumkin. Bu davr yoki sikllar yangi kashfiyotlarning ixtiro etilishi, tatbiq etilishi, tarqalishi va ularning o'rniga boshqa innovatsiyalarning kelishi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda amerikalik U.Rostouning (XX asr, 58-60-yillar) iqtisodiy rivojlanishning bosqichlari, stadiyalari, rus iqtisodchisi N.D.Kondratevning 30-yillarda ilmiy-texnika o'zgarishlariga asoslangan «uzun to'lqinlar» nazariyasi mavjud. Shuningdek, amerikalik olim R.Vernonning (XX asr o'rtalari) eksport tovarining hayot sikli to'g'risidagi g'oyasi ham yangiliklarning diffuziyasi va texnologik determinizm bilan bog'liq.

Diffuziya (fizikadan olingan) kengayish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Birinchisida yangilikning amaliy tatbiq doirasi asta-sekin kengayib boradi, ikkinchisida esa bu birin-ketin sodir bo'ladi, yangilik biridan ikkinchisiga ko'chadi. Xuddi shu xususda amerikalik iqtisodchi M.Porterning (1993) markazdan chetga kashfiyotlarning, yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish tarmoqlarining ko'chishi, bir mamlakatdan ikkinchi, uchinchi va h.k. darajalarga kaskadsimon o'tishi, migratsiyasi xaqidagi ilmiy ishlanmalari ham bor.

Jahon xo'jaligi tizimi (bu tushuncha asoschisi amerikalik I.Vallerstayn), uning taraqqiyotidagi sikllar davriy, tarixiy xususitga ega. Bunday yondoshuvni tik emas, gorizontal, ya'ni geografik jihatdan ham qo'llash mumkin. Natijada, iqtisodiyot rivojlanishining hududdan-hududga o'tishi, bizning iboramizda «geografik konveyr» yoki estafeta ko'z oldimizga keladi.

N.D.Kondratev jahon xo'jaligi dinamikasida 5 ta siklni ajratadi, ulardan to'rttasi industriya davriga, oxirgi 5-undan keyingi, ya'ni postindustrial davrga to'g'ri keladi. Bu davrda elektronika, lazerlar texnologiyasi, biotexnologiyalar ustuvor ahamiyatga ega. Xuddi shunga o'xshash hududiy –iqtisodiy rivojlanishning ketma-ketligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda I.Mechnikovning jahon sivilizatsiyasi bosqichlari va bunda buyuk tarixiy daryolarning roli haqidagi asarini ham e'tibordan chetga qoldirmaslik kerak. Muallif jahon madaniyati va taraqqiyotida daryo, O'rta dengiz va okean sivilizatsiyalarini ajratadi. Ular bir vaqtning o'zida emas, balki turli davrlarda, birining o'rnini ikkinchisini olishi bilan yuzaga kelgan.

Darhaqiqat, jahon taraqqiyoti Uzoq Sharq, Yaponiya va Xitoydan boshlanib, O'rta va Yaqin Sharqqa, undan O'rta dengiz va Pireney yarim oroliga, ulardan Angliya va nihoyat Amerikaga (AQSH)ga ko'chdi. Hozirgi davrda tarixni, iqtisodiy-ijtimoiy hayotni rivojlantiruvchi mintaqalar «uchburchagi», ya'ni AQSH-G'arbiy Evropa-Yaponiya hisoblanadi. Ayni vaqtda , yetakchi kuchning asta-sekin yana sharqqa ko'chishi alomatlari sezilmoqda. Ayni vaqtda buni Yaponiya ta'siri va boshchiligida yangi industrial mamlakatlar –janubiy Koreya, Singapur, Tayland, Malayziya, Indoneziya jadal sur'atlar bilan rivojlanishida ko'ramiz. Demak, bizning nazarimizda, iqtisodiy taraqqiyotning sikl xususiyatiga ega ekanligi faqat davr, vaqt doirasidagina emas, balki Yer

shari, global geografik makonda ham sodir bo‘lmoqda. Bu esa albatta jahon xo‘jaligining rivojlanish va uning hududiy tarkibiga ta’sir qiladi.

Shu bilan birga mintaqqa iqtisodchilari, iqtisodiy geograflar V.Leontev va U.Izardlarning tarmoqlararo va hududlararo balansi hamda mintaqaviy iqtisodiyot fani to‘g‘risidagi ilmiy g‘oyalarini, Zipfa va Styuart, Dj.Fridman kabilarning shaharlar rivojlanishi, boshqa olimlarning «dunyoviy shaharlar» haqidagi yangi ishlarini ham bilishlari lozim. Zero ularning barchasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bevosita bog‘liq.

Biz yuqorida ishlab chiqarishni joylashtirishning ilmiy g‘oyalarini asosan g‘arb olimlari asarlari bo‘yicha talqin qildik. O‘z-o‘zidan savol tug‘ilishi tabiiy: nahotki uzoq tarixga, madaniyatga ega bo‘lgan o‘zimizning yurtimizda bunday ishlar qilinmagan bo‘lsa shubha yo‘q, albatta bu borada ham o‘lkamiz katta va boy merosga ega. Muammo faqat ularni tarixiy manbalardan qidirib topish, o‘rganish, targ‘ib va tashfiqot qilish, amalga tatbiq qilishdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Masalan, bu erda, xususan dehqonchilikni rivojlantirish va joylashtirish, sug‘orish inshootlarni qurish va foydalanish, savdo va hunarmandchilik sohalari, shaharsozlik to‘g‘risida dunyo ahamiyatiga molik ixtirolar yaratilgani sir emas. Matematika, tibbiyot va boshqa fanlar tug‘ilgan bu Zamin ijtimoiy-iqtisodiy hayotning boshqa sohalariga, jahon madaniyati va tarixiga ham o‘zining munosib hissasini qo‘shgan.

2.5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o‘ziga xos xususiyatiga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydali, qo‘shimcha daromadni ko‘zlaydi, davlat esa ish o‘rinlarini ko‘paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har ikki yo‘nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani echish talab etiladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlari o‘z-o‘zidan, tasodifan hududiy tarqalmaydi, balki ma’lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga asos bo‘ladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish ma'lum qonuniyat, printsip va omillar asosida amalga oshiriladi. Qonuniyatlar, eng avvalo, omillarning o'zaro aloqadorligi, ishlab chiqarish korxonasi va tarmoqdarining ma'lum hududiy va texnologik majmua shaklida tashkil etilishi, bu tarmoqlar rivojlanishidagi mutanosibliklardan kelib chiqadi. Masalan, hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'zining qonuniyatlari mavjud. Ishlab chiqarishga nisbatan iste'mol, taklifga ko'ra talabning ustunligi, erkin raqobat, ochiq iqtisodiyot yurgizish, uni liberallashtirish shular jumlasidandir. Bular, albatta, ishlab chiqarishni joylashtirishga, iqtisodiy makonning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, bu davrda vaqt va mablag'dan unumli foydalanish, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi sohalarni jadalroq rivojlantirish, tabiiy va mehnat resurslarini ishga solish, mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish ham katta ahamiyat kasb etadi. Albatta, bu borada ishlab chiqarishni xom ashyo bazasiga, elektr manbai va iste'mol rayonlariga yaqinlashtirish printsipi o'z kuchini saqlab qoladi. Biroq unutmaslik lozimki, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini bir vaqtning o'zida ham xom ashyo, ham ishchi kuchi, ham iste'mol rayoniga yaqinlashtirish qiyin (yo unisi, yoki bunisiga yaqinlashtirish mumkin, ammo hammasiga emas!). Binobarin, bu tamoyilni har xil tarmoqqa nisbatan aniq qo'llash talab qilinadi.

Tabiiyki, iqtisodiyot tarmoqlari hamda mintaqalarning rivojlanishi turli xil omil va sharoitlarga ham bog'lik bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi roli ham oshib bormoqda.

Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p. Modomiki bu omillar ko'p ekan, demak:

- ularning ta'sir darajasi har xil bo'ladi;
- bu omillarni guruhlash talab etiladi;
- omillar va ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rganishda kompleks (ya'ni har tomonlama) yondoshuv zarur.

U yoki bu omilning ta'sir darajasi uning mahsulot chiqarishdagi «solishtirma og'irligi» bilan o'lchanadi yoki uning mahsulot birligi bilan nisbati hisobga olinadi. Albatga, jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika rivoji va

boshqa sabablar tufayli omillarni ta'sirchanligi O'zgarib boradi. Chunonchi, agar ilgari tabiiy sharoit, xom ashyo, ishchi kuchi kabilarning ahamiyati katta bo'lgan bo'lsa, hozir ilmiy-texnika taraqqiyoti, ekologiya, bozor, iste'molining kuchayishi va turlanishi muhimroq bo'lib qolmoqda, ishlab chiqarish ko'proq mablag' talab va ilmtalab bo'lib bormokda.

Shu bilan birga ma'lum omilning ta'sirchanligi, ya'ni uning ko'p sarflanishi asta-sekin kamaytirilib boriladi. Masalan, mahsulot birligiga nisbatan sarflanadigan xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, ishchi kuchi va boshqalar muntazam ravishda tejaladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining oshib borishiga olib keladi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, «ko'p sarflanadi» degan so'z o'z-o'zidan isrofgarchilikni va binobarin, atrof-muhit ekologiyasiga ham salbiy ta'sirni anglatadi. Jumladan, hom ashyo ko'p sarflanadigan yoki «suv talab» korxonalarida shunga mos ravishda xom ashyoni to'la ishlatilmasligi, uning chiqindiga ketishi, suvning ifloslanishi kabi holatlar yuz beradi. Demak, bu borada tejamkorlik ham iqtisodiy, ham ekologik ahamiyatga ega bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar, omillardan kelib chiqiladi. Lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda hamma omil emas, ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol o'ynaydi. Buning uchun yaratiladigan mahsulot birligiga, masalan, suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini aniqlash talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, «kasr maxrajida» mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omillar (masalan, 1 tonna shakar olish uchun xom ashyo, ya'ni qand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr quvvati yoki mehnat sarflanadi va hq) turadi. Qaysi omil bo'yicha yirik son chiqsa, uning ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi va u qo'rilayotgan ishlab chiqarish tarmog'ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o'taydi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr energiya, suv, iqlim, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy-geografik o'rin kabi omillar e'tiborga olinadi. Shuningdek, ekologiya, ITT va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi ahamiyati ham oshib bormoqda.

Ushbu omillarni tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik guruhlariga birlashtirish mumkin. Ularning mohiyati va ta'sirchanligi jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib turadi. Ayni paytda ijtimoiy va ekologik omillar ishlab chiqarishni bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida tashkil etishda ustuvor o'ringa ega bo'lmoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar hisobga olinishi zarur, lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan ayrimlarigina yetakchi rol o'ynaydi.

Xom ashyo omili. Ayrim mahsulotlarni olish uchun xomashyo ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalar mumkin qadar xomashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi. Xom ashyoga asoslangan sanoat tarmoqlarining geografiyasini o'rganish eng avvalo, mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi.

Yoqilg'i-omili. Issiqlik elektr stantsiyalari qora metallurgiya sanoatining dastlabki bosqichini joylashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Ammo uning ta'siri har doim yetakchi kuchga ega emas. Bunday hol neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik elektr stantsiyalarini qurishga taalluqli bo'ladi.

Elektroenergiya omili. Bu sohaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulot - elektr quvvatini jamg'arib, omborxonalarda yig'ib bo'lmaydi, undan ayni paytning o'zida foydalanish kerak. Bundan tashqari elektr quvvati yuqori kuchlanishli bo'lib, tarmoqlar orqali uzoq masofalarga berilishi mumkin. Xuddu shu maqsadda yirik ko'mir havzalarida yirik yoqilg'i energetika majmualari barpo etilgan. Odatda, elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo, uning arzon turiga ustunlik beriladi. Arzon elektr quvvati gidroelektro-stantsiyalaridan olinadi, chunki bunda suv keyin ham suvligicha qolaveradi, yoqilg'i elektr stantsiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz sarflanadi. Elektr quvvati omiliga quyidagi misollarni keltirish kifoya: 1 tonna titan ishlab chiqarish uchun 40-50 ming kv-t-s, shuncha alyuminiy ishlab chiqarish uchun 17-19 ming kv-t-s, misni tozalash, temir qotishmalarini ishlab chiqarish, elektr pechlarida po'lat eritish uchun ularning har bir tonnasiga 8-10 min kv-t-s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Tabiiyki, bunday korxonalarining arzon elektr quvvati manbalariga yaqin joyda qurilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi. Demak, elektr quvvati bir qator sanoat korxonalarini o'z atrofiga omil sifatida «yig'ar» ekan. Shu sababli u yirik rayon va majmua hosil qilish qudratiga ega.

Suv va iqlim sharoiti ham ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda katta ahamiyatga ega. Suv manbalari ayniqsa kimyo, yog'och-selyo'lyuza, metallurgiya zavodlarining faoliyatiga sezilarli ta'sir qiladi.

Suv va iqlim sharoitlari boshqa sanoat korxonalarini qurishda ham e'tiborga olinadi. Bu omilning ahamiyati qishloq xo'jaligi uchun muhim hisoblanadi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasida an'anaviy dehqonchilik issiq va quruq iqlimiy sharoitida faqat sun'iy sug'orish asosida olib boriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar orasida eng **muhimi, aholi va mehnat resurslaridir**. Bu o'rinda ikki holni qayd qilish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatidan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva ishlab chiqarish, paxta etishtirish va uni qayta ishlash va h.k. Boshqa korxonalariga esa, mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, ularda «oz» va «soz» malakali ishchi kuchi talab qilinadi. Masalan, radio va asbobsozlik, aniq mashinasozlik va h.k.lar. malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda, ilmiy texnik markazlarda joylashtiriladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishi darajasi yuqoriligi, migratsion harakati faolsizligi mehnat zaxiralari ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli ularning miqdori ko'p bo'lgan qishloq joylarda, shaharlarda yangi sanoat korxonasi va boshqa korxonalarni, madaniy-maishiy muassasalarni tashkil etil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda hamda bu borada maxsus maqsadli dasturlar ishlab chiqilib amaliyotga joriy etilmoqda.

Aholi faqat ishchi kuchi emas, balki u eng avvalo, «iste'molchi» hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda keskin oshib bormoqda. Shu sababli iste'mol omili korxonalarni o'ziga «tortadi». Iste'mol omili faqat xalq ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'z talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularni transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarni iste'mol rayonlarida barpo etishni nazarda to'tadi.

Transport ham juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar bilan qo'shib, uyg'unlashib ketadi va uni «sof» holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy-geografik omil bilan ham chambarchas bog'liq. Bu obyektning eng avvalo, tashqi (hududiy) iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot omilining ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etishda aniq namoyon bo'ladi. Masalan, mashinasozlik, elektrotexnika va kimyo sanoat tarmoqlariga tegishli ko'pgina korxonalar

yuksak darajada ilmiy texnika qudratiga ega bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko'rilgan omillarning ahamiyati katta. Ammo ularning barchasi pirovard natijada **ekologik omil** bilan «hisoblashishlari» kerak. Hozirgi kunda ayrim sanoat korxonalarining ishlashi shu nuqtai nazardan to'xtatilganligi bejiz emas. Ekologik jihatdan kimyo, yog'och-tsellyo'loza, go'sht, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektrostantsiyalari aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo'lgani yaxshi. Bu omil bilan hozirgi kunda hisoblashmasdan iloji yo'q.

Bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarining hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu borada an'anaviy fikr yuritish tarzimiz tamomila o'zgarib ketadi. Chunki bu sharoitda nimaga ixtisoslashuvni va qaerda joylashtirishni pirovard natijada bozor, raqobat, talab va taklif belgilaydi, davlat esa regional (hududiy) va soliq siyosati orqali bu jarayonni boshqarib yoki tartibga solib turadi.

Bozor iqtisodiyotining o'zi esa ishlab chiqarishni joylashtirishda hal qiluvchi omildir. Sababi-bozortalab sohalargina rivojlanadi; bozori chaqqon mahsulotlarni ishlab chiqargan tadbirkorlar engadi.

Bozor (talab va taklif), erkin raqobat, u yoki bu mahsulot ishlab chiqaradigan makonni, bozor muhitini belgilaydi. Shu bois, talabning nafaqat mikdor jihatdan o'sib borishini, balki uning xususiylashuvini, sifatini e'tiborga olish, ixcham, xarakatchan, boshqarishi oson bo'lgan kichik va o'rta korxonalarni joylashtirish o'tish davri uchun ayniqsa xosdir. Bu davrda vaqt va makondan unumli foydalanish o'ta zarur.

Hozirgi vaqtda qulay investitsiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko'pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy baqarorlik, arzon ishchi kuchi bo'lgan hududlarni qidiradilar. Qurilgan qo'shma korxonalar esa mintaqa va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgarishlar kiritadi.

2.6. O‘zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko‘lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo‘lgan tuman va shaharlar, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo‘li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga alohida e‘tibor qaratilgani bilan davlat va jamiyatni rivojlantirishning mutlaqo yangi bosqichini boshlab bermoqda.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning ijtimoiy-ekologik omillari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, fan-texnika inqilobi tufayli yuzaga kelgan ekologik inqirozlar va sanoatning eng yangi sohalarini sof tabiiy muhitga bo‘lgan talabi bilan bog‘liq. Aholi o‘sishi va ishlab chiqarish sur‘atlarining haddan tashqari tezlashuvi, ya‘ni konsentratsiya jarayonining kuchayishi oqibatida atrof-muhitga ta‘sir kuchaydi. Atmosferaning ifloslanishi, tuproq va yer resurslarining yaroqsiz holga kelishi, yirik shaharlardagi ijtimoiy-ekologik muammolarning haddan tashqari kuchayishiga olib keldi.

Natijada ishlab chiqarish kuchlarini «yengillashtirish», ya‘ni sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport va infratuzilma sohalarini mamlakat hududlari bo‘yicha bir tekis joylashtirish, atrof-muhitga ta‘siri kuchli korxonalar (kimyo, neft-kimyo, metallurgiya va boshqalar) qurilishini cheklash yoki ularni aholi manzilgohlaridan chetga joylashtirish siyosatini yuzaga keltirdi. Mamlakatimiz hududida barpo etilayotgan Muborak, Ustyurt, Surg‘ul neft-gaz majmualari ayni shu tamoyillarga asoslanadi.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan Nurota, Kattaqo‘rg‘on, Qo‘shrabot, Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba tumanlarini kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish vazifalari belgilab berildi.

Mintaqalar sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida yuqori mehnat unumdorligiga erishish, mavjud tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda hududlarga erkin iqtisodiy zonalar maqomini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish orqali hududlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishda Xitoy tajribasi jahon hamjamiyatidan tomonidan keng e'tirof etiladi. Mamlakat sharqida 1333 ta bojsiz zonalar 32 ta zamonaviy texnologik ishlab chiqarish zonolari 52 ta texnopolislar 10 dan ortiq erkin savdo zonolari va ularni birlashtirib turuvchi yirik maxsus iqtisodiy zonalar tuzilgan bo'lib, bu hududlar Xitoyning tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqa qilishdagi o'ziga xos «ochiq eshik»lar vazifasini bajarmoqda.

Mamlakatimizda dastlabki erkin industrial-iqtisodiy zona Navoiy viloyatida tashkil etildi. «Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida»gi farmonga asosan yangi ishlab chiqarish tarmoqlari va zamonaviy korxonalar bunyod etish hamda xorijiy investorlarga soliq va boj to'lovlari bo'yicha strategik ahamiyatga ega bo'lgan imtiyozlar belgilab berildi.

Xorijiy investorlarning hududga qiziqishi yillar o'tgan sari ortib bormoqda va buning natijasida hududda yirik logistika markazlari tashkil etildi hamda qo'shma korxonalar soni ortib borishi kuzatilmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 13 dekabrda «Angren maxsus industrial zonani barpo etish to'g'risida» gi, 2013 yil 18 martdagi «Jizzax maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida»gi, 2016 yil 26 oktyabrda PF-4853-sonli «Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida» gi hamda 2017 yil 12 yanvardagi PF-4931-sonli «Urgut», «G'ijduvon», «Qo'qon» va «Xazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida» gi Farmonlari hududlarda ishlab chiqarishni yangi bosqichga o'tishiga muhim poydevor bo'ldi.

Ushbu hududlardagi mahalliy mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlovchi va yuqori qo'shimcha qiymatga ega raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yuqori texnologiyali va mahalliy lashtiriladigan zamonaviy korxonalarni tashkil qilish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni, avvalambor, xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish, erkin iqtisodiy zonalarining muayyan sohaga ixtisoslashuvini qo'llab-quvvatlash va ularda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishga zamin yaratadi.

Birgina «Angren» erkin iqtisodiy zonasida 2016 yilda 56,7 million AQSH dollari qiymatidagi investitsiyalar o'zlashtirildi, bu 2015 yilga

nisbatan 6,1 foizga ko'pdir. Ushbu davr mobaynida 7 yangi zavod qurildi, 929 milliard so'mlikdan ortiq mahsulot ishlab chiqarildi.

Mamlakatimizda yangi kichik sanoat zonalarini tashkil etish va faoliyat yuritayotganlarining samaradorligini oshirish, kichik sanoat zonalariga ularning ixtisoslashuvi, hududning resurs salohiyatini inobatga olgan holda ishlab chiqarishning to'liq siklini amalga oshiruvchi tadbirkorlik subyektlarini joylashtirish hududiy tengsizlikni bartaraf etishining muhim omili bo'lmoqda.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini yanada takomillashtirish, iqtisodiyotni leberallashtirish bugungi kunning obyektiv zarurati aylandi. Chunki bozor iqtisodiyoti jahon sivilizatsiyasining g'oyat ulkan yutug'i sifatida – iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini uzluksiz ta'minlovchi iqtisodiy tizim ekanligini isbotladi. Ayni shu yo'ldan dadil odimlayotgan O'zbekiston 2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi¹⁴.

Jahon banki, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi. Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456ta loyiha amalga oshirilmoqda¹⁵.

Meva-sabzavot va go'sht-sut mahsulotlarini qayta ishlash sohasida 147 mln. dollarlik 63 ta loyiha, rangli va qimmatbaho metallarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 217 mln. dollarlik 6 ta loyiha, kimyoviy xomashyolarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 25 mln. dollarlik 2 ta loyiha, uglevodorod xomashyolarini qayta ishlashni chuqurlashtirish bo'yicha 342 mln. dollarlik 6 ta loyiha, tayyor charm-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha 6 mln. dollarlik 9 ta loyiha, farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirishga yo'naltirilgan 24 mln.dollarlik 7

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni. //Xalq so'zi, 08.02.2017 y. №28

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

ta loyiha, qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish bo'yicha 151 mln. dollarlik 29 ta loyiha, tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha 178 mln. dollarlik 15 ta loyiha shular jumlasidan.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda to'qimachilik sohasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, birinchidan qishloq aholi punktlari – tumanlarda paxatachilik sohasini salmog'i yuqoriligi, arzon xom-ashyoning mavjudligi;

ikkinchidan, asosan qishloq aholi punktlarida ortiqcha ishchi kuchining to'palinib qolganligini hisobga olsak, to'qimachilik sanoatining mehnat sig'iminining yuqoriligi ishchi kuchlarini ish bilan ta'minlash imkoniyatini kengaytiradi;

uchinchidan, ishlab chiqarishda xom-ashyo transportirokasi nisbatan ancha arzon tushushi mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlaydi;

to'rtinchidan, to'qimachilik sanoatini asosiy ishchi kuchiga o'rta va kichik malaka talablarining qo'yilishi; qishloq aholi punktlarida iqtisodiy-ijtimoiy muammolarning yechimida to'qimachilik sanoatining salmog'i yuqori ekanligi va hakazolari bilan izohlanadi.

Qayd etilgan masalalarning dolzarbligidan kelib chiqib, O'zbekistonda 2017-2019 yillarda to'qimachilik va tikuvchilik-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi amalga oshirilmoqda. Dasturga muvofiq, 2020 yilga kelib ip kalava ishlab chiqarishni 2,5 baravar, tayyor matolarni – 2,8 baravar, noto'qima materillarni – 1,5 baravar, trikotaj matolarni – 2,7 baravar oshirish rejalashtirilmoqda. Tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarishni 3,2 baravar, trikotaj mahsulotlarni 2,1 baravar, ipak xom ashyosi etishtirishni 2,1 baravar oshirish mo'ljallanmoqda. 2011 yilda matolarni ishlab chiqarish hajmi 85,63 mln. kv. metrni tashkil qilgan bo'lsa, 2020 yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 459,2 mln. kv.metrda oshadi va ishlab chiqarish hajmining 5,4 baravar o'sishini ta'minlaydi.

Bunda 156 to'qimachilik kompaniyalari Janubiy Koreya, Hindiston, Singapur, Germaniya, Shveytsariya, Italiya, Yaponiya, AQSH kabi davlat investorlari ishtirokida tashkil qilingan.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishga asos bo'ladi.

Mamlakatning barqaror rivojlanishi ta'minlab berayotgan hududiy iqtisodiyot tarmoqlari muhim hisoblanadi.

Bu tarmoqlar mamlakat aholisining sanoat, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashda, qayta ishlash sanoati tarmoqlarini esa xomashyoga bo'lgan talabini qondirishda katta ahamiyatga ega.

Mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar

1. Mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish umumiy tushuncha, obyekt hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi: ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish, ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi, hududlarning kompleks rivojlanishi, ishlab chiqarishni hududlarda iloji boricha bir me'yorda joylashtirish yoki hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyatlaridan iboratdir.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda yuqoridagi qonuniyatlar asosida yondashilsa iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida mehnat unumdorligi oshadi, iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

2. Hududiy mehnat taqsimoti va uning doimiy «yo'ldoshi» bo'lgan ixtisoslashuv natijasida iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Ular esa mamlakat iqtisodiyotining hududiy tarkibini tashkil qiladi. Ammo hududiy tarkib fakat iqtisodiy rayonlar turidan iborat emas, u ma'muriy birliklar, tabiiy geografik va gidrografik omillar asosida ham belgilanishi mumkin.

3. Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar hisobga olinishi zarur, lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda barcha omillar emas, balki ulardan ayrimlarigina yetakchi rol o'ynaydi. Xususan, xom-ashyo, yoqig'i va energetika, suv va iqlim, transport, ijtimoiy-iqtisodiy (mehnat resurslari), ekologik, ilmiy texnikaviy taraqqiyot, bozor iqtisodiyoti kabi muhim omillar hisoblanadi.

4. Jahon bozori erkin iqtisodiyot, ochiq savdo tizimini joriy qilishni taqozo etadi. Ana shunday yo'nalish fritredizm, ya'ni erkin savdo deb ataladi. Uning ilmiy asosini yaratishda A.Smit va, ayniqsa D.Rikardoning xizmati katta bo'lgan. Ularning g'oyalari xalqaro geografik mehnat taqsimotini keng ko'lamda rivojlantirish, mamlakatlararo savdo sotiqni faollashtirishga qaratilgan bo'lib, u qiyosiy imtiyoz yoki qulaylik qonuni («zakon sravnitel'nogo preimuhstva») nomini olgan.

5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o'rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim. Ayni paytda, tabiiy-resurs salohiyatlaridan tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik sharoitni yaxshilash masalalari ham hisobga olinadi.

6. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, mintaqalar sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida yuqori mehnat unumdorligiga erishish, mavjud tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda hududlarga erkin iqtisodiy zonalar maqomini belgilash meva-sabzovot ishlab chiqarishni kengaytirish, to'qimachilik sanoatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish kuchlari nima?
2. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha ekanligini tushuntirib bering.
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish va joylashtirish o'rtasida qanday o'xshashlik va farqlar mavjud?
4. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy rivojlanish qonuniyatlarini tushuntirib bering?
6. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etishda mujassamlashuvni qanday tushunasiz?
7. Ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli ixtisoslashuvni afzalliklari nimada?
8. Hududiy mehnat taqsimoti mazmun-mohiyatini bayon qiling?
9. Iqtisodiy rayonlashtirish deganda nimani tushunasiz?
10. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillariga izoh bering.
11. O'zingiz yashab turgan viloyat tabiiy sharoiti va boyliklariga iqtisodiy baho bering.
12. Infrastruktura nima va u ishlab chiqarishni joylashtirishga qanday ta'sir ko'rsatadi?
13. Ekologik omil va ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish borasida nimalarni aytaolasiz?

14. I.Tyunenning «qishloq xo‘jalik standarti» nazariyasining asosiy mohiyati nimada?
15. A. Veberning shtandort nazariyasini tushuntirib bering?
16. V.Kristallerning «Markaziy joy» nazariyasida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning samarali usullari nimalardan iborat?
17. A.Lyoshning «Joylashtirish» nazariyasi mohiyati va ahamiyatini tushuntirib bering?
18. F.Perruning «O‘shish qutblari va rivojlanish markazi» nazariyasining mazmun mohiyati nimada?
19. O‘zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari tushuntirib bering?

3-MAVZU. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA‘MURIY-HUDUDIY TUZILISHI VA ULARNING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

- 3.1. O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy hududiy tuzilishi**
- 3.2. Davlat shakli tushunchasi, uning tarkibiy qismlari**
- 3.3. Davlat tuzilishi va uning shakllari**
- 3.4. Mamlakatda ma‘muriy hududiy bo‘linish masalalarini huquqiy asoslari**
- 3.5. Aholi punktlariga shahar maqomini berishning qonuniy masalalari va shahar aglomeratsiyasi**

Tayanch tushuncha va iboralar: davlat shakli, monorxiya, boshqaruv shakli, respublika, prezidentlik respublikasi, aralash respublika, oddiy – unitar hamda murakkab – federativ va konfederativ davlat, davlatlararo birlashmalar, shaxsiy uniya, hamdo‘stlik, murakkab davlat, protektor, uyushgan davlat, shaharsozlik, aholi punktlari, urbanizatsiya, aglomeratsiya, bir markazli model, ko‘p markazli model, chiziqli submodel, tarqoq submodel, hududiy rivojlanish, mintaqa, aholi manzilgohi, yo‘ldosh shahar.

3.1. O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy hududiy tuzilishi

O‘zbekiston Markaziy Osiyoda joylashgan bo‘lib, mintaqadagi boshqa davlatlar orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitlarga ega. Mamlakat hududi o‘ziga xos past-tekislik va tog‘ reliefini o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston hududining katta qismini (4/5 qismi atrofida) pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon past-tekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog‘ (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643 m) tizmalari joylashgan. O‘zbekiston hududi markazida dunyoning bepoyon cho‘llaridan biri — Qizilqum yastanib yotadi.

Respublika hududining 1/5 qismini tog‘ va tog‘ oldi hududlar tashkil etadi. Sharqiy hududi o‘rta va baland tog‘li relefdan iborat. Mamlakat hududi G‘arbiy Tyan-Shan (Ugom, Pskem, Chotqol va Qurama tog‘ tizmasi) va Pomir-Oloy (Zarafshon, Turkiston, Hisor, Qo‘hitangtog‘ va Boysuntog‘ tog‘ tizmasi) tog‘ tizmalari yonbag‘rini o‘z ichiga oladi.

Janubdan g'arbga tomon ular qiyalab boradi va past-tekislikka qo'shib ketadi. Ushbu tog'lar orasida ulkan Qashqadaryo, Surxondaryo, Zarafshon va Samarqand vohalari joylashgan. Bularning eng kattasi hisoblangan Farg'ona vodiysi - uzunligi 370 kilometr, kengligi 190 kilometrga etadi. U uch tomondan baland tog' bilan o'ralgan va faqat g'arb tomoni tekislikdir. Afg'oniston bilan chegara hududda Amudaryo deltasi yoyilib yotadi.

O'zbekiston Respublikasi Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 448,9 ming km.kv.ni tashkil etadi. Respublika hududi sharqdan g'arbgacha 1 425 km ni, shimoldan janubgacha esa 930 km ni tashkil etadi.

Respublika shimolda va shimoliy-sharqda Qozog'iston, sharqda va janubiy-sharqda Qirg'iziston va Tojikiston, g'arbda Turkmaniston, janubda esa Afg'oniston bilan chegaradoshdir. Davlat chegarasining Afg'oniston bilan uzunligi — 137 km., Qozog'iston — 2.203 km., Qirg'iziston — 1.099 km., Tojikiston — 1.161 km. va Turkmaniston bilan — 1.621 km.

Mustaqil davlatimizning ravnaq topishi siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksala borishi, milliy iqtisodiyot, davlat qurilishi borasida rahbarlik va boshqarish tizimini nazariy va amaliy jihatdan tug'ri tashkil qilishda mamlakat ma'muriy hududiy tuzilishini oqilona belgilash katta ahamiyatga ega. Shuningdek, u davlat va ijtimoiy tashkilotlar, birlashmalar, moliya, soliq kabi qator tizimlar faoliyatini amalga oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni hududlar doirasida ijobiy tarzda rivojlantirish masalalarini to'g'ri hal etishda ham katta o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasida shunday deyilgan: «Ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini qonun yo'li bilan tartibga solish, O'zbekiston Respublikasining chegaralarini o'zgartirish O'zbekiston Oliy Majlisining mutloq vakolatlari jumlasiga kiradi».

Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga o'tish jadallashib borayotgan hozirgi davrda Respublikamiz oldida iqtisodiy, ilmiy, madaniy jihatdan rivojlanishning zarur imkoniyatlari mavjud. Bu, eng avvalo, Respublika aholi sonining ko'paya borayotganligi, zarur mehnat resurslarining borligi, tabiiy sharoitning qulayligi, xilma-xil tabiiy boyliklar ko'pligi bilan ifodalanadi.

Ilmiy-nazariy jihatdan asoslanib oqilona tarzda amalga oshirilayotgan ma'muriy-hududiy tuzilish mamlakat oldida turgan iqtisodiy va ijtimoiy maqsad hamda vazifalarni bajarishga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizning ma'muriy-hududiy tuzilishi o'z tarixiga ega. Mazkur masala borasida ishlab chiqilgan qonun va qoidalar, tartiblar bir necha marta qayta-qayta ko'rib chiqildi, ular ayrim o'zgartishlar, yangi fikr, mazmunlar bilan boyib bordi.

Avvalgi davrda O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarida ayrim hollarda mutasaddi tashkilotlar tomonidan shoshma-shosharlikka yo'l qo'yilgan, ilmiy jihatdan chuqur o'ylab ko'rilmagan va keng muhokamaga qo'yilmagan masalalar ilgari surilar edi. Bu ayniqsa viloyatlarni tashkil qilish, ularni noo'rin tugatish, bir viloyatni ikkinchi bir viloyatga qo'shib yuborish, qisqa vaqt o'tishi bilan o'sha tugatilgan viloyatlarni yana qaytadan tiklash hollari uchrab turardi. Bu haqida quyidagi misollarni keltirish mumkin.

1941 yil 6 martda tashkil topgan Namangan viloyati 1960 yil 25 aprelda tugatilib, Andijon viloyatiga qo'shib yuborildi. 1967 yil 18 dekabrda esa u qayta tiklanadi. Qashqadaryo viloyati 1943 yil 20 yanvarda tuzilgan. U 1960 yil 20 yanvarda tutatilib, Surxondaryo viloyati bilan birlashtiriladi. 1964 yil 7 fevralda esa Qashqadaryo viloyati yana o'z asliga qaytarildi.

Qizilqum sahrosida suvsizlikdan qaqrab yotgan yerlarning ma'lum qismini o'zlashtirish va samara bilan ishga solish maqsadida 1982 yil 20 aprelda tashkil topgan Navoiy viloyati ham shu yo'lni bosib o'tdi. Tashkil etilganidan bor yo'g'i 4 yil o'tishi bilan, ya'ni 1986 yilga kelib bu viloyat ham tugatilib Samaqand viloyati bilan qo'shib yuborildi. Oradan yana to'rt yil o'tgandan so'ng Navoiy viloyati 1998 yili qayta tiklandi.

Bunday noo'rin, mantiqqa to'g'ri kelmaydigan, ilmiy jihatdan asoslanmagan masalalarni tayyorlashda qanchadan-qancha kishi band bo'ldi, katta mablag' behuda sarf etildi va eng asosiysi - aholi hayoti, uning kundalik turmushida uchrab turadigan qator masalalar murakkablashdi. Bu esa turli xil noroziliklar kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

3.2. Davlat shakli tushunchasi, uning tarkibiy qismlari

Umuman olganda, davlat qurilishida davlat shakli katta ahamiyatga ega. Yangi davlatlar tashkil topayotganda, ayniqsa, uning shakli to'g'ri tanlanishi, joriy etilishi muhim. Davlat shakli boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usuli (tartib, rejim) tushunchalarini o'z ichiga oladi. Davlat boshqaruv shakli davlat hokimiyati va boshqaruvni

tuzish hamda tashkil etishning muayyan tartibi hisoblanadi. Boshqaruv shaklining eng qadimgi va hozirgi kunga qadar rivojlanib kelayotgan shakli monarxiya va respublika sanaladi. Aytaylik, monarxiya ko‘proq qadimgi Sharq, shu jumladan Turon zaminida tashkil topgan davlatlar shakli edi. Monarxiyaning o‘zi ham mutlaq monarxiya va cheklangan monarxiya ko‘rinishlariga ega. Davlatning respublika shakli esa prezidentlik, parlamentar va aralash respublika ko‘rinishlarida o‘z ifodasini topadi¹.

Agar davlat shakli tushunchasini atroflicha tahlil etadigan bo‘lsak, avvalo, shuni ta’kidlash kerakki, butun jamiyat ich-ichiga singib ketuvchi siyosiy tashkilot sifatida, hokimiyat tizimi sifatida davlat turlicha tuzilishi, ya’ni turlicha shaklga ega bo‘lishi mumkin. Uni qanday qilib yaxshiroq tashkil etish, tuzish ustida odamlar davlat yuzaga kela boshlagan paytlardan buyon bosh qotirib kelishadi, desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Zero, kishilar davlatga uyushgan jamiyatda yashar ekanlar, ularning butun hayotlariyu farovon-turmush tarzlari aynan shunga bog‘liq bo‘ladi. «Shakl buyumga hayot baxsh etadi», deyishgan edi rimlik yuristlar. Binobarin, davlat shakli tushunchasi davlatshunoslikning eng muhim mazmuniy tavsiflaridan biridir.

Eng avvalo, davlat shakli xalqlar hayotiga befarq qaraydigan «mavhum tushuncha» ham, «siyosiy chizgi» ham emas, balki *hayot tarzi va xalqning jonli tashkilotidir*. Xalq *o‘z hayot tarzini tushunishi, aynan «shunday» tashkil bo‘lishni uddalashi*; shu tuzum qonunlarini *hurmat qilish* hamda shu tashkilotga ixtiyoriy hissasini qo‘shishi zarur. Boshqacha aytganda, aynan *xalqning jonli huquqiy ong* davlat shaklini ro‘yobga chiqaradi, unga hayot, kuch baxsh etadi; binobarin, davlat shakli, *eng avvalo, xalq huquqiy ongi darajasiga*, xalq tomonidan to‘plangan tarixiy *siyosiy tajribaga*, uning iroda kuchi va milliy xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi».

Gapni «*davlat shakli*» tushunchasiga oid turli nuqtai nazarlar mavjudligidan boshlash o‘rinli deb o‘ylaymiz. Jumladan, ayrim mualliflar uni faqat tor ma’noda izohlaydilar. Ularning fikriga ko‘ra, bu – *faqat boshqaruv shakli xolos*. Boshqa mualliflar bu tushunchani *keng ma’noda* talqin etishadi. Zotan, ular mazkur tushunchaga *boshqaruv shakllari majmui bilan davlat tuzilishi shaklini* kiritadilar.

Biroq bu kabi nuqtai nazarlardagi farqlar shu yondashuvlar bilangina cheklanmaydi. Davlatning **ichki** va **tashqi** shakllarini farqlovchi mualliflar ham bor. Ichki shakl deganda, demokratiya, tashqi shakl deganda esa, siyosiy hokimiyatning aniq tashkiloti tushuniladi (D. A. Kerimov). Ushbu

nuqtai nazar nimalarga asoslanganligini quyidagicha izohlash mumkin: modomiki, demokratiya siyosiy tartibning bir ko‘rinishi ekan, uni **davlatning ichki shakli** sifatida tushunish zarur, boshqaruv va davlat tuzilishi shakllari majmui esa **tashqi shakl**ni tashkil etadi.

Shunday qilib, *davlat shakli deganda, uch tarkibiy qism (yoki jihat) – boshqaruv shakli, davlat tuzilishi shakli va siyosiy idora usuli birgalikda olingan siyosiy hokimiyat tashkiloti tushuniladi* (S. A. Komarov).

Davlat shaklining **uch jihat**i mavjudligiga ishonch hosil qilamiz. Bular: boshqaruv shakli, ya’ni davlat hokimiyati va boshqaruvni tuzish hamda tashkil etishning muayyan tartibi;

– davlat tuzilishi shakli, ya’ni davlatning hududiy tuzilishi, markaziy, mintaqaviy va mahalliy hokimiyatlarning o‘zaro munosabatlari muayyan tartibi;

– siyosiy (davlat) idora usuli, ya’ni siyosiy davlat (hokimiyati)ni amalga oshirish usul va metodlaridir.

Boshqaruv shakli – aniq bir davlatda davlat hokimiyatini tashkil etish usullarining majmuidir. Agar ushbu ta’rifni yanada aniqroq ifodalaydigan bo‘lsak, u quyidagicha ma’no kasb etadi: ***boshqaruv shakli oliy hokimiyatni, boz ustiga, uning oliy va markaziy organlarini, tarkibini, vakolatini, shu organlarni tashkil etish tartibini, shuningdek, unda oddiy xalq ishtiroki darajasini, bu organlar vakolati muddatlarini nazarda tutadi***

Boshqaruvning qadim-qadimdan insoniyatga ma’lum bo‘lgan shakllari **monarxiya** va **respublikadir**. Shu munosabat bilan Arastu o‘z vaqtida boshqaruv shakllarini oliy hokimiyat tanho amalga oshiriladigan **monarxiyaga**, tor doiradagi **cheklangan shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan aristokratiyaga**, butun xalq hokimiyatni boshqaradigan **demokratiyaga** bo‘lganligini eslash o‘rinlidir¹.

«**Monarxiya**» («monos» – bir, «arxe» – hokimiyat) atamasi yunoncha so‘z bo‘lib, «**yakkahokimlik**», «**yagona hukmdor**» ma’nolarini bildiradi. Monarxiya boshqaruv shakli sifatida o‘zining aniq yuridik belgilariga ega. Monarx davlatning jonli timsoli bo‘lib, tashqi va ichki siyosat bobida davlat boshlig‘i sifatida, xalq vakili, millat «otasi» sifatida, fuqarolarni jipslashtiruvchi, ularni davlat tevaragiga birlashtiruvchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. Monarxlar — Frantsiya qirollaridan biri: «Davlat — mening o‘zimman», deb bejiz aytmagan. Biroq bu aksariyat hollarda

masalaning faqat yuridik tomonini anglatar, amaldagi ahvolni ifodalay olmasdi.

Monarx tanho hukmdorlik qilardi. Albatta, bu davlatning barcha ishlarini uning bir o‘zi hal etarkan, degan ma’noni bildirmaydi. Turli davlat organlarida xizmat qiluvchi ko‘psonli maslahatchilar, vazirlar, amaldorlar davlat ishlarini boshqarishardi. Ayni paytda, eng muhim, asosiy davlat ishlari bo‘yicha monarxning o‘zi hukm chiqarishiga to‘g‘ri kelardi. U butun hokimiyatning to‘la sohibidir. Monarx hokimiyati oliy hokimiyat bo‘lib, mustaqildir. U – davlatdagi oliy hokimiyatdir.

Shunday qilib, monarxiya ming yillar davomida boshqaruvning hukmron shakli sifatida amal qilib keldi. O‘ziga xos shakllarda u bugunda ham dunyoning uchdan bir qism mamlakatlarida (masalan, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Daniya, Ispaniyada) saqlanib kelmoqda¹.

Respublika (lotincha Respublika – jamoa ishi) – *davlat hokimiyati aholi muayyan muddatga saylab qo‘yadigan organlar tomonidan amalga oshiriladigan boshqaruv shaklidir*. Respublika ham monarxiya singari muayyan tarixiy xususiyatga ega. Boshqaruvning respublika shakli bir qancha turlari mavjudligi tarixdan ma’lum. Ular quldorlik sharoitlaridayoq namoyon bo‘la boshlagan edi.

Prezidentlik respublika boshqaruv shakli sifatida, birinchi navbatda, saylab qo‘yilgan davlat boshlig‘i bir vaqtning o‘zida hukumat rahbari ham bo‘lishi bilan farq qiladi. Prezidentning o‘zi parlament roziligi bilan shu hukumatni tuzadi va zarurat tug‘ilganda uni tarqatib yuborish huquqiga ega bo‘ladi. Butun xalq tomonidan saylangan prezident umummilliy manfaatlar ifodachisi, millat ramzi bo‘lishi (har qalay shunday bo‘lishi kerak ham) boshqaruv prezidentlik shaklining ijobiy tomonidir. Mazkur shakl butun vakolatni bir shaxsga beradi va u favqulodda holatlarda mas’uliyat va rahbarlikni o‘z qo‘liga oladi. Boshqaruvning prezidentlik shakli, odatda, parlament shakliga nisbatan yuqoriroq darajadagi siyosiy barqarorlikni ta’minlaydi. Zero, hukumat (prezident) konstitutsiyada belgilab qo‘yilgan qat’iy muddatga saylanadi.

Prezidentlik boshqaruv shaklining zaif joylari ham mavjud. Boshqaruvning parlament shaklidan farqli o‘laroq, u hokimiyatning ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi tarmoqlari o‘rtasidagi ziddiyat va mojarolarni, shuningdek, konstitutsiyaviy inqiroz ehtimolini istisno etmaydi. Bunday vaziyat, chunonchi, prezident bilan parlament ko‘pchiligi

boshqa-boshqa partiyalar, siyosiy oqimlarga mansub bo'lgan vaqtlarda yuzaga kelishi mumkin.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, prezidentlik instituti vakolatlari deyarli barcha davlatlarda bir xil bo'lsa-da, ularni amalga oshirishda katta farqlar mavjud. Prezidentlarning quyidagi vakolatlari mavjud: mamlakat ichki va tashqi siyosatida davlatni namoyish etish bo'yicha vakolatlari; prezidentlik institutining qonunchilik tashabbusi bo'yicha vakolatlari; hukumatga nisbatan vakolatlari; davlat organlarini shakllantirish va kadrlar siyosati bo'yicha vakolatlari; huquqiy hujjatlar, normativ aktlar yaratish bo'yicha vakolatlari; favqulodda vaziyatlar bo'yicha vakolatlari; harbiy siyosat sohasidagi vakolatlari; shaxsning huquqiy maqomini aniqlash sohasidagi vakolatlari; xalqaro munosabatlar bo'yicha vakolatlari. Bundan tashqari, prezidentlik institutiga nisbatan konstitutsiyalarda vakolatlar bilan birga, ma'lum bir javobgarlik va taqiqlar ham mavjud: boshqa lavozimlarni egallashning man etilishi; boshqa faoliyat bilan shug'ullanmaslik; badiiy, ilmiy, adabiy faoliyat uchun qalam haqi olmaslik; ayrim mamlakatlarda prezident mamlakat hududidan faqat parlament ruxsati bilan chiqishi mumkinligi; konstitutsiya va qonunlarni bila turib buzish, og'ir jinoyatlarni sodir etish, korruptsiya, davlatga xiyonat qilish kabi xatti-harakatlarga javobgarlik shular jumlasidandir.

Shunday qilib, boshqaruvning parlament va prezidentlik shakllaridan birini tanlash yagona, ammo beqaror rahbariyat (parlament boshqaruvi) bilan barqaror, lekin ikki hokimiyat o'rtasidagi ixtiloflarni istisno etmaydigan rahbariyatdan birini tanlash degan ma'noni anglatadi.

Aslida, «Prezidentni saylashning eng maqbul uslubining o'zi bormikan?» Ularning har biri o'zining kuchli va zaif tomonlariga ega. Shu munosabat bilan prezidentlik saylovlarining ahamiyati ortib boradi. To'g'ridan-to'g'ri saylovlar eng sodda va demokratik saylovlardir. Bundan tashqari, prezidentlik hokimiyati qonunchilik hokimiyatiga nihoyatda qaram bo'lib qolishi ham mumkin (masalan, favqulodda holat sharoitlarida prezidentni ikkinchi muddatga qayta saylash tartibini olib ko'ring).

Shuni alohida qayd etib o'tish kerakki, davlat boshqaruv tizimi qotib qolgan emas, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida muqarrar ravishda o'zgarib, yangilanib turadi. Ayni paytda dunyodagi davlatlar boshqaruv shakllari ko'p ming yillik tarixga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyoti asosida takomillashib, mazmun jihatidan mukammallashib borgan. Buni O'zbekiston davlat boshqaruvi misolida ko'rish mumkin.

Konstitutsiyamizga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida davlat hokimiyatini tashkil etishning asosiy tamoyillaridan biri – xalq xokimiyatchiligidir. Respublikada xalq davlat xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir. Xalq davlatni boshqaruvni bevosita yoki saylab qo‘yilgan o‘z vakillari orqali amalga oshiradi.

Shu o‘rinda istiqloq bo‘is O‘zbekiston davlat boshqaruvining yangi, zamonaviy va samarali tizimi shakllantirila boshlanganligini alohida e‘tirof etish lozim. «Prezidentlik boshqaruv usuli – shu tizimning o‘zagidir».

Darhaqiqat, jahon tarixiy tajribasi prezidentlik respublika shakli davlat boshqaruvining eng maqbul, xalq manfaatlari – ehtiyojlariga javob beradigan qulay shakllaridan biri ekanligini ko‘rsatib turibdi².

O‘zbekistonda joriy etilgan davlat boshqaruvining prezidentlik shaklining mazmun-mohiyati, asosiy printsiplari, o‘ziga xos xususiyatlari, Prezidentning huquqiy maqomi, vakolatlari mamlakatimiz konstitutsiyasida, 1991 yil 18 noyabrda Oliy Kengashning sakkizinchi sessiyasida qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to‘g‘risida»gi Qonunda bayon etilgan.

Aralash respublikalar (Frantsiyada beshinchi respublika, Portugaliya, Finlyandiya, Evropaning totalitar tuzumidan keyingi ko‘pchilik mamlakatlari) o‘zida prezidentlik va parlamentar respublikalar institutlarini mujassam etadi. Ijro etuvchi hokimiyat vakolatlariga ega bo‘lgan va xalq tomonidan saylanadigan prezident instituti prezidentlik-respublika boshqaruv shaklidan o‘zlashtiriladi. Parlamentar respublika shaklidan esa bosh vazir yetakchilik qiladigan hukumatning parlament oldidagi mas‘ulligi olinadi. Ijro etuvchi hokimiyatning bunday tizimi *bitsefal («ikki boshli»)* hokimiyat deb ataladi. Mabodo, prezident va parlament ko‘pchiligi bir partiyaga (koalitsiyaga) mansub bo‘lishsa, u holda prezidentning o‘zi hukumatni shakllantiradi va amalda uning boshlig‘i bo‘lib qoladi. Agar ular turli partiyalarga mansub bo‘lsalar, u holda prezident parlament ko‘pchiligi boshlig‘ini bosh vazir etib tayinlashga majbur bo‘ladi. Bunda prezident va hukumatning birga yashashi, ya‘ni hamxonaligi deb ataladigan vaziyat yuzaga keladi. Bunday vaziyatda u siyosiy jihatdan nisbatan zaif bo‘ladi, lekin, shunga qaramay, hukumat prezident fikri bilan hisoblashishga majburdir.

Chunonchi, Frantsiyada prezident «hamxonalik» vaziyatida ham mustaqil vakolatlarini saqlab qolgan muhim siyosiy arbob bo‘lib qolaveradi. U oliy bosh qo‘mondon hisoblanadi, referendum o‘tkazish

haqida qarorlar qabul qiladi, eng muhimi — qonunchilik predmeti bo‘la olmaydigan masalalar yuzasidan tartibga soluvchi hujjatlarni e‘lon qiladi. Darvoqe, bu hujjatlar bosh vazir tomonidan, zaruriy hollarda esa — mas‘ul vazirlar tomonidan nazorat qilinadi. Natijada bu hujjatlar, prezident fikrini hisobga olgan holda, hukumat e‘lon qilgan hujjat bo‘lib chiqadi. Lekin, nima bo‘lganda ham, «hamxonalik» vaziyatida prezident va hukumat bir-birlarining manfaatlari bilan hisoblashishga majbur bo‘ladilar.

Agar aralash respublikada prezident va parlament bir-biriga nisbatan muxolifatda bo‘lmasa, «partiya» hokimiyati tarkib topib, unda bosh rolni prezident o‘ynaydi. Mabodo, ular bir-biriga muxoliflik qilsa, unda hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlarga bo‘linishining o‘ziga xos ko‘rinishi yuzaga keladi. Bunda ijro etuvchi hokimiyatni prezident va parlament oldida mas‘ul bo‘lgan hukumat amalga oshiradi, lekin, ayni paytda, u prezident fikrini hisobga olishga majbur. Hokimiyat bo‘linishining bu turida hukumat boshqaruvning parlamentar respublika shakli amal qiladigan mamlakatlarga nisbatan parlamentga kamroq tobe bo‘ladi.

3.3. Davlat tuzilishi va uning shakllari

Ma‘lumki, har qanday davlat muayyan hududda joylashgan bo‘ladi. Uning fuqarolari ham xuddi shu hududda istiqomat qilishadi. Davlat o‘zining ijtimoiy funktsiyalarini bajarar ekan, fuqarolarning iqtisodiy turmushi va himoyasini tashkil etish, sug‘urta zahiralarini yaratish va hokazolar uchun turli xil faoliyatni amalga oshiradi. Ammo aholining soni ancha ko‘p, hududiy ko‘lami katta bo‘lgan sharoitlarda bir markazdan turib bu faoliyatni amalga oshirish – qariyb uddalab bo‘lmaydigan vazifadir.

Fuqarolar soni va hudud ko‘lami muayyan chegaraga etganda mamlakat hududini okruglar, viloyatlar, o‘lkalar, shtatlar, kantonlar, guberniyalar, uezd singari hududlarga bo‘lish hamda shu hududiy tuzilmalarda hokimiyatning mahalliy (hududiy) organlarini tuzish zarurati tug‘iladi. Shu tariqa hokimiyat va boshqaruvning markaziy hamda mahalliy organlari o‘rtasida vakolatlarni bo‘lish ehtiyoji ham paydo bo‘ladi. Bu davlat (hududiy) tuzilishi zaruratini keltirib chiqaradigan birinchi sababdir.

Ikkinchi sabab u yoki bu davlat aholisining ko‘pmillatlilik bilan bog‘liq. Har bir xalq, millat o‘z an‘analari, davlatchilik bo‘yicha tarixiy tajribasi, madaniy, til va boshqa ma‘naviy ehtiyojlarga ega. Bularning hammasini davlat tuzilishi chog‘ida nazarda tutish kerak.

Uchinchi sabab subyekti va hatto tasodifiy omillar – o‘zlashtirib olish, mustamlakachilik ta’siri, siyosiy manfaatlar va boshqa ko‘pgina holatlardan iborat bo‘lishi mumkin.

Davlat tuzilishi shakli deganda – davlat hokimiyatining ma’muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar o‘rtasidagi, davlatning alohida qismlari o‘rtasidagi, markaziy va mahalliy organlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar xususiyatini tushunish kerak, deb hisoblashadi.

Shunday qilib, davlatning hududiy tuzilishi bir butun va qismlarning, markaziy va mintaqaviy hokimiyat organlarining o‘zaro nisbatini ifodalaydi.

Hududiy tuzilishning ikki asosiy farqlovchi jihati mavjud. Ya’ni: tuzilish tarkibiga ko‘ra davlatlar **oddiy – unitar** hamda **murakkab – federativ va konfederativ** davlatlarga bo‘linadi. Demak, davlat tuzilishi shakli nafaqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir jiddiy xususiyati – aholining hududiy tashkiloti bilan ham chambaras bog‘liqdir.

Unitar (yagona, lotincha «unus» – «bir» so‘zidan olingan) **davlat** oddiy tuzilishga ega yaxlit davlat bo‘lib, to‘la siyosiy birlik ekanligi bilan boshqalardan farq qiladi. Unitar davlatlarning aksariyati muayyan ma’muriy - hududiy bo‘linish (tumanlar, viloyatlar, kantonlar)ga ega. Biroq mazkur mustaqil qismlar davlat suvereniteti alomatlariga ega emas. Bunday davlatda oliy organlarning yagona tizimi hamda yagona qonunchilik mavjud bo‘ladi. Unitar davlatning yaxshi tomoni shundaki, uning tuzilishi sodda bo‘lib, oliy hokimiyat to‘laligicha uning tasarrufida bo‘ladi.

Barcha unitar davlatlarga xos bo‘lgan markazlashtirish turli shakllarda va turli darajada namoyon bo‘lishi mumkin. Ba’zi mamlakatlarda mahalliy organlar umuman bo‘lmaydi va ma’muriy-hududiy bo‘linmalar markaziy hokimiyat tayinlagan vakillar tomonidan boshqariladi.

Boshqa davlatlarda mahalliy organlar tashkil etiladi, lekin ular (bevosita yoki bilvosita) markaziy hokimiyat nazorati ostida bo‘ladi. Markaziy hokimiyat mahalliy organlar ustidan nazoratning qay turini amalga oshirishiga qarab, **unitar davlatlar markazlashgan** (Buyuk Britaniya, Shvetsiya, Daniya va boshqalar) va **markazlashmagan** (Frantsiya, Italiya, Ispaniya va boshqalar)ga bo‘linadi¹.

Bundan tashqari, ba'zi unitar davlatlarda bir yoki bir necha hududiy bo'linmalarga boshqalardan imtiyozliroq huquqiy maqom berilishi mumkin. Bunday unitar davlat nisbiy ma'muriy mustaqil muxtoriyat (avtonomiya)ga ega bo'ladi. Davlat tuzilishining yuqoridagi shakli hududiy bo'linmalarning maxsus manfaatlarini hisobga olish zarur bo'lgan joylarda qo'llaniladi. Mazkur avtonom tuzilmalarda o'zini o'zi boshqarish huquqi boshqa aholiga qaraganda kengroq bo'ladi. Biroq muxtoriyatlar mustaqilligiga markaziy hokimiyat belgilagan doiradagina yo'l qo'yiladi.

Federativ (lotincha «foedus» – ittifoq, shartnoma) ***davlat*** – murakkab davlat. Davlat va huquq fanida ***davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'sis etishga asoslangan ittifoq federatsiya deb ataladi. Demak, o'zaro birlashishga intiluvchi bir qancha mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan joydagina federatsiya tashkil etilishi mumkin.***

Ko'pchilik (hatto siyosatdonlar, yuristlar, jamoat arboblari ham) federatsiya nima ekanligi haqida juda mavhum tasavvurga ega. Shu munosabat bilan biz tirixga murojaat etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Federatsiyaning kelib chiqishi tarixini taxminan shunday tasavvur etish mumkin: siyosiy jihatdan shakllanib bo'lgan bir qancha kichik davlatlar mustaqil yashashga intilishadi, biroq tashqi xavf-xatar va ichki qiyinchiliklar ***ulardan boshqa o'ziga o'xshash davlatlar bilan birlashishni taqozo etayotganiga*** ishonch hosil qiladi. Shunday qilib, ular mazkur birlashuv nimalardan iborat bo'lishi hamda qanday qonuniy tartibda bu amalga oshirilishi haqida shartnoma tuzib, yagona davlatni barpo etadi. Bu birlashuv, odatda, «abadiy» deb e'lon qilinadi.

Shveysariyada xuddi shunday voqea sodir bo'lgandi. U erda kuchli qo'shnilarga qarshi kurash davomida dastlab, 1321 yili Uri, Shvits, Nidvalden va Obvalden deb nomlangan kichik davlatlar (kantonlar) ***strategik*** maqsadlarda birlashishdi va keyinchalik «ittifoq yorlig'i»ni yozishdi. 1332 yili ular federatsiyasiga Lyutsern kantoni qo'shildi. 1352 yili Tsyurix, Glarus va Tsug federatsiyaga birlashdi. 1353 yili Bern «abadiy» qo'shildi. 1415 yili Aargau kantoni Avstriyadan ajratib olindi va federatsiya tarkibiga kiritildi. Shu yildan boshlab Shveysariyada har yili o'tkaziladigan federal s'ezdlar o'z ishini boshladi.

Ancha keyinroq Amerika Qo'shma Shtatlari xuddi shunday asosda birlashdilar. Ular dastlab bir-biridan mustaqil 13 ingliz koloniyasidan iborat bo'lib, ularning har biri o'zining maxsus siyosiy va konstitutsiyaviy

tarixiga ega edi. 1775 yili bu koloniyalar Angliyaga qarshi kurashda *strategik* maqsadlarda birlashishdi. 1781 yili, keyin esa 1787 yili shtatlar o'z federal konstitutsiyalarini ishlab chiqishdi, ya'ni ular endi *davlatchilik* asosida birlashishgandi. Keyin ular safiga Frantsiyadan sotib olingan Luiziana qo'shildi. Rossiyadan Alyaska sotib olindi. Meksikadan «hududlar», Ispaniyadan Antil orollari tortib olindi.

Yuz yilliklar mobaynida mustaqil siyosiy hayot kechirib kelgan 25 nemis mustaqil davlatlari va erkin shaharlari 1871 yili xuddi shu tarzda birlashishdi. Ular «abadiy konfederatsiya» sifatida yagona Germaniyani tashkil etdi.

1867 yilda Shimoliy Amerikadagi uch ingliz viloyati (Kanada, Yangi Shotlandiya va Yangi Braunshveyg) «Kanada nomli yagona mustaqil davlat»ga birlashdi.

Hozirgi vaqtda Rossiya, AQSH, Braziliya, Hindiston federativ davlatlar sifatida mavjud. Odatda, federatsiya normativ shartnoma asosida (bunga 1922 yili SSSRning tashkil topishi misol bo'la oladi) yoxud konstitutsiya qabul qilinishi (1787 yili tashkil topgan AQSH misol bo'la oladi) asosida vujudga keladi.

Konfederatsiya davlatlarning shunday ittifoqidan iboratki, u qat'iy muayyan maqsadlar (siyosiy, harbiy, iqtisodiy maqsadlar) yo'lida shartnoma yoki bitim asosida tuziladi hamda muvaqqat xususiyatga ega bo'ladi. Konfederatsiya keyinchalik yo federatsiyaga (AQSH, Shveysariya singari) o'sib, birlashadi yoxud (Avstriya-Vengriya kabi) tarqalib ketadi.

Konfederatsiyani tashkil etuvchi davlatlar xalqaro huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida saqlanib qolib, o'z fuqaroliklari, hokimiyat organlari tizimiga – boshqarmalari, sud organlariga egalik qilishda davom etadi. Ular hokimiyatni mustaqil boshqarib, o'z konstitutsiyalariga ega bo'ladi. Shuning uchun konfederatsiya darajasida qabul qilinadigan hujjatlar shu konfederatsiyaga kiruvchi davlatlar oliy organlari tomonidan ma'qullanishi shart. Konfederatsiya a'zolari o'z mustaqil daromad manbalariga ega bo'lib, uning bir qismini konfederatsiya byudjetiga o'tkazishlari mumkin. Konfederatsiya Qurolli Kuchlari mazkur konfederatsiya a'zolari bo'lgan davlatlar harbiy qismlaridan tashkil topadi va ularning qarorlari asosida konfederatsiya qo'mondonligi ixtiyoriga yuboriladi.

Umuman, ta'kidlash lozimki, davlat hokimiyati tuzilishi biz yuqorida ko'rsatib o'tgan shakllardangina iborat, deb o'ylash noto'g'ri bo'lardi.

Dunyo davlatlararo birlashish va oshkora huquqiy ittifoqlarning ko‘plab shakllari (shaxsiy va real uniya¹, vassallik, syuzerenitet, millatlar va davlatlar hamdo‘stligi, davlatlar hamjamiyati)ni, dominionlar va metropoliyalar, savdo ittifoqlari, harbiy bloklar munosabatlari va hokazolarni ko‘p ko‘rgan. Biroq bular endi davlatlar birlashmalarga kiradi.

Davlatlararo birlashmalar. Davlatning hududiy tuzilishdan davlatlararo birlashma (tuzilma)ni farqlash kerak. Bunday birlashma davlatlarning shunday ittifoqini bildiradi, uning doirasida umumdavlat yoki davlatlar ustida turuvchi organlar mavjud bo‘ladi. Lekin, ayni paytda, birlashadigan davlatlar o‘z suverenitetlarini saqlab qoladi. Shu mazmunda shaxsiy va real uniyalar, protektorat va uyushgan davlatlar, konfederatsiya, hamdo‘stlik va boshqa shakllarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Shaxsiy uniya — bu boshqaruv monarxik shakli oqibatida yuzaga keladigan davlatlararo birlashishning eng oddiy tuzilishidir. U yo tasodifan to‘g‘ri kelib qolgan taxtning merosxo‘ri sifatida yoxud bir davlat tojdorlik huquqini boshqa davlatga topshirishi tufayli monarx boshqa davlat tojini egallash huquqiga ega bo‘lganda yuzaga keladi. Bunda boshqa mamlakat monarxi davlat boshlig‘i bo‘lishi konstitutsiyaviy huquq bilan o‘rnatilmaydi. Natijada bir shaxsning o‘zi ayni paytda mutlaqo mustaqil davlat boshlig‘i lavozimini egallagan bo‘ladi. Shuning uchun ham shaxsiy uniya ikki davlatning yuridik ittifoqini anglatmaydi hamda umumdavlat organlarining tashkil etilishiga olib kelmaydi. Shu davlatlar taxtlarini boshqa shaxslar egallashi bilan u barham topadi. Shaxsiy uniyaga Polsha tojini qudratli Avgustga topshirish natijasida tashkil topgan Saksoniya bilan Polsha o‘rtasidagi uniya (1697-1763 yillar), shuningdek, Buyuk Britaniya bilan Gannover o‘rtasidagi uniya (1714-1837 yillar) misol bo‘la oladi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Shaxsiy uniyaga qarama-qarshi o‘laroq **real uniya** davlat boshlig‘i umumiy instituti – monarx va davlat hokimiyatining boshqa umumiy organlarini tashkil etish asosidagi davlatlarning huquqiy ittifoqini bildiradi. Real uniya doirasida ittifoq davlatlarining suvereniteti saqlanib qolishi mumkin. Shunday ittifoqqa Shvetsiya bilan Norvegiya uniyasi (1814-1905 yillar)ni misol qilib keltirish mumkin bo‘ladi. Bu erda umumiy monarxdan tashqari faqat tashqi aloqalar organlari umumiy bo‘lgan. Aksincha, Avstriya-Vengriya uniyasi (1867-1918 yillar)da imperatordan tashqari tashqi siyosat idorasi, moliya va Qurolli Kuchlar umumiy edi.

Hamdo'stlik deyilganda, odatda, Millatlar hamdo'stligi (ilgarigi Britaniya millatlar hamdo'stligi) tushuniladi. Bu — tarkibiga Buyuk Britaniya va uning sobiq mustamlakalari bo'lgan suveren davlatlar kirgan ittifoq davlatlari konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan xalqaro-huquqiy ittifoqdir. Dastlab Hamdo'stlik printsipi quyidagilardan iborat bo'lgandi: Britaniya monarxi Hamdo'stlik barcha a'zolari uchun nominal davlat boshlig'i hisoblanadi, har bir mamlakatda uning tomonidan tayinlangan bosh gubernator vakillik qiladi. Biroq hozir umumiy davlat boshlig'i instituti Hamdo'stlikning atigi bir nechta mamlakatida e'tirof etiladi va u faqat rasmiyatchilik xususiyatiga ega.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) qisman millatlar hamdo'stligini eslatadi. MDH sobiq ittifoq tarqalib ketgandan keyin tashkil topgan. Biroq Rossiya davlati boshlig'i MDH mamlakatlarida nomiga bo'lsa-da, davlat rahbari hisoblanmaydi, balki faqat MDH davlatlari boshliqlaridan iborat muvofiqlashtiruvchi organning rahbari etib saylanadi.

Protektorat bir davlat amalda o'ziga qaram bo'lgan davlatga tashqi siyosiy va harbiy homiylik qilishiga asoslangan davlatlararo huquqiy ittifoqdir. Ichki siyosatda homiylikdagi davlat muayyan ma'nodagi mustaqillikka ega bo'ladi. Bunda homiylik qiluvchi davlatning tegishli organlari ayni paytning o'zida himoyadagi davlat vakolatlarini ham o'zlashtirib oladi. Protektorat sobiq mustamlakalar va ularning metropoliyalari o'rtasidagi munosabatlarning dastlabki bosqichida mavjud bo'lishi mumkin.

Uyushgan davlatlar shaklida yuzaga kelgan davlatlararo munosabatlar protektorat munosabatlariga o'xshab ketadi. Chunonchi, Puerto-Riko «asosiy» davlat — AQSH bilan uyushgan davlat hisoblanadi. Yuridik jihatdan bunday davlatlar faqat tashqi siyosatlarinigina «asosiy» davlat bilan kelishib olishlari kerak. Bu ularning tashqi suverenitetini rasmiyat nuqtai nazaridan cheklaydi. Lekin ular amalda ichki siyosatda ham, iqtisodiyotda ham «asosiy» davlatga qaramdir.

Bundan tashqari, tantanali ravishda e'lon qilingan federatsiya aslida unitar davlat bo'lib chiqqan holatlar ma'lum. «Sovet xalqi milliy sotsialistik davlatchiligining oliy shakli» hisoblangan sobiq ittifoq federatsiyasi xuddi shunday bo'lgandi.

Ittifoqdosh respublikalar SSSR Konstitutsiyasida mustahkamlangan ixtiyoriy birlashuv asosida yagona ittifoq davlati sifatida SSSRga kiradilar, deb hisoblanardi. SSR Ittifoqini tuzish haqidagi shartnoma (1922 yil) bu

birlashuvning huquqiy asosi bo'lgandi. Biroq bu faqat qog'ozdagina shunday, ya'ni huquqshunoslar tili bilan aytganda, de jure bo'lib, amaldagi siyosat de facto markazdan turib amalga oshirilishi davom etavergan. Shunga o'xshash holatni Rossiyada hozir ham kuzatish mumkin. Chunonchi, bu erda ijro etuvchi hokimiyat rahbarlarini saylash – shahar va viloyatlar ma'muriyatlari boshliqlarini mamlakat prezidenti tomonidan tayinlanishi bilan qo'shib olib boriladi. Lekin joylardagi oliy mansabdor shaxslarni poytaxtdan turib tayinlash va ularning vakolatlarini belgilab berish federatsiya emas, unitar davlatning belgisidir. Bunda oldingi xatolarining ham ta'siri katta. Aytaylik, davlat-hududiy chegaralanishi davrida sobiq ittifoq millatlar manfaatlari mutlaqo hisobga olinmagandi. O'sha vaqtlarda boshqacha bo'lishi ham mumkin emasdi. Zero, millat, millatga mansublik qandaydir ikkinchi darajali, asta-sekin barham topib ketadigan tushuncha deb qaralardi. Faqat birgina «millat» — yagona sho'ro xalqigina yashashga haqli edi.

Darhaqiqat, milliy g'ururi so'ndirilgan, madaniyati, tarixi, tili, urf-odat va qadriyatlari kamsitilgan, haq-huquqlari, izzat-nafsi yerga urilib ruhan ezilib, umidsizlikka tushgan xalq va millat mustamlakachilar o'ljasi edi. Mustabid sho'ro tuzumi zamonida O'zbekistonga nisbatan «mamlakat» atamasi hech qachon ishlatilgan emas. O'sha davrda kishilarni bewatanlikka targ'ib etuvchi, ona yurt, millat tushunchalarini ongdan, yurakdan butkul chiqarib yuborishga qaratilgan makkorona siyosat olib borilgandi. Ayniqsa, tarixni, milliy o'zligimizni anglashga bo'lgan har qanday intilish g'alamislik, millatchilik, feodal o'tmishni qo'msash, baynalmilallikning ildiziga bolta urish sifatida baholanib, qattiq tayziqqa olingandi.

Qolaversa, mustabid sho'ro tuzumi davrida millatchilik deb atalgan hodisa aslida tub milliy qadriyatlarni, o'ziga xos xususiyatlarni, an'analarni saqlab qolishga intilish bo'lib, bu millatning ijtimoiy, ma'naviy va tarixiy rivojlanish subyekti sifatida o'zini saqlab qolishga intilishdan iborat asosli ehtiyoji edi. «Har qanday millat, u naqadar kichik bo'lmasin – insoniyatning boyligidir va har qanday milliy birlikning, uning til, madaniy va boshqa xususiyatlarining yo'q bo'lib ketishi Yer yuzidagi madaniy va genetik fondning, shaxs imkoniyatlarining qashshoqlashuviga olib keladi»¹.

Biroq tarix hamma narsani joy-joyiga qo'yishi yana bir bor o'z isbotini topdi: bunday davlat, to'g'rirog'i, davlat tuzilishining bu shakli o'linga mahkum bo'ldi.

Insoniyat uchun eng muhim saboqlardan biri shundan iboratki, davlat tuzilishining har qanday shaklida ham markaz bilan hududiy joylar o'rtasida vakolatlar har qanday milliy-etnik mojarolarning kelib chiqish ehtimolini qariyb yo'q darajaga olib boradigan omillarni yaratish imkonini beradigan tarzda taqsimlanishi darkor. Buni, albatta, yodda tutish lozim. Jumladan, Chechenistondagi voqealar buning yorqin dalilidir.

3.4. Mamlakatda ma'muriy hududiy bo'linishi masalalarini huquqiy asoslari

O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-huquqiy tizimi» deb atalgan XVI bobining 68-moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, qishloqlar, ovullar, shuningdek, Qorakalpokiston Respublikasidan iborat».

Konstitutsiyaning 69-moddasida esa Qorakalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshirilishi ko'rsatib utilgan¹⁶.

Mamlakatimizda ma'muriy hududiy tuzilish masalalari «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi Qonun bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra¹⁷:

ushbu Qonun viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullarni tuzish, tugatish, ularning chegaralarini o'zgartirish, ma'muriy markazlarni ko'chirish hamda aholi punktlarini shahar, shaharchalari turkumiga o'tkazish tartibini belgilaydi;

Viloyatlarni tuzish va tugatish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

Tumanlarni tuzish va tugatish tegishli viloyat va Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

¹⁷ «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi Qonun. Manbaa Lex.uz

Qoraqalpog‘iston Respublikasida tumanlarni tuzish va tugatish Qoraqalpog‘iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining [69-moddasi](#).);

Qishloqlar, ovullarni tuzish va tugatish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa — Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi;

Respublika (Qoraqalpog‘iston Respublikasida), viloyat bo‘ysunuvidagi shaharlar turkumiga, qoida tariqasida, kamida o‘ttiz ming aholisi bo‘lgan, muhim ma‘muriy ahamiyat kasb etadigan, istiqbolli iqtisodiy va madaniy markazlar deb hisoblangan shaharlar kiritilishi mumkin;

Shaharchalar turkumiga sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo‘l stantsiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan hamda qoida tariqasida kamida ikki ming aholisi bo‘lgan aholi punktlari kiritilishi mumkin;

Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli viloyat, Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi;

Shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida esa — Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Ma‘lumki, oxirgi yillarda Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatimiz ma‘muriy hududiy tuzilishida hududlarning mavjud imkoniyat, salohiyat va rezerflarni ishga solish hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasining «O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to‘g‘risida»gi [Qonuniga](#) muvofiq hamda hududlarni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, shaharlarning rezerv va imkoniyatlarini to‘liq ishga solish, bu boradagi strategik va eng muhim istiqbolli vazifalarni samarali hal etishda davlat boshqaruvi hamda mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining muvofiqlashtirilgan faoliyatini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 iyundagi «Respublika

bo'ysunuvidagi shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni qabul qilinganligi bu boradagi izchil islohotlarning davomidir. Unga ko'ra¹⁸:

Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida 12 ta shtat birligidan iborat Respublika bo'ysunuvidagi shaharlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'limi tashkil etildi.

Bo'lim Toshkent viloyatining Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohangaron va Chirchiq shaharlari, Sirdaryo viloyatining Shirin shahri, Navoiy viloyatining Zarafshon shahri va Surxondaryo viloyatining Sharg'un shaharchasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha vazifalarni samarali hal etilishini ta'minlaydi.

Shuningdek, shaharlar iqtisodiyotining raqobatbardoshligini tubdan oshirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, shaharlarni ishlab chiqarishga jalb etilmagan rezerv va imkoniyatlarini to'liq ishga solish, shaharlarda aholi daromadlari o'sishini ta'minlash kabi vazifalar bo'limning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Xulosa o'rnida Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq, Shirin, Zarafshon shaharlari va Sharg'un shaharchasi viloyatlar bo'ysundurividan Respublika bo'ysunuviga o'tkazildi.

Yuqoridagilarga asoslanib O'zbekistonda ma'muriy hududiy tuzilishini quyidagicha ajratib ko'rsatish mumkin:

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri - (14ta);

Respublika bo'ysunuvidagi shaharlar (8ta) – Angren, Bekobod, Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq, Shirin, Zarafshon shaharlari va Sharg'un shaharchasi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'ysunuvidagi tuman va shaharlar;

Tumanlar bo'ysunuvidagi shaharchalar, ovullar va aholi punktlari.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy – hududiy tuzilishi quyidagi asosiy taomillarga asoslanadi:

O'zbekiston Respublikasi hududining birligi va bo'linmasligi;

Davlat manfaatlari va tegishli hududlarda yashovchi aholi manfaatlarining uyg'unlashtirish;

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 iyundagi "Respublika bo'ysunuvidagi shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. Manbaa Lex.uz

O‘zbekiston Respublikasi yagona davlat hokimiyatining fuqarolarning o‘z-o‘zini boshqarish organlari bilan uyg‘unligi; ma‘muriy – hududiy tuzilish va ijtimoiy-iqtisodiy rayonlashtirishning o‘zaro bog‘liqligi;

oshkoralik va ma‘muriy – hududiy tuzilish masalalarini hal etishda jamoatchilik fikrini hisobga olish.

3.5. Aholi punktlariga shahar maqomini berishning qonuniy masalalari va shahar aglomeratsiyasi

Mamlakatimizda shahar maqomini berish «Shaharsozlik» kodeksi bilan tartibga solinadi. Shaharsozlik normalari va qoidalari shaharsozlikning asosi bo‘lib, ular O‘zbekiston Respublikasi va uning qismlari hududlarini rivojlantirish va qurishni rejalashtirish, binolar, inshootlar hamda boshqa obyektlarning loyihalashtirilishi, qurilishi va rekonstruktsiyasi, binokorlik materiallari va buyumlarini ishlab chiqarish sohalardagi normalar va qoidalarni belgilaydi.

Aholi punktlari shaharlar, shahar posyolkalar va qishloq aholi punktlariga (qishloqlar, ovullar) bo‘linadi.

Aholi soniga qarab shaharlar quyidagilarga bo‘linadi:

eng yirik aholi punkti - aholisining soni bir milliondan ortiq kishidan iborat;

yirik aholi punkti- aholisining soni ikki yuz ellik mingdan bir milliongacha kishidan iborat;

katta aholi punkti - aholisining soni yuz mingdan ikki yuz ellik minggacha kishidan iborat;

o‘rtacha aholi punkti - aholisining soni ellik mingdan yuz minggacha kishidan iborat;

kichik aholi punkti - aholisining soni ellik minggacha kishidan iborat.

Aholi soniga qarab qishloq aholi punktlari quyidagilarga bo‘linadi:

yirik aholi punkti - aholisining soni besh mingdan ortiq kishidan iborat;

katta aholi punkti - aholisining soni uch mingdan besh minggacha kishidan iborat;

o‘rtacha aholi punkti - aholisining soni bir mingdan uch minggacha kishidan iborat;

kichik aholi punkti - aholisining soni bir minggacha kishidan iborat.

Urbanizatsiya dunyo bo‘ylab jadal sur‘atlar bilan rivojlanib borayotgan jarayon bo‘lib, uni harakatlantirayotgan kuch mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yuksalayotganligidir. Yer yuzida shaharlar va ular aholisining soni o‘shib, maydoni kengayib bormoqda. Turli miqyosdagi shaharlarning mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyatining kundan-kunga ortib borayotganligi ham sir emas. Shaharlar nafaqat kengaymoqda, balki ularning o‘z atrofidagi boshqa shaharlar bilan integratsiyalashuvi kuchayib, o‘zaro aloqadorlikda rivojlanuvchi aholi manzilgohlari guruhlari paydo bo‘lmoqda. Bu holat aglomeratsiyalarni vujudga keltiradi.

Shaharlar aglomeratsiyalari murakkab tuzilishga va hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga katta ta‘sir kuchiga ega. Shu sababli, urbanizatsiya jarayonining jadallashib borayotganligi aglomeratsiya hodisasini o‘rganishni taqozo etadi. Aglomeratsiya katta miqdordagi aholi istiqomat qiluvchi yirik hududlarni kompleks ravishda o‘zlashtirish usullaridan biri bo‘lganligi sababli, hozirgi kunda geosiyosiy ta‘sir markazlarini shakllantirishning muhim dastaklaridan biriga ham aylanib ulgurgan. Ushbu jarayonni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning ortishiga yana bir sabab dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida iqtisodiy o‘shish va rivojlanish ko‘rsatkichlari barqarorligining pasayib borishidir. Hududiy rivojlanishning samarali modellarini amaliyotga joriy etish ijtimoiy-iqtisodiy tizimning barqarorligini oshirish vositalaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, hududiy rivojlanishni ta‘minlash masalasi barcha mamlakatlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining ham asosiy yunalishlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha «Harakatlar strategiyasi»ning asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali foydalanish etib belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan olib borilayotgan mintaqaviy siyosat hududiy muvozanatlilikni ta‘minlash, urbanizatsiyalashuv va hududlararo integratsiyalashuvni jadallashtirish yo‘li bilan mintaqalar iqtisodiyotining kompleks rivojlanishiga erishishga qaratilgan. Bu hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etishning naqadar dolzarb masala ekanligining isbotidir.

Inson hayot kechirishi uchun qulay makon yaratish usuli sifatida aglomeratsiya murakkab va fanlararo tushuncha bo‘lib, iqtisodiyot, arxitektura, qurilish, sotsiologiya, psixologiya, madaniyat va boshqa sohalarga oid bilimlarni talab qiladi. Shu sababli, zamonaviy fanda «aglomeratsiya» tushunchasining umume’tirof etilgan ta’rifi mavjud emas. Aglomeratsiyaning normativ-huquqiy hujjatlarda ham ta’rifi keltirilmagan. Bu masaladagi munozara hanuz davom etmoqda. Dunyo olimlari aglomeratsiyaning modellari, ularning afzallik va kamchiliklari, ijobiy va salbiy oqibatlari xususida hamon bahs olib bormoqdalar, Shundan kelib chiqib, ushbu munozaralardagi ayrim muammoli savollar ustida to‘xtalishga qaror qildik.

Aglomeratsiya (lot. agglomerare - birlashtirmoq, to‘plamoq) yaqin hududdagi shaharlarning o‘zaro «tortilishi», hudud aholisining mehnat va turmush jarayonlaridagi aloqadorligining ortishi hisobidan vujudga kelgan hodisadir. O‘zbekiston Milliy Entseklpediyasida keltirilgan ta’rifga ko‘ra, aglomeratsiya - bu aholi manzilgohlari, asosan shaharlar, shuningdek qishloqlarning intensiv xo‘jalik, mehnat va madaniy-maishiy hamda rekreatsion aloqalar bilan bog‘lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt hududli guruhidir¹⁹. Rus geograf olimi A.N.Lola ushbu atamaga «ishlab chiqarish, mehnat, madaniy maishiy, rekreatsion va boshqa sohalarda o‘zaro aloqador bo‘lgan shahar, qishloq va dala hovlilar joylashgan manzilgohlarning hamda landshaftlarning bir butun tizimidir» deb ta’rif bergan²⁰. Rus mintaqashunos olimi V.N.Petrov esa aglomeratsiyalarga «bir hududda to‘plangan shahar va boshqa aholi manzilgohlarining to‘planishi bo‘lib, ular o‘shir jarayonida o‘zaro yaqinlashadilar va ular orasida xo‘jalik, mehnat va madaniy-maishiy aloqalar kuchayib boradi» deb ta’rif bergan.

Xulosa o‘rnida, aglomeratsiya murakkab hududiy dinamik tizim bo‘lib, uning elementlari ishlab chiqarish, ijtimoiy, madaniy va xo‘jalik aloqalarida, shuningdek infratuzilma va resurs salohiyatidan foydalanishda bir butunlikda namoyon bo‘ladi. Bu bir butunlik hududda mujassamlashgan resurslardan yanada samaraliroq foydalanish imkonini beradi. Aglomeratsiyalarning hosil bo‘lishi sanoatning hamda urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi bilan bog‘liq. Boshqa tomondan, aksariyat

¹⁹ O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi, A-harfi. T.:Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. B.149.

²⁰ Lola A.M. Osnovo gradovedeniya i teorii goroda. M.: Izd- vo:«KomKniga », 2005. Str.202.

hollarda shaharlar sonining ko‘pligi, yirik shahar va shahar aglomeratsiyalarining mavjudligi hudud ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining yuqoriligini ko‘rsatadi ²¹. Demak, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, urbanizatsiya va aglomeratsiya tushunchalari doimo yonma-yon yuradi va biri ikkinchisini taqozo etadi. Aglomeratsiyalar dunyoning barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida shakllangan. Bombay (Hindiston) shahar aglomeratsiyasida 20 million, Rio-de Janeyroda (Braziliya) 12 million, Myunxen (Germaniya) aglomeratsiyasida esa 2 million aholi istiqomat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi mintaqalarida ham o‘nlab aglomeratsiyalar mavjud. Ular orasida eng yiriklari Toshkent, Samarqand, Farg‘ona-Marg‘ilon, Andijon, Namangan aglomeratsiyalaridir. Masalan, Toshkent aglomeratsiyasi aholisi soni bugungi kunga kelib 4 milliondan oshib ketdi. Bu mamlakatdagi eng yirik aglomeratsiya bo‘lib, ishlab chiqarish salohiyati ham eng yuqoridir. Aglomeratsiyalarni aniqlashning umume’tirof etilgan yagona usuli mavjud emas. Jahon amaliyotida asosiy ko‘rsatkich sifatida aglomeratsiya markazining aholisi soni (100 mingdan kam emas), shahar atrofidan shaharga etib olish uchun sarflanadigan vaqt (1,5 soatdan 2 soatgacha), aglomeratsiya zonasi aholi manzilgohlarining soni (kamida 3 ta), yo‘ldosh shaharlar aholisi soni (50 ming kishidan kam emas), aglomeratsiya aholisining soni (kamida 110 ming kishi), shahar aholisining ulushi (kamida 10 foiz) va aglomeratsiyaning yetuklik koeffitsienti kabilardan foydalaniladi. Rus olimi P.M.Polyan tomonidan taklif etilgan aglomeratsiyaning yetuklik darajasini aniqlash formulasi quyidagi shaklga ega:

$$K_{\text{etuk}} — R_x (M_x m Q N_x n)$$

Bu erda:

K_{etuk} - aglomeratsiyaning yetuklik koeffitsienti;

R - aglomeratsiyaning shahar aholisi soni;

M va N - mos ravishda, shaharlar va shaharchalar soni;

m va n - ularning aglomeratsiya shahar aholisi sonidagi ulushi.

Formula muallifining fikriga ko‘ra, aglomeratsiyaning shakllanganlik mezoni K ning 1 ga teng bo‘lgan holatidir²². XXI asrda hududlarning rivojlanishini mintaqashunos olimlar asosli ravishda oqilona amalga oshirilgan mintaqaviy siyosat bilan bog‘laydilar. Bunday mintaqaviy

²¹ A.Soliev. O‘zbekiston geografiyasi (O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi). T.: “Universitet”, 2014. B.26.

²² Lappo G., Polyan P., Selivanova T. Administrativno territorialnoe preobrazovaniya i razvitie aglomeratsiy. M.: Izdvo:«KomKniga», 2011. Str.123.

siyosat aglomeratsiyalar doirasida aholi uchun qulay turmush va mehnat sharoitlari yaratib berilishini nazarda tutadi. Aglomeratsiya hududiy rivojlanish nazariyasida yangi tushuncha bo‘lmasada, ilm-fan taraqqiyoti bilan uning yangidan-yangi qirralari ochilmokda, zamonaviy modellari yaratilmoqda. Ushbu modellar mintaqashunos olimlarning aholi turmush darajasi, shaharsozlik siyosati, hududiy rejalashtirish va sanoatning rivojlanishi borasidagi tasavvurlarini ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

Aglomeratsiyalarning makondagi rivojlanishining bir qator modellarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- Bir markazli;
- Ko‘p markazli;
- Tarqoq;
- Chiziqli.

Bir markazli model «markaz-yo‘ldosh shaharlar» tizimi shaklida bo‘lib, rivojlanish jarayoni markazda jadal kechadi. Bu model ilk bor Kristallarning markaziy o‘rinlar nazariyasida asoslab berilgan. Bunda markaziy shahar yetakchi bo‘lib, yo‘ldosh shaharlarni muhim xizmatlar bilan ta‘minlaydi. Modelning afzalligi shundaki, aglomeratsiya doirasida resurslarning mujassamlashuvini ta‘minlash va ularni mahalliy hududlar rivojiga yo‘naltirish mumkin. Bunda kichik turur-joy va sanoat zonalari, transport va infratuzilmaning samarali tarmoqlari barpo etilishini kuzatish mumkin. Modelning kamchiligi shundaki, dolzarbligini yo‘qotgan yo‘ldosh shaharlar resurslarning boshqa hududlarga «oqib» chiqib ketishi natijasida rivojlanmay qoladi. Bu modelda aholi manzilgohlarining notekis rivojlanishi natijasida mahalliy mehnat migratsiyasi kuchayadi. Model ko‘proq rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O‘zbekistonga ham xosdir (Buxoro, Samarqand, Navoiy, Qo‘qon va boshqa shaharlar aglomeratsiyalari).

Ko‘p markazli (tarmoqli) modelda aglomeratsiya tarkibidagi qo‘shni shaharlar teng huquqli bo‘lib, barcha masalalarda bir-birini to‘ldirib turadilar va mintaqaviy hamkorlikda rivojlanadilar. Bunda har biri biror tarmoqqa ixtisoslashgan mustaqil markazlar tarmog‘i shakllanadi. Gorizontaal mehnat taqsimotining rivojlanishi natijasida uncha katta bo‘lmagan migratsion yo‘qotishlar bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda ushbu model asosida Angren-Olmaliq, Farg‘ona-Marg‘ilon kabi shaharlar aglomeratsiyalari rivojlanmoqda. Masalan, Angren-Olmaliq shahar aglomeratsiyasida markaz shaharlarning biri yoqilg‘i-energetika (Angren),

boshqasi rangli metallurgiya (Olmaliq) tarmog'iga ixtisoslashgan. Ushbu shaharlar va ularga yondosh boshqa aholi manzilgohlari orasida ishlab chiqarish kooperatsiyasi, mehnat munosabatlari, xususan, mayatnikli migratsiya va savdo aloqalari yaxshi rivojlangan.

Tarqoq va chiziqli aglomeratsiya modellarini tadbiq qilish biroz munozarali masala hisoblanadi. Tarqoq model aholini tovar va xizmatlar bilan ta'minlovchi markazlarning aglomeratsiya hududi bo'ylab bir tekisda taqsimlanishini nazarda tutadi. Bu model qishloq aholi manzilgohlarini joylashtirish uchun qulay bo'lib, qishloqlar yoki fermalarning bunday tarqoq joylashuvi AQSH, Kanada, Avstraliya va Boltiqbo'yi mamlakatlariga xos. Chiziqli modelda aholi manzilgohlari transport magistrallari bo'ylab o'ziga xos «nur»lar hosil qilgan holda joylashadilar. Bunda aholi manzilgohlarining o'zaro emas, markaz bilan aloqalari yaxshi rivojlangan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, aglomeratsiyalar tarkibiy tuzilishining ikki modeli mavjud: bir markazli va ko'p markazli. Tarqoq va chiziqli submodellar alohida model hisoblanmay, yuqoridagi modellar tarkibida uchraydi. Aglomeratsiyaning qaysi model asosida rivojlanishi uning tarkibidagi shahar va qishloq aholi manzilgohlarining joylashuvi, hududiy mehnat taqsimotidagi o'rni va ixtisoslashuvi hamda o'zaro aloqalarning mazmunidan kelib chiqadi. Aglomeratsiyalarning rivojlanishi ham ijobiy, ham salbiy natijalarga olib keladi. Hududning aglomeratsiya shaklida rivojlanishining ijobiy jihatlariga yuqori malakali kadrlarni jalb qilish uchun qulay sharoit yaratilishi, aholi turmush darajasining o'sishi kabilarni kirg'izish mumkin. Salbiy jihatlari sifatida aholi migratsiyasi natijasida ba'zi aholi manzilgohlarining bo'shab, rivojlanmay qolishi va mahalliy boshqaruvning susayishini e'tirof etish mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, bugungi kunda aglomeratsiyalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash va hududiy boshqaruvni samarali tashkil etish jihatidan ko'p markazli model ancha qulay. O'zbekistonda ham bir markazli aglomeratsiyalarning ulushi ancha yuqori. Ularning ko'pchiligida yo'ldosh shaharlar iqtisodiyotini yuksaltirish imkoniyatlari mavjud. Masalan, Andijon aglomeratsiyasi tarkibidagi Andijon-Asaka-Shahrixon uchburchagi ancha yaxshi shakllangan bo'lib, Asaka va Shahrixon shaharlarining rivojlanishiga biroz turki berilsa, aglomeratsiyaning Farg'ona mintaqasi iqtisodiyotidagi ahamiyati yanada ortishiga erishiladi. Bu taklifni Samarqand, Kattaqo'rg'on va Jomboy shaharlariga nisbatan

ham qo'llash mumkin. Shu o'rinda modelning bir kamchiligini ham ta'kidlab o'tish lozim: ko'p markazli aglomeratsiyalarning faoliyatini tashkil etishda infratuzilmani barpo etish xarajatlari ancha yuqori bo'ladi. Shunga qaramay, ushbu model hududda ishlab chiqarish korxonalari va infratuzilma obyektlarini oqilona va qulay joylashtirish, insonlarning mehnat qilishi, yashashi va dam olishi uchun munosib sharoit yaratish yo'li bilan aholi turmush darajasi o'sishini ta'minlash imkoniyatiga ega.

Mavzuga oid qisqacha xulosalar:

1. Eng avvalo, davlat shakli xalqlar hayotiga befarq qaraydigan «mavhum tushuncha» ham, «siyosiy chizgi» ham emas, balki *hayot tarzi va xalqning jonli tashkilotidir*. Xalq *o'z hayot tarzini tushunishi, aynan «shunday» tashkil bo'lishni uddalashi*; shu tuzum qonunlarini *hurmat qilishi* hamda shu tashkilotga ixtiyoriy hissasini qo'shishi zarur. Boshqacha aytganda, aynan *xalqning jonli huquqiy ongi* davlat shaklini ro'yobga chiqaradi, unga hayot, kuch baxsh etadi; binobarin, davlat shakli, *eng avvalo, xalq huquqiy ongi darajasiga*, xalq tomonidan to'plangan tarixiy *siyosiy tajribaga*, uning iroda kuchi va milliy xususiyatiga bog'liq bo'ladi»

2. Davlat tuzilishi shakli deganda – davlat hokimiyatining ma'muriy-hududiy tashkil etilishi, davlat bilan uni tashkil etuvchi qismlar o'rtasidagi, davlatning alohida qismlari o'rtasidagi, markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatini tushuniladi.

Shunday qilib, davlatning hududiy tuzilishi bir butun va qismlarning, markaziy va mintaqaviy hokimiyat organlarining o'zaro nisbatini ifodalaydi.

Hududiy tuzilishning ikki asosiy farqlovchi jihati mavjud. Ya'ni: tuzilish tarkibiga ko'ra davlatlar **oddiy** – *unitar* hamda **murakkab** – *federativ va konfederativ* davlatlarga bo'linadi. Demak, davlat tuzilishi shakli nafaqat ommaviy hokimiyat bilan, balki davlatning yana bir jiddiy xususiyati – aholining hududiy tashkiloti bilan ham chambaras bog'liqdir.

3. Prezidentlik respublika boshqaruv shakli sifatida, birinchi navbatda, saylab qo'yilgan davlat boshlig'i bir vaqtning o'zida hukumat rahbari ham bo'lishi bilan farq qiladi. Prezidentning o'zi parlament roziligi bilan shu hukumatni tuzadi va zarurat tug'ilganda uni tarqatib yuborish huquqiga ega bo'ladi. Butun xalq tomonidan saylangan prezident umummilliy manfaatlar ifodachisi, millat ramzi bo'lishi (har qalay shunday bo'lishi kerak ham)

boshqaruv prezidentlik shaklining ijobiy tomonidir. Mazkur shakl butun vakolatni bir shaxsga beradi va u favqulodda holatlarda mas'uliyat va rahbarlikni o'z qo'liga oladi. Boshqaruvning prezidentlik shakli, odatda, parlament shakliga nisbatan yuqoriroq darajadagi siyosiy barqarorlikni ta'minlaydi. Zero, hukumat (prezident) konstitutsiyada belgilab qo'yilgan qat'iy muddatga saylanadi.

3. Mustaqil davlatimizning ravnaq topishi siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksala borishi, milliy iqtisodiyot, davlat qurilishi borasida rahbarlik va boshqarish tizimini nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri tashkil qilishda mamlakat ma'muriy hududiy tuzilishini oqilona belgilash katta ahamiyatga ega.

4. Konstitutsiyaning 69-moddasida esa Qorakalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Mamlakatimizda ma'muriy hududiy tuzilish masalalari «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to'g'risidagi Qonun bilan tartibga solinadi.

5. Shaharlar aglomeratsiyalari murakkab tuzilishga va hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga katta ta'sir kuchiga ega. Shu sababli, urbanizatsiya jarayonining jadallashib borayotganligi aglomeratsiya hodisasini o'rganishni taqozo etadi. Aglomeratsiya (lot. agglomerare - birlashtirmoq, to'plamoq) yaqin hududdagi shaharlarning o'zaro «tortilishi», hudud aholisining mehnat va turmush jarayonlaridagi aloqadorligining ortishi hisobidan vujudga kelgan hodisadir. Xulosa o'rnida, aglomeratsiya murakkab hududiy dinamik tizim bo'lib, uning elementlari ishlab chiqarish, ijtimoiy, madaniy va xo'jalik aloqalarida, shuningdek infratuzilma va resurs salohiyatidan foydalanishda bir butunlikda namoyon bo'ladi. Bu bir butunlik hududda mujassamlashgan resurslardan yanada samaraliroq foydalanish imkonini beradi.

Nazorat savollari

1. Davlat tuzilishi shakli deganda nimani tushunasiz?
2. Prezidentlik respublika boshqaruv shakli to'g'risida tushuncha bering?
3. Mamlakatimizda ma'muriy hududiy tuzilish masalalari qanday huquqiy hal etiladi?
4. Shaharlar aglomeratsiyalari deganda nimani tushunasiz?
5. Mamlakatimizdagi aglomeratsiya hududlariga izoh bering?

6. Rus olimi P.M.Polyan tomonidan taklif etilgan aglomeratsiyaning yetuklik darajasi qanday aniqlanadi?

7. Aglomeratsiyalarning qanday modellarini bilasiz, ularning bir-biridan farqlari nimada?

4-MAVZU. MINTAQALAR TABIIY-RESURS SALOHIYATI VA ULARNING HUDUDIIY TARAQQIYOTDA TUTGAN O‘RNI

Reja:

4.1.Mintaqa tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari

4.2.Mintaqada mineral xomashyo resurslari tushunchasi, uning iqtisodiy ahamiyati va unda oqilona foydalanish muammolari

4.3. Mintaqa mineral resurslari va ulardan foydalanishning xozirgi holati

Tayanch tushuncha va iboralar: tabiiy resurslar, mineral xom-ashyo resurslari, hudud, tabiiy boylik, relef, foydali qazilma, ekologiya, investitsiyalar, geologik qiduruv.

4.1.Mintaqa tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari

Jamiyat va tabiat orasidagi o‘zaro aloqalar bilan bog‘liq bo‘lgan muammo-masalalar ustida qator fan vakillari tadqiqotlar olib boradilar. Ammo bu borada mintaqaviy iqtisodiyot fani alohida o‘rin tutadi. Chunki tadqiqot obyekti tabiat, aholi, xo‘jalik bo‘lib kelgan va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ularning kelajagi to‘g‘risida ish olib borish ushbu hududiy fanlar uchun nihoyatda muhimdir.

Tabiiy resurslar xaqida so‘z borganda eng avvalo bir masalani yaxshi tushunib olish lozim. Ma’lumki, tabiiy resurslar tugallanib qoladigan va tugallanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tugab qoladigan resurslar qatoriga masalan, yer osti va yer usti boyliklari kiradi. Shuning uchun ulardan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish lozim bo‘ladi. Tugallanmaydigan tabiiy resurslarga asosan quyosh energiyasi, shamol, okean va dengiz suvlari tufayli olinadigan energiya kiradi.

O‘z navbatida, tugallanib qoladigan tabiiy resurslar ikki qismga— tiklanishi mumkin bo‘ladigan va qayta tiklanmaydigan resurslarga bo‘linadi. Tiklanadigan tabiiy resurslar qatoriga o‘rmon, suv, tuproq kiradi va ularning ayrimlarining qayta tiklanishi uchun uzoq vaqt kerak bo‘ladi.

Ishlab chiqarish o‘sib borgan sari tabiiy resurslarning deyarli barcha xillaridan foydalanish darajasi ham orta boradi. Tabiiy resurslar borasida gap borganda tabiiy boyliklar mamlakat milliy boyligi tarkibiga kiradimi yoki yuqmi?— degan savol tug‘iladi. Albatta, ushbu savolga rad javobini

berish ma'qulroq. Chunki milliy boylik tarkibiga inson mehnati natijalari: ishlab chiqarish fondlari, haxsiy mulk, mablaglar kiradi. Shu bilan birga tabiiy resurslar milliy boylik vujudga keltirishda ishtirok etadigan ijtimoiy mehnatga kiradigan sarf-xarajatlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Shuni aniq aytish mumkinki, ijtimoiy ishlab chiqarishda tabiiy boyliklar muhim omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar jamiyat yoki biron-bir alohida olingan mamlakat hayotiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ular ayrim xo'jalik tarmoqlarini rivojini tezlatish va aksincha sekinlashtirishga ham olib keladi. Bu jihatdan mustaqil mamlakatimiz o'ziga xos va qulay afzalliklarga ega.

O'zbekistan Osiyo qit'asida, geografik o'rni jihatidan hududning ikki yirik daryosi bo'lmish Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan. Ustyurt platosining shimoli-sharqiy qismi, Orol dengizining g'arbiy chekkasi O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi ($45^{\circ}36'$ shimoliy kenglik), Termiz haxri esa ($37^{\circ} 11'$ shimoliy kenglik) janubiy nuqtasi bo'lib hisoblanadi. G'arbiy nuqtasi Ustyurt platosining 56° sharqiy uzoqligida, sharqiy nuqtasi Farg'ona vodiysining Kirg'iziston bilan chegaradosh qismida ($73^{\circ} 10'$ sharqiy uzoqlik) joylashgan.

Tabiiy - geografik sharoiti nuqtai nazardan oladigan bo'lsak, O'zbekistan qator qulayliklarga ega bo'lgan mintaqalardan hisoblanadi. Respublika maydoni 448,9 ming km^2 ga teng bo'lib, u g'arbdan sharqqa 1425 km ga, shimoldan janubga esa 930 km ga cho'zilgan. O'zbekiston o'z maydoniga ko'ra Evropaning Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveytsariya, Avstriya kabi mamlakatlar maydonini qo'shib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

O'zbekiston Respublikasi qator mamlakatlar bilan shimolda Qozog'iston, sharq va janubi-sharqda Qirg'iziston va Tojikiston, g'arbda Turkmaniston, janubda Afg'oniston davlatlari bilan chegaradosh. Respublikamiz davlat chegaralarining umumiy uzunligi 6221 kilometr ga teng bo'lib, undan 2203 km Qozog'iston, 1621 km Turkmaniston, 1161 km Tojikiston va 109 km Qirg'iziston va, nihoyat, 137 kilometri Afg'oniston davlatiga to'g'ri keladi.

Respublika reliefi bir xil bo'lmay, uning janubi-g'arbiy qismlari asosan tekisliklardan iborat. O'zbekistonning tekisliklardan tashkil topgan qismi butun maydonining qariyb uchdan ikki qismini egallagan. Qolgan uchdan bir qismi esa tog' va tog' yonbag'rlaridan iborat bo'lib, ular

Respublikaning sharqiy hamda janubi-sharqiy qismini egallagan. O'zbekistonning Tyanshon va Xisor — Oloy tog' tizmalari tarkibiga kiruvchi ana shu tog'li o'lkalari Tojikiston va Qirg'iziston hududidagi tog'liklar bilan tutashgan; O'zbekistonga kirib keladigan Ugom, Pskom, Chotqol, Turkiston, Zarafshon tog' tizmalari shimoli-g'arb va janubi-g'arb tomon asta-sekin pasaya boradi va tekisliklarga qo'shilib ketadi.

Mamlakat hududidagi tog'larning eng baland qismi 4643 metrga teng. O'zbekistonning janubiy-sharqiy qismini egallagan tog'liklar Respublikaning suvga bo'lgan talab - ehtiyojini ma'lum jihatdan ta'minlab turishda ahamiyat kasb etadi.

Tog'lar orasida kattagina maydonlarni egallagan cho'kma-botiqlar mavjud. Ular jumlasiga Farg'ona, Sangzor — Nurota, Samaqand, Qashqadaryo va Surxondaryo botiklari kiradi. «Farg'ona vodiysi» deb nom olgan Farg'ona botigi tog'lar oralig'idagi yirik hudud bo'lib, uning uzunligi 370 kilometr ga teng. Farg'ona vodiysi uch tomondan tog'lar bilan qurshalgan, u faqat g'arb tomondangina ochiq.

Respublika doirasidagi tekislik qismiga Ustyurt yassitog'ligining bir qismi, Quyi Amudaryo, Qizilkum qumliklari kiradi. Qizilqum sahrosining markaziy va janubi-g'arbiy qismida Bukontov, Oltintov, Kukpatov kabi adirlar mavjud.

O'zbekiston tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu erda tez-tez yer qimirlash ruy berib turadi. Yer qimirlash kuchi ayrim hollarda sakkiz-to'qqiz ballga etishi mumkin. Chunonchi, 1823 yilda Farg'onada, 1889 va 1902 yillarda Andijonda, 1866 va 1868 yillarda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan zilzilalar katta vayronalarga sabab bo'lgan. 1966 yil 26 aprel tongida Respublika poytaxtida katta kuch bilan bo'lib o'tgan zilzila ko'pchilikning yodida. Bu zilzila oqibatida shahar ikki mln. km² ga teng bo'lgan uy-joydan mahrum bo'ldi, yuzlab maktablar, bolalar bog'chalari va yaslilar, kasalxonalar, ma'muriy binolar, madaniyat, fan tashkilotlariga katta shikast etkazildi. Bu zilziladan shaharning markaziy qismi ayniqsa katta talafot kurdi.

Mamlakatimiz tabiati o'zining serquyoshligi bilan ajralib turadi. Uning Osiyo qit'asi markazida, okean va boshqa suv xavzalaridan uzoqda joylashganligi, iqlimning quruqligi, yog'in-sochinning kamlamiga sabab bo'ladi. Respublika iqlimi kushni Eron va Afg'oniston uchun xos bo'lgan o'zgaruvchan subtropik iqlimda ma'lum darajada farq qiladi. Bu farq relef xususiyatlari bilan bog'liq.

Mamlakatimizning eng sovuq davri yanvar oyidir. Ayrim yillarning bu davrida sovuq minus 35 - 38 darajaga etadi. O‘zbekistonning eng shimoliy qismida qish qariyb 5 oyga cho‘zilsa, vodiylarda 1,5 - 2 oy davom etadi, xolos.

Ba‘zan, qish mavsumi O‘zbekistonda juda sovuk keladi. 1968—1969 va 1993—1994 yillardagi kish bunga misol bo‘la oladi. 1994 yil yanvarida Ustyurtda sovuq 33 — 35 darajaga etdi. Qizig‘i shundaki, xuddi ana shu paytda Sobiq SSSR ning eng sovuq mintaqalaridan biri bo‘lgan Yoqutistonda harorat ham aynan shu darajada bo‘lgan.

Iyo‘l, tog‘li tumanlarda esa iyul —avgust Respublika yozining eng issiq davridir. Bu davrda vodiylar va tog‘ yonbag‘rlarida xarorat o‘rtacha 25 —30 darajaga etsa, janubiy viloyatlarda u 30 — 35, ayrim viloyatlarda 40 — 42 darajadan ham oshib ketadi. O‘zbekistonning eng jazirama issiq bo‘ladigan Termiz shahrida 1944 yilning iyo‘l oyida harorat plyus 50 darajaga etganligi qayd qilingan.

O‘zbekiston yog‘in-sochin kam tushadigan qurg‘oqchil mintakalar qatoriga kiradi. Buning ustiga barcha hududlarda yog‘in miqdori bir tekisda emas. Respublikaning ko‘pchilik joylarida yillik yog‘in miqdori 200 — 300 mm ni tashkil etadi. Yog‘ingarchilik eng kam bo‘ladigan hududlarga quyi Amudaryo va qizilqum chillari kiradi. Bu erlarga yil davomida yoqqan yog‘in miqdori juda oz. Tekisliklardan sharq va janubi-sharqqa borgan sari yog‘ingarchilik ko‘payib boradi va u tog‘li hududlarga yaqinlashgan joylarda 900-950 mm ga etadi. Qishloq xo‘jalik ekinlariga suv eng zarur bo‘lgan paytga kelib yog‘ingarchilik ayniqsa kamayib ketadi va suv tanqisligi boshlanadi. Yer usti suvlari Respublika hududlari buyicha nihoyatda notekis taqsimlangan. Mamlakat xududining uchdan ikki qismini egallaydigan poyonsiz tekisliklarda suv manbalari juda oz. Ayni paytda mamlakat sharqidagi tog‘liklarda daryo shahobchalari ko‘p. Yer usti suvlarining bu tarzda hududlar buylab notekis taqsimlanishi tabiiy sharoit xususiyatlari bilan borlikdir. Respublikada hukm surayotgan suv tanqisligi ayniqsa qishloq xo‘jaligining rivojlanishida katta muammo bo‘lib qolmoqda.

Mamlakatimizning suvga bo‘lgan ehtiyojini qondirish borasida ikki yirik daryo — Amudaryo va Sirdaryo katta o‘rin tutadi. Bu ikki azim daryodan biri — Sirdaryoning uzunligi 137; Amudaryoniki esa—1437 km ga teng. Sirdaryo Amudaryodan uzunligiga qaramay, suv xajmiga ko‘ra undan keyin turadi.

O'rta Osiyoning bu ikki daryosi Sirdaryo va Amudaryo havzasini hosil qiladi. Sirdaryo havzasiga Norin, Qopadaryo, Chirchiq Ohangaron, Suh Isfara, Oqbura, Isfay-ramsoy, Shohimardon, G'ovasoy va Kosonsoy kiradi. Amudaryo havzasi esa Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, To'polangdaryo, Sherobod daryolaridan tashkil topadi.

Amudaryoning ham, Sirdaryoning ham asosiy o'zani o'zining o'rta va quyi oqimlari doirasidagina Respublika hududidan oqib o'tadi, xolos. Yana shuni ta'kidlab o'tish lozimki, Amudaryo va Sirdaryo O'zbekistonning suvga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirolmaydi. Suv tanqisligini biroz bo'lsa ham yumshatish kichik daryolar va yer osti suvlari zimmasiga tushadi.

O'rta Osiyo va shu jumladan, O'zbekistondagi daryolarga suv beruvchi asosiy manba qor va muzliklardir. O'lkamizda suv tanqisligi ko'p yillar davomida sezilib kelinadi. Shu tufayli Respublikaning qator hududlarida bir nechta kanallar qurilgan. Bu borada sug'orish ustalarining amalga oshirgan ishlari kishini lol qildiradi. Xalq orasidan chiqqan bunday mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan ishlar qator olimlar, tarixchi, arxeolog va chetdan kelgan sayyohlarni hayratga soladi.

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon vodiysidagi Isfara, Suh Quvasoy kabi soylardan foydalanish maqsadida ana shunday kanallar vujudga keltirilgan, Respublika hududlarida qazilgan kanallardan yerlarni sug'orish ishlaridagina emas, balki elektr stantsiyalar qurish uchun ham foydalanib kelingan. Narpay, Katta Farg'ona, Janubiy Farg'ona, Shimoliy Farg'ona, Eski Anhor, Amu-Buxoro, Katta Namanganga o'xshash kanallar va boshqa suv inshootlari shular jumlasidandir.

O'zbekiston hududida anchagina ko'llar mavjud. Ammo ularning ko'pchiligi kichik ko'llar hisoblanadi Ular orasida eng yirigi Orol kulidir. By kul ancha maydonni egallagani tufayli u dengiz deb yuritiladi. Biroz kattaroq qo'llar qatoriga Sudoche va Arnasoy kiradi.

Bir vaqtlar O'zbekistonning kemachilik va baliqchilik sohalarida muhim o'rin tutib kelgan Orol dengizining mavqei hozirgi davrga kelib ancha pasaydi. Amu va Sirdaryoning Orolga olib keladigan suv miqdori ancha kamayib ketdi. Natijada uning suv sath bir necha metrga pasaydi qirg'oqlari esa o'nlab metrga chekindi, Orol muammosi vujudga keldi.

Ko'zga ko'ringan mutaxassis-ekspertlar fikricha dolzarb masala Orol dengizining avvalgi qiyofasini tiklash emas, uning hozirgi sathini caqla6 qolishdan iboratdir.

Orol dengizi fojiasi oqibatida vujudga kelgan ekologik vaziyat endilikda mamlakat doirasidan chiqib butun sayyora muammosiga aylandi. Ushbu muammoni birorta davlat o'z kuchi, mablag'i bilan bajarishga ojizlik qiladi. Demak, Evropa mamlakatlari, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va jahon miqyosidagi qator nufuzli boshqa tashkilotlar ham bu yirik muammoga diqqat-e'tiborini kuchaytirishlari lozim.

Toshkent, Ashxobod, Toshhovuz, Nukus kabi shaharlarda Orol muammosiga bag'ishlangan yirik Xalqaro anjumanlar o'tkazildi. Bu anjumanlarda o'nlab mamlakat vakillari ishtirok etdilar.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqida jahon jamoatchiligi diqqat-e'tiborini yana bir bor Orol muammosiga qaratdi.

Xususan, «Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash bilan bog'liq muammolar to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, mintaqaning umumiy suv zaxiralaridan oqilona foydalanish kabi muhim masalani chetlab o'tolmaymiz. Bugungi kunning eng o'tkir ekologik muammolaridan biri – Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman. Mana, mening qo'limda – Orol fojiasi aks ettirilgan xarita. O'ylaymanki, bunga ortiqcha izohga hojat yo'q.

Dengizning qurishi bilan bog'liq oqibatlarni bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faol birlashtirishni taqozo etmoqda deb ta'kidladi²³.

Respublikada suv etishmasligi nazarda tutilib sunggi yillarda qator suv omborlari barpo etildi. Hozir ularning soni 45 taga etdi. Ular orasida Chorvoq, Ohangaron, Tollimarjon, Tuyabug'iz, Janubiy Surxon, Chimqurg'on, Sardoba va boshqa suv omborlari bor. Qashqadaryo vohasining yirik suv inshootlari, jumladan jahonda tengi yuq 6 ta nasos stantsiyalari Amudaryodan 1 soniyada 240 m³ suvni 132 metr balandlikka — Tollimarjon suv omboriga chiqarib turadi.

Respublikada bir necha shifobaxsh mineral suv manbalari mavjud. Ayniqsa, tarkibida oltingugurt, vodorod, yod, radiy, radon kabilar bo'lgan suvlar katta ahamiyat kasb etadi. Ularning ko'pchiligi Kavkazning mashhur shifobahsh manbalaridan qolishmaydi. Mamlakatimizda ma'danli suv

²³ O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqi. Manba: [O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti](#). 2017 yil 20 sentyabr.

manbalaridan foydalanish maqsadida Chimyon, Chortoq, Yangiyo‘l, Turon kabi sanatoriyalar tashkil qilingan.

O‘zbekistonning o‘simliklar dunyosi ham nihoyatda boy. O‘simliklar orasida tarkibida efir moylari bo‘lgan 25 ming xildan ortiq o‘simliklar mavjud. Respublika o‘simlik dunyosi borasida fikr yuritganda Amudaryo etaklaridagi keng kamishzor maydonlarni ham aytib o‘tish lozim. Ulardan muynasi qimmat bo‘lgan ondatralarni ko‘paytirish, qushlar quriqxonasi, chorva mollari uchun ozuqa maydoni sifatida foydalanish mumkin. Tog‘ yaylovlarining ko‘p joylarini egallab olgan mevazor, rezavor va yong‘oqzorlar iqtisodiyotning muhim tarmog‘i bo‘lgan asalarichilikni rivojlantirish imkonini beradi.

Mavjud o‘simliklarning qariyb 30 foizi faqat Respublikamizda uchraydi. Mamlakatdagi o‘simliklarning kam qismi chorvachilikda ozuqa bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonda yer osti boyliklari ham ko‘p. Ma’lumki hozirgi zamon ishlab chiqarishi va eng avvalo sanoatda mahsulotlar ishlab chiqarish asosan yer osti boyliklarga asoslanadi. Bu borada mamlakatimiz katta qulayliklarga ega. Tabiat yurtimizga turli-tuman xom ashyolarni in’om etgan.

O‘zbekistan zamini shuncha ko‘p boyliklarga egaki, bu jihatdan jahon xaritasida O‘zbekistonga teng keladigan davlatlar uncha ko‘p emas.

Darxaqiqat, Respublikamizda Mendeleev davriy tizimida aks ettirilgan elementlarning ko‘pchiligi mavjud.

Yer osti boyliklari orasida mis, qurg‘oshin, oltin, kumush, ruh volfram, uran, tabiiy gaz, neft, ko‘mir, allyuminiy xom ashyosi, tuz, qimmatbaho toshlar, marmar, kaolin, ozokerit, korund kabilar bor.

Mutaxassis-olimlarning hisob-kitob qilishlaricha, Respublikamiz yer bag‘ridagi foydali qazilma boyliklar zaxirasi 3,3 trillion AQSH dollariga teng.

O‘zbekiston turli foydali qazilmalar: mis, kumush, oltin, kurg‘oshin, tabiiy gaz kabi qator konlar zaxirasi buyicha jahon miqyosida ko‘zga ko‘ringan o‘rinlarni egallaydi.

Yer osti boyliklari to‘g‘risida so‘z yuritilganda, O‘zbekistonning oltin zaxiralari to‘g‘risida alohida to‘xtab o‘tish o‘rinli. Oltin mamlakatimizning eng asosiy boyliklaridan biri bo‘lib, mustaqillikning ishonchli negizidir. Zero, barcha davlatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarida oltin jahon valyutasi vazifasini o‘taydi.

O‘zbekiston Respublikasi oltin qazib chiqarish buyicha Mustaqil Davlatlar Hamdustligi (MDH) tarkibidagi mamlakatlar orasida Rossiyadan keyin 2-o‘rinni, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 1 -o‘rinni egallaydi.

Oltin zaxiralari buyicha O‘zbekiston dunyoda ham katta mavqega ega. Mamlakatimiz qidirib topilgan oltin zaxiralariga ko‘ra jahonda 4, uni qazib chiqarish hajmi buyicha esa 7-o‘rinni egallaydi¹.

Oltin qazib chiqarishda Muruntov Respublikaning asosiy markazi hisoblanadi. Ushbu oltin koni tufayli Qizilkum sahrosida 1972 yili Zarafshon shahri vujudga kelgan. Muruntovdan tashqari Toshkent, Samarqand, Jizzax, Namangan viloyatlarida ham oltin konlari mavjud. O‘zbekistondagi oltin konlar qatoriga Marjonbo‘loq, Kukpatas, Zarmiton, Kuchbo‘loq, Qayraroch, Pirmurob kabilar kiradi.

Respublikaning ayrim hududlarida mis konlari topilgan. Toshkent viloyatining Olmaliq atrofida mis konlari bor. Bu konning ishga tushirilishi natijasida 1951 yili Olmaliq shahri tashkil topgan, keyinchalik u rangli metallurgiya sanoati markaziga aylangan.

O‘zbekistonda tabiiy gaz, neft, ko‘mir konlari ham mavjud. Zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zaxirasi 2 trl. m³, ko‘mir zaxirasi esa 2 mlrd. tonnadan ortiqni tashkil etadi. Tabiiy gaz yoqilgi sifatidagina emas, muhim kimyoviy hom ashyosifatida ham katta ahamiyatga ega. Qashqadaryo va Buxoro hududlari O‘zbekistonning gazga eng boy hududlari hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda chiqarilayotgan tabiiy gaz va neftning undan tuqqiz qismi Qashqadaryo viloyatiga to‘g‘ri keladi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Kukdumaloq neft koni mamlakatimiz yoqilgi energetikasi majmuasida muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekistonda ko‘p yillar neft va neft mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirish maqsadida uni tashqaridan olib kelinar edi. Hozirga kelib esa Respublika neft chiqarish sohasida katta istiqbollarga ega. Keyingi yillarda mamlakatimizda 20 ga yaqin neft konlarining borligi aniqlandi. Qator neft konlari ishga tushirilishi tufayli neft qazib chiqarish keskin ko‘paydi. Masalan, 1990 yili O‘zbekistonda chiqarilgan neft hajmi 2810 ming tonnani tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilga kelib bu raqam 2.5 mln. tonnadan atrofida bo‘lmoqda. Neft chiqarish borasida Qashqadaryo viloyati Karvonboshilik qiladi. U hozir mamlakatda chiqarilayotgan neftning 92 foizi ana shu viloyatga to‘g‘ri keladi. Shunday, O‘zbekiston endilikda neft buyicha ham mustaqilikka erishdi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ahamiyati ham juda katta. Angren qo'ng'ir ko'mir bu borada yetakchi o'rinni egallaydi. Mazkur konning ishga tushirilishi tufayli Angren shahri tashkil topdi.

Surxondaryo viloyatida Sharg'un, Boysun toshko'mir konlari bor.

Yer osti boyliklari tabiat in'om etgan buyuk ne'matdir. Biroq, ulardan oqilona va samarali foydalanish mintaqalar ekologik vaziyatini sog'lom holda saqlash bilan birgalikda olib borilishi kerak.

Ma'lumot uchun dunyo mamlakatlarida Quyida neft, gaz, ko'mir va yog'och kabi tabiiy boyliklarining umumiy qiymati jihatidan kuchli otilikka kirgan davlatlarni ko'rib chiqsak.

6-o'rin: Xitoy. Tabiiy boyliklari asosan ko'mir va yog'ochdan iborat bo'lgan Xitoyning bunday boyliklari taxminan 23 trln. dollarni tashkil qiladi.

5-o'rin: Eron. Uning umumiy tabiiy boyliklari 27,3 trillion dollarni tashkil qilishi hisoblab chiqilgan. Shundan 16 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri kelsa, qolgan 11 trln. dollari gaz konlariga to'g'ri keladi. Eron gaz hajmi bo'yicha Qatar bilan bellashadi.

4-o'rin: Kanada. Tabiiy boyliklari qiymati 33,2 trillion dollarga teng. Bunga 2009-2010 yillarda ochilgan neftli qumlardan 150 mlrd. barrelga teng konlar topilgani sabab bo'lgan. Hozirda neft ortidan Kanada 21 trln. dollar ishlab olishi mumkin.

3-o'rin: Saudiya Arabistoni. Bu davlatning 34,4 trillion dollarlik tabiiy boyliklari bo'lib, bundan 31,5 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri keladi. Aynan Saudiya Arabistoni hissasiga dunyodagi neftning taxminan 20 foizi to'g'ri keladi.

2-o'rin: AQSH. Tabiiy boyliklari 45 trillion dollarga teng deya baholangan. Shundan 11 trln. dollari yog'ochga to'g'ri kelsa, ko'mir 30 trln. dollarni tashkil qiladi. Bundan tashqari AQSH oltin, mis, neft va gaz konlariga ham ega. AQSH o'z tabiiy boyliklaridan kelgusi avlodga qoldirishni ko'zlab deyarli foydalanmaydi.

1-o'rin: Rossiya. Tabiiy boyliklari uning hududi qadar ulkan — 75 trillion dollardan ortiq. Shundan 28,5 trillioni — yog'och, 19 trln. tabiiy gaz va 7 trln. dollari neft hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari Rossiya ko'mir bo'yicha ikkinchi o'rinda, oltin konlari bo'yicha uchinchi o'rinda turadi.

Ammo bu konlarning ko'pchiligi etib borish qiyin va muzli hududlarda ekanligi bois hozircha foydalanilmaydi.

4.2.Mintaqada mineral homashyo resurslari tushunchasi, uning iqtisodiy ahamiyati va unda oqilona foydalanish muammolari

Mineral xom-ashyo resurslari tushunchasi. Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg‘i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo‘jaligi uchun o‘g‘itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral hosilalar qidirilmagan va baholanmagan bo‘lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflangan. Ammo yer ostidagi bunday mineral xomashyo zaxiralari potentsial resurslar hisoblanadi, xolos. Ular yer qa‘ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi bilan uzviy bog‘liqdir.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo‘lgan yer qobig‘idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Shunday qilib, yer qa‘ridan qazib olingan, xalq xo‘jaligi ahamiyatiga ega bo‘lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.

Mineral xom-ashyo resurslarining iqtisodiy ahamiyati. Foydali qazilmalarning tabiatdagi miqdori, foydalanishdagi maqsadiga ko‘ra ma‘danli va noma‘dan foydali qazilmalarga bo‘linadi. Suyuq va gazsimon foydali qazilmalar alohida guruhni tashkil etadi. Konlarning geologik o‘rganilish darajasi, geologik tuzilmalari, foydali qazilmalari tarkibi va xossalari o‘rganilish darajasi, tog‘ ishlari miqdori va xarakteri hamda ishlab chiqarish texnologiyasiga qarab, kon zaxiralari A, V, C1, C2 ya‘ni 4 toifaga bo‘linadi. A toifaga - foydali qazilmalarning turlari va texnologik xossalari o‘rganilgan zaxiralari kiradi. Foydali qazilmalarning V toifadagi zaxiralari ruda jismlarining yotishi hollari, tabiiy turlari va sanoat navlari aniqlanib hisoblanadi. Bunday zaxiralar qidirib topilgan va chegaralangan bo‘ladi. C1 kategoriyaga kiritilgan foydali qazilmalar zaxiralari konlarning alohida uchastkalaridan olingan texnologik namunalarni o‘rganish asosida

aniqlanadi, ammo rudalarning xillari, sifati va texnologik xarakteristikasi aniqlanmagan bo‘ladi.

Zaxiralar geologik, sanoat ahamiyatiga molik va ekspluatatsiya turlariga bo‘linadi. Mineral resurslarga bo‘lgan talab vaqtga qarab o‘zgarib turadi va u jamiyatning rivojlanish darajasiga, ishlab chiqarish ehtiyojlariga, shuningdek texnika taraqqiyotiga va iqtisodiy imkoniyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Tabiiy mineral moddalar ularga bo‘lgan ehtiyoj va amalda ulardan foydalanish usullari paydo bo‘lgandagina mineral resurslarga aylanadi. Texnika bilan qurollanganlik darajasi qancha yuqori bo‘lsa, foydali qazilmalar assortimenti shunchalik ko‘p bo‘ladi va mineral xomashyoning ko‘plab yangi turlari sanoat ishlab chiqarishga jalb etiladi.

Masalan, sanoat ahamiyatiga ega bo‘lgan toshko‘mirdan faqat XVII asr oxiridan, neftdan XIX asr o‘rtalaridan, alyuminiy, magniy, xrom va nodir elementlar ma‘danlaridan va kaliyli tuzlardan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan, uranli ma‘danlardan esa XX asr o‘rtalaridan boshlab foydali qazilma sifatida foydalanib kelinmoqda.

Mineral hom ashyoresurslarini xududiy joylashuvi, ularni iqtisodiyotda tutgan o‘rni. Odatda, foydali qazilmalar zaxiralari va prognoz qilingan resurslar miqdoriy jihatdan baholanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo balansida, har bir foydali qazilma turi, zaxiralarning 70-80 %dan ortig‘i yirik va juda katta konlar hisobiga to‘g‘ri keladi, qolganlari o‘rtacha kattalikdagi va ko‘plab mayda konlarga jamlangan. Umuman qidirib topilgan foydali qazilmalarning talaygina qismi ma‘dan miqdoriga nisbatan oz bo‘lgan, yoki katta chuqurlikda va murakkab tog‘-geologik sharoitlarda joylashgan konlarda jamlangan.

Mineral resurslarni sanoat yo‘sinida o‘zlashtirish ularni baholashga (ilmiy-tadqiqot, izlash va geologik qidiruv ishlari) va hajmiga, sanoatning o‘ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo‘jalik mineral-xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi roli bilan belgilanadi hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi. Mineral resurslarning qaytadan tiklanmasligi, ulardan oqilona foydalanish zarurati, qazib chiqarish, qayta ishlash va tashishda nes-nobud bo‘lishini qisqartirish, shuningdek ikkilamchi xomashyo sifatida ishlatish va mineral resurslardan foydalanishda ekologik iqtisodiy yondoshuvga rioya qilish lozimligi bilan izohlanadi.

Mineral-xomashyo resurslariga bo'lgan ehtiyoj iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishga nisbatan jadal ortib bormoqda. Bu asosan ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, uning energetik va texnikaviy qurollanganlik darajasini oshirish uchun ko'p miqdorda tabiiy resurslar zarurligi bilan izohlanadi. Mineral-xomashyo resurslari rolining ortib borishi ularga nisbatan ehtiyojning o'sishi bilangina emas, balki ularning o'ziga xos xususiyatlari va mehnat unumdorligiga ta'siri bilan shartlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni rivojlantirish sur'atlari va darajasi ko'p jihatdan foydali qazilmalardan foydalanish samadorligi ko'lamlari va darajasiga bog'liqdir.

Mineral homashyo resurslaridan oqilona foydalanish. O'zbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan o'zining juda katta zaxiralari bilangina emas, balki quyidagi bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

- birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zaxiralari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;

- ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada bo'libgina qolmay, katta miqdorda yo'ldosh elementlarga ham ega;

- uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy. Bu texnologiya ko'p miqdorda foydali komponentlar chiqarish va jahon bozorida xaridorgir mahsulot olishni ta'minlaydi;

- to'rtinchidan, ko'pgina foydali qazilma konlari yaxshi o'zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Ular qulay transport infratuzilmasi, shu jumladan suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transportiga ega.

4.3. Mintaqa mineral resurslari va ulardan foydalanishning xozirgi holati

O'tgan vaqt mobaynida respublikada yer qa'ridan foydalanish samaradorligini oshirish va uni muhofaza qilish, mineral-hom ashyoresurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash, shuningdek, hududlarda zamonaviy sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish uchun shart-

sharoitlar yaratish yuzasidan bir qator kompleks chora-tadbirlar maqsadli amalga oshirildi.

Yer qa'riini kompleks geologik o'rganish, uzoq istiqbolga mo'ljallangan mineral-hom ashyobazani rivojlantirish va takror ishlab chiqarish dasturlarini samarali amalga oshirish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish bo'yicha yagona geologiya xizmati tashkil qilindi.

Shu bilan birga, ishlarning amaldagi holatini o'rganish ushbu sohada foydali qazilmalar zaxiralarini ko'paytirish va oqilona foydalanishni ta'minlashga, shuningdek, investitsiyaviy jozibadorlik ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan tizimli muammolar mavjudligidan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra²⁴: geologiya tashkilotlari vakolatlarini amalga oshirishning aniq mexanizmi mavjud emasligi, yer qa'ridan foydalanish ustidan nazoratni samarali amalga oshirish uchun mavjud resurslarni jalb qilish imkonini bermayotganligi, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari geologiya tashkilotlari faoliyatiga etarlicha joriy etilmasligi, geologiya tashkilotlari mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish va ularni moddiy rag'batlantirishning amaldagi tizimi darajasi pastligi kabi bir qator jiddiy muammolar mavjudligi ta'kidlanadi.

Qarorga muvofiq Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi — yer qa'riini geologik o'rganish, undan foydalanish va muhofaza qilish, shuningdek, konchilik munosabatlarini boshqarish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirishi beligilab qo'yildi.

O'zbekistonda oltin zaxiralari va uni qazib olish. O'zbekiston hududining kattaligi bo'yicha 55-o'rinda, aholisi bo'yicha 39-o'rinda, oltin zaxiralari bo'yicha 4-o'rinda, ishlab chiqarishning umumiy hajmi yuzasidan dunyoda 8-o'rinda va aholi jon boshiga oltin ishlab chiqarish bo'yicha 5-o'rinda turadi. Mamlakatimizda yiliga qariyb 100 tonna atrofida oltin qazib olinadi. Ma'lumot uchun 2016-2018 yillarda 70-80 tonna atrofida oltin eksport qilimoqda. Shu o'rinda dunyodagi eng yirik oltin zahirlari mavjud davlatlarni ko'rib chiqsak. Xitoy 1-o'rinda 450 ming tonna, Avstraliya 270 ming tonna, Rossiya 245 ming tonna, AQSH 211

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston respublikasi davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. Manbaa Lex.uz.

ming tonna, Kanada 160 ming tonna, JAR 150 ming tonna atrofida oltin qazib olmoqda.

Oltin global moliya tizimining muhim elementi, chunki bu metall korroziyaga moyil emas, ko‘plab texnik sohalarga ega va uning zaxiralari kichikdir. Oltin tarixiy kataklizmalar jarayonida deyarli yo‘qolib ketgan, lekin faqat to‘plangan va erigan. Hozirgi kunda jahon bankining oltin zaxiralari 32 ming tonnaga baholanmoqda (agar siz bu oltinni birlashtirsangiz, siz taxminan 12 metrli bir kubni olasiz). Oltinning xalqaro valyuta sifatida rolini pasayishi bir necha marta ta‘kidlangan, biroq jahonning deyarli barcha banklari oltinni likvidlilik manbalaridan biri sifatida saqlamoqda. Shunday qilib, 2007 yil ma‘lumotlariga ko‘ra, markaziy banklar zaxiradagi aktivlar sifatida minalashtirilgan oltinning jahon jamg‘armalarining 20% ini ushlab turishgan, ayrim davlatlar zaxiralarning 10% ni oltin bilan ushlab turishgan. Mamlakatimizda 2019 yil ma‘lumotlariga ko‘ra valyuta zaxiralari 27,4 milliard dollarni tashkil etgan. Ularning 14,4 milliard dollari monetar oltindir.

O‘zbekistonda uran zaxiralari. O‘zbekiston Davlat Geologiya qo‘mitasi ma‘lumotiga ko‘ra, respublikada aniqlangan uran zaxiralari miqdori 190 ming tonnani tashkil qiladi. Undan 140 ming tonnasi – qumloq uran konlaridir, 47 – ming tonnasi qora slanets uran konlari. Qazib olish osonroq bo‘lgan qumloq uran konlari oldin xorijiy sarmoyadorlarga taklif qilinmas edi. Ushbu konlar O‘zbekistonda uran qazib olish huquqiga ega bo‘lga yagona korxonalar - Navoiy tog‘-metallurgiya kombinati zaxiralari tarkibiga kiradi.

So‘nggi bir necha yil davomida O‘zbekiston hukumati xorijiy sarmoyadorlarni qora slanetsli uran konlaridan uran qazib olishga chorlashga harakat qildi, lekin muvaffaqiyatga erisha olmadi. Bunday uran qazib olish uchun katta investitsiyalar kiritish kerak.

Ayni damda O‘zbekiston qazib olingan barcha uran rudasini eksportga yuboradi. Xususan 2019 yil yanvarida O‘zbekiston va Hindiston orasida uran yetkazib berish bo‘yicha 200 mln dollarlik shartnoma imzolangan edi.

Ma‘lumot uchun, bugungi kunda dunyoning faqat 16 ta mamlakatida uran zaxiralari aniqlangan. Shunlardan biri O‘zbekiston. Eng yirik uran zaxiralari: Avstraliyada – 1,6 mln tonna, Qozog‘istonda – 745 ming tonna, Kanadada – 509 ming tonna, Rossiyada – 507 ming tonna.

O‘zbekiston uran zahirlari bo‘yicha dunyoda 11-12 o‘rinlarda, uni qazib olish bo‘yicha 7- o‘rinda turadi.

Mamlakatimizda ushbu sohada keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Frantsiyaning Orano Mining S.A kompaniyasi bilan Navoiy viloyatida uran konlarini qidirish va qazib olish bo'yicha qo'shma korxonalar tashkil qilindi.

O'zbekistonda mis zaxiralari. Mamlakatimiz mis zaxiralari bo'yicha dunyoda 10-11-o'rinda turadi. Bugungi kunda O'zbekistonda yagona mis ishlab chiqaruvchi, bu – «Olmaliq» TMK bo'lib, u yiliga 100 ming tonna mis ishlab chiqaradi. Kompaniya asosan Kalmako'r va Saro'-Cheku mis-porfir konlaridan foydalanadi. Undan tashqari yangi mis rudasi zaxiralarini izlab topish, mavjudlarini ishga tushirish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Rossiyaning «Rosgeoperspektiva» kompaniyasi Navoiy viloyatidagi «Kazaxtau» i «Kazaxtau –I» mis-porfir konlarida sinov quduqlari qaziladi. Dastlabki bosqichda sarmoyalar miqdori 3 million dollardan iborat.

Rio Tinto nomli Avstraliya-britaniya kompaniyasiga Namangandagi «Gava» hududida mis topish uchun «Dalnee» nomli konni o'zlashtirishga kirishdi. Uning umumiy qiymati 1,7 mlrd. dollar. Loyiha ochiq uslub bilan yiliga 23 million tonna ruda qazib olishni nazarda tutadi.

Mintaqada ko'mir zaxiralari. O'zbekiston qidirib topilgan ko'mirning 1900 mln. tonna miqdoridagi zaxiralariga egadir, shu jumladan qo'ng'ir ko'mir zaxiralari 1853 mln. tonnani tashkil etadi.

Surxondaryo viloyatidagi Shargun ko'mir konida yillik ko'mir qazib olish hajmi bugungi 150 ming tonnadan 900 ming tonnaga etkazilishi rejalashtirilmoqda.

Xitoyning China Railway Tunnel Group kompaniyasi ushbu loyihani amalga oshirishga kirishdi. Xitoylik mutaxassislar umumiy uzunligi 1,5 ming kilometr bo'lgan eski ko'mir shaxtalarini qayta tiklash hamda 2,2 km yangi tunnellar qazish hisobidan qo'shimcha miqdorda xom-ashyo qazib olishni rejalashtirishgan.

Loyihaning umumiy qiymati 105,5 million dollarni tashkil qiladi. Tayyorlov ishlari 2020 yilning birinchi choragida yakunlash rejalashtirilgan. Shagunko'mir mahsulotini tashish uchun 20 kilometrli temiryo'l quriladi va mavjud yo'llar ta'mirlanadi.

Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, Shargun konida ko'mir zaxiralari 33 million tonnadan ortiq. Bu respublikadagi eng boy kon hisoblanadi. Bugungi kunda dunyoning yetakchi ko'mir qazib oluvchi mamlakatlari

Xitoy, AQSH, Hindiston, Germaniya, Rossiya va Ukraina hisoblanadi. O‘zbekiston ham yaqin yillarda ushbu ro‘yxatdan joy olishni rejalashtirgan.

«O‘zbekneftgaz» sohasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar. 1997 yilda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi «Technip» (Frantsiya), Marubeni, «Djey Dji-Si» (Yaponiya) kompaniyalari bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yildi.

1999 yilda ular Xayzhobod yer osti gaz omborini «BSI Industriez» (AQSH) kompaniyasi bilan birgalikda Dresser-Rend (AQSH) kompressorlari yordamida ishlatishdi.

Sho‘rtan gaz-kimyó majmuasini qurish 2001 yilda «ABB Lummus Global» (SShA), «Nisho Ivai» (Yaponiya), «ABB Soimi» (Italiya) kompaniyalari yordamida amalga oshirildi.

Sho‘rtan konidagi injiniring kompaniyasi Beitman (Isroil) bilan birgalikda kompressor stantsiyasini qurish loyihasi 2003 yilda tugallangan va foydalanishga topshirilgan.

Ko‘kdumaloq konida joylashgan Dresser-Rend birliklari (AQSH) bilan kompressor stantsiyasi 1997 yilda qurilib ishga tushirildi. Ushbu loyihani amalga oshirish respublika uchun neft va gaz sohasini rivojlantirishda muhim qadam bo‘ldi. Ushbu loyihani Kellogg (AKSX) xorijiy kompaniyalari bilan birgalikda amalga oshirgandan so‘ng, Nisho Ivai (Yaponiya) xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni boshladi.

2000 yilda Mitsui kompaniyalari (Yaponiya) va Toyo Engineering (Yaponiya) bilan hamkorlikda yuqori sifatli neft mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodi rekonstruksiya qilindi.

«O‘zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasi Rossiyaning «Lukoil» va «Gazprom» kompaniyalari bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘ydi. Ushbu kompaniya Toshkentdagi Inha universiteti, Neft va gaz bo‘yicha I. Gubkin nomidagi Rossiya davlat universiteti rasmiy homiysidir.

2004 yilda «Lukoil» kompaniyasining investitsion jamiyati va «O‘zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasi Qandim konlari guruhida, Xauzak va Shodi uchastkasida, shuningdek Qo‘ng‘irot uchastkasining yirik loyihasini 35 yil davomida ishlab chiqarishni taqsimlash to‘g‘risidagi bitim (PSA) imzoladi.

2002 yil oxirida «Gazprom» va «O‘zbekneftgaz» MXK o‘rtasida strategik hamkorlik to‘g‘risida bitim imzolangan bo‘lib, uning maqsadi kompaniyalar o‘rtasidagi hamkorlikni kengaytirishdir.

Ushbu loyihalarning amalga oshirilishi «Gazprom» ga «Shoxpaxti» konida qazib olinadigan gaz zaxiralarini saqlash va rivojlantirishdan hamda O‘zbekiston Respublikasi neft va gaz sektorida o‘z faoliyatini yanada rivojlantirishni boshlashga imkoniyat yaratdi. «Shaxpaxta konini qo‘shimcha ravishda rivojlantirish», «O‘zbekneftgaz» MXK va «Zarubezneftgaz» QK, «Gazprom» OAJ va «Gas Project Development Central Asia AG» (Shveytsariya) kompaniyalari kelishuv bitimlari imzolandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 30 avgustdagi «Orolbo‘yining o‘zbek qismini geologik jihatdan o‘rganish to‘g‘risida» gi Farmoniga muvofiq Mahsulotni taqsimlash to‘g‘risidagi bitim shartlariga muvofiq yangi ochilgan uglevodorod konlarini keyinchalik rivojlantirish, O‘zbekiston Respublikasining «Orol dengizining O‘zbekiston qismini taqsimlash to‘g‘risidagi bitimni imzolash to‘g‘risida»gi 2007 yil 30 yanvarda kuchga kirgan CNPC (KNR), KNOC(Koreya), LUKOILOverseasHoldingLtd (RF), PETRONAS Carigali Overseas SDNBHD ((Malayziya) va «O‘zbekneftgaz» milliy xolding kompaniyasida investorlar konsortsiumi kelishuvi imzolandi.

Ushbu loyiha Sho‘rtan gaz-kimyoy majmuasidan tozalangan metan asosida sintetik suyuq yoqilg‘ilarni ishlab chiqarishga qaratildi. Loyihaning umumiy qiymati 3,985 mln.dollarni tashkil etadi, loyihaning o‘rtacha yillik quvvati 863 ming tonna dizel yoqilg‘isi, 304 ming tonna kerosin, 393 ming tonna nafta, 11 ming tonna suyultirilgan gazni tashkil etadi. Ushbu loyiha Sasol (Janubiy Afrika) va Petronas (Malayziya) bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Muborak gazni qayta ishlash zavodida gaz-kimyoy majmuasi qurildi. Ushbu loyihaning qiymati 2 mlrd. dollarga baholanadi va rejalashtirilgan ishlab chiqarish quvvati 492 ming polietilen, 66 ming tonna gaz kondensati va 53 ming tonna pirobenzen kabi mahsulot turlarini tashkil etadi.

Dunyodagi eng yirik tabiiy gaz zaxiralari mavjud davlatlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Rossiya (Urengoy koni, Gazprom jahon gaz zaxirasining 17 foizini tashkil qiladi), Eron, Fors ko‘rfazi mamlakatlarning aksariyati, AQSH, Kanada. Evropa mamlakatlari orasida - Norvegiya va Niderlandiya. MDH respublikalari orasida Turkmaniston katta gaz zaxiralarga ega va shu jumladan Ozarbayjon, O‘zbekiston va Qozog‘iston kiritiladi. Ko‘rinib turibdiki mamlakatimiz eng ko‘p tabiiy gaz zaxiralari mavjudligi bo‘yicha kuchli 10 talik qatorida.

Shuning bilan birga ushbu sohalarda yyechimini kutayotgan muammolar mavjud. Xususan, mintaqada 2006 yildan 2016 yilgacha neft ishlab chiqarish hajmi ikki baravar kamaydi. Agarda 2006 yilda 5.4 mln. tonna neft qazib olingan bo'lsa 2017 yilda bu ko'rsatkich 2.4 mln. tonna atrofida bo'lmoqda. Yuqori qayd etib o'tilgan neft va gaz sohasidagi hamkorliklar bu boradagi ishlarni yangi boqichga ko'taradi.

Mamlakatimizda mavjud xom-ashyo resurslaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yishga alohida e'tibor qaratilayotganini yana bir misolada yaqqol ko'rish mumkin. Xususan, O'zbekistonda ilk bor temir rudasi qazib olinishi yo'lga qo'yiladi. «Kelgusi yilda nafaqat Qoraqalpog'iston, balki butun mamlakat iqtisodiyotida ulkan rivojlanishni ta'minlaydigan yirik loyiha amalga oshiriladi. Ya'ni, Tebinbuloq konini o'zlashtirib, mamlakatimizda birinchi marta temir rudasi qazib olishni ko'zda tutadigan, qiymati 810 million dollarga teng bo'lgan loyiha bajariladi», — deb ta'kidladi davlat rahbari²⁵.

Bu loyihaning ikkinchi bosqichini ishga tushirish uchun 940 million dollar sarmoya kiritiladi. Natijada 2021 yildan boshlab bu erda yiliga 1 million tonna po'lat ishlab chiqarish imkoniyati paydo bo'ladi.

Yuqorida qayd etilgan yutuqlar bilan birga ayrim sohalarda tizimli muammo va kamchiliklar mavjud. Xususan, neft va gaz kondensati qazish, suyultirilgan gaz ishlab chiqarish bo'yicha zaxiralar etarli darajada oshirib borilmaganligi, geologiya-qidiruv jarayonidagi burg'ilash hajmi bo'yicha prognoz ko'rsatkichlari bajarilmasligi oqibatida zaxirani yanada oshirish imkoniyatlaridan etarlicha foydalanilmayotganligi, tabiiy gaz qazish quvvatlari hamda tarqatish tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ta'mirlash ishlari ham etarli darajada emasligi oqibatida gaz qazib olishdan boshlab, uni iste'molchiga yetkazib berguncha ushbu tabiiy boylikning 6 foizi atrofida yo'qotishlar mavjud.

Qayd etilgan muammolarni bartaraf etish yuzasidan mamlakatimizda Neft-gaz sohasini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini ishlab chiqish, «O'zbekneftgaz» aktsiyadorlik jamiyatining kredit reytingini aniqlash ishlarini jadallashtirish bo'yicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

²⁵ Shavkat Mirziyoev Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi deputatlari va faollari bilan bo'lib o'tayotgan uchrashuvi. 2017 yil 15 dekabr. Manbaa. uza.uz

Mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar

1. Tabiiy - geografik sharoiti nuqtai nazardan oladigan bo'lsak, O'zbekistan qator qulayliklarga ega bo'lgan mintaqalardan hisoblanadi. Respublika maydoni 448,9 ming km² ga teng bo'lib, u g'arbdan sharqqa 1425 km ga, shimoldan janubga esa 930 km ga cho'zilgan. O'zbekiston o'z maydoniga ko'ra Evropaning Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveytsariya, Avstriya kabi mamlakatlar maydonini qushib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

2. Yer osti boyliklari orasida mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, ruh volfram, uran, tabiiy gaz, neft, ko'mir, allyuminiy xom ashyosi, tuz, qimmatbaho toshlar, marmar, kaolin, ozokerit, korund kabilar bor.

3. Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg'i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo'jaligi uchun o'g'itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi.

4. Mineral-xomashyo resurslariga bo'lgan ehtiyoj iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishga nisbatan jadal ortib bormoqda. Bu asosan ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, uning energetik va texnikaviy qurollanganlik darajasini oshirish uchun ko'p miqdorda tabiiy resurslar zarurligi bilan izohlanadi.

5. O'tgan vaqt mobaynida respublikada yer qa'ridan foydalanish samaradorligini oshirish va uni muhofaza qilish, mineral-hom ashyoresurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash, shuningdek, hududlarda zamonaviy sanoat ishlab chiqarishini tashkil etish uchun shart-sharoitlar yaratish yuzasidan bir qator kompleks chora-tadbirlar maqsadli amalga oshirildi.

Nazorat savollari:

1. Tabiiy resurslar tushunchasi mazmuni va mohiyatini izohlab bering?
2. O'zbekistonning tabiiy - geografik sharoiti haqida bayon qiling?
3. Mineral xom-ashyo resurslari tushunchasiga ta'rif bering?
4. Mineral xom-ashyo resurslarini iqtisodiy ahamiyati nimada?
5. O'zbekistonda oltin, uran, mis, ko'mir zaxiralari va uni qazib olish ko'rsatkichlari va iqtisodiy ahamiyatini baholang?
6. O'zbekistonda net va gaz zaxirasi va uni qazib olish yuzasidan amalga oshirilayotga islohotlar to'g'risida nimalarni bilasiz?

5-MAVZU. MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

Reja:

5.1. Aholining tabiiy o‘shning asosiy omillari. Aholining o‘sh dinamikasi va demografik tendentsiyalar.

5.2. Mintaqada mehnat bozori. Mehnat bozorini tartibga solishning xududiy asoslari, aholi bandligi va uni takomillashtirish yo‘llari.

5.3. Mintaqada mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo‘llari

5.4. Xalqaro mehnat resurslarining o‘ziga xos xususiyatlari

5.5. Mintaqa iqtisodiyotida mehnat resurslari mobilligi

Tayanch tushuncha va iboralar: aholi, aholining tabiiy o‘shishi, aholi zichligi, demografiya, demografik vaziyat, demografik tendentsiyalar, demografik omillar, demografik xususiyatlar, hududiy demografik o‘shish, mehnat bozori, bozor iqtisodiyoti, bandlik, ishsizlik, mehnat resurslari, ishchi kuchi, mehnat resurslari balansi, mehnat migratsiyasi, ish haqi, mehnat resurslari mobilligi.

5.1. Aholining tabiiy o‘shning asosiy omillari. Aholining o‘sh dinamikasi va demografik tendentsiyalar

O‘zbekiston geografik jihatdan Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo‘lib, umumiy maydoni 448,97 kv.km.ni tashkil etadi. Hozir respublikamiz aholisi soni 2019 yil 1 aprel holatiga 33 mln 375,8 ming kishini tashkil etib, 2019 yil boshidan 120,3 ming kishiga yoki 0,4 foizga o‘ydi.

1897-yilda O‘zbekiston hududida atigi 3,9 mln. kishi yashar edi, ya’ni o‘tgan 100 yildan sal ko‘proq vaqt mobaynida bu erda aholi 6,3 baravar ko‘paydi. XX asrda O‘zbekiston aholisining soni bir tekis oshgani yo‘q. Uning dastlab ikki hissa ko‘payishi salkam 60 yil davomida, keyingi ikki hissa ko‘payishi esa 20 yil ichida ro‘y berdi. Respublika aholisi 2018 yilning oxiriga kelib, 1980-yildagiga nisbatan 2 baravar ko‘paydi.

Aholining ko‘payishi bilan bir qatorda respublika va uning hududlarida aholi zichligi ham oshib bormoqda. Xususan, yurtimizda har kv.km.ga 1940 yilda 14,6 kishi to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 1991 yilda bu ko‘rsatkich 46,3

kishi, 2010 yilda 64,9 kishidan iborat bo‘lgan. 2019 yilda bu ko‘rsatkich 74,1 kishini tashkil etdi (1940 yilga nisbatan deyarli 5 baravar oshgan). Ayni paytda O‘zbekistonning 14 ta hududidan 10 tasida aholi zich joylashgan bo‘lib, ularning umumiy maydoni butun respublika hududining to‘rtidan bir qismini tashkil etadi. Aholisi uncha zich bo‘lmagan to‘rtta ma‘muriy-hududiy birlik bo‘lib, ular Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Jizzax viloyatlari hisoblanib, respublika hududining qolgan to‘rtidan uch qismini egallagan (5.1-jadval).

5.1-jadval. Aholining zichligi (yilda, 1 kv.km.ga to‘g‘ri keladigan aholi soni, kishi)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2018 yildagi aholi zichligi eng yuqori va past hududlar
O‘zbekiston	64,9	65,8	66,8	67,9	69,1	70,3	71,5	74,1
Qoraqalpog‘iston Resp.	10,1	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9	11,2
Andijon	621,5	631,2	641,0	652,4	664,5	676,9	689,0	713,2
Buxoro	41,8	42,3	42,9	43,6	44,3	45,0	45,7	
Jizzax	55,0	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	
Qashqadaryo	95,3	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	
Navoiy	7,9	7,9	8,0	8,1	8,2	8,4	8,5	8,8
Namangan	319,8	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	370
Samarqand	195,0	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	
Surxondaryo	108,2	110,4	112,5	114,8	117,3	120,0	22,5	
Sirdaryo	169,9	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	87,6	
Toshkent	173,4	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	85,5	
Farg‘ona	477,7	485,3	492,6	501,0	509,6	518,5	27,3	544,8
Xorazm	264,6	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	93,7	
Toshkent sh.	6875,7	6914,1	7008,8	7044,6	7099,6	7165,2	257,9	

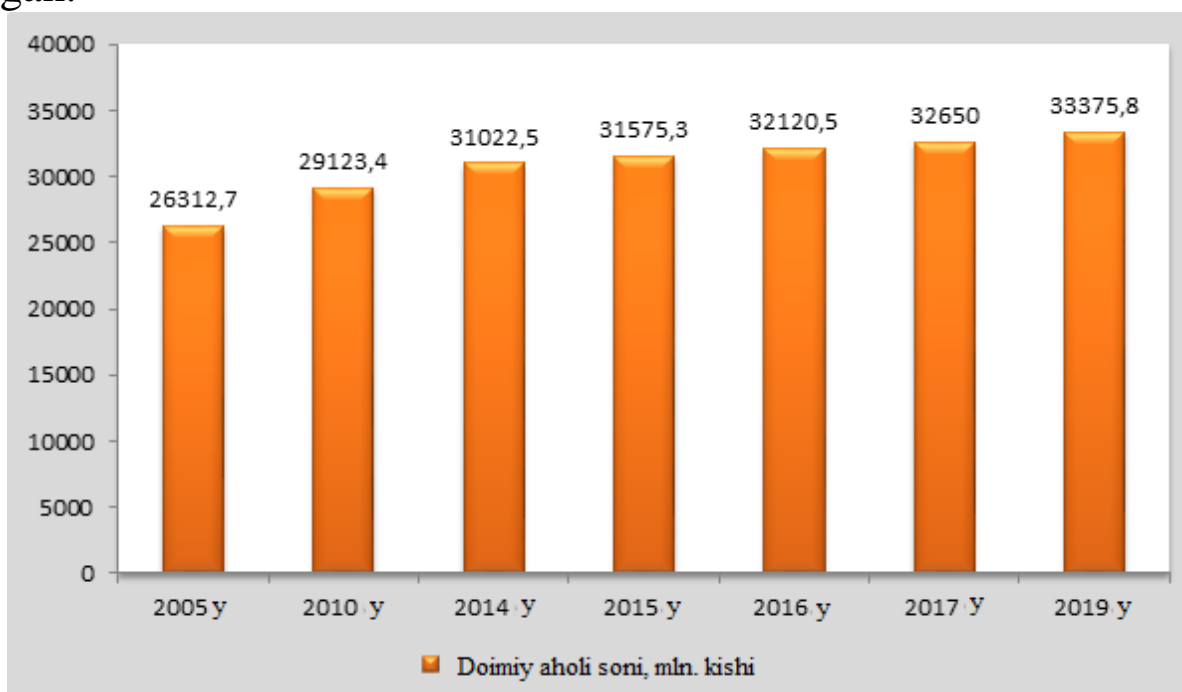
Manba: Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari²⁶.

²⁶ Stat.uz. Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari

Aholi zichligi bo'yicha tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekiston bo'yicha 1 kv kmga 74,1 kishi, aholining eng zich joylashuvi Andijon (1 kv kmga 713,2 kishi), Farg'ona (544,8 kishi), Namangan (370 kishi) viloyatlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, aksincha holat Navoiy viloyati (8,8 kishi) va Qoraqalpog'iston Respublikasiga (11,2 kishi) to'g'ri kelmoqda.

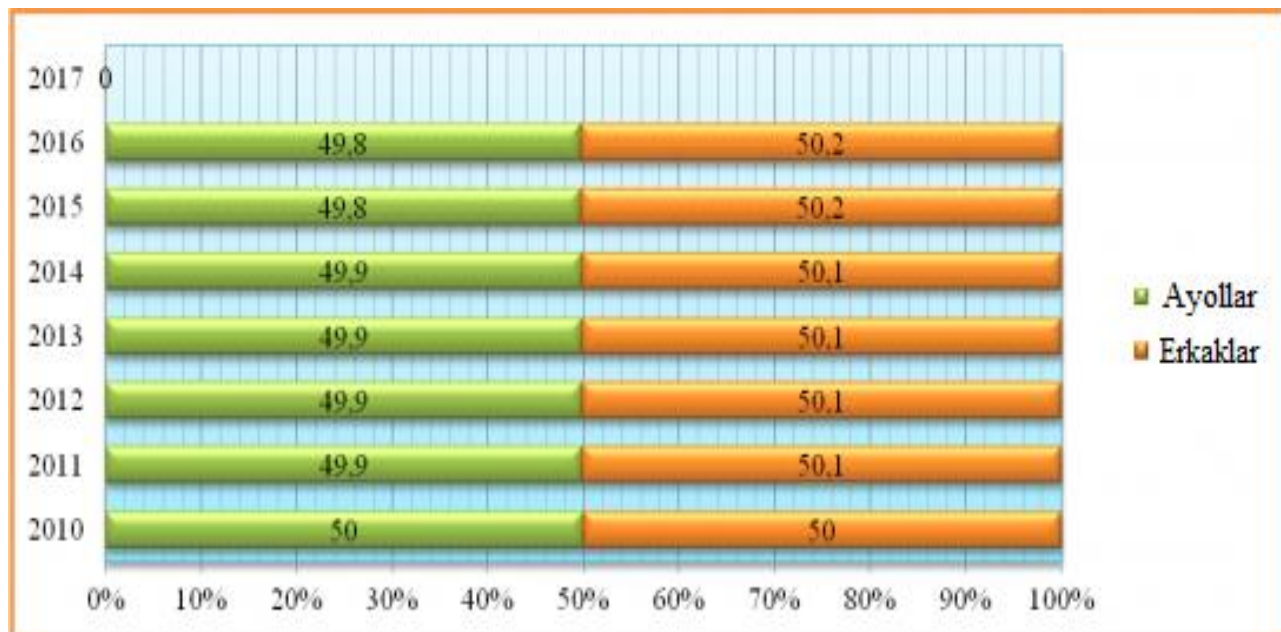
Ma'lumki, mamlakatning barqaror va samarali rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan biri barqaror demografik vaziyat sanaladi. O'zbekistonda aholining tabiiy ko'payish sur'atlari so'nggi yillarda biroz pasaygan bo'lishiga qaramasdan, Markaziy Osiyo va MDH mamlakatlari orasida aholining ko'payishi ko'rsatkichi bo'yicha hamon yetakchi davlat hisoblanadi.

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, respublikamiz mustaqilligining 20 yili (1991-2011 yillar) mobaynida O'zbekiston aholisi soni 8,9 mln. kishiga oshgan holda, bu ko'rsatkich shu davrda qo'shni davlatlar, xususan, Tojikistonda 2,2 mln. kishi, Turkmanistonda 1,2 mln. kishi, Qirg'izistonda 1,0 mln. kishi, Qozog'istonda 0,8 mln. kishi hamda Ozarbayjonda 1,9 mln. kishiga to'g'ri keladi. Aksincha MDHning ayrim davlatlari, jumladan, Ukrainada 6,0 mln., Rossiyada 5,4 mln., Moldovada 0,8 mln., Belorussiyada 0,7 mln. va Armanistonda 0,3 mln. kishiga kamayish holati kuzatilgan.

5.1-chizma. O'zbekistonda aholi sonining o'sish dinamikasi (yil oxiriga, ming kishi).

Aholi soni jinsiy tarkibi bo'yicha respublikamizda har 1000 nafar erkakka 997 nafar ayol to'g'ri keladi (5.2-chizma). Bu ko'rsatkich dinamikasi bo'yicha oxirgi yillarda barqaror mutanosiblik kuzatilmoqda.

5.2-chizma. O'zbekistonda doimiy aholi umumiy sonida ayollar va erkaklarning nisbati (foizda).

Umumiy holda aytish mumkin, dunyo bo'yicha erkaklar soni ayollarnikidan ko'p. Gapni biologiya tili bilan tushuntirib ko'raylik. Ayrim jinsli organizmlarda (odam ham ayrim jinsli organizm) Fisher tamoyiliga ko'ra qoida bo'yicha jinslar nisbati 1:1 ga teng bo'ladi. Lekin amalda o'g'il va qiz chaqaloqlarning tug'ilish nisbati juda oz nisbatlarda farq qiladi. AQSH Markaziy razvedka boshqarmasi (MRB) ning 2014-yilgi ma'lumotiga ko'ra butun dunyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichi bo'yicha 100 ta qiz bolaga 107 ta o'g'il bola to'g'ri kelgan. 2017-yilda butun dunyoda 100 ta ayolga 102 ta erkak to'g'ri kelishi qayd etilgan.

Ushbu raqamlarni davlatlar kesimida ko'rilsa yanada yuqori ko'rsatkichlar kelib chiqishiga guvoh bo'lish mumkin. Masalan, Xitoyda o'tgan asrda «Bir oila - bir farzand» demografik siyosati sabab o'g'il va qiz bolalarning soni orasida sezilarli darajada tafovut yuzaga kelgan. Jumladan, ushbu davlatda 100 ta qiz bola chaqaloqqa 115 ta o'g'il bola chaqaloq to'g'ri kelgan va bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkich hisoblanadi. Hindistonda bu ko'rsatkich 100:112, Armanistonda 100:113, Vetnam va Ozarbayjonda 100:111, Albaniyada 100:110 ni tashkil etadi.

O'zbekistonda esa 100 ta qiz bola chaqaloqqa 106 ta o'g'il bola chaqaloq to'g'ri keladi. 2016 yilgi ma'lumotga ko'ra butun dunyoda

Qozog‘istonni hisobga olmaganda (Qozog‘istonda shu yili 100 ta qiz bola chaqaloqqa 94 ta o‘g‘il bola chaqaloq to‘g‘ri kelgan) barcha davlatlarda o‘g‘il bola chaqaloqlar qiz bola chaqaloqlarga nisbatan ko‘p tug‘ilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra 2017 yilda butun Respublikasida 715 519 ta chaqaloq tug‘ilgan bo‘lib, 100 ta qiz bolaga 108,5 ta o‘g‘il bola to‘g‘ri kelgan. Yosh davomida o‘zgarib boradigan jinslar nisbatiga e‘tibor beradigan bo‘lsak ham O‘zbekistonda ayollar va erkaklar o‘rtasida keskin tavofutni uchratmaymiz. Jumaladan, 0-14 yosh oralig‘ida 100 ta qizga 105 ta o‘g‘il bola, 15-24 yosh oralig‘ida esa 103 ta, 25-54 yosh oralig‘ida esa 99 ta, 55-64 yosh oralig‘ida 90 va 65 yoshdan katta yoshlilar orasida 74 ta erkak to‘g‘ri kelishini ko‘rish mumkin.

Yuqoridagi kichik tahlildan kelib chiqib aytish mumkinki, jamiyatda ayollar erkaklarga nisbatan ko‘payib ketgani yo‘q,

Xitoy va Hindiston kabi aholisi Yer shari aholisining 35 foizini tashkil etuvchi mamlakatlarda umumiy holda erkaklar soni ayollarnikidan ko‘p. Xitoylik mutaxassislarning fikricha 2030-yilga borib Xitoyda 30 mln ortiqcha balog‘atga etgan erkak kishi bo‘lar ekan. Bu esa o‘z navbatida juda ko‘plab ijtimoiy va demografik muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois Xitoy hukumati «Bir oila - bir farzand» siyosatidan chekinishni ma‘qul ko‘rdi.

Respublikamiz aholisi sonining hududlararo taqsimlanishida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Ma‘lumotlarga ko‘ra hozirgi davrda eng ko‘p aholi soni Farg‘ona vodiysi (Andijon, Farg‘ona, Namangan) mintaqasi (28,6 foiz) va Zarafshon vodiysi (Samarqand, Navoiy, Buxoro) mintaqasiga (19,8 foiz) to‘g‘ri keladi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari mintaqasiga – 17,3 foiz, Toshkent viloyati va Toshkent shahriga – 16,5 foiz, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga – 11,2 foiz, Jizzax va Sirdaryo viloyatlariga – 6,6 foiz aholi hissasi to‘g‘ri keldi (5.2-jadval).

Bu vaziyatda aholini mehnat bilan bandlik darajasini oshirish va mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanish maqsadida ichki va tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlari bo‘yicha maqsadli davlat dasturlarini tayyorlash maqsadga muvofiqdir. Ushbu dasturlarda mavjud mehnat resurslarini hududlardagi innovatsion rivojlanish istiqbollari munosib qayta taqsimlash, shu borada ichki migratsiyaga jalb qilingan yosh

oilalar uchun imtiyozli uy-joy qurilishi va hududlarda yangi ijtimoiy infratuzilmalarni barpo etishni taqozo etmoqda.

5.2.-jadval. Hududlar bo'yicha aholi soni (ming kishi)

Hududlar	2010	2012	2014	2016	2019 yil 1 yanvar holatiga	2019 yilda 2010 yilga nisbatan o'sishi (foizda)
O'zbekiston Resp.	29123,4	29993,5	31022,5	32120,5	33254,1	114,2
Qoraqalpoqiston Respublikasi	1680,9	1711,8	1763,1	1817,5	1869,7	111,2
Andijon	2672,3	2756,4	2857,3	2962,3	3066,7	114,7
Buxoro	1683,8	1729,7	1785,4	1843,5	1899,5	112,8
Jizzax	1166,7	1205,0	1250,1	1301,0	1352,1	115,9
Qashqadaryo	2722,9	2831,3	2958,9	3088,8	3213,3	118,0
Navoiy	873,0	888,4	913,2	942,8	974,3	111,6
Namangan	2379,5	2458,7	2554,2	2652,4	2752,7	115,7
Samarqand	3270,8	3380,9	3514,8	3651,7	3798,7	116,1
Surxondaryo	2175,1	2260,6	2358,3	2462,3	2569,3	118,1
Sirdaryo	727,2	750,6	777,1	803,1	829,7	114,1
Toshkent	2644,4	2695,7	2758,3	2829,3	2898,7	109,6
Farg'ona	3229,2	3329,7	3444,9	3564,8	3683,1	114,0
Xorazm	1601,1	1653,8	1715,6	1776,7	1835,5	114,6
Toshkent sh.	2296,5	2340,9	2371,3	2424,1	2510,8	109,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari²⁷.

Respublika aholi sonidagi sifat jarayonlarining o'zgarishlari bevosita aholining yosh tarkibi o'zgarishlari bilan bog'liqdir. O'zbekiston aholisining hozirgi yosh tarkibi XX asrning 90-yillarida boshlangan tug'ilish darajasining qisqarishiga qaramay yosh hisoblanadi. Ya'ni, 2017 yil 1 yanvar holatiga aholi tarkibida 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar ulushi – 56,5 foiz, 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi – 30,1 foiz, 16-29 yoshdagilar ulushi – 26,4 foizni tashkil etdi. Shuningdek, statistik ma'lumotlar tahlili so'nggi yillarda 0-15 yoshdagi aholi mutlaq sonining kamayotganligidan dalolat bermoqda (2010 yilda umumiy aholi sonida 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi – 31,2 foizni tashkil etgan).

²⁷ Stat.uz. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

2010-2018 yillar davomida respublikada aholi tarkibida mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar soni 2010 yilda 31,3 foizdan iborat bo'lgan bo'lsa, 2019 yilning 1 yanvar holtiga kelib – 30,3 foizga teng bo'lgan. (5.3-chizma). Mazkur holat mustaqillik yillari yurtimizda tug'ilish ko'rsatkichining kamayganligi bilan izohlanadi. Jumladan, 1991 yili respublikada tug'ilishning umumiy koeffitsienti 34,5 foizdan 2018 yili 23,3 foizgacha kamaygan. Hozirgi kunda bu ko'rsatkich oxirgi 5 yilda har yili 0,1 foiz atrofida ko'payish tendenitsiyasini ko'rsatmoqda.

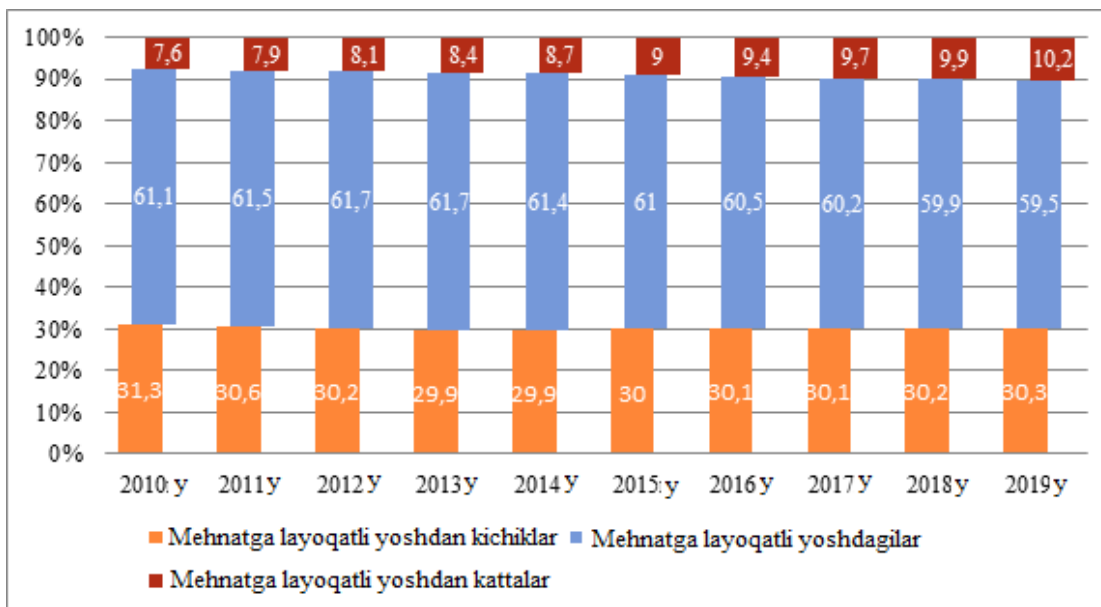
Umuman olganda bundan buyon ham davlatimiz aholisi tarkibiy jihatida rivoj topgan davlatlar tajribasidan kelib chiqib mehnatga layoqatli aholi soni 2050 yilga qisqarib boradi va keksa avlod aksincha hozirgi 10,0-12 foizdan – 18-22 foizgacha oshib borishi faraz qilinmoqda.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlarida o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berayotganligi xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga intilishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida bandlik darajasining ortib borishi, har bir oila o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini ko'rsatkichining biroz pasayishiga olib keladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, 2010-2019 yillarda O'zbekistonda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni – 2,8 foizga, mehnatga layoqatli bo'lgan keksa yoshdagi aholi soni esa 34,2 foizga ortgan (5.3-chizma).

Tahlil natijalari mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbatan yuqori sur'atda o'sganligini ko'rsatadi. Bu holat bir tomondan, Ikkinchi jahon urushidan keyingi «demografik to'ldirish» davrida tug'ilgan aholining bugungi kunda keksalar guruhi qatoriga qo'shilishi bilan, ikkinchi tomondan, respublika aholisi o'rtacha yoshining nisbatan oshayotganligi bilan izohlanadi.

Mamlakatda kechayotgan demografik jarayonlarning zamonaviy tendentsiyalari tahlili aholi yosh tarkibida bolalar salmog'ining nisbatan turg'un kechishi, mehnatga layoqatli yoshdagilar kamayishi va qariyalar salmog'i oshib borayotganligini ko'rsatmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, 2000-2019 yillarda O'zbekiston aholisining nisbatan sust keksayayotgan hududlarida ham aholining qarish indeksi ko'tarilib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, yaqin kelajakda respublikamizning barcha hududlarida ham aholining keksayish darajasi rivojlanishini ko'rsatadi.

5.3-chizma. O‘zbekistonda aholining yosh tarkibi bo‘yicha taqsimlanishi (foizda). Izoh: ma’lumotlar har yilning 1 yanvar holatiga olingan.

Dunyo demograflarining prognozlari mazkur jarayon tobora kuchayib borishidan dalolat bermoqda. Xususan, BMT ekspertlarining prognozlariga muvofiq, 2050 yilga borib dunyoda eng yuqori qarish darajasi 72,7 foizga etishi taxmin qilinmoqda.

Aholining keksayish jarayoni mamlakatlar milliy iqtisodiyotining rivojlanishiga o‘zining salbiy ta‘sirini o‘tkazadi hamda bu jarayon quyidagi qator ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi kutilmoqda:

1. Aholi o‘rtasidagi keksalar ulushining ortishi fuqarolarning iqtisodiy faolligini pasaytirib boradi. Odamning yoshi qancha katta bo‘lsa ularning mehnat jarayonidagi harakatchanligi va mahsuldorligi shunchalik pasayib boradi;

2. Aholining keksayishi iqtisodiyotda mehnatga layoqatli yoshlar ulushi kamayishini anglatadi. Bu esa ish bilan band aholini kasb-malaka va tarmoq tarkibining o‘zgarish jarayoni hamda binobarin, iqtisodiyotning samaradorligi oshishini sekinlashtiradi;

3. Pensiya jamg‘armasi zimmasiga pensiyalar to‘lash xarajatlarining benihoya og‘ir yuki tushadi, zero pensionerlar ulushining ko‘payishi bilan biryo‘la pensiya jamg‘armalariga mablag‘ to‘lab boradigan mehnatga layoqatli aholi salmog‘i qisqaradi;

4. Keksalarga tibbiy xizmat ko‘rsatish va dori-darmon uchun davlat va oila tomonidan ajratiladigan qo‘shimcha mablag‘ miqdori oshib boradi,

gerontologik muassasalar tarmog'ini kengaytirish va butun sog'liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi;

5. Keksalikka qaramasdan o'z kasbining mohir sohiblari hali mehnat qilishni istaydigan «yosh qariyalar»ni ish bilan band bo'lishiga to'sqinlik qilmaslik siyosatini joriy etish zarur. Bu muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifa, chunki pensiya yoshiga etmaganlarga ham ish o'rinlari etishmaydi;

6. Aholining keksayish jarayoni moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining tarkibiga, miqdoriga va sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, ya'ni aholi bu guruhning talab va ehtiyojlariga muvofiq ravishda tovar va xizmatlar assortimentini o'zgartirishga to'g'ri keladi. Ba'zi texnologik operatsiyalarni ham o'zgartirish, mashina va uskunalarni xodimlarning yosh xususiyatlariga moslashtirish kerak. Transport vositalari ham keksalar talabiga monand xizmat qilishi lozim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizning oxirgi yillardagi demografik tendentsiyalari davlatimizda muntazam ravishda amalga oshirib kelinayotgan ijtimoiy-iqtisodiy davlat va hududiy dasturlari aholini takror barpo qiluvchi yuksak demografik salohiyat vujudga kelganligi va undan samarali foydalanishga zamin yaratilganligidan dalolat beradi.

5.2. Mintaqada mehnat bozori. Mehnat bozorini tartibga solishning xududiy asoslari, aholi bandligi va uni takomillashtirish yo'llari

Mehnat bozori – bozor iqtisodiyoti tizimining tarkibiy qismi bo'lib, unda boshqa bozorlar: xomashyo, materiallar, qimmatli qog'ozlar va boshqalar bilan birga faoliyat ko'rsatadi.

Umuman, mehnat bozori deganda, bozor iqtisodiyotining umumiy kichik tizimi tushunilib, unda, bir tomondan – ish beruvchilar (ishlab chiqarish vositalarining egalari), ikkinchi tomondan – yollanma ishchilar o'zaro aloqada bo'ladi. Bu o'zaro munosabatlar natijasida ishchi kuchi taklifi va unga talabning hajmi, tuzilmasi va nisbati shakllanadi.

Mehnat bozorining tarkibiy qismlariga mehnatga talab, mehnat taklifi, ishchi kuchi narxi, ishchi kuchi qiymati va raqobat kiradi.

Shunday qilib, mehnat bozori tovar bozorining o'ziga xos turi bo'lib, uning farqlovchi xususiyati bu bozorda tovarning maxsus turi – ishchi kuchi yoki kishining mehnat qilish qobiliyati sotilishidir.

Mehnat bozori iqtisodiy tushuncha sifatida bu tovarning egalari (yollanma ishchilar), ayni vaqtda uning sotuvchilari ham hisoblanadiganlar bilan xaridorlar (ish beruvchilar) o'rtasidagi o'zaro munosabatni aks ettiradi. Bu o'zaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyati va jamiyat uchun muhimligini nazarda tutib, ular mehnat qonunchiligida yuridik rasmiylashtiriladi.

Quyidagilar mehnat bozorining asosiy subyektlari hisoblanadi:

- ishlab chiqarish vositalarining egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi organlar (tadbirkorlar uyushmalari);

- yollanma ishchilar va ularning manfaatlarini aks ettiruvchi tashkilotlar (kasaba uyushmalari, xodimlar kengashlari);

- davlat (o'zining turli tuzilmalari timsolida) ish beruvchilar bilan yollanma ishchilar o'rtasidagi vositachilar sifatida.

Shunday qilib, mehnat bozorining asosiy subyektlari orasida davlatga – yollash munosabatlarining ishtirokchisi, ish beruvchilar bilan yollanma ishchilar o'rtasidagi vositachi va bu sohada bozor munosabatlari ishining bosh tashkilotchisi sifatida muhim rol ajratilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori bir qator ijobiy taraflarga ega:

- zamonaviy ehtiyojlarga javob beradigan ishchi kuchini qayta tiklashda muhim rol o'ynaydi;

- ishchi kuchini tarmoqlar va hududlar o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashni ta'minlaydi;

- ish kuchining harakatchanligi (mobilligi)ni oshiradi;

- mehnat unumdorligi o'sishini rag'batlantiradi va boshqalar.

Mehnat bozorining ijobiy vazifalari uning ishlashi va ichki tuzilmasi bilan bog'liq ichki mexanizmlar ta'siri vositasida amalga oshiriladi.

Mehnat bozori dinamikasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagilardir:

- demografik, u aholining soni, undagi iqtisodiy faol aholining salmog'i, uning harakatchanligi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

- ijtimoiy, uning tarkibiga turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi, ijtimoiy sheriklik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi va boshqalar kiritiladi.

- tashkiliy-huquqiy – u davlat muassasalarining mehnat va aholi bandligini tashkil etishdagi rolini, mehnat sohasi va tadbirkorlikning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi hamda uning sifatini va boshqalarni ifodalaydi.

Aholini ish bilan ta'minlash (bandlik) siyosati - jamiyat va uning har bir a'zosining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi chora tadbirlar yig'indisidir.

Bandlik sohasidagi davlat siyosati ikkita asosiy vazifani hal qilishga qaratilgan:

birinchidan, amaldagi investitsiyalanayotgan kapitalning ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojini qondirish. Jadval va foydali amal qiladigan kapital – ishchi kuchidan samarali foydalanishning eng muhim dalilidir;

ikkinchidan, mehnatga layoqatli aholini kishilarning me'yorida hayot kechirishlarining muhim sharti sifatida ish joylari bilan ta'minlash.

Aholining farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilish davlatning an'anaviy vazifasi hisoblanadi. Davlat mehnat bozorida ikki turdagi – passiv va aktiv siyosatni amalga oshirishi mumkin. Passiv siyosat ish izlayotgan fuqarolarni ro'yxatga olish, ishsizlik nafaqasini tayinlash, uni taqdim qilish tizimini tashkil etish, ishsizlar va ularning oilalarini qo'llab-quvvatlashning pulsiz shakllarini amalga oshirish bilan cheklanadi.

Davlatning mehnat bozoridagi faol siyosati bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat qilayotgan aholi ehtiyojlariga ko'p darajada javob beradi. Uning maqsadi mehnat qilishni istagan har qanday inson o'z talablariga mos ish joyini topishidan iborat.

To'liq bandlikni ta'minlashga qaratilgan aktiv siyosat olib borish rivojlangan mamlakatlar mehnat bozoridagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Bu siyosat asosiy tadbirlariga quyidagilar kiradi:

- davlat tomonidan iqtisodiyotga investitsiyalarni rag'batlantirish, bu yangi ish joylarini yaratishning asosiy sharti hisoblanadi;

- tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq ish sizlarni qayta o'qitish va malakasini oshirishni tashkil etish;

- mehnat bozorida vositachilik qilayotgan mehnat birjalari va bandlik xizmatlarini rivojlantirish, friktsion ishsizlik va tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liq ishsizlikni pasaytirish maqsadida vakant ish joylari to'g'risida ma'lumotlar yig'ish, taxlil qilish va bartaraf qilish borasida choralar ishlab chiqish;

- kichik va oilaviy tadbirkorlikka ko'maklashish, bu ko'plab mamlakatlarda aholi bandligini ta'minlashning muhim uslubi sifatida o'rganilmoqda;

- ish beruvchilar tomonidan alohida aholi guruhlari – yoshlar, nogironlarga ish joylarini taqdim etishni davlat tomonidan rag‘batlantirish (soliq va qonunchilik tadbirlari orqali);

- zarurat tug‘ilganda ish topish uchun yashash joyini o‘zgartirishda ko‘maklashish;

- bandlik muammolarini hal qilishda xalqaro hamkorlik, xalqaro mehnat migratsiyasi bilan bog‘liq masalalarni hal qilish;

- davlat sektorida – ta‘lim, tibbiy xizmatlar, kommunal xo‘jaligi, jamoatchilik binolari va inshootlarini qurish sohalarida ishchi o‘rinlarini yaratish;

- jamoat ishlarini tashkil qilish.

Mehnat bozorida faol siyosat olib borishda bandlar, band bo‘lmagan va ishsiz fuqarolarning yosh-jinsiy tarkibi, kishilarning o‘rtacha yoshi, mazkur tarmoq mehnat salohiyatini tashkil qiluvchilar, ularning malaka darajasi, yollanib ishlashdan oladigan oila daromadi, mustaqil bandligi, yakka mehnat faoliyati hamda mehnat muassasalarini (tadbirkorlar, ishlovchilar, kasaba uyushmalari tashkilotlari) rivojlantirish va uning samaradorligini hisobga olish zarur.

Mehnat bozori bozor iqtisodiyoti tizimida markaziy o‘rinni egallaydi. Bu, birinchi navbatda, bozor munosabatlari sharoitlarida amal etadigan turli: xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, tayyor buyumlar, loyihalar, ilmiy ishlanmalar, xizmatlar, turar joy, investitsiyalar, qimmatli qog‘ozlar va boshqa bozorlar bir-birlaridan farq qilsa ham ularni asosiy subyekt - inson birlashtirib turishi bilan izohlanadi.

Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasining maqsadi mazkur sohalarda ro‘y berayotgan voqea va jarayonlarni ilmiy holda ifoda etishdir. Bu nazariya amaliy ahamiyatga ega: u mazkur sohalarga oid bilimlarni integratsiyalashtirar va umumlashtirar ekan, ularni iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va inson hayoti faoliyatining boshqa jabhalarida real tarzda namoyon bo‘lishiga xizmat qiladi.

Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasi uning vazifalarida konkretlashadi. Bu mehnat bozori va ish bilan bandlik rivojlanishi qonuniyatlari va tendentsiyalarining tahlili asosida mazkur sohalarning tub muammolarini aniqlash va ularni hal etish yo‘llari va usullari yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar tayyorlash, mehnat bozori samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan modellar ishlab chiqish, mehnat resurslari prognozlari asosida mamlakat va mintaqani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish

istiqbol rejalariga aniqliklar kiritish bo'yicha xulosalar tayyorlashdan iboratdir.

Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasida umumiy, alohida va xususiy qonuniyatlar ham mavjud bo'lib, ular mehnat bozoridagi talab va taklifning ish haqi miqdoriga bog'liqligi, ishsizlik va iqtisodiyotdagi mehnat unumdorligining o'zaro bog'liqligi («Oyken qonuni»), ish bilan bandlik tarkibining xo'jalik yuritish shaklidagi bog'liq ravishda o'zgarishi, ilmiytexnikaviy va texnologik taraqqiyot natijasida tarkibiy ishsizlikning paydo bo'lishi kabi jarayonlarda o'z ifodasini topadi.

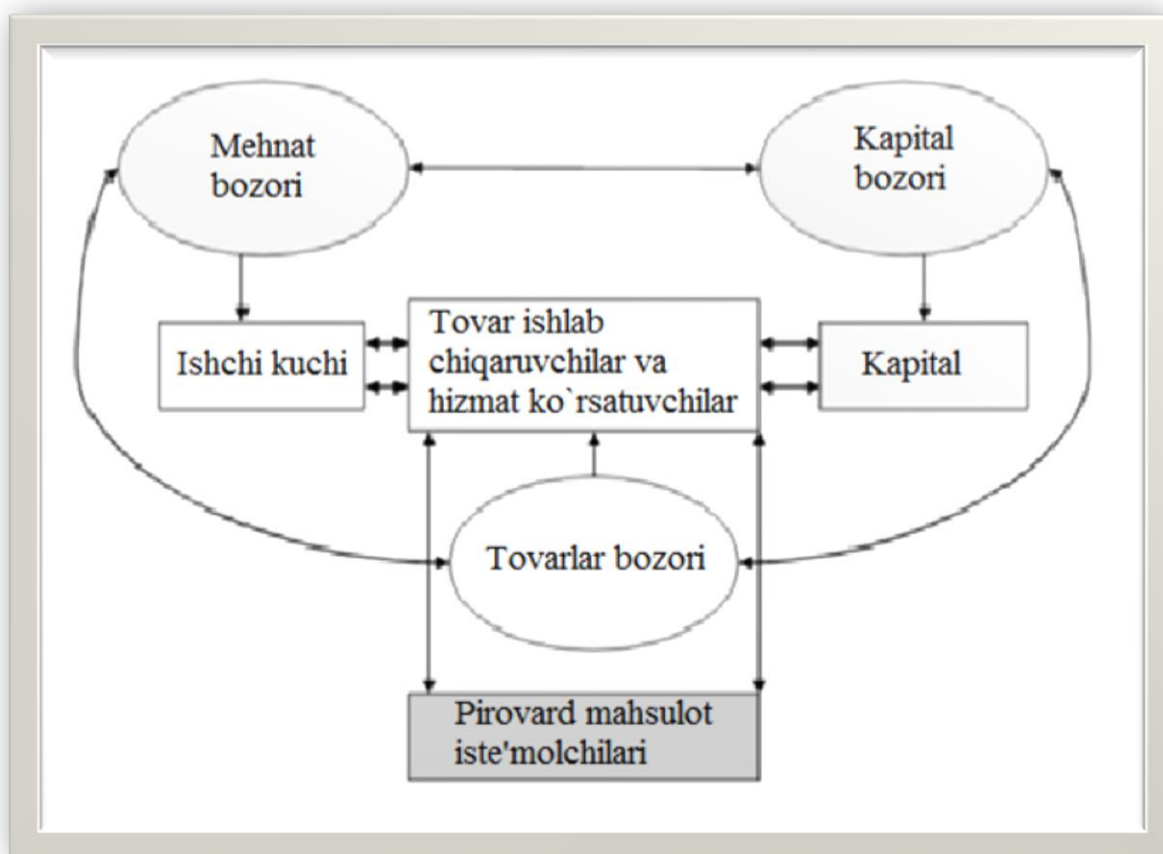
Mehnat bozorida faol siyosatni amalga oshirish mintaqalarda iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlar va uni tartibga solishning samarali usullarini shakllantirish bilan bog'liq.

Mehnat bozorini tartibga solish deganda, tashqi mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatadigan chora-tadbirlar ko'zda tutiladi. Bu tadbirlar iqtisodiy, ma'muriy, tashkiliy, qonuniy va mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlari majmui hisoblanadi.

Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadlari ishsizlarni mehnat faoliyati jarayoniga yanada jadalroq jalb etish, tarkibiy qayta qurishni rag'batlantirishni xohlovchilarga ishchi o'rinlarini taqdim etish va ishdan bo'shatilayotgan ishlovchilarni qayta taqsimlashdan iborat.

Band bo'lmagan fuqarolarni ijtimoiy muhofazalash, egiluvchan mehnat bozorini huquqiy ta'minlash hamda ishga joylashtirish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash yo'li bilan rivojlantirish bu faoliyatning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Mehnat bozorlarida boshqa bozorlardagidan farqli ravishda iste'molchi ehtiyojini qondiradigan tovar emas, balki muayyan mahsulot ishlab chiqarish (xizmat turi ko'rsatish) uchun talab etiladigan ishchi kuchi xarid qilinadi. Ya'ni ishchi kuchiga talab tovar va xizmatlarga talabdan kelib chiqadi, bu esa mehnat bozori tovar bozorlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ayni paytda ishchi kuchiga talab kapital bozoridagi holat investitsiya muhitidan ham kelib chiqadi. Mehnat va kapital bir-birini to'ldira oluvchi va bir-birining o'rnini bosa oluvchi ishlab chiqaruvchi omillar hisoblanadi. Shuning uchun kapital qiymatidagi har qanday o'zgarish mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bu omillar mehnat, tovar va kapital bozorlari o'zaro aloqada amal qilishini ko'rsatadi (5.4-chizma).

5.4-chizma. Mehanat, tovar va kapital bozorining o'zaro bog'ligi²⁸

Shu bilan birga mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasiga hozirgi paytdagi kontseptual yondashuvlarda aholining ish bilan bandligi sifati muammosiga e'tibor tobora kuchaymoqda.

Iqtisodiy adabiyotda shaxsning ish bilan bandligi sifati hamda jamiyatdagi ish bilan bandlik sifati tadqiq etiladi. Lekin ayrim tadqiqotchilar ish bilan bandlik sifatiga ish bilan bandlik sharoitlari va inson salohiyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan yondashsalar, boshqa izlanishlarda shaxs yoki ijtimoiy guruh turmush darajasi, shuningdek ish bilan bandlik xususiyatida namoyon bo'ladigan xususiyatlar tahlil etiladi.

Ish bilan bandlik sifatiga yondashuvlardagi bunday farqlarga qaramay, mazkur tushunchaning aniq ko'rsatkichlar tizimi mavjud, ular quyidagilardan iborat²⁹:

- ish bilan band xodim daromadining darajasi. Bu daromad Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) hujjatlarida qayd etilganidek, faqat xodimning

²⁸ S.Raxmonova. Bandlik siyosati va uning asosiy yo'nalishlari. Iqtisod va moliya / ekonomika i finanso' 2017, 7

²⁹ S.Raxmonova. Bandlik siyosati va uning asosiy yo'nalishlari. Iqtisod va moliya / ekonomika i finansi 2017, 7

emas, shuningdek uning oila a'zolari ehtiyojlari eng kam miqdori hamda ish kuchini hosil etish (ta'lim olish, kasb egallash, salomatlikni saqlash va hokazolar) uchun etarli bo'lishi lozim;

- oilada jon boshiga to'g'ri keladigan daromadning xarid qobiliyati;
- ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi. Mazkur ko'rsatkichning umume'tirof etilgan mezoni - iqtisodiy faol aholi birligiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot hajmi mavjud;

- mehnatga haq to'lash xarajatlarining yalpi ichki mahsulot hajmidagi solishtirma ulushi. Bu ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlik sohasidagi iqtisodiy siyosatning eng muhim indikatorlaridan biri hisoblanadi;

- mehnat bozorida ish kuchi sifati va raqobatdoshligi darajasi. Ishsiz qolgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, ularni ijtimoiy muhofazalash mehnat bozoriga davlat siyosatining passiv shakliga kiradi. Ishsiz fuqarolarni davlat kafolatlaydi:

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar ko'rinishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, moddiy yordam va boshqa ijtimoiy to'lovlarni ta'minlash;

- bepul tibbiy xizmat ko'rsatish.

Rivojlangan mamlakatlarda ishsizlarga moliyaviy yordam ishsizlik bo'yicha sug'urta tizimi asosida amalga oshiriladi. Aholining alohida guruhlari, ishlovchilar, tadbirkorlar hamda mehnatni tashkil etishning ma'lum unsurlari davlat ta'sir ko'rsatish obyekti hisoblanadi. Davlat ularga turli imtiyozlar, shu jumladan, soliq imtiyozlari taqdim etadi, jamoat ishlarini tashkil qiladi, shu orqali mehnatga bo'lgan talabni rag'batlantiradi va bandlik muammolarini hal qiladi, korxonalar va ish joylarini (davlat tadbirkorligi) o'zi yaratadi va h.k. Ta'sir ko'rsatish obyekti xususiyatlaridan kelib chiqib, umumiy ta'sir ko'rsatish choralarini va maxsus tadbirlarni ajratish mumkin. Ta'sir ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha xodimlarga bo'lgan talabni ham, taklifni ham oshiradigan (kamaytiradigan), talab tarkibi va taklifning tarkibida aks etadigan, ularning o'zaro muvofiqligi darajasini oshirishga qaratilgan tadbirlar farqlanadi.

Ta'sir ko'rsatish shakliga ko'ra, bevosita va bilvosita tartibga solish usullari farqlanadi.

Birinchi guruhga davlat subsidiyalashi va turli imtiyozlar, shu jumladan, soliqlardan imtiyozlar taqdim qilish yo'li bilan barcha mumkin bo'lgan tashkiliy-huquqiy shakllardagi, davlat bandlik xizmati bilan

hamkorlik qiladigan va qandaydir kasb bo'yicha o'qigandan keyin ishga qabul qiladigan korxonalarda bandlikni rag'batlantirish kiradi.

Ikkinchi guruhga demografik vaziyatni tartibga solish, davlat xaridlarini ko'paytirish, soliq to'siqlarini kamaytirish, amortizatsiyani jadallashtirish va boshqa tadbirlar, ya'ni mamlakat iqtisodiyoti pasayish bosqichida bo'lgan davrdagi ishbilarmonlik faolligini rag'batlantiradigan dastaklar kiradi.

O'zbekistonda hozirda qanday bandlik siyosati qo'llaniladi? Iqtisodiyotni modernizatsiyalash bosqichida O'zbekistonda aktiv bandlik siyosatga o'tish hayotiy zaruriyatdir.

Aktiv bandlik siyosati - bu davlat tomonidan ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida olib boriladigan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisidir. Bu siyosat ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida ishchilarni kutilayotgan bo'shatishlardan ogohlantirish; ish izlayotganlarni o'qitish, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; yangi ish o'rinlarini yaratishni moliyalashtirish; ish o'rinlarini izlash va tanlash; jamoat ishlarini tashkil etish tizimi orqali yangi ish o'rinlarini yaratish va boshqalarni qamrab oladi.

Bandlik sohasida faol davlat siyosatini olib borish aholini ish bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish orqali amalga oshiriladi. Bu dastur mehnat bozoridagi holat va uning rivojlanish istiqbollari mos ravishda shakllanadi. Bandlikni hududiy tartibga solish hududlar rivojlanishining ko'plab o'ziga xos jihatlarini hisobga olishni va ular asosida aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 dekabrda 2019 yildagi ustivor vazifalarga bag'ishlangan Oliy Majlisga Murojaatnomasida xotin-qizlar va yoshlarni davlat tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish lozimligini to'htalib o'tib, «Bu borada joriy yilda ko'rilgan amaliy choralarga qaramasdan, haligacha og'ir turmush sharoitida yashab, ish bilan ta'minlanmagan 13 mingdan ziyod xotin-qizlar borligi achinarlidir»³⁰ deb ta'kidlagan.

Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi va Xotin-qizlar qo'mitasi hududiy hokimliklar bilan birgalikda bir oy muddatda ana shunday

³⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr

ayollarni ish bilan ta'minlashga qaratilgan dastur ishlab chiqish vazifasi berilgan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 iyo'ldagi «Aholi bandligini ta'minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorida hududlardagi mehnat bozorida hali-hamon yuqori darajada keskinlik saqlanib qolayotganligi, doimiy ish o'rinlarini tashkil etish, yoshlar, xotin-qizlar, kam ta'minlangan oilalar a'zolari bandligini, ayniqsa, qishloq joylarda ta'minlash, shuningdek, tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlarini tartibga solish masalalari hal etilmayotganligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, ishga joylashtirish sohasida aholi va tadbirkorlik subyektlari uchun kredit, moliyaviy, maslahat-axborot berish xizmatlari va boshqa zarur xizmatlar darajasi past deb baholanadi.

Ishlab chiqarish kadrlari ko'pincha iqtisodiyot tarmoqlarining joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini, ularning imkoniyatlari va resurslarini hisobga olmagan holda kasbga tayyorlanmoqda va qayta tayyorlanmoqda. Oqibatda mehnat bozorida ayrim mutaxassisliklar bo'yicha malakali kadrlar taqchilligi kuzatilishi kabi muammolarni tizimli yechimini topish masalalarida Qarorga muvofiq keng imkoniyatlar yaratib berildi.

Jumladan, Aholi bandligini ta'minlash bo'yicha ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirishga doir «Yo'l xaritasi» ishlab chiqildi va tasdiqlandi;

Bandlikka ko'maklashish jamg'armasi uchun 2018 yilda Respublika byudjetiga qo'shimcha tushumlar hisobiga 150 milliard so'm ajratiladi, 2019 yildan boshlab esa byudjet parametrlarida 300 milliard so'mdan kam bo'lmagan miqdorda qo'shimcha mablag'lar ajratish nazarda tutildi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzurida yangi ish o'rinlari tashkil etishni rag'batlantirish hududiy jamg'armalari tashkil etildi;

shuningdek, aholini ish bilan ta'minlash va tadbirkorlikka yo'naltirish maqsadida mikrokreditlar eng kam ish haqining 500 baravarigacha bo'lgan miqdorda 3 yillik muddatga, 6 oylik imtiyozli davr bilan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalashtirish stavkasining 50 foizi miqdoridagi foiz stavkasi, shu jumladan, tijorat bankining ajratiladigan

kredit stavkasining 50 foizi miqdoridagi marja bilan taqdim etilishi kabilar belgilab berildi³¹.

Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi O'zbekistondagi ishsizlik darajasi haqida rasmiy ma'lumotiga ko'ra³² 2019 yilning mart oyida vazirlik huzuridagi Respublika aholi bandligi va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi tomonidan respublikadagi 108 ta tuman va shaharlarda keng ko'lamli ijtimoiy tekshiruvlar o'tkazdi. Fuqarolarning 462 ta o'z-o'zini boshqarish organlari, 4900 ta uy xo'jaligi va 25691 nafar fuqaro qamrab olindi.

Tekshiruv natijalariga ko'ra, ijtimoiy faol aholiga nisbatan ishsizlik darajasi 9,4 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2018 yilning yanvar-dekabriga (9,3 foiz) nisbatan 0,1 foizga ko'p, biroq 2018 yilning yanvar-mart oylariga nisbatan 0,3 foizga pastroqdir. Eng yuqori ishsizlik darajasi 9,7 foiz bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida qayd etilgan bo'lsa, eng past ko'rsatkich Toshkent shahrida (8,0 foiz) aniqlandi. Ishga muhtoj aholi soni 1 391,1 ming kishini tashkil etdi. Ishsizlik darajasi 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida 15,3 foizni, shundan 15-25 yoshlilar o'rtasida 17,1 foizni, ayollar ishsizligi esa 13,0 foizni ko'rsatdi.

Mehnat resurslari miqdori mehnatga layoqatlilar sonining 183,2 ming kishiga ortgani hisobiga 18 953,8 ming aholini tashkil etdi. Bu 2018 yilning yanvar-mart oylariga nisbatan 1 foizga ko'p.

Ijtimoiy faol aholi soni esa 14 767,1 mingga etgan (2018 yil yanvar-mart oylariga nisbatan 1 foiz yuqori). Bunda rasmiy ijtimoiy sektordagi bandlik 5 412,1 ming kishini tashkil qiladi. Mazkur ko'rsatkich ijtimoiy sohada band bo'lganlar (92,2 mingga), shuningdek, patentga ega yuridik shaxs bo'lmagan tadbirkorlar (76,9 mingga) ortishi hisobiga 176,3 mingga (3,4 foizga) ko'paygan.

Norasmiy sektordagi bandlik esa o'tgan yilgi ko'rsatkich bilan bir xilda qolgan – 7 963,9 ming kishi. Bunda vaqtinchalik bir martalik va mavsumiy ishlarni bajaruvchilar soni (41,9 mingga) oshgani kuzatilgan, mehnat shartnomalarisiz ishlayotganlar va maxsus ruxsatnomasiz tadbirkorlik faoliyatini olib borayotganlar soni esa umumiy olganda biroz (3,6 mingga) kamaygan.

³¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 iyuldagi "Aholi bandligini ta'minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. Manbaa Lex.uz.

³²Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi rasmiy ma'lumoti.

Mamlakatimizda ishsizlikni muntazam bartaraf etib borish, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirishni har tomonlama tahlil qilish, sifatli va xolisona baholash, ayniqsa mehnat bozoriga ilk bor kirib keluvchi mehnatga layoqatli yoshlar, aholi bandligini ta'minlash dasturi samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 dekabrda «Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar o'tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to'g'risida»gi Qarorida 2018 yildan boshlab mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha yagona idoralararo kompyuterlashtirilgan axborot tizimini joriy etish, aholi bandligini ta'minlash, birinchi navbatda, mehnat bozoriga ilk bor kirib keluvchi mehnatga layoqatli yoshlarni ishga joylashtirish hududiy va tarmoq dasturlari ko'rsatkichlarini shakllantirishda mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansiga muvofiq bu boradagi ishlarni tashkil qilish kabi vazifalar belgilab berilgan³³.

5.3. Mintaqada mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo'llari

Respublikamizda bozor munosabatlarini samarali tadbiq etish, aholini ish bilan ta'minlash va bu orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish, eng avvalo, mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishga bog'liq. Mehnat resurslari esa bugungi iqtisodiyotni liberallashtirish jarayonlarida muhim salmoqqa ega bo'lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi ahamiyatini mikro, mezo va makro darajalarda ko'rish mumkin.

Mehnat resurslarining mikro darajadagi ahamiyati ularning korxonalar (tashkilot) faoliyatidagi o'rni hamda ishlab chiqarishdagi ishtiroki bilan belgilanadi. Ma'lumki, mehnat resurslari ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib, uni yuzaga keltiruvchi barcha resurslar bevosita mazkur omil orqali boshqariladi. Hududlar va mintaqalar iqtisodiyotida mehnat resurslarining roli uning mezo darajadagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Mamlakatning qaysi hududida mehnat resurslari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lsa, u erda ishlab chiqarish, sanoat, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma va kommunikatsiya rivojlanadi. Mehnat resurslarining makro ahamiyati

³³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 dekabrda «Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar o'tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to'g'risida»gi qarori. ManbaaLex.uz.

uning mamlakat yalpi iqtisodiyotidagi o'rnini va asosiy boylik sifatida e'tirof etilishi bilan asoslanadi. Aynan mehnat orqaligina mamlakatda moddiy va nomoddiy boyliklar yaratiladi. Mazkur mehnatning subyekti (muallif va ijrochisi) esa bevosita inson, ya'ni mehnat resurslaridir. Demak, mehnat resurslarining barcha darajadagi ahamiyati uni tadqiq etishning ham ilmiy ham iqtisodiy dolzarbligini belgilab beradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda hozirgacha «mehnat resurslari» tushunchasiga turli xil qarashlar mavjud bo'lib, ularni umumlashtirish va yagona to'xtamga kelish munozarali masala bo'lib qolmoqda.

Mehnatga oid munosabatlarning o'rganilishi va tadqiq etilishida sharq tafakkuri va ta'limotining hissasi beqiyosdir. Chunki, yozma manbalarda va hayotiy muomalada mehnat munosabatlarining ilk paydo bo'lishini aynan sharq madaniyati yodgorliklari va mutafakkirlarining asarlari bilan bevosita bog'lash mumkin. Eng qadimiy hisoblangan va islom dini kirib kelguncha Osiyo, xususan O'rta Osiyo hududida keng tarqalgan Zardushtiylik dini ta'limotida inson va uning mehnatiga alohida urg'u berilgan. Ushbu dinning muqaddas kitobi sanalgan «Avesto»da mehnatga oid munosabatlarning ilk talqini o'ziga xos tarzda ifoda etilgan. Shuningdek, iqtisodiy va mehnatga oid g'oyalar shakllanishida qadimgi Xitoy (Konfutsiy ta'limoti) va Hindiston («Manu qonunlari» va «Artxashastra» yodgorliklari) tafakkurlari ham alohida o'ringa egadir.

Sharq tafakkurining yirik namoyandalari Abu Nasr Forobiy («Fozil odamlar shahri» asari), Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib («Qutadg'u bilig» asari) kabi qomusiy olimlarning ta'limot va qarashlarida mehnat hamda inson omili alohida o'rin egallagan. Sharqda mehnatga oid munosabatlarning taraqqiy etishida Bahouddin Naqshbandiyning hissasi beqiyosdir. Bu o'rinda uning birgina «Dil ba yoru, dast ba kor» (Qalbing Ollohda-yu, qo'ling mehnatda bo'lsin) degan ibratli so'zlarini keltirishning o'zi kifoya. Ushbu ibora zamirida kishilarni mehnat qilish, intilish va izlanishga undash yotadi.

Iqtisodiy bilimlarning taraqqiy etishi va unda mehnat munosabatlarining alohida o'rin topishida bobokalonimiz Amir Temurning o'ziga xos ta'limoti tub burilish yasadi. Sohibqiron tomonidan ilgari surilgan g'oyalarning amaliy hayot tajribalaridan o'tganligi ularning ilmiy ahamiyatini ta'minlagan. Uning asosiy ilmiy qarashlari «Temur tuzuklari» asarida o'z ifodasini topgan bo'lib, unda davlatni boshqarish, iqtisodiyotni yuritish va mehnatni tashkil etish masalalariga alohida yondashilgan.

Shuningdek, ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy («Vaqfiya» asari) hamda buyuk davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning («Mubayyin» va «Boburnoma» asarlari) yuritgan odil siyosatlari va iqtisodiy qarashlarida mehnat va inson omiliga alohida e‘tibor qaratilgan. Ular mehnatning inson va jamiyat hayotidagi roliga yuksak baho berar ekan, boylik orttirish va to‘q yashashning asosiy yo‘li mehnatdir, deya ta’kidlaydilar.

Demak, qadimiy sharq ta’limotini, shu jumladan yuqorida nomlari zikr etilgan buyuk allomalarimiz faoliyatini o‘rganish shundan dalolat beradiki, ilmiy va hayotiy muomalada mehnatga oid munosabatlarning, tushuncha hamda qarashlarning paydo bo‘lishi va taraqqiy etishida sharq iqtisodiy g‘oyalari maktabining ahamiyati beqiyosdir. Ushbu g‘oya va qarashlar hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda iste’molda bo‘lgan atama va tushunchalarning paydo bo‘lishida ilmiy asos vazifasini o‘tagan, deb hisoblash mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanib borishi natijasida «mehnat resurslari», «ishchi kuchi» kabi iqtisodiy tushunchalarning ma’no va mazmuni birmuncha o‘zgarib bormoqda. Bu tushunchalar faqat ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda emas, balki kundalik amaliyotimizda ham keng foydalanila boshlandi.

Ishchi kuchiga iqtisodiyot fanida mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma’naviy qobiliyatlarining majmuasi sifatida qaraladi. R.J.Erenberg va R.S.Smit «Ishchi kuchi deganda yoshi 16 dan yuqori bo‘lgan xodimlar, ish bilan bandlar, faol ravishda ish qidirayotganlar, ishdan bo‘shatilgandan keyin ish bilan bandlik xizmatlariga yana murojaat etish niyatida bo‘lganlar tushuniladi», deb hisoblagan.

Ingliz siyosiy iqtisodi asoschilaridan biri A.Smit «iqtisodiy odam» atamasini fanga kiritgan. Uning fikriga ko‘ra, «iqtisodiy odam» o‘z shaxsiy manfaati va maqsadini ko‘zlab, turmushini yaxshilashga intiladi. Shu boisdan, inson bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarilayotgan mahsulotining qiymati yuqori bo‘lgan va ko‘p foyda keltiradigan faoliyat turini, sohasini tanlashga harakat qiladi. Faqatgina «ko‘zga ko‘rinmas qo‘l», ya’ni erkin raqobat, bozor qonunlarigina o‘z maqsadlarini ko‘zlab faoliyat yurituvchilarni tartibga solingan tizimga birlashtiradi. Shu boisdan «iqtisodiy odam» o‘z manfaatini ko‘zlagani holda jamiyat manfaati uchun ham mehnat qiladi.

Amerikalik iqtisodchi olimlar K.R.Makkonnell va S.L.Bryo‘lar iqtisodiy o‘shiga ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida mehnat resurslarining soni va sifatini alohida ajratib ko‘rsatgan. Ular nazariyasiga muvofiq mehnat resurslarining soni iqtisodiyotda band bo‘lgan kishilar soni hamda ularning mehnatga layoqatli aholi tarkibidagi ulushi bilan belgilanadi. Mehnat resurslarining sifatini ifodalovchi va mehnat unumdorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida esa kishilar salomatligining yaxshilanishi, kasb tayyorgarligi, bilimi va manfaatdorligining o‘shisi ko‘rsatkichlari keltiriladi.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma’naviy qobiliyatlarining majmuasidir.

«Ishchi kuchi» atamasi ko‘p hollarda uch ma’noni anglatishda ishlatiladi:

organizm, tirik inson shaxsi ega bo‘lgan va har safar u qandaydir iste’mol qiymatini yaratish chog‘ida ishga soladigan jismoniy va ma’naviy qobiliyatlar majmui sifatida;

aholining ish bilan band bo‘lgan yoki ish izlayotgan qismi – iqtisodiy faol aholining sinonimi sifatida;

umuman ishlovchilar yoki muayyan bir korxonada ishchilari sifatida.

Ammo ayni bir vaqtda «mehnat resurslari» so‘zi va «ishchi kuchi» so‘z birikmalari turli variantlarga ega bo‘lib, ularni qo‘llashda ongli va tegishli izohlar berish kerak bo‘ladi.

Shunday qilib, «mehnat resurslari» va «ishchi kuchi» tushunchalari turli manbalarda turlicha ishlatiladi va ko‘p hollarda bir-biridan deyarli farqlanmaydi.

»Mehnat resurslari» va «ishchi kuchi» tushunchalari turli mazmunga ega bo‘lib, mehnat resurslarining ishchi kuchiga aylanish jarayoni bir qancha bosqichlarni bosib o‘tadi.

Dastlabki bosqichda mehnat resurslari ishchi kuchining salohiyatli qismi bo‘lib, ular mehnat vositalari va qurollari bilan ishlash tajribasini orttiradi.

Ikkinchi bosqichda esa mehnat resurslari ish joylariga taqsimlanadi. Shu tariqa jismoniy va aqliy qobiliyatlarning mehnat jarayonida sarflanishi ro‘y beradi. Mehnat resurslari bu jarayonda ishchi kuchiga aylanadi.

Uchinchi bosqichda ishchi kuchi vaqt sarflab, moddiy ne’mat yaratadi va bu ne’mat iste’mol qiymatiga ega bo‘ladi.

Ishchi kuchi mehnat faoliyatini to'xtatishi bilan yana iqtisodiy nofaol aholi tusini oladi, lekin mehnat resursi tarkibida qoladi.

Mehnat resurslari va ishchi kuchi tushunchalari o'rtasidagi o'xshashlik ikkala toifaga kiruvchi kishilar ijtimoiy ishlab chiqarishga qatnashishlari uchun o'zlarida mehnat layoqatini mujassamlashtirganligidir.

«Mehnat resurslari» tushunchasi birinchi marta 1922 yilda rossiyalik olim S.Strumilin tomonidan fanga kiritilgan. U mazkur tushunchani markazlashgan rejali iqtisodiyot yuritish tizimi nuqtai nazaridan talqin etgan bo'lib, unga ko'ra mehnat resurslariga rejalashtiriluvchi passiv ishchi kuchi majmuasi sifatida qaralgan.

Mehnat resurslariga mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslar kiradi.

O'zbekistonda mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga:

16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar kiradi.

Lekin ushbu yosh guruhidagi barcha aholi ham mehnatga layoqatli aholi hisoblanmaydi.

Shuning uchun, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi bu yoshdagi I va II guruh nogironlari, shuningdek, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Misol uchun: Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, Jizzax viloyatida 2017 yilda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni 780,3 ming kishini, mazkur yoshdagi aholi tarkibida ishlamayotgan mehnatga layoqatli yoshdagi I va II guruh nogironlari, imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan ishlamayotgan shaxslar soni 27,5 ming kishini tashkil etgan.

Jizzax viloyatida 2017 yilda mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni 752,8 ming kishiga teng ($752,8 = 780,3 - 27,5$).

Mehnat resurslariga kiradigan ikkinchi toifa bular mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo'lgan shaxslardir.

Ma'lumot uchun: Ishga qabul qilishga o'n olti yoshdan yo'l qo'yiladi. O'n besh yoshga to'lgan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular o'rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin (*O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksining 77-moddasi*).

Demak, o‘n besh yoshga to‘lib ishlayotgan o‘smirlar mehnatga layoqatli yoshdan kichik yoshdagi mehnat bilan band bo‘lgan shaxslar toifasiga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko‘ra mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi aholiga 55 yosh va undan yuqori yoshdagi xotin-qizlar, 60 yosh va undan yuqori yoshdagi erkaklar kiradi.

Yoshga doir pensiyani rasmiylashtirib, mehnat faoliyatini davom ettirayotganlar ham mehnat resurslari tarkibida o‘tiradi.

Endi mehnat resurslarining shakllanish manbalarini misol bilan tushunib olsak.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni 752,8 ming kishi, mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo‘lgan shaxslar soni 3,5 ming kishini tashkil etgan.

Demak, Jizzax viloyatida 2017 yilda mehnat resurslari soni 756,3 ming kishiga teng bo‘lgan ($756,3 = 752,8 + 3,5$).

O‘zbekiston Respublikasida har yili mehnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Xo‘sh, savol tug‘iladi. «Balans» degan tushunchaning lug‘aviy ma‘nosi nima?

«**Balans**» atamasi lotincha **bis** – »ikki marta«, **lanx** – «tarozi pallasini» so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, tom ma‘noda «ikki palla» degan ma‘noni anglatadi va tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida qo‘llaniladi.

Demak, balans tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida qo‘llanilsa, mehnat resurslari balansida tenglik, muvozanat nimada aks etadi.

Mehnat resurslari balansi - bu mehnat resurslari mavjudligini va ularning taqsimlanishini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimidir.

Mehnat resurslari balansida tarozining bir pallasini «shakllanish», ikkinchi pallasini «taqsimlanish» qismi bo‘ladi.

Biz yuqorida mehnat resurslarining mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi mehnat bilan band bo‘lgan shaxslardan shakllanishini turli misollar bilan tushuntirib o‘tdik.

Endi mehnat resurslarining taqsimlanish qismiga, ya‘ni tarozining ikkinchi pallasiga to‘xtalib o‘tamiz.

Mamlakatning mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol aholiga taqsimlanadi.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda yil iqtisodiy faol aholi 492,6 ming kishini va iqtisodiy nafaol aholi 263,7 ming kishini tashkil etdi.

Demak, Jizzax viloyatida mehnat resurslari soni 756,3 ming kishiga teng ($756,3 = 492,6 + 263,7$).

Shu joyda, balans nimada aks etishini ko'rsak:

shakllanishi - $752,8 + 3,5 = 756,3$;

taqsimlashi - $492,6 + 263,7 = 756,3$.

Iqtisodiy faol aholi soni - bu ish bilan band aholi va ishsizlar soni yig'indisidan iboratdir.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda yil ish bilan band aholi soni 468,2 ming kishini va ishsiz aholi soni 24,4 ming kishini tashkil etgan.

Demak, Jizzax viloyatida iqtisodiy faol aholi soni 492,6 ming kishiga teng ($492,6 = 468,2 + 24,4$).

Ish bilan ta'minlanish - fuqarolarning qonun hujjatlariga zid kelmaydigan, o'z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan, ularga ish haqi (mehnat daromadi) keltiradigan faoliyatidir.

Iqtisodiyotda ish bilan band aholi soni iqtisodiy faoliyat turlarining turli sohalarda ish bilan bandlar yig'indisidan tashkil topadi.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida ish bilan bandlar soni – 195,7 ming kishi, sanoatda – 46,3 ming kishi, qurilishda – 31,2 ming kishi va boshqa sohalarda - 195,0 ming kishini tashkil etgan.

Demak, Jizzax viloyatida 2017 yilda ish bilan band aholi soni 468,2 ming kishini tashkil etgan ($468,2 + 195,7 + 46,3 + 31,2 + 195,0$).

Ishsizlar - qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek, haq to'lanadigan ishga yoki daromad keltiruvchi mashg'ulotga ega bo'lmagan, mustaqil ravishda ish izlovchi va bunday ish taklif etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli yoshdagi vaqtincha mehnat bilan band bo'lmagan shaxslardir.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda iqtisodiy faol soni – 492,6 ming kishi, ishsizlar soni - 24,4 ming kishini tashkil etgan.

Demak, Jizzax viloyatida 2017 yilda ishsizlik darajasi 5,0 %ni tashkil etdi ($5,0 \% = (24,4 / 492,6) \times 100 \%$).

Iqtisodiy nafaol aholi – bu mehnat bilan band va ishsizlar deb hisoblanmaydigan shaxslardir. Ularga ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan o'quvchilar va talabalar; bolalarni parvarish qilayotgan ishlamaydigan ayollar; uy bekalari va ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band

bo'lmagan shaxslar, shuningdek ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlaymaydigan shaxslar kiradi.

Misol uchun: Jizzax viloyatida 2017 yilda ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan o'quvchilar va talabalar soni 72,7 ming kishini, bolalarni parvarish qilayotgan ishlaymaydigan ayollar soni 73,5 ming kishini, shuningdek uy bekalari va ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar, ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlaymaydigan shaxslar soni 117,5 ming kishini tashkil etgan.

Demak, Jizzax viloyatida iqtisodiy nafaol aholi soni 263,7 ming kishiga teng bo'lgan ($263,7 = 72,7 + 73,5 + 117,5$).

Xo'sh, respublikada mehnat resurslari soni aniq bo'lsa, endi undan samarali foydalanish kerak.

Mehnat resurslaridan foydalanishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

1. Geografik va tabiiy omillar. Respublikamiz mintaqalari turli tabiiy va geografik xususiyatlarga ega bo'lib, bu holat hududiy mehnat bozorlarining tabiiy sharoitga yuqori ta'sirchanligini anglatadi. Masalan, Orolbo'yi mintaqasidagi ishsizlikning yuqori darajasi ekologik vaziyat bilan asoslanadi. Bundan tashqari, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi tarmog'ining yuqori ulushi respublikada ish bilan bandlikning mavsum va iqlim omillariga yuqori darajada bog'liqligini keltirib chiqaradi. Noqulay kelgan ob-havo sharoiti qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatib, hosilning keskin kamayishiga sabab bo'ladi. Ushbu holat esa sanoat, jumladan, qayta ishlash, oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari korxonalarining to'la quvvatda ishlamasligi, ishchilarning bo'sh qolishi va qisqartirilishiga olib keladi. Respublikamizning qishloq joylarida mavjud yuqori darajadagi mavsumiy ishsizlik holati ham aynan mavsum va ob-havo sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, qishloq xo'jaligida mehnat qilayotganlar mavsumdan tashqari vaqtda ishsiz qolmoqda yoki nomuayyan, vaqtinchalik va bir martalik ishlar bilan shug'ullanishga majbur bo'lmoqda.

2. Mavjud hom ashyoresurslari. Xom ashyo resurslari hududiy iqtisodiyot tarmoqlarining o'ziga xosligini keltirib chiqaradi. Masalan, tabiiy hom ashyoresurslariga boy bo'lgan Navoiy, Toshkent, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida sanoat va ishlab chiqarish tarmoqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, ushbu mintaqalar ishchi kuchining salmoqli qismi ushbu tarmoqlarda banddir.

3. Demografik omillar. Bunda, demografik omillar ishchi kuchining tabiiy harakati va ish bilan bandlik tarkibidagi tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Aholi, jumladan, ishchi kuchining o'lim ko'rsatkichi ish bilan bandlikka sezilarsiz bo'lsa-da ta'sir qiladi. Agar ushbu ko'rsatkich yuqori darajada ro'y bersa, u holda mamlakat ishchi kuchi tarkibining sifat va miqdor jihatdan qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga kasalliklarning ko'payishi, ayniqsa, kasb kasalligi va jarohatlari natijasida ham ish bilan band fuqarolar o'z ish joylarini yo'qotib qo'yishlari va ishchi kuchi safidan chiqib ketishlari mumkin.

Shuningdek, demografik jarayonlar ichida tug'ilish ko'rsatkichi ish bilan bandlikka katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki, farzand dunyoga kelishi natijasida ayollar vaqtinchalik ishchi kuchi safidan chiqadi va iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga qo'shiladi. O'zbekistonda ayollar farzandi 2 yoki 3 yoshga etguncha tug'ruq ta'tilida bo'ladi. Demak, bu holatda ayollar kamida 2 yildan so'nggina yana iqtisodiy faol aholi tarkibiga qaytishi mumkin bo'ladi. Shu sababli mamlakatda tug'ilishning yuqori ko'rsatkichi ayollar ish bilan bandligiga ta'sir qiluvchi bosh omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda respublikada yiliga o'rtacha 700 ming nafardan ortiq chaqaloq tug'iladi, bu esa, o'z navbatida, shuncha miqdordagi ayollarning mehnat bozoridagi faolligiga ma'lum muddat bo'lsada chek qo'yadi.

Mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi hamda uning darajasi o'zgarishiga sabab bo'luvchi demografik omillardan biri mehnat migratsiyasidir. Mehnat migratsiyasi ishchi kuchining mehnat daromadi keltiradigan ish topish maqsadida bir hududdan boshqa hududga ko'chish harakatidir. Mazkur turdagi migratsiya vujudga kelishining asosiy motivi bo'lib fuqarolarning yuqori miqdordagi ish haqi va qulay mehnat sharoiti ilinjidagi harakatlari hisoblanadi. Mamlakat aholisini ish bilan ta'minlashda mehnat migratsiyasi quyidagicha ta'sir ko'rsatadi: ishchi kuchining hududlararo va tarmoqlararo qayta taqsimlanishi ro'y beradi; aholining ishsiz qatlami ish bilan ta'minlanadi; ishlovchilarning mehnat daromadi oshadi va turmush darajasi yaxshilanadi; ishlovchilar yangi kasb va ko'nikmalarga ega bo'lib, ularning ish tajribalari ortadi.

4. Ta'lim tizimi. Ushbu omilning mehnat resurslaridan foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini quyidagilarda ko'rish mumkin:

aholi, jumladan yoshlar savodxonlik darajasining yuqori ko'rsatkichi malakali ishchi kuchi bozorini vujudga keltiradi;

mehnat bozorida raqobat kurashining paydo bo'lishiga olib keladi;

ishchi kuchi taklifining sifat tarkibini takomillashtiradi;

ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan yoshlar sonining ko'payishi mehnat resurslari tarkibida iqtisodiy nafaol aholi ulushining ortishiga sabab bo'ladi;

iqtisodiyot tarmoqlarining tegishli yo'nalishlardagi malakali kadrlarga bo'lgan talabini optimal qondirishni ta'minlaydi.

5. Ish haqi. Ish haqi va ijtimoiy transfert to'lovlari miqdorini muntazam oshirib borish siyosati aholi bandligi muammolarini bartaraf etish, farovonlikni oshirish va ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o'tishi, shuningdek, qator ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal etish mehnat resurslaridan samarali foydalanishni talab qiladi. Bu esa shaxslarning manfaatlari, yashash tarzi, taraqqiyoti va istiqboli bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekistonda mehnat resurslaridan samarali foydalanishning yo'llari quyidagilardan iborat:

qonunchilik bazasini mustahkamlash, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish va ularni amaliy hayotga tadbiq etish;

mehnatga haq to'lash tizimini takomillashtirish va uning real miqdorining o'sishiga erishish;

ish bilan bandlikning noan'anaviy shakllari – kasanachilik, uy mehnati, oilaviy biznes, xizmat ko'rsatish va qoramolchilik kabi faoliyat turlari bilan shug'ullanish hamda o'z-o'zini ish bilan ta'minlashni rag'batlantirish;

ishsizlarni ishga joylashtirishda xususiy sektorning ishtirokini kuchaytirish va bu ishda xususiy kadr agentliklari faoliyatini qo'llab-quvvatlash;

mehnat resurslarini hududlar va tarmoqlar bo'yicha qayta taqsimlash hamda ortiqcha ishchi kuchini ish bilan ta'minlashda mehnat migratsiyasiga alohida e'tibor qaratish va h.k.³⁴.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari jadal amalga oshirilayotgan bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashda mehnat resurslarining o'rni va ahamiyati oshib bormoqda. Mamlakatda mehnat resurslaridan samarali foydalanish aholi farovonligini oshirishga va iqtisodiy yuksalishga zamin yaratadi.

³⁴B.Shodiev, Z.Yuldoshev. Aholi turmush darajasini oshirishda mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo'llari. Manbaa. stat.uz.

Zero, jamiyatning eng oliy boyligi boʻlgan xalqda qudratli salohiyat mujassam. Bu salohiyatni yuzaga chiqarish esa jamiyatimizni rivojlantirish va taraqqiy ettirishning juda kuchli omili boʻlib xizmat qiladi.

5.4. Xalqaro mehnat resurslarining oʻziga xos xususiyatlari

Maʼlumki, mehnat migratsiyasi jarayonlari uzoq tarixga ega boʻlib, eramizga qadar ham odamlar oʻzlarini mashgʻul qilish uchun bir davlatdan boshqasiga koʻchib yurgan. Bu borada XIX asrning oʻrtalarida ishsizlik va ogʻir yashash sharoitlari tufayli Evropa mamlakatlaridan katta miqyosdagi migrantlarni daromad topish maqsadida AQShga koʻchib oʻtishlari, ikkinchi jahon urushidan keyin yuqori ish haqi taklif qilgan mamlakatlarga «aqliy salohiyatning oqib ketishi» deya nomlangan yuqori malakali kadrlarning emigratsiyasi, XX asrning ikkinchi yarmiga kelib Evropa mamlakatlari tomon migratsiya jarayonlarining jadallashishi kabi holatlar mehnat migratsiyasining muntazam shakllanib kelayotganligidan dalolat beradi.

Xalqaro mehnat bozorining shakllanishi va rivojlanishi nihoyatda murakkab jarayon boʻlib, unga turli mamlakatlardagi mehnat migrantlari ishtirok etadigan jahon mehnat bozorining alohida segmentlarining yuzaga kelishi asos yaratadi. Xalqaro mehnat bozori bu – zarur ishchi kuchini tanlab olish uchun unga boʻlgan talab va taklifni davlatlararo miqyosda tartibga solish jarayonlarida ishtirok etuvchi hamda mamlakat tashqarisidagi ishchi kuchini sotuvchilari va haridorlari doimiy ravishda faoliyat koʻrsatuvchi xalqaro darajadagi bozordir³⁵.

Mazkur bozordagi jarayonlarni – milliy mehnat bozorlarining ishchi kuchi resurslarini mamlakatlar yoki mintaqalar oʻrtasida koʻchirish vositasida amalga oshiriladigan integratsiyasidir deya taʼriflash mumkin.

Shunday ekan, mamlakatlar oʻrtasidagi mehnat migratsiyasi sohasidagi integratsiya jarayonlarining qay darajada barqaror va muvaffaqiyatli ahamiyat kasb etishi koʻp jihatdan unda ishtirok etuvchi ishchi kuchining soni, sifati va tarkibi kabi xususiyatlarga bogʻliqdir. Shu sababli ham xalqaro mehnat bozorida mehnat resursining sifatiga, uning umumtaʼlim va ixtisoslik boʻyicha tayyorgarligi hamda malakasiga eng yuqori talablar qoʻyiladi³⁶.

³⁵V. V.Tomilov, L.N. Semerkova . Marketing rabochey sili. M. 2004.S. 243.

³⁶V. V.Tomilov, L.N.Smerkova. Marketing rabochey sili. M. 2006. S. 251

Ishga yollash shartlarida zamonaviy ishchining ijodiy yaratish salohiyatidan foydalanish, shu orqali jahondagi umumiy ishlab chiqarishning ilm-fanga asoslanishining umumiy darajasini ko'tarish manfaatlari ko'zda tutiladi. Bugungi kunga kelib, mehnat salohiyati faqatgina jamiyatga tegishli bo'lgan mehnat masalalari yoki jahon xo'jaligi mehnat resurslarining umumiy sonini anglatish bilan chegaralanmaydi. Asosiy mezon bu – eng avvalo, ishchining malakasi va qobiliyati hamda uning mehnatga bo'lgan layoqati bilan aniqlanadigan mehnat sifatidir. Xalqaro ishchi kuchining muhim sifatlari bo'lmish kasbiy-malakaviy tuzilishi haqida so'z ketganda, bir necha imkoniyatlarni hisobga olish zarur. Xalqaro mehnat bozorida ishtirok etayotgan ishchi kuchining sifati milliy mehnat bozorlarida faoliyat ko'rsatayotgan ishchilar karakteristikasida mavjud bo'lmagan xususiyatlarga ega. U o'zida nafaqat milliy xususiyatlarni, balki xalqaro tajribani o'zlashtirishi, dunyoviy muomala madaniyatini anglash xislatlarni ham mujassamlashtirishi lozim bo'ladi. Xalqaro ishchi kuchining o'ziga xos farqli tomoni – uning xalqaro, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tizimga birlashtirilganligi, xalqaro ishchilar mehnatining funktsional xususiyatlari hamda ularning jahon iqtisodiyoti, umuman, insoniyat taraqqiyotining umuminsoniy ijtimoiy vazifalari bilan chambarchas bog'liqligida namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarga kelib, ko'pgina mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'lmagan holda malakali ishchi kuchi taqchilligiga uchramoqda. Bu holat aksariyat sharoitlarda mikroelektronika va umuman, informatsion texnologiyalarning yuqori darajada rivojlanishi hamda aksariyat injener-texnik ishchilarning bilimlariga bo'lgan talabning keskin darajada o'zgarishi bilan izohlanadi. Zarur malakaga ega bo'lgan ishchilar taqchilligi bugungi kunda boshqa mamlakatlardagi mutaxassislarni vaqtinchalik ishga yollash, malakali ishchi kuchining mobilligini faollashtirish, ishga yollash sharoitlarini diversifikatsiyalash hamda ushbu kategoriyadagi ishchilar mehnatini tashkil etish hisobdan qoplanmoqda.

Xalqaro ishchi kuchining asosiy guruhlariga zamonaviy texnika va informatsion texnologiyalar bo'yicha mutaxassislar hamda bozor iqtisodiyoti (marketing, savdo va moliya birjalari, bank va boshqalar) bo'yicha boshqaruvchilar va mutaxassilar kiradi. Bunday mutaxassislarga

ayniqsa, rivojlangan, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik (ITTK) ishlariga katta miqdorda mablag‘ sarflaydigan, ishchilarning ijodiy faoliyat uchun tengi yo‘q – a’lo sharoitlar yarata olgan, xalqaro iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik dasturlarni bajarish uchun foydalaniladigan, ko‘p miqdordagi ilmiy-tadqiqot institutlari va ta’lim muassasalariga ega bo‘lgan mamlakatlarda talab katta. Bu kabi mamlakatlarda ish haqi to‘lovlarining nisbatan qulay sharoitlari yaratilgan, kasbiy va madaniy darajani o‘stirishning imkoniyatlari ta’minlangan, shuningdek, oilalar uchun yuksak madaniy hayot darajasi, bolalar uchun esa ta’lim olish imkoniyatlari yaratilgan bo‘ladi. Ammo bu hol o‘z navbatida, donor mamlakatlardan «aqliy salohiyatning oqib ketish» muammosini keltirib chiqarmoqda. Bu kabi muammoni quyi daromadli mamlakatlarda ko‘p uchratish mumkin. Masalan Gaiti va Yamaykadagi universitetlar bitiruvchilarining har 10 tadan 8 tasi xorijda yashaydi³⁷.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, zamonaviy xalqaro mehnat bozorida yuqori malakali ishchilar bilan bir qatorda, past malakali ishchilarining ham alohida tabaqasi ham shakllanib bormoqda. Ayniqsa, nisbatan boy G‘arbiy Evropa mamlakatlari o‘ziga Afrika, Osiyo, Lotin Amerikasi, MDH mamlakatlarining kambag‘al tabaqasini magnit kabi tortmoqda. Xorijiy ishchi kuchidan foydalanish – G‘arb mamlakatlari iqtisodiyoti rivojlanishining muhim shartlaridan biri bo‘lib, ular o‘zining iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini saqlab turish, tug‘ilishning quyi darajasini qoplash uchun xorijiy ishchilar oqimini qo‘llab-quvvatlaydi. Ammo bu mamlakatlarda xorijiy ishchilar va mahalliy aholi o‘rtasida irqiy va diniy tafovutlar bilan bog‘liq mojarolar tufayli ijtimoiy muhit beqarorligining kuchayishi bilan bog‘liq havotir hukm suradi.

Shuni e’tiborga olish lozimki, xalqaro mehnat bozorida xarakteri jahon xo‘jaligi manfaatlari bilan aniqlanadigan ishchi kuchi oldi- sotdisining almashuvi ro‘y beradi. Bu borada jahon xo‘jaligi manfaatlari xalqaro ishchi kuchini yollashning sharoitlarini, ish haqi miqdorini va mehnat bozorida talab qilinadigan harakterni aniqlab beradi. O‘z navbatida, jahon xo‘jaligining turli xil tuzilmalarida bo‘lgan xalqaro ishchi kuchi yoki mehnat resurslari quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- Qo‘shma korxonalarining ishchilari;

³⁷ Международная миграция и денежное переводи. www.un.org

– TMKlarning asosiy va yordamchi bo‘limlarida band bo‘lgan ishchilar;

– Mintaqaviy iqtisodiy tuzilmalarda band bo‘lgan ishchilar.

Xalqaro ishchilar yuqori, o‘rta, quyi toifalarga hamda idora hizmatchilari (kontora personal, turli hil profil mutaxassislari)ga ham qarab tasniflanadi. Tabiiyki, biz yuqorida ta’kidlagandek, xalqaro ishchi kuchining nisbatan mukammal differentsiatsiyalashda malaka darajasi, jinsi, yoshi va millati kabi xususiyatlar ham e’tiborga olinadi. Biroq har qanday holatda ham xalqaro ishchi kuchining nisbatan yirik va bazaviy segmentlarini ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bularga eng avvalo, mamlakatlararo xo‘jalik tizimlarida doimiy ishga ega bo‘lgan ishchilar, xalqaro mehnat bozorining rezervi sifatida faoliyat ko‘rsatuvchi yoki xalqaro mehnat bozori va turli xil mamlakatlarning milliy ishchi kuchi bozorlarida ish qidirish bilan band bo‘lgan ishchilar kategoriyalari kiradi. Yuqorida ta’kidlangan barcha omillarga ko‘ra shakllanayotgan xalqaro ishchi kuchi bozori aniq segmentlangan harakterga ega. Boshqacha qilib aytganda, ushbu bozor doirasida ishchi kuchi harakatida o‘zining qonuniyatlariga ega bo‘lgan bir qancha xususiy, nisbatan avtonom ishchi kuchi bozorlari shakllanadi. Bu kabi ishchi kuchi segmentatsiyasi shakllangan xalqaro mehnat taqsimotini, shuningdek, ishchi kuchi malakasining va unga bo‘lgan talabning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zida namoyon qiladi. Xalqaro mehnat bozorini segmentlash ushbu bozorda ishtirok etuvchi ishchi kuchi tarkibidagi bir xillikni bekor qiladi. Biroq bu bilan ushbu ishchilarda faqatgina milliy mehnat bozorlaridagina ishtirok etuvchi ishchilardan butunlay farq qiluvchi spetsifik xususiyatlarni shakllanishini bekor qilmaydi. Shuni ta’kidlash joizki, bu kategoriyadagi ishchilarda milliy bog‘lanish hissi sezilarli darajada sustlashadi, ular nisbatan mobil xarakterga hamda ish beruvchining talablariga moslashishda katta qobiliyatga ega bo‘ladilar. Bu kabi qobiliyatga ayniqsa, Osiyo mintaqasi mamlakatlaridan xorijga chiquvchi migrant-ishchilar egadirlar.

Shu o‘rinda, jahon mehnat bozorining shakllanishida alohida mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga jalb qilinganligi ham muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etish lozim. Ma’lumki, mehnat taqsimotining rivojlanishi – ishlab chiqarishning ikkita asosiy omili bo‘lmish mehnat va kapital mobilligining ortishi bilan chambarchas bog‘liq. Aynan, xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarning ma’lum

bir turdagi tovar yoki xizmatlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishini hamda o'z navbatida, aniq bir ijtimoiy-demografik harakteristikadagi ishchilarga bo'lgan talabni aniqlab beradi. Zamonaviy mehnat taqsimotining shakllanishida 3ta asosiy g'oya muhim rol o'ynaydi:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda amaliy jihatdan arzon mehnatning cheksiz rezervuariga ega bo'lish³⁸.

2. Minimal turdagi mamlakatlar bilan alohida operatsiyalarni bajarishga qodirligini izohlovchi ishlab chiqarish jarayonining yuqori fragmentlashuvi.

3. Transport va kommunikatsion tizimlarning rivojlanganligi.

Endilikda zamonaviy hududiy mehnat taqsimoti alohida mamlakatlar o'rtasida emas, balki har birining tarkibida periferiya va markazlar bo'lgan Evropa Ittifoqi, NAFTA (AQSH, Kanada, Meksika), Osiyo Tinch okeani mintaqasi kabi yirik mintaqalar o'rtasida amalga oshirilmoqda. Bunday mehnat taqsimotining harakatlanuvchi kuchi sifatida bozorlarning o'zgarishi va texnologiyalar transferti xizmat qiladi. Ba'zi bir mintaqalar, masalan, Afrika zamonaviy mehnat taqsimotidan butunlay mustasno qilindi. Aksariyat Afrika mamlakatlari asosan, iqtisodiyotning agrar tipini o'zlarida namoyon etsalarda, ular mehnatning sanoat ishlab chiqarishi sektorida qayta taqsimlanishga jalb qilinganlar.

Globalashuv sharoitida xalqaro mehnat bozorining rivojlanishini davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishi bilan izohlashning o'zi ham kifoya emas. Yuqorida ta'kidlanganidek, bunda xalqaro mehnat bozorining rivojlanish dinamikasi jahon iqtisodiyotining qator boshqa subyektlarining, masalan, o'zining investitsion va texnologik siyosati bilan milliy mehnat bozorlarini korrektilashtirishga va rivojlantirishga xizmat qiladigan TMKlarning taraqqiyoti bilan ham izohlanadi.

Bugungi kunda xalqaro mehnat bozorida quyidagi asosiy tendentsiyalar kuzatilmoqda:

- Nolegal (noqonuniy) migratsiya hajmining ortib borishi;
- Sharqiy Evropa va MDH mamlakatlari mehnat migrantlarining ko'payishi tufayli dunyo mehnat bozorining torayib borishi;
- Xalqaro mehnat bozoriga kirish uchun to'siqlar sonining ko'payishi;

³⁸ Ms CallumC/ Globalization, Development and Trends in the New International Division of Labour. Paper Number 19-99. Papers in International Bissness, 2006 P.6.

- Ishchi kuchining sotuvchilari (ya'ni mehnat resurslari) o'rtasidagi raqobatning kuchayishi;
- Migrantlar diskriminatsiyasining davom etishi;
- Majburiy migratsiyaning ortib borishi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro mehnat bozori yuqorida qayd etilgan qator subyektiv va obyektiv omillar ta'sirida, talab va ehtiyojlar hamda ma'lum tartib hamda qonuniyatlar asosida rivojlanib kelmoqda. Dunyo mehnat bozori faqatgina ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi natijasida emas, balki individual, faqatgina o'ziga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy harakterga ega bo'lgan, natijada nafaqat alohida mintaqalarning, balki uning tarkibidagi butun dunyoning iqtisodiy holatiga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lgan alohida milliy mehnat bozorlari hisobidan ham shakllanadi. Biroq xalqaro mehnat bozori va uning bir qismi bo'lmish mintaqaviy mehnat bozoriga milliy mehnat bozorlarining mexanik birlashishi sifatida qarashning o'zi etarli emas. Biz xalqaro mehnat bozoriga xorijiy ishchi kuchining sotuvchilari va haridorlari sifatli mehnat resurslari uchun raqobatlashadigan milliy miqyosdan yuqori bo'lgan tuzilma sifatida qarashni maqsadga muvofiq deb topdik. Ammo boshqa tomondan esa, xalqaro mehnat bozori kapital mobilligining ortishi va yangi texnologiyalarnin paydo bo'lishi hisobidan ham shakllanishi mumkinligini ham alohida qayd etish joizdir. Bu holda xalqaro mehnat bozori tarkibiga jahon bozoriga chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan TMK yoki boshqa subyektlarning ishchilari yoki davlat chegaralari orqali erkin harakatlanuvchi xalqaro mehnat migrantlari kiradi. Aynan shu bilan xalqaro mehnat bozorining asl qiyofasi namoyon bo'ladi.

5.5. Mintaqa iqtisodiyotida mehnat resurslari mobilligi

2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish asnosi mehnat bozorida ham katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ular turli sohalarni jadal rivojlantirishdan tashqari, yangi ish o'rinlari ochib, aholi bandligini ta'minlashda, xalqimiz turmushini yanada farovonlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ammo barchamizga ayon bitta jiddiy muammoni ham ro'y-rost tan olishimiz kerak: iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi o'zgarishi bir qancha tarmoqlarda xodimlar ishsiz qolishi bilan birga kechmoqda. O'z navbatida,

mehnatga layoqatli aholi sonining tabiiy o'sishi ham yuqori darajaga ko'tarilmoqda. Oqibatda aholining ishga joylashish ehtiyoji bilan iqtisodiyotning mehnat resurslariga bo'lgan talabi, shuningdek, xodimlarning professional tarkibi bilan taklif etilayotgan ishning xususiyati o'rtasida nomuvofiqliklar yuzaga kelmoqda.

Institutsional nuqtai nazardan yondashganda, mehnat bozoridagi talab va taklifning nomutanosibligi muammosini ijtimoiy nazorat tizimini o'rnatish orqali hal etish mumkin. Davlat esa mehnat bozoridagi rejali siyosatini shu bozorda amal qiladigan institutlar yordamida amalga oshirishi zarur. Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, eng muhim ijtimoiy muammolar bevosita mehnat bozorida yyechim topadi. Inchunin, davlat mazkur jarayonda ishtirok etishi shart. Aks holda, ko'plab odamlar ishdan va tirikchilik uchun zarur ne'matlardan mahrum bo'lishadi. Davlat esa ish bilan bandlik darajasi yuqori bo'lishidan manfaatdor. Chunki u byudjetning daromad qismi va mamlakat boyligi ko'payishini ta'minlaydi.

Shaxs erkin bo'ladigan va kasb malakasini oshirish imkoniyatini qo'lga kiritadigan izchil tartib o'rnatish uchun ijtimoiy-iqtisodiy siyosat quyidagi maqsadlarga yo'naltirilishi zarur:

- kasbni o'zgartirish, qobiliyatga yarasha kasb tanlash, buning uchun tegishli o'quvlar mavjudligi imkoniyatini yaratish;

- faol mehnat jarayonini tashkillashtirish, qayta tayyorlash va malaka oshirish, xizmat vazifasida ko'tarilish uchun teng shart-sharotlar muhayyo etish;

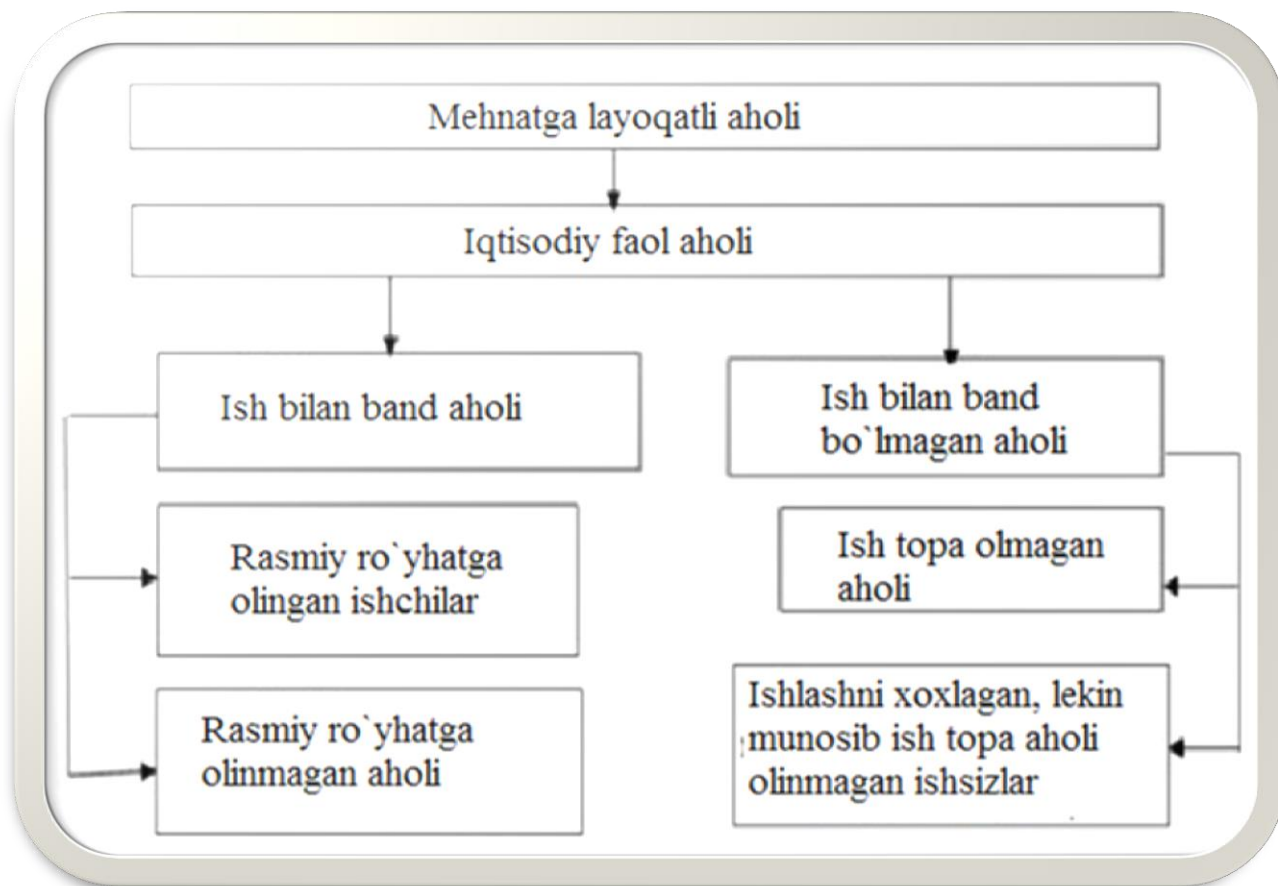
- mehnatni rag'batlantirishning turli shakl va vositalarini keng joriy etish, ishlab topilgan daromad o'z egasi va uning oilasidagilar munosib hayot kechirishini ta'minlaydigan miqdorda bo'lishiga erishish;

- xodimlar va ish beruvchilar o'rtasidagi mehnat munosabatlarini, ayniqsa, xususiy sektordagi ish sharoitlarini huquqiy jihatdan tartibga solish, bu sohadagi qonunchilikni takomillashtirish.

Milliy iqtisodiyotimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichi barcha sohalar innovatsion tendentsiyalar ta'siri ostida barqaror rivojlanayotgani bilan ajralib turibdi. Bu jarayon istiqbolda mamlakat mehnat resurslarini ichki va tashqi omillarning o'zgaruvchan shartlariga binoan prognoz qilish hamda ularning bugungi innovatsion holatiga moslashuvini ta'minlashga, yangi raqobatbardosh ustunliklarni joriy etish va takomillashtirishga yordam beradi.

Albatta, iqtisodiyotdagi innovatsion tendentsiyalar jahonda ham, ichki mehnat bozorida ham mavjud mehnat resurslarining raqobatbardoshlik jihatidan afzalliklarining asosiy manbai bo‘lib qolmoqda.

Hozirgi strategik rivojlanish davrida mehnat resurslarining mobilligi mehnat bozorida alohida o‘rin tutmoqda. Mehnat resurslari mobilligi deganda, mehnat resurslarining bir mintaqa yoki hududdan boshqasiga o‘tishi, bir mehnat faoliyati turini boshqasiga almashtirishga tayyorligi darajasini tushunamiz. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, mehnat resurslarining mobilligi turlari hududlar, kasb-malaka hamda davomiyligi bo‘yicha tasniflanadi (*5.5-chizma*).

5.5-chizma. Ish kuchi mobilligining turlari.

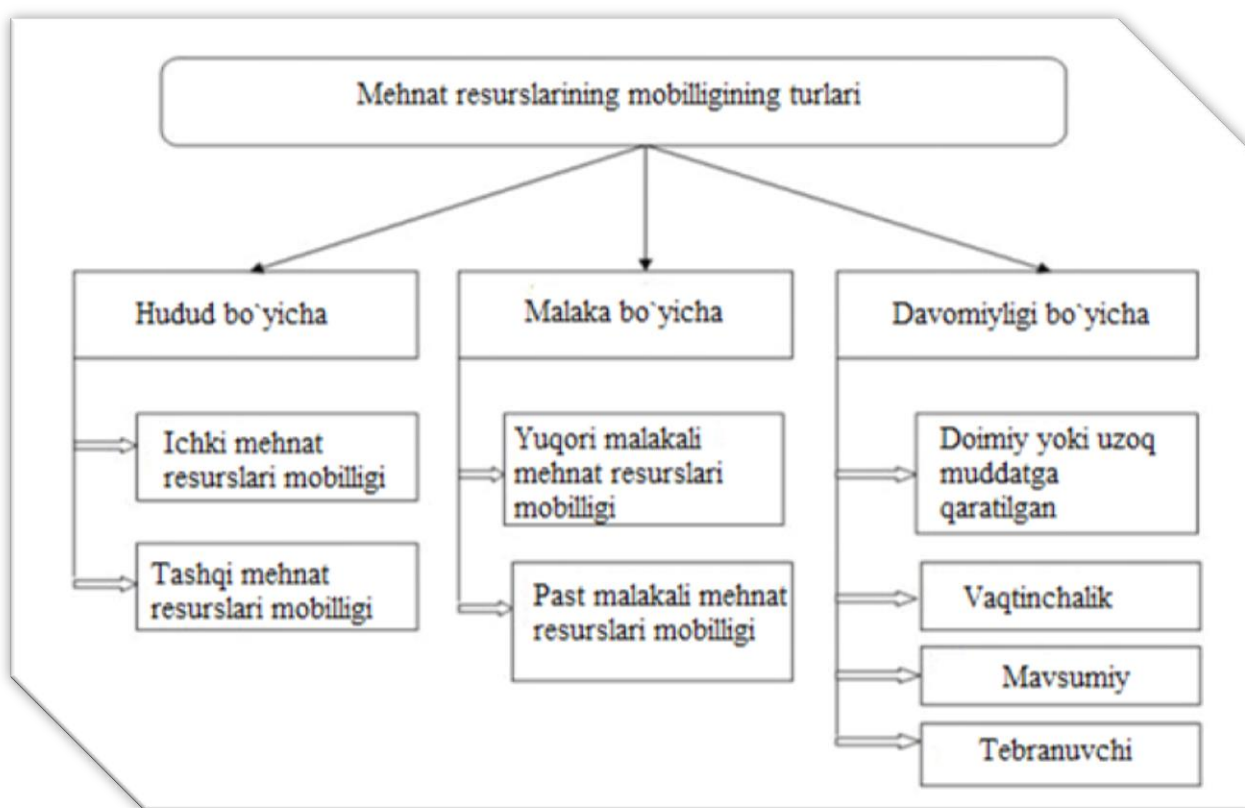
Shuningdek, bu mobillik mehnat bozorida asosiy rol o‘ynovchi omillar sirasiga kiradi. Har qanday bozorning bosh maqsadi almashinuv bo‘lgani uchun jamiyat mehnat resurslarining ish beruvchilar o‘rtasida maksimal darajada mobil bo‘lishidan manfaatdordir. Chunki aynan mana shu tarzda ish beruvchi ham, mehnat resursi ham ayirboshlashdan maksimum darajada naf ko‘radi. Mehnat resurslarining past ish haqi to‘laydigan korxonalar, tashkilot va firmalardan yuqori ish haqi to‘laydigan korxonalar, tashkilot va firmalarga mobilligi – muvozanat narxidan kam ish haqi to‘layotgan

korxonalar, tashkilot va firmalarning ish haqini oshirishga majbur qiladigan asosiy omildir.

Shu bilan birga, mobillik qo'shimcha xarajatlar va ortiqcha tashvishlarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, mehnat resurslari boshqa ishlar haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun vaqt sarflashlari kerak. Boz ustiga, aksariyat hollarda ular yangi ishga ariza topshirishlaridan oldin eski ishlaridan bo'shashlari lozim bo'ladi. Eski ish joyini tark etish esa undagi hamkasblar, do'stlar va o'ziga xos muhit bilan xayrlashishni, qolaversa, kelajakda olinishi mumkin bo'lgan kafolat va bonuslardan voz kechishni anglatadi.

Hozir o'lkamizda bandlikni oshirish uchun yangi ish o'rinlarini asosan ijtimoiy jabha va bozor infratuzilmasida yaratish maqsadga muvofiqdir. Negaki, bu soha barcha iqtisodiy tarmoqlarga bog'liq. Binobarin, uning rivojlanishi boshqa tarmoqlar ravnaqi uchun lokomotiv vazifasini o'taydi.

Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi tarkibida ish bilan band bo'lganlarning o'ziga xos o'rni bor (**5.6-chizma**). Iqtisodiy faol aholi, o'z navbatida, ish bilan band aholini va ishsizlarni qamrab oladi. Demak, ishsizlar soni kamayishi ish bilan band aholi ko'payishiga olib keladi

5.6-chizma. Mehnatga layoqatli aholi tarkibida ish bilan band aholining o'rni.

Tadqiqotlarning aniq ijtimoiy-iqtisodiy va sotsiologik maqsadlaridan kelib chiqib, mehnat bilan bandlikni ishchilarning malakaviy, kasbiy, milliy yoki boshqa tarkiblari bo'yicha tahlil qilish mumkin.

Bizningcha, hozir ish bilan band aholi tarkibini mulk shakli; demografik belgilar; tarmoqlar; kasblar guruhlari; malaka darajalari; hududlar; jinsiy tarkib bo'yicha tasniflash o'rinlidir.

Milliy iqtisodiyot rivojiga ish bilan bandlikning tarmoq tarkibi eng ko'p ta'sir ko'rsatadi. Uning shakllanishi muayyan mamlakat ravnaqida aniq bir tarmoqning o'rni va joylashuviga bog'liq bo'ladi. Yurtimiz hududlarining iqtisodiy tarmoqlar ixtisoslashuvi tabiiy-iqlim xususiyatlari, har bir hududda tarmoq ishlab chiqarishi tarkibining joylashuvi, ishchi kuchlarining sifati bilan farqlanadi. Shuningdek, xalqaro mehnat taqsimoti ham ish bilan bandlikning tarmoq tarkibiga u yoki bu darajada ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sir milliy mehnat bozorining xalqaro mehnat bozoriga qanchalik faol integratsiyalashuvini ko'rsatadi.

Milliy iqtisodiyot va ish bilan bandlik tarkibining shakllanishi nuqtai nazaridan qaraganda, har qanday mamlakat uchun tabiiy-iqlim sharoitlaridagi hududiy farqlar ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ular iqtisodiy o'sish darajasi bilan bir qatorda, hududlarning iqtisodiy istiqbollari belgilab beradi. Natijada hududlar doirasida ishlab chiqarish va agrar ixtisoslashuv qaror topadi.

Tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashuv, aholining turmush darajasidagi va migratsion harakatchanligidagi farqlar ta'sirida mehnat bilan band bo'lganlar mamlakatning iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlanayotgan hududlarda ko'proq to'planadi. Ularning demografik belgilari jinsi, yoshi, oilaviy ahvoli, millati va hokazolar bilan tavsiflanadi. Bu belgilar inson umri davomida o'zgarib boradi. Shu bois ish bilan mashg'ul aholi tarkibi odamlarning yoshi, jinsiy tarkibi, oilaviy ahvoli kabi xususiyatlar orqali mujassamlashadi. Unga aholi sonining tabiiy o'sishi ham ta'sir qiladi. Bu o'sishning yuqori sur'atlari qulay demografik vaziyat sifatida baholanadi. Natijada mamlakat mehnat bozorida yoshlarni ish bilan ta'minlash muammolari paydo bo'ladi. Bu holat O'zbekiston uchun alohida o'rin tutadi.

Ish bilan bandlik tarkibi keng ma'noda mamlakatning iqtisodiy o'sishi darajasining obyektiv indikatori Pirovardida milliy mehnat bozorining rivojlanish darajasi, ijtimoiy mehnat munosabatlari sohasida salbiy jarayonlar mavjudligi haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Ma'lumki, davlatning aholini ish bilan ta'minlash siyosati bandlikning to'liq darajasiga erishish maqsadini belgilaydi. Uning ro'yobga chiqishi esa iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar nechog'li samarali amalga oshishiga bog'liq. Shuni nazarda tutib, aytish joizki, ish bilan bandlik qayta tuzilishi ta'minlanishida davlatning o'rni beqiyos. Chunki u, birinchidan, mulk shakli o'zgarishining islohotchisi sanaladi, ikkinchidan, makro va mikroiqtisodiy siyosatni amalga oshirib, tarmoqlar rivojiga ta'sir o'tkazadi, uchinchidan, institutsional shart-sharoitlarni dastlab u yaratadi. Demak, aholining ish bilan bandligi qayta tuzilishini boshqarish davlat tomonidan ish bilan band aholi tarkibi samarali o'zgarishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuasi, aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha muntazam olib boriladigan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Endi yetakchi mamlakatlarda ish bilan bandlikning o'zgarib borayotgan kasbiy-malakaviy tarkibi shakllanishini tahlil qilaylik. Undan oldin uchta narsani eslatish joiz. Birinchisi – tarixiy jarayonda «ishchi kuchi malakasi» iborasi «ishchi kuchi miqdori» tushunchasidan zarurroq bo'la boshladi. Ikkinchisi – hozir iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda ish bilan bandlik sohasida o'ziga xos kasbiy-malakaviy tarkib vujudga keldi. Uchinchisi – ishchi kuchining malakasi oshishi band bo'lgan ishchi kuchi miqdori qisqarishiga, demakki, tarkibiy o'zgarishlarga olib keladi.

Endilikda boshqaruvchi, mahoratli kasb egalari va texnik mutaxassisliklar deyarli barcha mamlakatlarda ommaviylashmoqda. XX asr oxiridan boshlab asosiy e'tibor ishlab chiqarishni «strategik» boshqarish (yangi texnologiyalarni avtomatlashtirish tizimi), tashkiliy strukturalarni qayta qurish, tadbirkorlik, inson resurslarini boshqarish va kooperativ shakllantirish muammolariga qaratildi. Shuningdek, u yoki bu kasblarning nufuzliligi va talabgorligini baholashda ham ma'lum mamlakatlararo xususiyatlar mavjud (*5.3-jadval*).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, AQShda ko'proq haq to'lanadigan kasblar u yoki bu holda inson salohiyatini shakllantirishga bog'liq. Head Hunter agentligi ma'lumotlariga ko'ra, xalqaro mehnat bozorida so'nggi o'n yilda muhandislar, kompyuter ta'minoti ishlab chiquvchilar, axborot texnologiyalari, nanotexnologiyalar, elektronika va biotexnologiyalar, xizmatlar, logistika, ekologiya, tibbiyot, kimyo sohasiga bog'liq mutaxassislar yuqori daromadga talabgor bo'ladilar. Demak, yangi kasb sohiblari ilmtalab sohalar keng rivojlanishi natijasida daromad darajasi

yuqori bo'lishiga erishadilar. Buning uchun esa ta'lim sohasini tubdan qayta tashkillashtirish, yoshlar kasb-hunarli bo'lishlari uchun institutsional shart-sharoitlarni kengaytirish talab qilinadi.

5.3-jadval. AQShda eng nufuzli va eng ko'p haq to'lanadigan kasblarning qiyosiy tahlili³⁹

Eng nufuzli kasblar	
1. O't o'chiruvchilar (57 foiz)	7. Fermerlar (41 foiz)
2. Olimlar (56 foiz)	8. Ruhoniylar (40 foiz)
3. Shifokorlar (53 foiz)	9. Injenerlar (40 foiz)
4. Tibbiyot hamshiralari va o'qituvchilar (52 foiz)	10. Kongressmenlar (28 foiz)
5. Harbiylar va politsiyachilar 46 %	11. Jurnalistlar (18 foiz)
6. Bankirlar (47 foiz)	12. Aktyorlar (15 foiz) Kamroq obro'ga ega kasblarga rielterlik, broker va boshqalar kiradi (6 foiz)
Eng ko'p haq to'lanadigan kasblar	
1. Vrach-anesteziologlar (yiliga 193 ming dollar)	5. Bola tug'ilishi bilan bog'liq vrachlar (yiliga 195,3 ming dollar)
2. Xirurglar (yiliga 191,4 ming dollar)	6. Top-menejer (yiliga 151,4 ming dollar)
3. Ortodontologlar (yiliga 185,3 ming dollar)	7. Pilot (yiliga 148,6 ming dollar)
4. Stomatologlar (yiliga 189,3 ming dollar)	Yigirmatalik sanoatdagi injener-menejerlar va advokatlar bilan tugaydi. 25-o'rinda yiliga 106,2 ming dollar haq oluvchi moliyaviy menejerlar turadi

Manba: Head Hunter ma'lumotlari asosida N.Zokirova tomonidan tuzilgan..

Ishlab chiqarish tarkibini tubdan modernizatsiyalash orqali ish bilan band bo'lganlar uchun ta'lim tizimini rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'lishi zarur:

1. Bilim berishning ilg'or chet el tajribasidan foydalanishni rag'batlantirish asosida ta'lim sohasiga kiritilgan zamonaviy uslub va shakllarni qo'llab-quvvatlash, bunda davlat – universitetlar – ishlab chiqarish tuzilmalari hamkorligini kuchaytirish lozim.

³⁹ Head Hunter ma'lumotlari asosida N.Zokirova tomonidan tuzilgan. Milliy iqtisodiyotda mehnat resurslari mobilligi. biznes-daily.uz . 30.11.2018 | Nomer: №11(131)-2018

2. Kadrlarni o‘qitish, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni amalga oshiruvchi nodavlat o‘quv muassasalariga tanlov asosida davlat grantlari ajratish.

3. Iqtisodiyot tarmoqlarida qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimini keng joriy etish, kadrlarni mustaqil o‘qitish imkoniyatlarini kengaytirish.

4. Akademik va ta’lim muassasalariga yuqori sifatli uslubiy materiallardan foydalanishda, o‘qitishning yangi usullari va amaliyotlarini joriy etishda ko‘maklashish.

Aholining ish bilan bandligining sifat jihatidan samaradorligini oshirish qator muammolarni hal etishni taqozo qiladi. Bizningcha, ular quyidagilardan iborat:

Malakali kadrlar taqchilligi.

Tarkibiy ishsizlik.

3. Iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur malakali kadrlar tarkibi hamda kasbga tayyorlash va yo‘naltirish bo‘yicha o‘quv yurtlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik.

4. Ishsizlikning davomiyligi yuqori ekanligi. Bu ko‘rsatkich ishsizlik muddatini o‘rtacha 6-7 oygacha cho‘zmoqda.

5. Kadrlar qo‘nimsizligi yuqori darajada ekanligi.

6. Ish izlovchi fuqarolar uchun bo‘sh ish o‘rinlariga tanlovlar o‘tkazish haqida axborotlar olish qiyinligi, ish beruvchilarning bo‘sh ish o‘rinlari haqidagi axborotlarni sir tutishlari.

7. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda rivojlantirish doirasidagi muammolar.

Aytilgan muammolarni hal etish uchun quyidagi choralarni qo‘llash ayni muddao bo‘ladi:

– qishloqda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ishlab chiqarish infratuzilmasini ustuvor darajada rivojlantirish. Bunda asosiy e‘tibor melioratsiya, gidrotexnika, elektr energiyasi inshootlari va tarmoqlarini rivojlantirishga, yerlarni sug‘orishga, eroziyaga qarshi tadbirlarni amalga oshirishga, ko‘p yillik ko‘chatlar ekishga, qayta ishlovchi sanoat korxonalarini qurish va texnik qayta jihozlashga qaratilishi kerak. Muhandislik va ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlari, vodoprovod, kanalizatsiya tizimi va inshootlari, gaz va elektr ta‘minoti tarmoqlari, yo‘llar, telekommunikatsiya tizimlari diqqat markazida bo‘lishi shart;

– qishloqda bozor infratuzilmasini tashkil qilish va jadal yaratish jarayonlarini boshqarish, uni jahon iqtisodiyoti talablariga moslashtirish

maqsadida viloyatning barcha shahar-tumanlarida bozor qayta o'zgartirishlarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlashni ta'minlashga, uni rivojlantirishning samarali tizimini shakllantirishga mo'ljallangan tadbirkorlik departamentlari faoliyati takomillashtirilishi kerak.

– davlat migratsiya jarayonlarini qishloq foydasiga o'zgartirishi uchun demografik siyosat o'tkazilishi, oilalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, aholini ish bilan ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish darkor. Bu boradagi ezgu sa'y-harakatlar qishloq xo'jaligidagi ish bilan bandlik hajmiga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Aholining qishloqda o'rnashib qolishini rag'batlantirish, uni kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikka jalb qilish maqsadida ushbu hududlarda shaharga nisbatan (aholi jon boshi hisobiga) turarjoylarni, ta'lim, madaniyat va sport, sog'liqni saqlash muassasalarini, gaz, suv va elektr ta'minoti, telefonlashtirish, aloqa, kommunal obyektlarni qurishda, radio-televidenie xizmatlaridan foydalanishda afzalliklar yaratishni nazarda tutish zarur.

Ilmiy-texnik va ishlab chiqarish bazasini mustahkamlash, standartlar va mahsulotlar sifati sohasidagi tartibga solishlar yo'li bilan kichik biznes subyektlari va xususiy korxonalar ishlab chiqaradigan tovarlar raqobatbardoshligini oshiruvchi chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish lozim. Shuningdek, ularni texnik jihatdan jadal qayta jihozlashni rag'batlantirish, texnologik inkubatorlar, qayta ishlovchi va mahsulotning yangi turlarini tayyorlovchi korxonalarining namunaviy loyihalarini yaratish, amaliyotga keng joriy qilish va yangi texnologiyalar sharoitlarida yo'nalish bo'yicha o'qitishni yo'lga qo'yish, keyinchalik kichik biznes sohiblari va xususiy tadbirkorlarga sotish uchun tamoman yangi mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi litsenziyalarini sotib olishni amalga oshirish joiz.

Mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar

1. O'zbekiston geografik jihatdan Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 448,97 kv.km.ni tashkil etadi. Hozir respublikamiz aholisi soni 2019 yil 1 aprel holatiga 33 mln 375,8 ming kishini tashkil etib, 2019 yil boshidan 120,3 ming kishiga yoki 0,4 foizga o'sdi.

Aholi zichligi bo'yicha tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekiston bo'yicha 1 kv kmga 74,1 kishi, aholining eng zich joylashuvi Andijon (1

kv kmga 713,2 kishi), Farg‘ona (544,8 kishi), Namangan (370 kishi) viloyatlariga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, aksincha holat Navoiy viloyati (8,8 kishi) va Qoraqalpog‘iston Respublikasiga (11,2 kishi) to‘g‘ri kelmoqda.

2. Mehnat bozori – bozor iqtisodiyoti tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, unda boshqa bozorlar: xomashyo, materiallar, qimmatli qog‘ozlar va boshqalar bilan birga faoliyat ko‘rsatadi.

Umuman, mehnat bozori deganda, bozor iqtisodiyotining umumiy kichik tizimi tushunilib, unda, bir tomondan – ish beruvchilar (ishlab chiqarish vositalarining egalari), ikkinchi tomondan – yollanma ishchilar o‘zaro aloqada bo‘ladi. Bu o‘zaro munosabatlar natijasida ishchi kuchi taklifi va unga talabning hajmi, tuzilmasi va nisbati shakllanadi.

Mehnat bozorining tarkibiy qismlariga mehnatga talab, mehnat taklifi, ishchi kuchi narxi, ishchi kuchi qiymati va raqobat kiradi.

3. Respublikamizda bozor munosabatlarini samarali tadbiq etish, aholini ish bilan ta‘minlash va bu orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish, eng avvalo, mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanishga bog‘liq. Mehnat resurslari esa bugungi iqtisodiyotni liberallashtirish jarayonlarida muhim salmoqqa ega bo‘lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi ahamiyatini mikro, mezo va makro darajalarda ko‘rish mumkin.

4. Xalqaro mehnat bozorining shakllanishi va rivojlanishi nihoyatda murakkab jarayon bo‘lib, unga turli mamlakatlardagi mehnat migrantlari ishtirok etadigan jahon mehnat bozorining alohida segmentlarining yuzaga kelishi asos yaratadi. Xalqaro mehnat bozori bu – zarur ishchi kuchini tanlab olish uchun unga bo‘lgan talab va taklifni davlatlararo miqyosda tartibga solish jarayonlarida ishtirok etuvchi hamda mamlakat tashqarisidagi ishchi kuchini sotuvchilari va haridorlari doimiy ravishda faoliyat ko‘rsatuvchi xalqaro darajadagi bozordir.

5. Hozirgi strategik rivojlanish davrida mehnat resurslarining mobilligi mehnat bozorida alohida o‘rin tutmoqda. *Mehnat resurslari mobilligi* deganda, mehnat resurslarining bir mintaqa yoki hududdan boshqasiga o‘tishi, bir mehnat faoliyati turini boshqasiga almashtirishga tayyorligi darajasini tushunamiz. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, mehnat resurslarining mobilligi turlari *hududlar, kasb-malaka hamda davomiyligi bo‘yicha* tasniflanadi

6. Ma‘lumki, davlatning aholini ish bilan ta‘minlash siyosati bandlikning to‘liq darajasiga erishish maqsadini belgilaydi. Uning ro‘yobga

chiqishi esa iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar nechog'li samarali amalga oshishiga bog'liq. Shuni nazarda tutib, aytish joizki, ish bilan bandlik qayta tuzilishi ta'minlanishida davlatning o'rni beqiyos. Chunki u, birinchidan, mulk shakli o'zgarishining islohotchisi sanaladi, ikkinchidan, makro va mikroiqtisodiy siyosatni amalga oshirib, tarmoqlar rivojiga ta'sir o'tkazadi, uchinchidan, institutsional shart-sharoitlarni dastlab u yaratadi. Demak, aholining ish bilan bandligi qayta tuzilishini boshqarish davlat tomonidan ish bilan band aholi tarkibi samarali o'zgarishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuasi, aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha muntazam olib boriladigan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda aholining tabiiy o'sishi va aholi zichligini o'sib borish tendentsiyalariga baho bering?
2. O'zbekistonda aholining yosh tarkibi bo'yicha hozirgi holatiga iqtisodiy baho bering?
3. Aholining keksayish jarayoni mamlakatlar milliy iqtisodiyotining rivojlanishiga o'zining qanday salbiy ta'sirlarini ko'rsatadi?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorining ijobiy taraflari nimalarda ko'rinadi?
5. To'liq bandlikni ta'minlashga qaratilgan aktiv siyosat olib borishda rivojlangan mamlakatlarning mehnat bozoridagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari tadbirlariga nimalar kiradi?
6. Ish bilan bandlik sifatiga yondashuvlardagi ko'rsatkichlar tizimi nimalardan iborat?
7. Ijtimoiy faol aholi kimlar?
8. Norasmiy sektordagi bandlik deganda nimani tushunasiz?
9. Mehnat resurslarini mikro, mezo va makro darajalarda ahamiyatini tushuntirib bering?
10. «Mehnat resurslari» va «ishchi kuchi» tushunchalariga ta'rif bering?
11. Mehnat resurslari balansi deganda nimani tushunasiz?
Mehnat resurslaridan foydalanishga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
12. O'zbekistonda mehnat resurslaridan samarali foydalanishning yo'llari nimalardan iborat deb hisoblaysiz?
13. Mehnat migratsiyasi jarayonlari qanday kechishi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimada?

14. Xalqaro mehnat bozori shakllanishi va rivojlanishini tushuntirib bering?

15. Zamonaviy mehnat taqsimotining shakllanishidagi asosiy g'oyalar va ularning mohiyati nimalarda aks etadi?

16. Mehnat resurslari mobilligi deganda nimani tushunasiz va erishish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish zarur?

6-MAVZU. MINTAQADA SANOAT TARMOG‘INI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIY JIHALARI

Reja:

6.1. Mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida sanoatning o‘rni

6.2. Mintaqada sanoat ishlab chiqarishning ijtimoiy ixtisoslashuvi

6.3. Strategik ahamiyatga sanoat tarmoqlarini mintaqa iqtisodiyotdagi roli. Sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning shart-sharoitlari.

Tayanch tushuncha va iboralar: Sanoat, sanoat tarmog‘i, innovatsiyalar, mehnat unumdorligi, diversifikatsiya, ijtimoiy mehnat taqsimoti, konsentratsiyalashtirish, mahalliyashtirish, sanoat koperatsiyasi, kombinatsiyalashtirish, mujassamlashtirish, ixtisoslashtirish, kooperativlashtirish, tog‘-kon sanoati, kimyo sanoati, **energetika**, modernizatsiya, neft-gaz sanoati, oziq-ovqat sanoati.

6.1. Mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida sanoatning o‘rni

Sanoat har qanday mamlakatda iqtisodiy taraqqiyot va barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Uning ahamiyati nafaqat qishloq xo‘jaligi, transport, qurilish, savdo va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan ta‘minlashda namoyon bo‘ladi, balki u innovatsiya jarayonlarini jadallashtirish, fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, shuningdek, fan, ishlab chiqarish hamda ta‘lim integratsiyasini ta‘minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev rahbarligida ishlab chiqilgan 2017-2021-yillarda O‘zbekistonni yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasida «yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish»⁴⁰ masalasiga alohida o‘rin berilgan.

⁴⁰ 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi. <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2>

Sanoat – bu har bir mamlakat iqtisodiyotining asosiy qismi hisoblanadi. «Brokgauz va Efronning ensiklopedik lug‘aviy manosidan» kelib chiqadigan bo‘lsak »sanoat» tushunchasi kengroq ma’noda «insonning hunarmandchilikka yo‘naltirilgan, moddiy buyumlarni yaratish, o‘zgartirish yoki ko‘chirishga qaratilgan xo‘jalik faoliyati»ni, tor ma’noda esa «biron bir xom ashyoni iste’mol uchun yaroqli narsaga qayta ishlashni, aylantirishni» anglatadi.

Sanoatning jamiyat ishlab chiqarishda mustaqil soha sifatida paydo bo‘lishi, tarixiy jihatdan qishloq xo‘jaligidan hunarmandchilikni ajralib chiqish jarayoni bilan bog‘liq. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi sanoatning jadal o‘shishiga va sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tubdan o‘zgarishiga, oddiy kooperatsiyaning manufakturaga, keyin esa yirik mashina industriyasiga – fabrikalarga aylanishiga olib keldi.

Iqtisodiyot uchun rivojlangan sanoat tarmog‘i katta ahamiyatga ega. Sanoat ishlab chiqarishining o‘shish sur‘atlari qanchalik ko‘p bo‘lsa, iqtisodiyotda o‘shish shunchalik yuqori bo‘ladi, mamlakat xilma xil va murakkab sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga qodir bo‘lsa, uning farovonlik darajasi va mamlakat iqtisodiyotining istiqboldagi rivojlanishi shunchalik yuqori bo‘ladi. Agarda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmog‘i innovatsiyalarning joriy etilishini, mehnat unumdorligi va diversifikatsiyalangan eksportni oshishini ta’minlab bersa, rivojlanayotgan mamlakatlarda - turmush darajasining oshishiga yo‘l ochib berilishini ta’minlaydi.

Zamonaviy sanoat tarmog‘i yuqori ixtisoslanganlik darajasi bilan ajralib turadi. Mehnatning ijtimoiy chuqur taqsimlanishi natijasida sanoatning tarkibiy qismini tashkil etuvchi ko‘plab sohalari paydo bo‘ladi.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha sanoat tarmog‘i quyidagi turlarga bo‘linadi:

- tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash;
- qayta ishlash sanoati (ishlab chiqaradigan sanoat);
- elektr, gaz, bug‘ bilan ta’minlash va havoni konditsiyalash;
- suv bilan ta’minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilish.

Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoati ko‘mir, lignit, neft, tabiiy gaz, metall rudalarini qazib olish va tog‘-kon sanoatining boshqa turlari bilan shug‘ullanadigan korxonalar faoliyatini o‘z ichiga oladi.

Qayta ishlash sanoatiga oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki, to'qimachilik, rezina va plastmassa mahsulotlari, kiyim-kechak, charm va kimyoviy mahsulotlar, asosiy farmatsevtika mahsulotlari va dori darmonlar, koks va neftni qayta ishlash mahsulotlari, yog'och va po'kak buyumlar, pohl va to'qish uchun materiallar, qog'oz va qog'oz mahsulotlari, mebel, boshqa noruda mineral mahsulotlar, mashina va uskunalarni ishlab chiqarish, ta'mirlash va o'rnatish, avtotransport vositalari, treylerlar, yarim pritseplar va boshqa tayyor metall buyumlar, yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish, qora va rangli metallar va ulardan buyumlar ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalar kiritiladi.

Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash korxonalari elektr energiya, bug', gazsimon yoqilg'ini ishlab chiqarish, yetkazib berish, tarqatishni ta'minlaydi.

Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish korxonalari suvni qayta ishlash (tozalash), suv bilan ta'minlash, oqova suvlarini tozalash, transportirovka qilish va tozalash, chiqindi tashlaydigan o'ralarni tozalash va ishlov berish, chiqindilarni yig'ish, tozalash va utilizatsiya qilish, rekultivatsiya qilish xizmatlarini ko'rsatish bilan shug'ullanadilar.

Dunyoda qayta ishlash sanoati mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun muhim va ahamiyatga ega tarmoq sifatida qaraladi. Sanoatning kuchli qayta ishlash sektori mamlakatning texnologik qudratini ifodalaydi. Uning kamayishi yoki qisqarishi iqtisodiyotning pasayishi belgisi sifatida qaraladi. Bu esa, o'z navbatida qayta ishlash sanoatining muhim tarmoq ekanligini va ahamiyatliligini ifodalaydi.

Qayta ishlash sanoatining ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'lishi, Germaniyada XVI asr o'rtalariga to'g'ri keladi, ya'ni nemislarning iqtisodiy fikrlashi faol rivojlanib borishi bilan sodir bo'ladi. Uning negizida, millatning intellektual rivojlanishi muhimligi to'g'risida gapirgan F.L. Zekendorf ta'limoti yotadi. Uning fikricha, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini faqatgina odamlarning intellektual rivojlantirish evaziga ta'minlash mumkin, shuning uchun hukumat nafaqat ularni boshqarishi lozim, balki intellektual salohiyatini rivojlantirishi zarur.

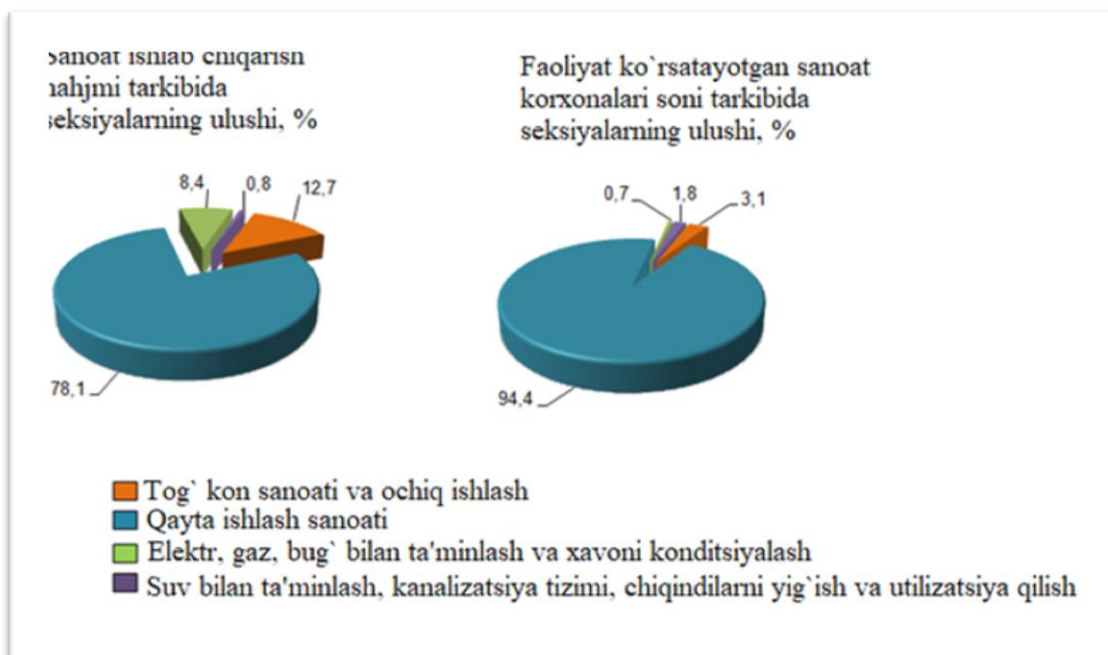
Shu bilan birga, 1581 yilda J. Keyls inglizlarning XVI asrdagi iqtisodiy siyosatini tanqid qilib, «o'z xom-ashyomizni begonalarga qayta ishlash uchun yuborib, undan tayyorlangan mahsulotni begonalardan qaytib sotib

olishga yo‘l qo‘yish»ga katta aqil kerak emasligi to‘g‘risida yozgan (E.S.Reynertning «Qanday boy davlatlar boy bo‘lgan va kambag‘al mamlakatlar kambag‘aligicha qolmoqda»dan tekst parchasi, M., 2011 yil). Undan keyin ingliz iqtisodchisi J.Keri umuman mamlakatdan xom-ashyo tovarlarini eksport qilishga o‘lim jazosini joriy etilishini taklif qilgan.

A.Smitdan oldin ijod qilgan aksariyat iqtisodchilar mamlakatning iqtisodiy siyosati, xom-ashyo sanoatiga emas, birinchi navbatda qayta ishlash sanoatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi zarurligini ishontirishga yo‘naltirilgan. Ularning fikricha faqatgina qayta ishlash sanoatining rivojlanishi dolzarb muammolarning yyechimi hisoblanadi, misol uchun aholi bandligining oshishi, foyda va ish xaqining ko‘payishi, soliq solinadigan bazaning oshib ketishi va pul muomalasining yaxshilanishi kabi masalalarni ko‘rsatish mumkin.

Bugungi kunda respublikada 49 mingdan ziyod sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lib, ulardan tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashda – 3,1 %, qayta ishlash sanoatida – 94,4 %, elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalashda – 0,7 %, suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilishda – 1,8% korxonalaridir.

Shu bilan birga, 2017 yil yanvar-dekabr oylari holatiga sanoat ishlab chiqarish hajmi tarkibi boshqacharoq ko‘rinishga ega, ya‘ni tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash tarmog‘ining jami sanoat ishlab chiqarishdagi hissasi – 12,7%, qayta ishlash sanoatining hissasi – 78,1, elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalashning hissasi – 8,4 hamda suv bilan ta‘minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilizatsiya qilishning hissasi – 0,8%.

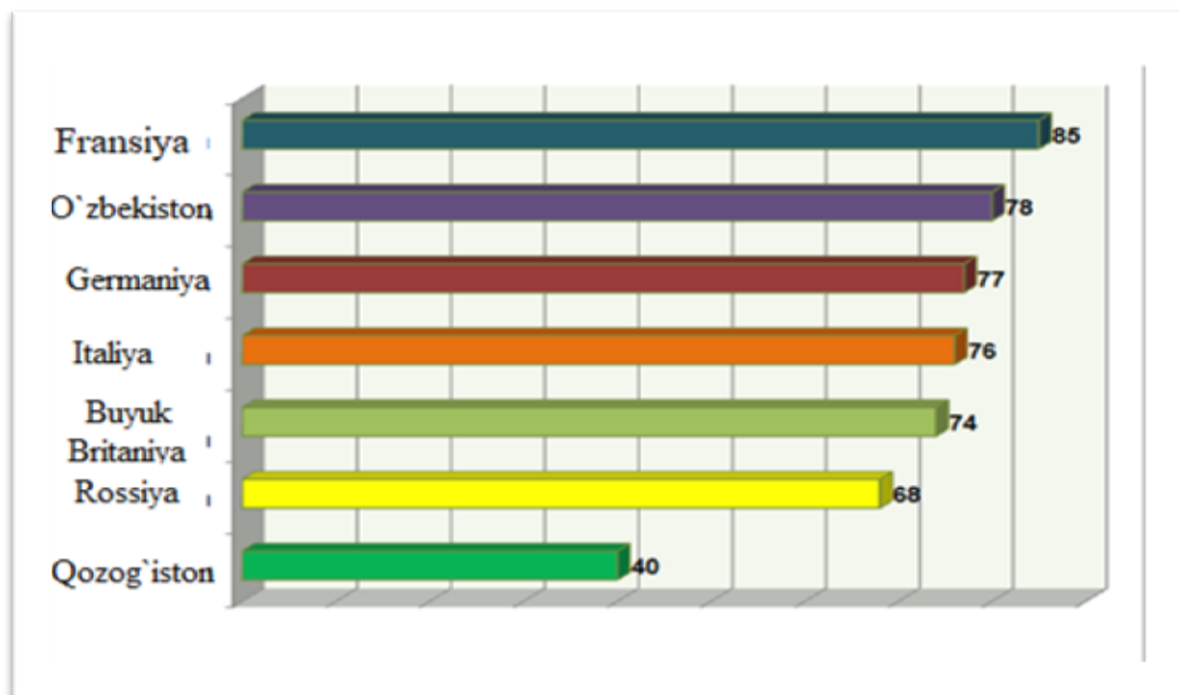

6.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2017 yil uchun sanoatning sektorialari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish hajmi va faoliyat ko'rsatayotgan sanoat korxonalarini tarkibi

Yuqori ulushga ega sanoat tarmog'ining xalqaro taqqoslanishi. Taqqoslash uchun qayta ishlash sanoatining jami sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi Frantsiyada – 85 %ni, Germaniya Federativ Respublikasida – 77, Italiyada – 76, Rossiya Federatsiyasida – 68, Qozog'iston Respublikasida – qariyb 40 va O'zbekiston Respublikasida 78,1 %ni tashkil etganligini ko'rsatib o'tish mumkin (6.1-rasm).

O'zbekiston Respublikasida yuqori va o'rta texnologik sanoat tarmoqlarining bugungi ahvoli va uning rivojlantirish istiqbollari. O'zbekiston sanoati ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga, ilmiy va texnik taraqqiyotga ko'ra hududiy jamoaviy mehnatni rivojlantirishga qaratilgan o'zgarishlarni ifodalovchi murakkab diversifikatsiyalashgan va ko'p tarmoqli tarkibga ega.

Sanoat tarmog'ida ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash va texnologik yangilash hamda innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni keng joriy etish natijasida, elektr uskunalari, kompyuterlar, elektron va optik mahsulotlar, avtotransport vositalari, kimyo mahsulotlari, mashina va uskunalari, farmatsevtika mahsulotlari va preparatlar ishlab chiqarish kabi yuqori va o'rta texnologik sanoat tarmoqlarining shakllanishi va rivojlanishi ta'minlandi, va ularning ulushi jami sanoat ishlab chiqarish tarkibida 19,1 %ni tashkil etdi.

6.2-rasm. Ayrim dunyo mamlakatlarida qayta ishlash sanoatining jami sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi, %da

Shuni ta'kidlash joizki Prezidentimizning 2017 yil 29 noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida»gi qabul qilgan PF-5264-son farmonlari ilg'or xorijiy tajriba, jahon fanining zamonaviy yutuqlari, innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalar asosida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va ijtimoiy sohada, shu jumladan mamlakat sanoatining jadal innovatsion rivojlanishiga qo'shimcha turtki bo'ladi.

6.2. Mintaqada sanoat ishlab chiqarishning ijtimoiy ixtisoslashuvi

Mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga ularni umumlashtirish va ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sanoatni konsentratsiyalashtirish va kombinatsiyalashtirish ijtimoiy mehnatni yirik korxonalarda mujassamlashtirishni ifodalasa, ixtisoslashtirish hamda kooperativlashtirish esa sanoat tarmoqlari tarkibida mehnat taqsimoti va ularning hamkorligini ifodalaydi. Mehnat taqsimotining rivojlanish darajasi va uni umumlashtirish jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda munosabatlarining takomillashishida o'z aksini topadi. Ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakllari mustaqillik tufayli va milliy iqtisodiyotni isloh etish, erkinlashtirish munosabati bilan o'z mohiyati va mazmunini, maqsad va vazifalarini anchagina o'zgartirdi. Ayniqsa ishlab chiqarishni konsentratsiyalashtirish, kichik va o'rta

korxonalarining paydo bo'lishi munosabati bilan ular o'rtasida uyg'unlashuv yuzaga keldi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakllariga quyidagilar kiradi:

- Kotsentratsiyalashtirish;
- mahalliyalashtirish;
- iqtisoslashtirish;
- diversifikatsiyalashtirish;
- kooperativlashtirish;
- kombinatsiyalashtirish;

Ishlab chiqarishni kotsentratsiyalashtirish— bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir. Uning bir necha turlari mavjud. Ular agregat, texnologik, tashkiliy xo'jalik va korxonalarni yiriklashtirish shakllarida ifodalanadi.

Agregat shaklida ishlab chiqarishni kotsentratsiyalashtirish dastgohlarning quvvatini oshirishdir, ya'ni agregatlarning unumdorligini yuqori darajaga hamda ma'lum xildagi mahsulotlarni ishlab chiqarishning umumiy quvvatida yuqori unumdor agregatlar salmog'ini ko'paytirishdir. Bu jarayon sanoatning yetakchi, ayniqsa, elektroenergetika, metallurgiya, kimyo, yoqilg'i va qurilish materiallari tarmoqlarida sezilarli.

Kotsentratsiyalashtirishga texnologik jihatdan o'xshash ishlab chiqarishlarning quvvatini oshirish orqali erishish mumkin. Masalan, metallurgiyada - cho'yan, po'lat eritish, prokat ishlab chiqarish, to'qimachilikda — yigirish, to'qish, bo'yash, mashinasozlikda - quyuv, mexanik ishlov berish, yig'uv jarayonlarining mujassamlashishi.

Korxonalarni va ularning tarkibidagi tsex va uchastkalarni yiriklashtirish ishlab chiqariladigan mahsulotning yillik hajmini ko'paytiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi.

Yirik korxonalarining afzalliklariga quyidagilar kiradi:

- ✓ yuqori unumli texnika va innavatsion texnologiyalarni qo'llash va ulardan foydalanish imkoniyatlarining ko'pligi;
- ✓ ishlab chiqarish fondlaridan oqilona va samarali foydalanish;
- ✓ xodimlar mehnat unumdorligining yuqoriligi;
- ✓ sanoatga ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan eng yangi fantexnika yutuqlarini, o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadigan quvvatli

konstruktorlik, texnologik va ilmiy-tadqiqot laboratoriyalari, byurolarini tashkil etish imkoniyatlar;

✓ mahsulot birligiga to'g'ri keladigan asosiy va yordamchi xizmat ko'rsatish harajatlarining pastligi va h.k.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirish tadbirlari ahamiyatli o'rin tutadi. Mahalliyashtirish dasturi o'z mazmuniga ko'ra respublikamiz korxonalarida zamonaviy talablarga javob beruvchi, raqobatbardosh va import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmini oshirish, asossiz import hajmini qisqartirish, eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish, yangi ish joylarini yaratish kabi maqsadlarni namoyon etadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish jarayonlariga 2000 yildan boshlab alohida e'tibor berila boshlangan bo'lib, maqsadli dasturlar asosida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda. Mahalliyashtirish faoliyati bilan shug'ullanayotgan real sektor vakillariga bir qator imtiyozlar, jumladan, bojxona va soliq imtiyozlari, banklar tomonidan maqsadli kreditlar ajratib kelinmoqda. Aslida esa, mamlakatimizda mahalliyashtirish jarayonlari 1996 yildan Koreya Respublikasi bilan hamkorlikda tashkil qilingan «UzDaewoo» avtomobil ishlab chiqarish zavodini, O'zbekiston bozorida o'zining munosib o'rnini topgan «Korzinka.uz» supermarketlar tarmog'ini misol qilib keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 dekabrda PQ-2698-sonli «2017-2019 yillarda tayyor mahsulot turlari, butlovchi qism va materiallarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish bo'yicha istiqbolli loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaroriga asosan mahalliyashtirish dasturi tasdiqlangan.

Ushbu dastur doirasida 2017-2019 yillar davomida 3,4 mlrd. dollarlik 1146ta mahalliyashtirish loyihasini amalga oshirish orqali talab yuqori bo'lgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish rejalashtirilgan.

2017 yilda 960ta loyihani amalga oshirish hisobiga 6,5 trln. so'mga teng mahalliyashtirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish belgilangan.

Shu bilan birga, 122 turdagi o'zlashtirishga taklif etilgan mahsulotlar ro'yxati aniqlangan.

Respublikada tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyum va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturi doirasida 2000 yildan buyon qiymati 5,5 mlrd. AQSH dollaridan ortiqroq 2,8 mingdan ziyod mahalliyashtirish loyihalari amalga oshirildi, ilgari import bo'yicha keltirilgan 4,8 mingdan ziyodroq yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Natijada keyingi besh yilda import hajmi 752 million dollarga, jumladan, 2016 yilda 286 million dollarga kamaydi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotining umumiy hajmida mahalliyashtirilgan mahsulotlar ulushi 20 foizdan ko'proqni tashkil etadi⁴¹.

Sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasini oshirish iqtisodiyotning barqaror va izchil rivojlanishi, uning tashqi omillarga tobeligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi samarali texnologiyalarning tatbiq etilishini jadallashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

2010-2016 yillarda ikki mingga yaqin mahalliyashtirish loyihasining amalga oshirilishi natijasida umumiy import o'rnini bosish samaradorligi 7 milliard 500 million dollardan ko'proqni tashkil etdi.

So'nggi uch yilda ishlab chiqarishni mahalliyashtirish hisobiga shaxta vagonetkalari, vakuum nasoslar, ko'tarma kranlar, har xil turdagi o'tga va kislotaga chidamli materiallar, qurilish jihozlari, sendvich panellar, sun'iy sintetik gazonlar, shisha bankalar, butilkalar, kraxmal, non mahsulotlari uchun achitqilar singari yuz turdan ortiq tovarlarning mamlakatimizga olib kirilishi butunlay to'xtatilgan.

Maishiy elektrotexnika mahsulotlari, avtomobillarning filtr va radiatorlari, po'lat quvurlar, keramik plitalar, tibbiyot ampulalari, poligrafik bo'yoqlar, bolalar o'yinchoqlari, sport anjomlari kabi 350 dan ortiq turdagi mahsulotni chetdan keltirish ikki baravardan ziyodga kamaygan.

Iqtisodiyot vazirligi tomonidan tarmoq korxonalarining imkoniyatlarini batafsil o'rganish natijasida, 2017 yilda mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar va import o'rnini bosuvchi yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishni tashkil qilishga yo'naltirish hisobiga

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2019 yillarda tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishning istiqbolli loyihalarini amalga oshirishni davom ettirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2698 sonli Qarori. 2016 yil 26 dekabr. Manbaa Lex.uz.

1,1 mlrd. dollardan ortiqroqqa yoki importni 23 foizga kamaytirish imkoniyati aniqlandi.

Mahalliy xomashyo va resurslardan yanada oqilona foydalanish va eksport salohiyatini yanada rivojlantirish maqsadida mahalliyashtirish dasturiga yangi loyihalarni kiritish bo'yicha yagona mezon va talablari belgilangan:

– dasturga kirish uchun talab etiladigan minimal mahalliyashtirish darajasi dasturga kirgan yildan boshlab birinchi yilga 36 foiz, ikkinchi yilga 45 foiz, uchinchi yilga 50 foizdan (mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog'i mahsulotlariga mos ravishda 36 foiz, 40 foiz, 50 foiz) kam bo'lmagan miqdorni ta'minlash;

– mahalliyashtirilgan mahsulotlar sof tushumidan eksport ulushini ikkinchi yili 20 foiz, uchinchi yili 30 foizga oshirish belgilandi.

Vazirlar Mahkamasining 10.04.2017 yildagi 197-son qarori bilan tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturiga tuzatishlar kiritildi.

Xususan, maishiy texnika, tibbiy asbob-uskunalar, qurilish materiallari va boshqalar ishlab chiqarish bo'yicha 12 ta loyiha kiritildi.

Bunda Dasturga yangitdan kiritilgan tashkilotlarga nisbatan quyidagilar bo'yicha imtiyozlar qo'llaniladi:

– bojxona to'lovlari bo'yicha – 2017 yil 17 apreldan;

– soliqlar bo'yicha – 2017 yil 1 maydan.

Biroq import o'rnini bosadigan mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari amalga oshirilayotganiga qaramasdan, mamlakatimizda import hajmining asossiz oshib ketishiga yo'l qo'ymoqda. Bu, davlatimiz iqtisodiyoti uchun ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirish va yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha muhim loyihalarni amalga oshirishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan valyuta mablag'laridan samarasiz foydalanishga olib kelmoqda.

Bunday holat «O'zbekenergo», «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati», «O'zbekto'qimachilik», «O'zqurilishmateriallari» aksiyadorlik jamiyatlari, «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» davlat korxonasi, «O'zpaxtasanoateksport» xolding kompaniyasi, «O'zdonmahsulot» aksiyadorlik kompaniyasi, «O'zbekcharm-poyabzali» uyushmasi, «O'zfarm sanoat» davlat aksiyadorlik kontserni korxonalarida kuzatilmoqda.

Ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda uni ratsional tashkil etish, jumladan, ixtisoslashtirish muhim ahamiyatga ega.

Ishlab chikarishni ixtisoslashtirish (frants. — specialisation, lotincha specialis — ayrim, maxsus) — ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish xilma-xil mahsulotlarni, ularni ishlab chiqarishning turli bosqichlarini bir biridan ajralib chiqishi tufayli yangidan yangi ko'pgina ishlab chiqarish sohalarining vujudga kelish jarayonidir.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa har xil ishlab chiqarishlar mustaqil soha bo'lib ajralib chiqqan. Bu sohalarning o'z ichida ham ajralib chiqish sodir bo'lishi natijasida biron alomatiga ko'ra bir-biriga yaqin korxonalarni birlashtiruvchi ixtisoslashgan tarmoq vujudga kelgan.

Alohida ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar bir xil yoki bir turli mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga erishganlar hamda maxsus, o'ziga xos texnologiya jarayoni va ixtisoslashgan kadrlar bilan ajralib turgan va turishi mumkin.

Ishlab chiqarishning ixtisoslashtirishning eng birinchi va elementar shakli sanoatning boshlang'ich shakli bo'lmish hunarmandchilik bilan birga vujudga keldi. Mehnat taqsimoti asosida rivojlanayotgan tovar xo'jaligi natural xo'jaligi, ishlab chiqarishning universalizmini emirib tashladi.

Korxonalarining ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini qo'llashni engillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirish jarayonining taraqqiyoti ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Ixtisoslashtirish o'z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiiga yordam beradi. Ishlab chiqarish vositalari va ish kuchining juda keng miqyosda birlashtirilishi hozir iqtisodiy zaruriyat bo'lib qoldi.

Hozirgi zamon texnika taraqqiyotining muhim omillari — elektronizatsiyalash, kompleks avtomatlashtirish, yangi materiallarni yaratish va joriy etish, ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalarni vujudga keltirish ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish bilan bevosita bog'liqdir.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish sanoat korxonalarining ishini eng ratsional, oqilona tashkil etish hisoblanib, binolardan, jihoz va asbob-

ukunalardan, materiallardan bekami-ko'st foydalanishda, fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini joriy etishda, takomillashgan maxsus mashina va asboblarni qo'llashda, mehnat unumdorligini oshirishda, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish harajatlarini tejashda katta samara keltiradi.

Korxonalar bo'limlarining ixtisoslashuvi - ayrim tseklar, uchastkalar, ish joylarining ayrim mahsulotlar ishlab chiqarishga va jarayonlarni bajarishga ixtisoslashuvida ifodalanadi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish jarayonining quyidagi shakllari keng tus olgan:

-birinchi, eng oddiy va keng tarqalgan shakli buyumlar buyicha ixtisoslashtirish. Uning bunday shakli korxonalarni texnologik jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan va cheklangan miqdordagi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga moslashtirishdan iborat;

-ikkinchi, detalli ixtisoslashtirish, ya'ni buyum yoki mahsulotning bir qismini, uzal detalini (masalan, motor, reduktor, karbyurator, porshen, gilza, kuzov, bunker va x.k.larni) ishlab chiqarish;

-uchinchi, texnologik ixtisoslashtirish. Bu ixtisoslashtirishning eng oliy shakli bo'lib, mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasining ma'lum operatsiyalarini bajarishni o'zida mujassamlashtiradi. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot turlarining kengayishi ixtisoslashishning doimo rivojlanishi va mukammallashuvining zarurligini ifodalaydi. Masalan, mashinasozlikda buyumlar buyicha ixtisoslashish - ma'lum ishlab chiqarish tarmoqlari yoki ish turlari uchun mashinalar ishlab chiqarishning mujassamlashuvi yo'nalishida rivojlanmoqda. Bunday ixtisoslashish konstruktorlarga ayrim tarmoqlarda mashinalarning ishlash sharoitlarini chuqurroq o'rganish hamda mukammalroq texnika yaratish imkonini kengaytiradi. Bir korxonalar miqiyosida tugallangan holatda mahsulot ishlab chiqarishning tashkil etilishi unga doimo xizmat qilib, zarur qismlarni yetkazib beruvchi ixtisoslashgan korxonalar tashkil etilishinn taqazo etadi.

Qismlar yoki mahsulot bo'laklarini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar va tarmoqlarga sharikopodshipniklar, porshen ishlab chiqaruvchi zavodlar, karbyurator zavodi, reduktor, asbob-anjomlar, quyma, ehtiyot qismlar, televizor transformatorlari, televizorga futlyarlar, kondensatorlar, yuqori bosimli nasoslar, divan-krovatlar uchun oyoqlar va boshqalarni ishlab chiqarish misol bo'la oladi. Masalan, sharikodshipniklar, porshenlar,

reduktorlar, motorlar va boshqalar tayyorlaydigan turli jarayonlarga tashkiliy jihatdan bo‘linishi mumkin.

Diversifikatsiyalash - lotincha diversification so‘zidan olingan bo‘lib «o‘zgarish, xilma-xillik» ma’nosini bildiradi.

Iqtisodiyotni, shu jumladan sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish tufayli tarmoqlar va korxonalarining faoliyat sohalari o‘zgaradi va tayyorlanadigan mahsulotlar turi ko‘payib boradi.

Ilgari to‘la ixtisoslashgan korxonalarining boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat ko‘rsatish sohalariga kirib borishi, ularning faoliyat sohalarining kengayishini bildiradi.

Diversifikatsiya natijasida turli-tuman tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmat ko‘rsatish hamda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar bilan band bo‘lgan kompaniyalar, birlashma va jamiyatlar, ammo hamisha ham texnologik jihatdan bog‘lanmagan keng tarmoqli komplekslar vujudga keladi.

Mustaqillikning ilk davridan boshlab asta-sekin tovar ishlab chiqarishda tor ixtisoslikdan voz kechish, korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turini (nomenklatura va assortimentini) ko‘paytirish, ko‘rinishini o‘zgartirish, yangidan yangi mahsulotlari ishlab chiqarishni o‘zlashtirish ya’ni ishlab chiqarishni bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish jarayonlarini amalga oshirish yo‘lga qo‘yildi.

Keyingi yillarda esa past rentabelli va zarar ko‘rib ishlaydigan korxonalarni diversifikatsiya qilishga katta e’tibor berilmoqda. Natijada ular oyoqqa turib mahalliy xomashyodan yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarmoqdalar va hozirgi paytda nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorda ham yetakchi o‘rinlarni egallamoqdalar.

Masalan, diversifikatsiyalashning eng yuqori darajasi Navoiy viloyatiga xosdir. Bu hudud nafaqat oltin, kumush, marmar, fosforit, kvarts, feruza va ohaktosh kabi mahsulotlarni, balki yassigulli, qalamdulli, qovurg‘a gulli kumush sur terisi kabi qorako‘l terilari bilan ham ma’lum va mashxurdir. Ulardan tikilgan ayollar va erkaklar liboslari, turli dizayndagi to‘n, nimcha va bosh kiyimlari ichki bozorda ham, tashqi bozorda ham raqobatdosh va bozori chaqqon tovarlar hisoblanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o‘ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta’siridan himoya qiladigan kuchli to‘siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratadi.

Kooperativlashtirish. Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni kooperativlashtirish asosida amalga oshadi.

Kooperativlashtirish- bu ma'lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo'yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kooperativlashtirishda mahsulot yetkazib berish tartibi ishlab chiqarish jarayonida buyurtmachining ma'lum ishlab chiqarish-texnikaviy topshiriqni bajarishini hisobga olishini talab etadi. Kooperativlashtirish xomashyo, yoqilgi va standartlashtirilgan yarimfabrikatlar hamda buyurtmalarni yetkazib berish bosqichlarini qamragan holda moddiy-texnika ta'minotidan farqlanadi.

Kooperativlashtirish murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirishni tezlashtirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan muhim vazifalarni hal etishga imkoniyat yaratib beradi.

Sanoatning rivojlanish davrlarida ishlab chiqarishni kooperativlashtirishning bir qancha samarali shakllari vujudga keldi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi: - buyumli (agregatli) kooperativlashtirish; - texnologik kooperativlashtirish; - tarmoqlararo kooperativlashtirish;

- iqtisodiy rayonlararo kooperativlashtirish. Buyumli (agregatli) kooperativlashtirish - bu mashina va asbobuskunalar ishlab chiqaruvchi bosh korxonaga turli butlovchi buyum va detallarni yetkazib beruvchi korxonalarining faoliyatidan iborat. Masalan, detallar bo'yicha kooperativlashtirish usulida ixtisoslashgan korxonalar bosh korxonaga sharikopodshipniklar, porshenlar, turli uzellar va asbob-uskunalarining qismlarini yetkazib berishlari mumkin.

Texnologik kooperativlashtirish — bu bir va bir necha korxonalar o'rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo'yicha hamkorlikdir.

Ishlab chiqarishning qaysi tarmoqqa taalluqliligi nuqtai nazaridan tarmoq va tarmoqlararo ishlab chiqarish kooperatsiyasi vujudga keladi.

Tarmoqlararo kooperativlashtirish sanoat tarmoqdarining bir biriga xizmat ko'rsatishini ifodalaydi. Masalan, sanoat ishlab chiqarishining mashinasozlik tarmog'i metallurgiya sanoati bilan hamkorlik qilishi mumkin. Kooperatsiya asosida ma'lum mahsulotlarni tayyorlashi, bir biriga butlovchi buyumlar yetkazib berishi va muayyan ishlarni bajarib berish mumkin.

O‘zaro bog‘liq bo‘lgan korxonalarni joylashtirish nuqtai nazaridan iqtisodiy rayonlar miqyosida va rayonlararo kooperativlashtirish keng tus olishi mumkin.

Rayonlararo kooperativlashtirish turli iqtisodiy hududlarda joylashgan korxonalar o‘rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning bu shakliga baho berish uchun uning ahvolini va imkoniyatlarini bilish lozim. Buning uchun har xil ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

birinchidan, ushbu korxonalar bilan hamkorlik qiluvchi korxonalar soni. Bunda yetkazib beruvchi va buyurtmachi korxonalarining soni alohida-alohida hisob-kitob qilinadi. Masalan, avtomobil zavodlari yuzlab korxonalar (firma)lar bilan hamkorlik qilsalar, stanoksozlik korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari atiga bir nechta korxonalar bilan chegaralangan bo‘ladi.

ikkinchidan, kooperatsiya usulida olinayotgan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ushbu korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot tannarhidagi ulushi. Masalan, avtomobil tannarhida tashqaridan kooperativlashtirish yo‘li bilan olinadigan yarim fabrikatlar va butlovchi buyumlarning ulushi taxminan 60-65 foizni tashkil etadi.

Mahalliy va xorijiy bozorlarda talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarish uchun sanoatda kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik uchun qulay shart-sharoitlar yaratish mamlakatimiz iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Ichki bozordagi ehtiyojlar hajmlarining tahlili davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini amalga oshirish orqali sanoat kooperatsiyasini va talab yuqori bo‘lgan tovarlarning alohida turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish uchun foydalanilmayotgan imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Xususan, ushbu yuqorida qayd etilgan masalalar yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarorida sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishning uzoq muddatga mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari belgilab olindi.

Kombinatsiyalashtirish. Sanoatning har bir tarmog‘ida katta korxonalar bo‘laveradi. Lekin ikkinchi tomondan zamonaviy sanoatga kombinatsiya degan narsa xosdir.

Sanoatni kombinatsiyalashtirish turli sanoat tarmoqlarining bir korxonada qo‘shilishidirki, bu tarmoqlar yo homashyoni ketma-ket ishlab beruvchi tarmoqlar (masalan, rudadan chuyani quyish va chuyanni pulatga aylantirish, sungra, ehtimol, pulatdan turli mahsulotlar ishlab chiqarish) yoki biri ikkinchisiga nisbatan yordamchi rol o‘ynovchi tarmoqlar (masalan, chiqindilarni yoki qo‘shimcha mahsulotni ishlash; qadoqlash buyumlari ishlab chiqarish va h.k.) bo‘ladi.

Kombinat tarkibidagi bo‘limlarning texnik-iqtisodiy birligi, ishlab chiqarish quvvati, mahsulot miqdori, turlari na sifati bo‘yicha o‘zaro mosligi ular o‘rtasidagi iqtisodiy aloqadorlikni ifoda etadi. Bo‘linmalar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqadorlik esa turli yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Kombinatning xomashyo, energetika va transport manbalari birligi, uning barcha ishlab chiqarish bo‘linmalarining umumiy kommunikatsiya (suv, byg‘, gaz, elektr energiyasi bilan ta‘minlash) tizimlari birlashganligini, umumiy transport xo‘jaligidan foydalanishini, dastlabki xomashyolarni yoki ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlashini, bir-birlarini yarim fabrikat yoki chala mahsulot bilan ta‘minlashini ko‘rsatadi.

Kombinatsiyalashtiriladigan korxonalarining hududiy birligi yagona texnologik sistemani tashkil etuvchi birlashtiriladigan ishlab chiqarishlarning uzviy texnologik bog‘liqligidan kelib chiqadi. Bu tizimda uzilish bo‘lmasligi uchun, kombinatning barcha ishlab chiqarish bo‘limlari bir maydonda joylashtiriladi. Bu kimyo-texnologik va termik ishlab chiqarish jarayonlari (kimyoviy, metallurgiya, neftekimyo, oziq-ovqat va h.k.) ustun bo‘lgan kombinatsiyalashtirilgan korxonalar uchun ayniqsa muhimdir. Kombinatsiyalashtirishni rivojlantirishning asosiy sharti ishlab chiqarishni yiriklashtirishdir.

Kombinatsiyalashtirish natijasida xomashyodan, ishlab chiqarish chiqindilaridan to‘liq foydalanish imkoniyati yaratiladiki, bu esa sanoatning xomashyo manbaini kengaytiradi.

Kombinatsiyalashtirish ishlab chiqarishda jarayonlarni uzluksiz olib borish, ularni qisqartirish, ishlab chiqarishni jadallashtirish va natijada ish kuchini tejash, ishlab chiqarishning iqtisodiy-ijtimoiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday ishlab chiqarish sharoitida bir qator qurilish obyektlari uchun kapital harajatlar, mahsulot va xomashyoni uzoqqa tashish, umumzavod harajatlari qisqaradi, mahsulot ishlab chiqarish

hajmi ortadi, tannarhi kamayib, sifati esa ancha yaxshilanadi va iste'molchilar talabi to'laroq qondiriladi.

Kombinatlashtirishning quyidagi shakllarini ajratish mumkin:

- xomashyoni tayyor mahsulot olguncha ketma-ket bosqichlarda qayta ishlash;
- ishlab chiqarish chiqindilaridan foydalanishga asoslangan holda mahsulot tayyorlash;
- xomashyoni yoppasiga qayta ishlash.

Xomashyoni kompleks qayta ishlashga asoslangan kombinatlashtirish eng rivojlangan ishlab chiqarish bo'lib juda katta xalq xo'jalik ahamiyatiga egadir. Chunki bu shaklda xomashyo, materiallar va chiqindilardan to'latukis foydalanish mumkin bo'ladi. Kombinatlashtirishning bunday zarurligi xomashyo tarkibida turli elementlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Masalan, Ohangaron rudalarining ko'p qismi kompleks, polimetallik tavsifga ega bo'lib, ulardan ba'zi bir elementlarning qiymati mis qiymatidan 9-10 barobar yuqoridir. Hozirgi zamon texnika va texnologiyasi yordamida u erda mis bilan birga oltingugurt, qalay, qo'rg'oshim, oltin, selen, telur va boshqa bir qator nodir metallar olinmoqda.

Alohida kombinatning rivojlanish darajasi o'sha kombinat qamrab olgan tarmoqlar va ishlab chiqarish pag'onalarining soni bilan tavsiflanadi. Shu sababli odatda to'la-to'kis va to'la bo'lmagan kombinatlarni farqlaydilar. Masalan, to'la-to'kis to'qimachilik kombinati barcha bosqichlar (yigirish, to'qish va pardozlash)ni qamrab oladi. To'la bo'lmagan to'qimachilik kombinati esa o'z ichiga bir yoki ikki bosqichni oladi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni kombinatlashtirish juda yuqori darajaga ko'tarilgan. U ayniqsa metallurgiya, kimyo va oziq-ovqat sanoatida keng tarqalgan. Respublikada bu tarmoqlarga taalluqli juda yirik, dunyo miqiyosida tan olingan kombinatlar faoliyat ko'rsatmoqda. Ular jumlasiga Navoiy Kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, O'zbekiston metallurgiya kombinati, Chirchiq elektr-kimyo kombinati, Toshkent yog'-moy kombinati va boshqalarni kiritish mumkin.

6.3. Strategik ahamiyatga sanoat tarmoqlarini mintaqa iqtisodiyotdagi ro‘li va sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish

Tog‘-kon sanoati. Mamlakatimizda tog‘-kon va qayta ishlash korxonalari quvvatlarini oshirish maqsadida mineral-hom ashyobazasidan foydalanish va qayta ishlash samaradorligini oshirish, investitsiyalarni faol jalb etish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Kon-metallurgiya tarmog‘ining yirik korxonalari - «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» DK, «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati» AJ va «O‘zbekiston metallurgiya kombinati» AJda strategik turdagi mahsulotlar, jumladan oltin, kumush, mis, rux va po‘lat prokati kabi mahsulotlar, shuningdek 20 dan ortiq turdagi boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

So‘nggi ikki yil davomida kon-metallurgiya tarmog‘ining yirik korxonalarini jadal rivojlantirish, modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan uzoq muddatli dasturlar qabul qilindi. 2026 yilgacha «Navoiy KMK» DKda mahsulot ishlab chiqarish hajmini 30 foizga, «Olmaliq KMK» AJga 2,9 mlrd. AQSH dollari miqdorida investitsiyalar jalb etish va 2023 yilgacha mis ishlab chiqarish hajmini 28 foizga, rux ishlab chiqarish hajmini 75 foizga oshirish ko‘zda tutilgan.

Shu bilan birga, kon-metallurgiya tarmog‘ining yirik korxonalaridagi mavjud boshqaruv tuzilmasi, foydali qazilmalar zaxiralarining hisobini yuritish va baholash uslublari, moliyaviy hisobotlarning eskirgan shakllari ishlab chiqarishning o‘shishiga va investitsiyaviy jozibadorlikning oshishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Kon-metallurgiya tarmog‘ining yirik korxonalari raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish maqsadida investitsiyalarni jalb etishga qo‘shimcha sharoitlar yaratish, shuningdek 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kon-metallurgiya tarmog‘i korxonalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilindi.

Kimyo sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlar sirasiga kiradi va qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishni jadallashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqib mineral o‘g‘itlar chiqaruvchi korxonalarni qurish orqali tashkil topgan.

Respublikaning zamonaviy kimyo sanoati tarixi Shorsuv oltin gugurt koni 1932 yilda ishga tushirilishi bilan boshlanadi.

1940 yilda kimyo sanoatining eng yirik korxonasi — Chirchiq elektr kimyo kombinati (bugungi kunda «Maksam-Chirchiq» AJ) mahsulot bera boshladi.

1962 yilda Fargʻona azotli oʻgʻitlar zavodi (bugungi kunda «Fargʻonaazot» AJ) ishga tushirildi.

1964 yilda navoiy kimyo kombinati (bugungi kunda «Navoiyazot» AJ) mahsulot bera boshladi.

1969 yilda Olmaliq kimyo zavodi (bugungi kunda «Ammofos» AJ) ishga tushirildi.

Hozirgi vaqtda «Maksam-Chirchiq», «Navoiyazot» va «Fargʻonaazot» aksiyadorlik jamiyatlar azotli oʻgʻitlar — ammiakli selitra, karbamid, ammoniy sulfati ishlab chiqaradilar. «Ammofos», «Samarqankimyo» va «Qoʻqon superfosfat zavodi» ochiq aksiyadorlik jamiyatlar fosforli oʻgʻitlar — ammfos, suprefos, oddiy ammoniyli superfosfat, ammoniy sulfofosfat va nitrokalsiy fosfat — ishlab chiqaradilar. Ularni hom ashyobilan Qizilqum fosforit kombinati taʼminlaydi. «Elektroximzavod» QK-AJ oʻsimliklarni muhofaza qilish kimyo vositalarni ishlab chiqaradi.

Kompaniya korxonalarini ishlab chiqaradigan mahsulotlar turlaridan kelib chiqib quyidagi ishlab chiqarish majmualarga boʻlish mumkin:

mineral oʻgʻitlar, noorganik moddalar va energetika, oltinkon va kimyo sanoatlari uchun kimyo reagentlar ishlab chiqarish majmuasi;

organik kimyo, sunʼiy tola va polimer materiallar ishlab chiqarish majmuasi; oʻsimliklarni muhofaza qilish kimyo vositalari ishlab chiqarish majmuasi;

kaltsiylashtirilgan soda ishlab chiqarish majmuasi.

«Oʻzkimiyosanoat» AJ korxonalarini 170-dan ortiq kimyo mahsulotlar turlari ishlab chiqariladi.:

Kimyo sohasi – zamonaviy sanoatning «katalizatori» boʻlib, har qanday ishlab chiqarish negizida kimyoviy jarayonlar yotadi, bu sohasiz iqtisodiyotda taraqqiyot boʻlmaydi.

Mamlakatimizda mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida xususan, birgina 2018 yil yakuni bilan «Oʻzkimiyosanoat» korxonalarida 4,17 trln. soʻmlik tovar mahsulot ishlab chiqarildi. Sof holda 1170,77 ming tonna mineral oʻgʻitlar, shu jumladan 847,98 ming tonna azotli oʻgʻitlar, 140,38 ming tonna fosforli oʻgʻitlar va 182,41 ming tonna

kaliyli o'g'itlar ishlab chiqarildi. Yil yakuni bilan birja savdolarida 884,66 ming tonna mineral o'g'itlar sotildi. Mahsulot eksportining prognozi 100%ga bajarildi. Ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish prognozi 107.6%ga yoki 260,8 mlrd. so'mga kamaytirildi. Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarni bajarish doirasida «O'z kimyosanoat» AJ korxonalarini tomonidan 466,9 mln.dollar hajmida investitsiyalar o'zlashtirildi. 1242 yangi ish o'rnini yaratildi.

Mamlakatda kimyo sanoatida amalga oshirilayotgan ishlar bilan bir qatorda tizimli muammolar mavjud. Xususan, O'zbekiston zaminida Mendeleev jadvalidagi barcha kimyoviy elementlar mavjud, mamlakatimiz uglevodorodlarga boy bo'lsa-da, kimyo sanoatimiz asosan qishloq xo'jaligi uchun mineral o'g'it ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Qurilish materiallari, farmatsevtika, tekstil, mashinasozlik kabi tarmoqlar uchun zarur bo'lgan murakkab polimerlar, katalizatorlar, reagentlar va sintetik tolalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilmagan.

Buning oqibatida har yili 1,5 milliard dollarlik kimyo mahsulotlari import qilinmoqda. Ishlab chiqarilayotgan fosfor va kaliyli mineral o'g'itlar ham mavjud talabning faqat uchdan birini qoplaydi, xolos.

Murakkab mineral o'g'itlar ishlab chiqarish quvvatlari 60-70 foizga eskirgani energiya resurslarining ortiqcha sarflanishi, kimyo mahsulotlari tannarxining asossiz oshishiga olib kelmoqda.

2018 yildan boshlab, mineral o'g'itga talabni qondirish uchun 3,1 milliard dollarlik 17 ta investitsiya loyihasi amalga oshirila boshlandi. Bundan tashqari, kimyo sanoati mahsulotlarini diversifikatsiya qilish maqsadida 2025 yilgacha 4,2 milliard dollarlik yana 17 ta loyiha hayotga tatbiq etiladi.

Shuning uchun, kimyo tarmog'iga xorijiy investitsiya va zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish, mahsulot hajmi va turini ko'paytirish, sohaning eksport salohiyatini oshirish «O'z kimyosanoat» aksiyadorlik jamiyatining muhim va ustuvor vazifasi bo'lishi zarur.

Bugungi kunda mamlakatimizda azotli o'g'itlarga talab 73 foiz, fosforli o'g'itlarga — 20 foiz ta'minlanmoqda. Azotli o'g'it ishlab chiqarish quvvatlarining o'rtacha eskirish darajasi 64 foizni, fosforli o'g'it bo'yicha — 77 foizni tashkil qiladi.

Sohadagi vaziyatni yaxshilash maqsadida kelasi 5 yilda umumiy qiymati 2,8 milliard dollar bo'lgan 9 ta loyihani ishga tushirish rejalashtirilgan bo'lib, buning natijasida mineral o'g'it va sulfat kislotasi

ishlab chiqarish hajmi 2 barobar ko'payadi. Azotli va kaliyli o'g'itlarga talab to'la qoplanadi, fosforli o'g'itlarga talabni qondirish darajasi bir necha barobar oshirilishi belgilangan.

Kimyo sanoatini yanada rivojlantirish, uning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va tarmoq diversifikatsiya qilishga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hajmlarini kengaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Kimyo sanoatini yanada isloh qilish va uning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi.

Ayni paytda sohada tabiiy gazning bor-yo'g'i 14 foizi, jumladan, kimyo tarmog'ida 5 foizi chuqur qayta ishlanmoqda. Kremniy, kaolin va gips xomashyosidan kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarish e'tibordan chetda qolmoqda.

Ma'lumotlarga ko'ra, yurtimizda ishlab chiqarilayotgan noo'g'it mahsulotlar, asosan polietilen, polipropilen, polistirolga xorijiy davlatlarda 100 milliard dollardan ortiq hajmda ehtiyoj mavjud. Bu esa biz uchun yaxshi imkoniyat.

Shu sababli, kimyo sanoatida mahsulot turlarini diversifikatsiya qilish uchun organik moddalar ishlab chiqarish bo'yicha 15 ta va noorganik moddalar bo'yicha 8 ta loyihani amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Shu bilan birga, sohaga innovatsiyalar umuman joriy qilinmagani, ilmfan salohiyatidan samarali foydalanilmayotganidan dalolat beradi.

Energetika - energiyaning har xil turlarini hosil qilish, ularni bir turdan ikkinchi turga o'zgartirish, muayyan masofaga uzatish va yetkazib berish, ulardan barcha sohalarda foydalanishni hamda shular bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan xalq xo'jaligi, fan va texnika sohasi.

Insoniyat taraqqiyotida kishilarning turli energiya manbalariga bo'lgan ehtiyojlari ularni tabiiy manbalar - o'tin, ko'mir, torf va boshqalar yoqilg'ilardan, shamol, suv oqimi energiyasi (masalan, shamol va suv tegirmonlari) dan foydalanishga majbur qildi. Keyinchalik fan va texnika taraqqiyoti, fantexnika inqilobi tufayli XX-asrning 2-yarmidan boshlab asosan elektr energiyasiga ehtiyoj juda oshib ketdi.

Ana shu omillar energetikani jadal rivojlantirishni taqozo qildi. Fan va texnika taraqqiyoti energiya ishlab chiqarish va uni o'zgartirishning yangi usullarini ishlab chiqish, yangi samarali asbob-uskunalar va

texnologiyalarni yaratish, energiyani taqsimlashni markazlashtirish va boshqalar orqali ifodalanadi.

Energetika fani tabiiy energiya resurslarining potensial energiyasini xalq xo'jaligida foydalanishga yaroqli va foydali energiya turlariga aylantirish hamda shu bilan bog'liq ilmiy-texnik muammolarni hal qilish masalalari bilan shug'ullanadi.

Energetikaning taraqqiyoti ko'p jihatdan mamlakat energiya resurslari bilan qanchalik ta'minlanganligiga chambarchas bog'liq. Ko'mir, neft, tabiiy gaz, torf, o'tin, slanets, suv, elektr va yadro energiyasi, shamol va quyosh energiyasi energetika resurslari hisoblanadi. Energetika resurslari yoqilg'i (ko'mir, neft, gaz, yadro, torf, slanets, o'tin) va yoqilg'i bo'lmagan vositalar (suv, shamol, quyosh energiyasi va boshqalar) ga bo'linadi.

Yoqilg'i bilan bog'liq energetika resurslari tiklanmaydigan, yoqilg'i bilan bog'liq bo'lmaganlari esa tiklanadigan resurslar hisoblanadi.

Jahon miqyosida turli yoqilg'i energetika resurslari miqdorini taqqoslash uchun shartli yoqilg'i birligi (1 kg yoqilg'i yonganda 7000 kkal issiqlik ajralishi) qabul qilingan. Jahondagi barcha yoqilg'i resurslarining (yadro energiyasidan tashqari) potensial zaxiralari 25000 mlrd. tonna shartli yoqilg'iga teng. Uning 95% i yoqilg'ining qattiq turlariga to'g'ri keladi.

Yadro energiyasining asosiy manbai bo'lgan uran va toriyning zaxiralari dunyo okeani suvlaridagi zaxiralar bilan birga 69000 mlrd. tonna shartli yoqilg'iga teng.

Eng ko'p ishlatiladigan energetikaning tabiiy resurslari (ko'mir, neft, gaz) jahon mamlakatlari bo'yicha notekis taqsimlangan.

Shu jihatdan O'zbekistonning energetika resurslarini hisobga olsak, mamlakat energetikasi xalq xo'jaligining baza sohasi hisoblanadi.

O'zbekiston energetika tizimi xalq xo'jaligi va aholining yoqilg'i (ko'mir, gaz, neft), elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondiradi va eksport ham qilinadi. O'zbekistonda 20 issiqlik elektr stansiyalari, 27 gidroelektr stansiya (GES) ishlab turibdi.

Bularning umumiy o'rnatilgan quvvati 11,5 mln. kv*soat (yiliga 55 mlrd. kv*soat elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniga ega), transformatorlarning umumiy quvvati 44850 MVA, elektr tarmoqlarining umumiy uz. 232 ming km, shu jumladan, yuqori quvvatli (500 kV li)lari 1660 km ni tashkil qiladi.

Energetika xalq xo‘jaligining muhim tarmog‘i sifatida gidroenergetika va issiqlik energetikasiga ajraladi. Gidroenergetika - energetikaning suv resurslari energiyasidan foydalanishga doir bo‘limi.

Suv resurslari energiyasidan foydalanish uchun suv oqimi maxsus qurilgan inshootlar va jihozlar majmui - gidroelektr stansiyalar (GES) yordamida elektr energiyasiga aylantiriladi. O‘zbekiston Respublikasi «O‘zbekenergo» davlat aktsiyadorlik kompaniyasi tizimida 26 GES ni birlashtirgan 7 ta GES kaskadlari hamda Farhod GES bor. Eng yirik GES lar: Chorvoq GES (quvvati 620,5 MW), Xo‘jakent GES (165 MW), Farhod GES (126 MW), G‘azalkent GES (120 MW).

O‘zbekiston energetika tizimidagi barcha GES larning umumiy belgilangan quvvati 1419 MV. Mamlakat gidroenergetikasining istiqboldagi taraqqiyoti, asosan, kichik suv havzalari gidroresurslaridan foydalanish bilan bog‘liq.

Issiqlik energetikasi - energetikaning issiqlikni issiqlik dvigatellari va boshqalar yordamida boshqa energiya turlari (mexanik energiya, elektr energiyasi) ga aylantirib beruvchi issiqlik texnikasi bo‘limi.

Issiqlik energetikasida asosiy issiqlik va elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi korxonalar issiqlik elektr stansiyalari (IES) hamda Davlat issiqlik elektr stansiyasi (DIES) hisoblanadi. Yirik DIES lar: Sirdaryo DIES (3000 MVt), Toshkent DIES (1850 MVt), Tolimarjon DIES (loyiha bo‘yicha 3200 MVt).

O‘zbekistonning issiqlik elektr stansiyalari respublikada ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasining qariyb 85% ini tashkil qiladi.

O‘zbekistonning yoqilg‘i balansida gaz va ko‘mirning salmog‘i katta, «Ko‘mir» aktsiyadorlik jamiyati ham «O‘zbekenergo» tarkibiga kiradi.

Energetika sohasining hozirgi holati va istiqboldagi rivojlanishi. «O‘zbekenergo» aktsiyadorlik jamiyati O‘zbekiston Respublikasidagi elektr energiyasini asosiy ishlab chiqaruvchi va yetkazib beruvchilardan biri hisoblanadi hamda respublika iqtisodiyoti va aholisini elektr energiyasiga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondiradi.

Bugungi rivojlanish bosqichida elektr energiyasiga bo‘lgan ehtiyojni qondirish, mavjud elektr stansiyalar va tarmoqlarni modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, yuqori samarali energiya ishlab chiqarish texnologiyalari asosida yangi ishlab chiqarish obyektlarini qurish, elektr energiyasini hisobga olish tizimini takomillashtirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish hisobiga yonilg‘i-

energetika resurslarini diversifikatsiyalash elektr energetika sohasining asosiy maqsadi hisoblanadi. 2021 yilgacha energetikani rivojlantirishning barcha sohalariga tegishli 52 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Respublika elektr energetikasi xaqli ravishda O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari tarkibiga kiradi. U yirik ishlab chiqarish va ilmiy-texnik imkoniyati bilan iqtisodiyotning rivojlanishi va xalq farovonligiga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda.

«O'zbekenergo» AJ elektr energetika sohasidagi maxsus vakolatli organ bo'lib, respublika iqtisodiyoti tarmoqlari va aholisini markazlashtirilgan holda elektr energiyasi bilan ta'minlaydi, shuningdek respublikaning bir qator shaharlaridagi sanoat va kommunal-maishiy iste'molchilariga issiqlik energiyasini yetkazib beradi.

Ishlab chiqarish texnologik jarayonining, elektr energiyasini taqsimlash va iste'mol qilishning o'ziga xosligi jamiyat tarkibiga kiruvchi elektr stansiyalar, magistral va taqsimlovchi elektr tarmoqlarini markazlashtirilgan holda boshqarishni saqlash zarurligini taqozo etadi.

2017 yilda elektr stansiyalarning o'rnatilgan quvvati jami 14,1 mln.kVt dan ortiq bo'lib, «O'zbekenergo» AJ tomonidan 13,6 mln.kVt elektr energiyasi ishlab chiqarilgan.

2017 yilda respublika bo'yicha 58,9 mlrd.kVt·s elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo'lib, bundan 52,14 mlrd.kVt·s issiqlik elektr stansiyasi (IES) hissasiga to'g'ri keladi, shuningdek 7,3 mln.Gkal issiqlik energiyasi yetkazib berilgan.

Elektr energiyasini hosil qiluvchi korxonalaridan umumiy uzunligi 8,8 mingdan ortiq bo'lgan 220-500 kV quvvatli magistral elektr tarmoqlari orqali hududiy elektr tarmoqlari korxonalariga elektr energiyasini yetkazib berish ishlari «O'zelektrtarmoq» unitar korxonasi tomonidan amalga oshiriladi.

Elektr energiyasini respublika iste'molchilariga sotish har bir hududiy tuzilmada aksionerlik jamiyati sifatida faoliyat ko'rsatuvchi 14 ta hududiy taqsimlash-sotish korxonalarini tomonidan amalga oshiriladi.

Korxonalar balansida umumiy uzunligi 226,2 ming kilometrdan ortiq elektr uzatish liniyalari va kuchlanishi 110 kV gacha bo'lgan kichik stansiyalar mavjud.

Umumiy uzunligi 196 ming kilometrdan ortiq 0,4-6-10 kV kuchlanishli elektr tarmoqlari eng keng tarqalgan bo'lib, ular orqali elektr energiyasining ko'p qismi respublika iste'molchilariga yetkazib beriladi.

«O'zbekenergo» AJ loyihalash, qurilish-montaj va sozlash ishlarini amalga oshiruvchi hamda elektr stansiyalari va tarmoqlarining asosiy va yordamchi uskunalarini ta'mirlash va ulardan foydalanish bilan shug'ullanuvchi yagona ishlab chiqarish majmuasi hisoblanadi.

«O'zbekenergo» AJ da rivojlangan ishlab chiqarish bazasi va yuqori malakali xodimlarning mavjudligi, energetika sohasidagi qurilish ishlarini yuqori darajada olib borish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekenergo» AJ da 2018 yildan 2021 yilgacha bo'lgan davrda tarkibiy o'zgarishlar, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va diversifikatsiya qilish» bo'yicha farmoniga muvofiq umumiy qiymati 11 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan 52 ta, shu jumladan issiqlik energetikasida 25 ta investitsiya loyihalarini amalga oshirish nazarda tutilmoqda.

Issiqlik energiyasi sohasidagi tadbirlarni amalga oshirish bilan, energobloklarning foydali ish koeffitsiyenti 60 foizgacha yetadigan yuqori samarali bug'-gaz va gaz-turbina qurilmalari asosida zamonaviy energiya ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy etish imkonini beradi.

Shuningdek, «O'zbekenergo» aktsiyadorlik jamiyatida, elektr energiyasini yetkazib berishni nazorat qilish va hisoblashning avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish bilan respublikaning barcha hududida loyihani bosqichma-bosqich amalga oshirishni nazarda tutadigan elektr energiyasini hisoblash tizimini modernizatsiya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Noan'anaviy qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish sohasida, Samarqand, Navoiy va Surxondaryo viloyatlarida quvvati 100 MVt dan bo'lgan quyosh elektr stansiyalarini hamda Navoiy viloyatida quvvati 102 MVt ga teng shamol elektr stansiyasini qurish rejalashtirilgan.

Zamonaviy texnologiyalar va energiya tejoychi uskunalarni joriy etish bilan belgilangan dasturni amalga oshirish, elektr energiyasini yetkazib berish uchun maxsus yonilg'ining solishtirma sarfini 10 foizgacha qisqartirish bilan elektr energiyasini ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, yoqilg'i energetika balansining diversifikatsiyasini qattiq yoqilg'ining ulushini 2016 yildagi 5,2 foizdan

2021 yilda 7,1 foizgacha ko‘tarish bilan amalga oshirish va iste‘molchilarning ortib borayotgan elektr energiyasiga bo‘lgan ehtiyojini qondirish imkonini beradi.

Mamlakatimizda jami 14 ming megavatt elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo‘lib, uning 86 foizi issiqlik elektr stansiyalari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Biroq, issiqlik elektr stansiyalari quvvatlarining 84 foizi qariyb yarim asr avval ishga tushirilgan bo‘lib, ular ham 83 foizga ishlamoqda, xolos.

Rivojlangan davlatlarda 1 kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun 240-260 gramm yoqilg‘i sarflansa, mamlakatimizdagi ayrim stansiyalarda 2 barobar ko‘p yoqilg‘i sarflanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishi natijasida elektr energiyasiga bo‘lgan talab 2030 yilga borib 20 ming megavattga etadi.

Mamlakatimizda elektr energiyasi asosan tabiiy gazni yoqish evaziga ishlab chiqariladi. Gaz resurslari cheklangan bugungi sharoitda 2030-yilga borib uni yanada ko‘proq sarflash – tiklanmaydigan tabiiy resurslarning juda katta miqdorini uvol qilish deganidir.

Mamlakatimizda 2030-yilga borib qo‘shimcha talab etiladigan 12,5 ming megavatt quvvatlarni yaratish chorasini ko‘rish, jumladan, bug‘-gaz qurilmalari, atom elektr stansiyasi, gidroelektrstansiyalar barpo etish va mavjudlarini modernizatsiya qilish, Sirdaryo, Toshkent, Navoiy, Taxiatoch issiqlik elektr stansiyalaridagi energobloklarni yangilash, shuningdek, davlat-xususiy sheriklikni elektr energiyasi tizimiga ham joriy qilish orqali zarur bo‘ladigan quvvatlarni qoplash ishlari amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda sohaga xususiy sektorni jalb qilish, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik mexanizmining huquqiy, institutsional, texnologik asoslari ishlab chiqilishini ta‘minlash masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Oddiy misol, Turkiyada 60 foiz, Janubiy Koreyada 20 foiz elektr energiyasi xususiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladi.

Hozirgi holatda sohada 30 yildan ko‘proq vaqtdan buyon foydalanib kelinayotgan tarmoqlar ulushi 62 foizni tashkil etadi, taqsimlovchi tarmoqlarda liniyalarning 57 foizi va 39,6 mingta transformator manan eskirgan.

2017-2021 yillarga mo‘ljallangan dasturga asosan joriy yilda 34 ming kilometrlik elektr uzatish tarmog‘i va 7 ming transformator punktida, 2019-yilda 7 ming kilometr elektr uzatish tarmog‘i va 2 ming transformator modernizatsiya qilinishi lozim.

Bugungi kunda sohaning energiya ishlab chiqaruvchi yangi quvvatlar barpo etish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy qilish asosiy vazifasi sifatida belgilangan.

«O‘zbekenergo» AJning 1,4 mln. kVt quvvatga ega bo‘lgan gidroelektr stansiyalari kaskadlarga bo‘linib, suv oqimida ishlaydi.

2018 yilda gidroelektr stansiyalar tomonidan 5501,0 mln.kVt·soat elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

«O‘zbekenergo»AJda bir qator investitsiya loyihalari doirasida ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, «Farhod GESni modernizatsiya qilish», «Quy-Bozsuv GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-14)», «Qodiriya GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-3)», «Toshkent GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES-9)», «Shahrixon GESlar kaskadini modernizatsiya qilish (GES JFK-2)» investitsiya loyihalaridir.

Modernizatsiya qilish jarayonida gidroagregatlarni turbina, generatorlari, elektrotexnik va gidromexanik uskunalarni almashtirish rejalashtirilgan. Buning natijasida uskunalarning mustahkamligi va foydalanish muddatini uzaytirish ko‘zda tutilgan.

O‘zbekistonda 430dan ortiq daryolar mavjud. Har yili O‘zbekistonda ishlab chiqarilayotgan 60 milliard kVt/soat energiyaning 6,5 mlrd GESlar hisobidan amalga oshiriladi. Yaqin bir necha yil ichida Respublika energosanoatida GESlar ulushi 27,4 milliardov kVt/soatga yetkazish kutilmoqda.

Mamlakatda O‘rta Osiyoda eng yirik gidro obyektlardan biri — Pskom GESini qurishni boshladi.

Toshkent viloyatining Bo‘stonliq tumanida Pskom daryosida joylashgan yangi gidroelektrostantsiya, yirikligi bo‘yicha O‘zbekistonda Chorvoq GESidan keyin, ikkinchi o‘rinda bo‘ladi. Uning quvvati 400 MVtni tashkil qiladi, yillik energiya ishlab chiqarish hajmi — 900 mln kVtG‘soatni tashkil qiladi.

Neft-gaz sanoati mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu soha nafaqat energiya ishlab chiqaradi, balki ko‘plab tarmoqlar uchun zarur bo‘lgan polimerlar, organik kimyoviy moddalar hamda azotli mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarishda asosiy xomashyo bazasi hisoblanadi.

Keyingi ikki yilda sohada amalga oshirilgan islohotlar natijasida gaz qazib chiqarish hajmi 10 foizga ortdi, aholiga tabiiy gaz 15 foiz va suyultirilgan gaz 1,6 barobar ko‘p yetkazib berildi.

Shoʻrtan va Ustyurt gaz-kimyó majmualarida joriy yilning oʻzida gazga nisbatan qoʻshilgan qiymati 4 barobar koʻp boʻlgan qariyb 700 million dollarlik polietilen va polipropilen ishlab chiqariladi.

Neft-gaz sohasini yanada rivojlantirish maqsadida 2030 yilgacha geologiya-qidiruv ishlari olib borish, uglevodorodlarni qazib chiqarish va chuqur qayta ishlash boʻyicha umumiy qiymati 36,5 milliard dollarlik 30 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish belgilangan.

Neftni qayta ishlash. Oʻzbekistonda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Fargʻona neftni qayta ishlash zavodi mavjud boʻlib, uchinchi neftni qayta ishlash zavodi Jizzax viloyatining Zafarobod tumanidagi «Chimqoʻrgʻon» qishlogʻi yaqinida barpo etiladi.

Jizzax Neftni qayta ishlash majmuasining qiymati 2 milliard 200 million AQSH dollariga baholanmoqda.

Bu erda bir yilda 5 million tonna neft xomashyosini qayta ishlash mumkin boʻladi.

Jizzax zavodiga neft «yaqinda barpo etiladigan neft quvuri orqali yetkazib kelinadi».

Majmuada aviatsiya kerosini, avtomobil yoqilgʻilari, benzol, mazut, bitum va boshqa neft mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Mazkur zavodlarning toʻla quvvat bilan ishlashi Oʻzbekistonning yoqilgʻiga boʻlgan ehtiyojini toʻla qondirish va eksportga mahsulot chiqarish uchun etarli hisoblanadi.

Oʻzbek-xitoy savdo uyi orqali Xitoydan uskuna, hom ashyova qurilish texnikasini izlash va yetkazib berish ishlari samarali yoʻlga qoʻyilgan.

Xususan mazkur savdo uyi chiqindilarni qayta ishlash sanoatini rivojlantiriga keng yoʻl ochib bermoqda. Mamlakatimizda chiqindilarni qayta ishlash sanoati hali yaxshi oʻzlashtirilmagan soha hisoblanadi.

Masalan, mamlakatimiz yoʻllarida harakatlanayotgan avtomobillar soni kundan-kunga koʻpayib, buning natijasida ishlatilgan shinalar miqdori ham ortib bormoqda. Shu oʻrinda ushbu shinalarni nima qilish kerak degan tabiiy savol paydo boʻladi? Xoʻsh, shinalarni qanday qilib qayta ishlash mumkin? Koʻpchilik odamlar shinalarni shunchaki chiqindiga tashlab yuboradilar, bu esa oʻz navbatida yirik chiqindi uyumlarini hosil qilib, ekologiyaga xavf tugʻdiradi.

Avtomobil shinalarini qayta ishlashga moʻljallangan mobil zavod yordamida nafaqat katta maydonlarni shinalardan boʻshatish, balki ulardan zaruriy hom ashyo (rezina uvoq, metall) olish mumkin. Shinalarni qayta

ishlash yana shunisi bilan ahamiyatliki, hatto ancha eskirgan pokrishkadan ham yaxshi polimer hom ashyo sifatida foydalansa bo‘ladi.

Yoki, bugungi kunda o‘z egasiga daromad keltirishdan tashqari atrof-muhitga ham foydali bo‘lgan startaplar yaxshi ommalashib bormoqda. Foydalanilgan moylarni qayta ishlash yo‘nalishini hech ikkilanmasdan aynan mana shunday faoliyat turiga kiritish mumkin. Ishlatilgan moylarni qayta ishlaydigan mini zavodni tashkil qilish uchun maxsus tajriba yoki bilim talab etilmaydi, shuning uchun O‘zbekistonda har bir odam bunday zavod ochish imkoniyatiga ega. Yana bir ijobiy jihat: ayni paytda hukumat ham bunday turdagi tadbirkorlik faoliyatiga kam foizli kreditlar ajratish orqali ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlab kelmoqda.

Oziq-ovqat sanoati. Respublikamizning iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlashda oziq-ovqat sanoati muhim o‘rin tutadi. (6.1-jadval).

6.1-jadval. O‘zbekistondagi oziq-ovqat korxonalarining mulk shakllari bo‘yicha taqsimlanishi (foiz hisobida)

Korxonalar	2003 yil	2007 yil	2011 yil	2014 yil	2016 yil	2017 yil
Jami	100	100	100	100	100	100
Davlat sektoriga taalluqli oziq-ovqat korxonalar	10,4	10,0	8,0	7,0	5,4	4,9
Nodavlat sektorga taalluqli oziq-ovqat korxonalar	89,6	90,0	92,0	93,0	94,6	95,1
Shu jumladan						
Fuqarolar xususiy mulki	42,3	32,5	28,1	20,8	20,1	20,5
Xo‘jalik birlashmalari	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,3
Qo‘shma korxonalar, chet el fuqarolari va tashkilotlari	1,7	1,2	1,0	0,9	0,7	0,6
Boshqa turdagi nodavlat mulk shakllari	45,2	55,9	62,4	70,9	73,5	73,7

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Bugungi kunda ushbu sohadagi o‘zgarishlar ijobiy bo‘lib, uning rivojlanishiga mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va mulkka bo‘lgan munosabatni tubdan o‘zgartirish jarayoni asos bo‘lmoqda. Oxirgi yillarda nodavlat sektorga tegishli oziq-ovqat korxonalar soni davlat sektoridagiga nisbatan tez ko‘paymoqda. Bu tendentsiya saqlanib qoladi.

Oziq-ovqat sanoati milliy iqtisodiyotning keng tarmoqli sohasi bo'lib, uning tarkibida go'sht-sut, sut-yog', yog'-moy, baliq mahsulotlari, un-yorma, makaron, meva-sabzavot konservalari, sharbatlar, turli ichimliklar, shakar, qandolatchilik mahsulotlari, non va boshqa noz-ne'matlar ishlab chiqaradigan korxonalar mujassamlashgan.

Mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar

1. Sanoat har qanday mamlakatda iqtisodiy taraqqiyot va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda hal qiluvchi o'rin egallaydi. Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat tarmog'i quyidagi turlarga bo'linadi: - tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash; - qayta ishlash sanoati (ishlab chiqaradigan sanoat); - elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash; - suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish.

2. Sanoatni kontsentratsiyalashtirish va kombinatsiyalashtirish ijtimoiy mehnatni yirik korxonalarda mujassamlashtirishni ifodalasa, ixtisoslashtirish hamda kooperativlashtirish esa sanoat tarmoqlari tarkibida mehnat taqsimoti va ularning hamkorligini ifodalaydi.

3. Tog'-kon sanoati. Mamlakatimizda tog'-kon va qayta ishlash korxonalari quvvatlarini oshirish maqsadida mineral-hom ashyo bazasidan foydalanish va qayta ishlash samaradorligini oshirish, investitsiyalarni faol jalb etish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalari - «Navoiy kon-metallurgiya kombinati» DK, «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati» AJ va «O'zbekiston metallurgiya kombinati» AJda strategik turdagi mahsulotlar, jumladan oltin, kumush, mis, rux va po'lat prokati kabi mahsulotlar, shuningdek 20 dan ortiq turdagi boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

4. Kimyo sanoati O'zbekiston iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlar sirasiga kiradi va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni jadallashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqib mineral o'g'itlar chiqaruvchi korxonalarni qurish orqali tashkil topgan.

Mamlakatimizda mazkur sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida xususan, birgina 2018 yil yakuni bilan «O'zkimyosanoat» korxonalarida 4,17 trln. so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarildi. Sof holda 1170,77 ming tonna mineral o'g'itlar, shu jumladan 847,98 ming tonna

azotli o'g'itlar, 140,38 ming tonna fosforli o'g'itlar va 182,41 ming tonna kaliyli o'g'itlar ishlab chiqarildi.

5. Energetika - energiyaning har xil turlarini hosil qilish, ularni bir turdan ikkinchi turga o'zgartirish, muayyan masofaga uzatish va yetkazib berish, ulardan barcha sohalarda foydalanishni hamda shular bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan xalq xo'jaligi, fan va texnika sohasi.

Insoniyat taraqqiyotida kishilarning turli energiya manbalariga bo'lgan ehtiyojlari ularni tabiiy manbalar - o'tin, ko'mir, torf va boshqalar yoqilg'ilardan, shamol, suv oqimi energiyasi (masalan, shamol va suv tegirmonlari) dan foydalanishga majbur qildi. Keyinchalik fan va texnika taraqqiyoti, fantexnika inqilobi tufayli XX-asrning 2-yarmidan boshlab asosan elektr energiyasiga ehtiyoj juda oshib ketdi.

6. Neft-gaz sanoati mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim o'rin egallaydi. Ushbu soha nafaqat energiya ishlab chiqaradi, balki ko'plab tarmoqlar uchun zarur bo'lgan polimerlar, organik kimyoviy moddalar hamda azotli mineral o'g'itlar ishlab chiqarishda asosiy xomashyo bazasi hisoblanadi. Keyingi ikki yilda sohada amalga oshirilgan islohotlar natijasida gaz qazib chiqarish hajmi 10 foizga ortdi, aholiga tabiiy gaz 15 foiz va suyultirilgan gaz 1,6 barobar ko'p yetkazib berildi.

Neftni qayta ishlash. O'zbekistonda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi mavjud bo'lib, uchinchi neftni qayta ishlash zavodi Jizzax viloyatining Zafarobod tumanidagi «Chimqo'rg'on» qishlog'i yaqinida barpo etiladi.

7. Oziq-ovqat sanoati. Respublikamizning iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda oziq-ovqat sanoati muhim o'rin tutadi. Oxirgi yillarda nodavlat sektorga tegishli oziq-ovqat korxonalari soni davlat sektoridagiga nisbatan tez ko'paymoqda. Bu tendentsiya saqlanib qoladi. Xususan, nodavlat sektorga taalluqli oziq-ovqat korxonalari hozirgi kunda 95,1 foizni tashkil etadi.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarishni kontsentratsiyalashtirishga iqtisodiy ta'rif bering?
2. Mintaqada yirik korxonalarining afzalliklarini nimada deb hisoblaysiz?
3. Mamlakatda mahalliyashtirish ahamiyatini iqtisodiy misollar tariqasida tushuntiring?
4. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish ahamiyati nimada?

5. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida diversifikatsiyani mohiyati nimada?

6. Sanoatda korxonalar ixtisoslashuvining rivoji ishlab chiqarishni koooperativlashtirish asosida amalga oshadi deganda nimani tushunasiz?

7. Sanoatni kombinatsiyalashtirishi deganda nimani tushunasiz?

8. Mamlakatimizda tog‘-kon va qayta ishlash korxonalari quvvatlarini oshirish maqsadida mmamlakatimizda amalga oshirilayotgan ishlar yuzasidan nimalardan xabardorsiz?

9. O‘zbekistonda mineral o‘g‘itlar chiqaruvchi korxonalarni faoliyati riovjlanishini bayon qiling?

10. Energetika sohasining hozirgi holati va istiqboldagi rivojlanishi mamlakatimizda qanday islohotlar amalga oshirilmoqda?.

11. Noan’anaviy qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish sohasida mintaqada amalga oshiralyotgan islohotlar to‘g‘risida fikrlaringizni bayon qiling?

12. Neft-gaz sanoatini mintaqadagi ahamiyatini qanday baholaysiz?

7-MAVZU. MINTAQADA QISHLOQ XO‘JALIGINING HUDUDIY IXTISOSLASHUVI

Reja:

7.1. Qishloq joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va reliefi

7.2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi

7.3. ASK tushunchasi, tarkibi va uni boshqarish. Agrosanoat majmuasi siyosatdagi ustuvorliklar

7.4. Mintaqa qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayoni

7.5. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari

Tayanch tushuncha va iboralar: qishloq xo‘jaligi, eksport, tabiiy unumdorlik, iqtisodiy unumdorlik, transformatsiyasi, irrigatsiya, melioratsiya, ball bonitet, agrosanoat majmuasi, agrosanoat integratsiyasi, tuproq eroziyasi.

7.1. Qishloq joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va reliefi

O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitga ega. Mamlakat hududi o‘ziga xos pasttekislik va tog‘ reliefini o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston hududining katta qismini pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon pasttekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog‘ (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643m.) tizmalari joylashgan. Dunyoning bepoyon cho‘llaridan biri mamlakat hududi markazida - Qizilqum joylashgan.

Mamlaktimiz bo‘yicha qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20 236,3 ming gektarni, shundan haydaladigan yerlar 3 988,5 ming gektarni, ko‘p yillik daraxtzorlar 383,1 ming gektarni, bo‘z yerlar 76 ming gektarni, pichanzor va yaylovlar 11 028,3 ming gektarni, boshqa yerlar 4 760,4 ming gektarni tashkil qiladi.

Keyingi yillarda yurtimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo‘llash, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli

paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hisobiga yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar etishtirish bo'yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda.

Yer va suvning jamiyatdagi, ayniqsa, qishloq xo'jaligidagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Aholi ulardan yashash uchun uy-joy, binolar qurish, iste'mol etish uchun turli hildagi mahsulotlarni etishtirish va boshqa maqsadlarda foydalanadilar. Shunday ekan yer va suvdaning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati juda ulkandir. Chunki tarmoqda ulardan foydalangan holda turli hildagi o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini, talabni qondiradigan darajada ishlab chiqarish mumkin. Shunday holni e'tiborga olgan holda ingliz iqtisodchi olimi Uiliyam Petti «yer boylikning onasidir» deb aytgan.

Respublika dehqonchiligi sug'orishga asoslangan. Shuning uchun suv ham yer kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo'jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo'xori, bug'doy, arpa, emxashaklarning aksariyat qismi sug'oriladigan erlarda yetishtiriladi.

Mintaqada qishloq xo'jalik mahsulotlarining 95foizdan ortig'i sug'oriladigan maydonlarda etishtiriladi. Sanoatning qishloq xo'jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi.

Lekin yerdan asosiy vosita sifatida foydalanishda uning quyidagi xususiyatlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan, traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida xohlagancha ishlab chiqarish mumkin;

b) erning tabiat mahsuli ekanligi. Yer va suv tabiat mahsulidir. Shuning uchun uning kelajakdagi taqdiri tabiatga bog'liq. Boshqa asosiy vositalar, ya'ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat tug'ilganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin. Yer va suvni esa inson ishlab chiqara olmaydi. Shuning uchun ular cheklangan resurslar deb ataladi;

v) yer - qishloq xo'jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo'lgan yerlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi;

g) erni qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib yurish imkoniyati cheklangan. Undan joylashgan makonida, ya'ni statsionar holatda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

d) erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi, unga ilmiy asoslangan holda ishlov berish natijasida uning unumdorligi oshib boradi. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin.

Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan eskirib ishdan chiqadi. Ular vaqt o'tishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Lekin yerga e'tibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa, unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, erning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida erning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligi katta ahamiyat kasb etadi. Hayotda tuproq unumdorligining quyidagi turlari mavjud: tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorlik.

Tuproqning tabiiy unumdorligi—tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sun'iy va iqtisodiy unumdorlik esa inson mehnati natijasida shakllantirilib, oshirilishi mumkin. Jumladan, mehnat, mablag' sarflab, yerlarning irrigatsion, meliorativ holatini yaxshilab, sifatli urug' ekib, ularni o'g'itlash, yaxshi sifatli ishlov berish orqali tuproqning suniy va iqtisodiy unumdorligini yuksaltirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi.

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi

minerallar kam, lekin Sirdaryo, Jizzah, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko‘p.

Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo‘jalik mahsulotlari etishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo‘jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko‘paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

Respublika jami yer fondining asosiy qismini qishloq xo‘jalik korxonalari, tashkilotlari foydalanmoqdalar. Masalan bu tarmoqda 1995-yilda 67foizga yaqini foydalangan bo‘lsa 2018-yilga kelib 48.3foizi foydalangan. Ular bu yerlardan turli hildagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadida foydalanadilar. Demak, qishloq xo‘jaligining asosiy maqsadi aholi va chorva hayvonlari iste‘mol qiladigan mahsulotlarni hamda qayta ishlovchi sanoat korxonalari uchun hom ashyo mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Qishloq xo‘jaligining asosiy maqsaddidan kelib chiqqan holda yerdan quyidagi yo‘nalishlarda foydalanilmoqda:

-urug‘ ekib va ko‘chat o‘tkazib hosil olinadigan yerlar. Ular ekinzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni hrtacha 4 mln. gektarni tashkil etgan.

-meva mahsulotlarini etishtirish maqsadida ko‘chatlar o‘tkaziladigan yerlar. Ular ko‘p yillik darahzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni 334.4ming gektar.

-chorva hayvonlari uchun mahsulotlar etishtiriladigan yerlar. Ularni pichanzorlar va yaylovzorlar deb atash mumkin. Ular 11973.3ming gektarni tashkil etadi.

Yuqorida ta‘kidlangan yerlar qishloq xo‘jalik yerlari deb ataladi. Qishloq xo‘jaligida bulardan tashqari fuqorolarga meros qoldirish huquqi bilan berilgan yerlar mavjud. Ular oila tamorqa yerlari deb yuritiladi. Bulardan tashqari o‘rmonzor yerlar ham mavjud. Bu yerlar suv bilan ta‘minlaydigan sug‘orish shahobchalarining mavjudligiga qarab sug‘oriladigan hamda lalmi yerlardan tashkil topgan.

O‘zbekistonda 2019 yil 1-yanvar holatida sug‘oriladigan yer maydoni 4191,2 ming gektarni tashkil etgan. Bu jami yer maydonining 9.34 foiziga tengdir. Shu maydondan mamlakat qishloq xo‘jalik mahsulotining 95 foizi

olinmoqda. Bu sugʻoriladigan erning ahamiyatini nihoyatda ulkanligidan dalolat beradi.

Shuning uchun ham respublikada bu yerlardan toʻliq va samarali foydalanishga doimo katta eʼtibor beriladi.

7.2. Qishloq xoʻjaligi tarmogʻining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi

Mustaqillik yillarida islohatlar oqibatida, respublika iqtisodiyotining barcha sohalarini rivojlanishi qishloq xoʻjaligida foydalanilyotgan yer maydonlarining oʻzgarishiga taʼsir etmoqda.

Masalan 1995-yilda qishloq xoʻjaligida jami foydalanilgan yer maydoni 29736 ming gektarni tashkil etgan boʻlsa, 2000-yilda 25736 ming gektarni, 2005-yilda 22371.3 ming gektarni, 2010 yilning 1-yanvariga esa 21453.2 ming gektarni, 2019 yilga kelib 20236,3 ming gektarni tashkil etgan (1-jadval). Shu yillarda tarmoqda foydalanilgan yerlar 27.9 foizga kamaygan. Lekin shu davrda tarmoqning sugʻoriladigan yer maydoni atigi 2.5 ming gektarga qisqarib, 2019-yilning boshiga 3262,2 ming gektarni tashkil etdi. Demak soʻngi 20 yil mobaynida hukumat tarmoqda sugʻoriladigan yerlarni kamaytirmaslik siyosatini amalga oshirgan. Bunday siyosatni respublika hukumatining mamlakat aholisini qishloq xoʻjalik mahsulotlari bilan toʻlaroq taminlash siyosati taqoza etgan (7.1-jadval).

Tarmoqdagi umumiy yer maydoni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga berilishi natijasida yuz began. Oʻtgan 15 yilda qishloq xoʻjaligidagi ekinzorlar maydoni atigi 19.5 ming gektarga, koʻp yillik darahzorlar maydoni 26.9 ming gektarga yaylovzorlar esa 7212.3 ming gektarga qisqargan. Yaylovzorlar maydonining qisqarishiga asosiy sabab ularni qoʻychilik (qorakoʻlchilik) va echkichilikka ixtisoslashgan shirkat xoʻjaliklariga ajratib berilganligidir.

Qishloq xoʻjalik yerlarning tarkibiga iqtisodiy jihatdan eng nafli ekinzor, sugʻoriladigan yerlar hisoblanadi. Ular jami qishloq xoʻjalik yerlarning 2019 yilning 1-yanvariga 20.7 foizini tashkil etgan. Shundan 81.5% sugʻoriladigan ekinzordir. Shu davrda hukumatning fuqorolarga cheklangan miqdordagi yerlarni berish siyosatining amalga oshirilishi natijasida fuqorolarning oila tamorqa xoʻjaligidagi yerlari 17 foizga koʻpayib, 2019-yilning boshiga 697,4 ming gektarni tashkil etgan, shundan

74 foizdan ko‘prog‘i sug‘oriladigan yerlardan iboratdir. Boshqa yerlar ham ma’lum darajada o‘zgarib borgan (7.2-jadval).

7.1-jadval. O‘zbekiston Respublikasining yer fondlari bo‘yicha taqsimlanishi

T/r	Yer fondining toifalari	Umumiy yer maydoni		Shu jumladan sug‘oriladigan yerlar	
		jami	foiz hisobida	jami	foiz hisobida
1	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar	20236,3	45,08	4191,2	9,34
2	Aholi punktlarining yerlari	221,4	0,49	51	0,11
3	Sanoat transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar	866,3	1,93	12,3	0,03
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	710,4	1,58	0,6	0,001
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	14,5	0,03		
6	O‘rmon fondi yerlari	11199,5	54,95	44,6	0,09
7	Suv fondi yerlari	836,9	1,87	4,7	0,01
8	Zaxira yerlar	10807,1	24,07	2,2	0,005
	jami yerlar	44892,4	100	4306,6	9,59

«Davergeodezkadastr» qo‘mitasi ma’lumotlari.

Fanda qishloq xo‘jalik yerlarning bir turdan ikkinchi turga o‘tishini yer transformatsiyasi deyiladi. Masalan, lalmi yerlar kompleks o‘zlashtirilishi oqibatida sug‘oriladigan ekinzorlarga aylanadi. Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holati yomonlashishi oqibatida, yomonlashib boshqa erlarga aylanadi. tarmoqda ijobiy transformatsiyasini amalga oshirishga e’tibor berish lozim.

7.2-jadval. O‘zbekistonda jami foydalaniladigan yer maydonlarining salmog‘i

T/R	Respublika shaxar va viloyatlarning nomi	Umumiy yer maydoni		Ekin yerlar		Ko‘p yillik daraxtlar		Bo‘z yerlar		Pichanzor va yaylovlar		Jami qishloq xo‘jalik yerlari		Tomorqa yerlar		O‘rmonzorlar		Bog‘dorchilik, uzumchilik va sabzavotchi-lik uyushmalarining yerlari		Butazorlar	Boshqa yerlar
		jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani	jami	shu jumladan sug‘oriladigani		
1	Qoraqolpog‘iston Respublikasi	16656,1	510,4	418,3	418,3	8	8	11,2	11,2	5277,8	36,7	5715,3	474,2	47,6	35,2	1075	0,9	0,1	0,1	105,2	9713
2	Andijon	430,3	273,1	202,1	202,1	30,1	30,1	2,8	0,6	21	0,9	256	233,7	48	35,2	3,9	3,9	0,3	0,3		122,1
3	Buxoro	4183,1	274,6	199,5	199,5	20,8	20,8	6,9	6,9	2530,4		2757,6	227,2	58,6	45,4	334,6	1,8	0,3	0,2	45,4	986,6
4	Jizzax	2117,9	299,2	483,2	258,8	20,5	16,9	8,2	0,7	750,5		1262,4	276,4	31,8	18	164,4	4,8	0,1			659,2
5	Qashqadaryo	2856,8	514,8	676,1	417,6	39,1	36,9	21,9	4,6	1407,1	0,1	2144,2	459,2	80	49,1	164,3	6,2	0,3	0,3		468
6	Navoiy	10948,1	123,5	111,5	91,7	10,3	9,6	6,8	6,7	8747,6		8876,2	108	20	13,5	1271	1,7	0,7	0,3		780,7
7	Namangan	718,1	282,9	190	190	45,1	45,1	2,5	2,5	151,1		388,7	237,6	50	40,8	23,3	4,4	0,1	0,1		256
8	Samarqand	1677,3	379,4	429,1	247	68,1	63,4	5,2		797,1		1299,5	310,4	86,5	62,6	13	6	0,7	0,4		277,6
9	Surhondaryo	2009,9	325,2	278,8	239,3	33,6	32,2	0,3		826,7		1339,4	271,5	63,2	50,4	233,4	3,3				573,9
10	Sirdaryo	427,6	286,8	249,4	249,4	7,2	7,2	10,3	10,3	20,3		287,2	266,9	19,2	15,2	4,6	4,6	0,1	0,1		116,5
11	Toshkent	1525,4	398,6	329	295,7	52,6	43,5	0,8	0,4	440	1,4	8224	341	62,3	51,5	83,5	2,5	3,6	3,6	2,1	551,5
12	Farg‘ona	700,5	368,6	274,5	274,5	49,4	49,4			23,5	3,9	320,4	300,8	72	52,9	14,6	14	0,9	0,9		292,6
13	Xorazm	608,2	265,7	205,2	205,2	13,2	13,2	3,8	3,8	109,4		331,6	222,2	51,3	43,1	57,5	0,3	0,1	0,1		167,7
14	Toshkent. sh	33,13,8	0,1	0,1								0,1	0,1	6,9	3,7		0				26,1
	Jami:	44892,4	4306,6	4019,8	3262,2	398	376,3	80,7	47,7	21102,5	43	25601	3729,2	697,4	516,6	3443	54,4	7,3	6,4	152,7	14991,5

«Davergeodezkadastr» qo‘mitasi ma’lumotlari.

Lekin so‘nggi yillarda yangi sug‘oriladigan maydonlar kam o‘zlashtirilmoqda. Bunga suv va mablag‘ resurslarining etishmayotganligi asosiy sabab bo‘lmoqda. Yer va suvga nisbatan davlat mulkchiligi saqlangan holda ulardan yil davomida to‘liq va samarali foydalanish huquqi jismoniy hamda yuridik shaxslarga uzoq muddatga hamda umrbod berilmoqda. Ulardan to‘liq va samarali foydalanganlik darajasini va samaradorligini ma’lum bir ko‘rsatkichlar tizimi yordamida tahlil etish lozim.

Mintaqada amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida yer va suvdan foydalanish darajasi hamda samaradorligi oxirgi 20 yilda ma’lum darajada oshgan, lekin keyingi yillarda yerlardan, suvlardan foydalanishning samaradorligi talab darajasida emas. Sababi – yerlarning irrigatsiya-melioratsiya holati yomonlashayotganligi, ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish to‘liq joriy etilmayotganligi, sug‘orish inshootlarining ishga yaroqlilik holati pasayishi, yer va suvlardan samarali foydalanganlik uchun rag‘batlantirishning sustligidir (3-jadval).

2019 yil ma’lumotlariga ko‘ra, sug‘oriladigan tuproqlarning sifat bahosi quyidagilarni ko‘rsatadi: yomon yerlar 503,2 ga, o‘rtacha past yerlar 637339,0 ga, o‘rtacha yerlar 1 976 359,5 ga, yaxshi yerlar 1 027 076,5 ga, eng yaxshi yerlar 74 110,3 ga. Viloyatlar kesimida o‘rtacha ball boniteti Qoraqalpog‘iston Respublikasida 41,3 ball eng past ko‘rsatkich, 50-55 ball boniteti bilan Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Navoiy, Sirdaryo, Xorazm viloyatlariga to‘g‘ri kelmoqda. Yaxshi va eng yaxshi yerlar asosan Andijon, Namangan, Samarqand va Toshkent viloyatlarida mavjud (7.3-jadval)⁴².

⁴² “Davergeodezkadastr” qo‘mitasi ma’lumotlari.

7.3-jadval. Sug'oriladigan tuproqlarining sifat ma'lumotlari

T/R	Respublika va viloyatlar	YILLAR	Kadastr guruhlari										Jami, ga	O'rtacha bal
			yomon yerlar		o'rtachadan past		o'rtacha yerlar		yaxshi yerlar		eng yaxshi yerlar			
			Kadastr klasslari											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
			Bonitet bali											
			0-10	noya.20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
1	Qoraqolpog'iston Resp.	1997-2013		181,3	25912,0	226274,4	143333,0	39504,2	12076,5	1396,2			448677,6	41,3
2	Andijon	2013			844,0	22345,5	51596,6	52837,3	62741,5	36573,3	5857,0	67,2	232862,4	57,5
3	Buxoro	2010-2011		262,7	15373,5	48790,9	53825,2	51310,8	46751,6	12714,2	81,0		229110,1	51
4	Jizzax	2018			124,9	14643,6	133190,0	91705,2	36708,4	9959,2	2060,4		288391,7	52,3
5	Qashqadaryo	2012-2013			354,1	40742,7	207262,0	111116,2	67181,2	26402,4	7059,5		460118,2	52,5
6	Namangan	2008-2011			4596,5	41141,3	48999,0	39358,6	46533,4	33581,1	19195,4	1729,5	235134,6	60
7	Navoiy	2007-2015		59,2	5319,8	20386,6	20618,7	25388,4	22621,9	10602,9	1437,1		106434,5	53,2
8	Samarqand	2018				4497,0	55936,4	105422,8	95816,3	39456,1	15529,9	187,1	316845,6	60,3
9	Surhondaryo	2013			3592,4	33964,5	75733,1	79766,8	53375,7	18772,5	5885,9		271091,0	56
10	Sirdaryo	2014			489,2	26515,9	105404,6	69828,0	58603,4	6541,8	8,8		267391,7	53
11	Toshkent	2014-2018			696,3	11745,8	54471,5	106080,8	116610,7	42094,3	9639,1	8,9	341347,4	59,9
12	Farg'ona	2008-2011			5557,0	44499,3	79437,3	58661,3	74163,1	29300,1	5267,9	48,8	296934,2	54
13	Xorazm	2012			2837,4	36094,5	45590,6	69981,0	57666,5	8832,4	46,8	0,0	221049,2	54
Jami:				503,2	65697,1	571642,0	1075398,1	900961,4	750850,1	276226,4	72068,8	2041,5	3715388,5	55

7.3. ASK tushunchasi, tarkibi va uni boshqarish. Agrosanoat majmuasi siyosatdagi ustuvorliklar

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini yuksaltirishda agrosanoat majmuasining ahamiyati katta. Uning asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish, ularni tayyorlash va qayta ishlash hamda iste‘molchilarga yetkazib berish tizimining maqsadga muvofiq ishlashini ta‘minlashdan iborat.

Bundan tashqari, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan mexanizmni yaratish, mahsulotlar sifatini oshirish, ishlab chiqarishning eng maqbul shakllarini vujudga keltirish, mahsulotlar tannarxini arzonlashtirishga intilish agrosanoat majmuasining dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Bugun O‘zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasida asosiy vositalar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning rivojlanishiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Ularning rivojlantirilishi tarkibga kiruvchi tarmoqlarning fond bilan ta‘minlanishi va jihozlanishini yaxshilashga, natijada ishlab chiqarish, ayriboshlash, taqsimlash va iste‘mol jarayonlari o‘zgarib, oxir-oqibatda aholining turmush sharoitlari yuksalishiga olib keladi.

Agrosanoat kompleksi (ACM) - qishloq xo‘jaligi xomashyosini ishlab chiqarish va qayta ishlash hamda undan mahsulot ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan iqtisodiyotning bir nechta tarmoqlarini yakuniy iste‘molchiga yetkazib beradigan eng yirik tarmoqlararo kompleks. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini tashish, saqlash, qayta ishlash, uni iste‘molchilarga yetkazib berish, qishloq xo‘jaligini mashinalar, kimyoviy moddalar va o‘g‘itlar bilan ta‘minlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalari qatoriga kiradi.

ASM faoliyatning 4 yo‘nalishini o‘z ichiga oladi:

- Qishloq xo‘jaligi - agrotexnika kompleksi, uning tarkibida o‘simlikchilik, chorvachilik, fermer xo‘jaliklari, fermer xo‘jaliklari va boshqalar kiradi.

- qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish va moddiy resurslar bilan ta‘minlaydigan tarmoqlar va xizmatlar: traktor va qishloq xo‘jaligi texnikasi, mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish, kimyoviy moddalar va boshqalar.

• Qishloq xo‘jaligi xomashyosini qayta ishlash bilan shug‘ullanadigan sohalar: oziq-ovqat sanoati, engil sanoat uchun xom ashyolarni dastlabki qayta ishlash sanoati.

• Infrastruktura bloki - qishloq xo‘jaligi xomashyosini xarid qilish, transport, saqlash, iste‘mol tovarlari savdosi, qishloq xo‘jaligi uchun treninglar, agrosanoat sohasida qurilish ishlari bilan shug‘ullanadigan ishlab chiqarish.

Agrosanoat kompleksining eng muhim muammo energiya tejashni ta‘minlashdan iborat.

Agrosanoat kompleksining filiallari bilan o‘zaro munosabatlari:

- Biokimyó (o‘g‘itlarni ishlab chiqarish);
- kimyo sanoati;
- Qishloq xo‘jaligi sanoati (chorvachilik, o‘g‘itlarni ishlab chiqarish);
- transport sohasi;
- Engil sanoat.

ASM tarkibida ikkita yirik majmua mavjud:

1) oziq-ovqat majmuasini tashkil etadigan oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish;

2) qishloq xo‘jaligi xomashyosidan sanoat iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish va sotish uchun.

Agrosanoat kompleksida paxta, zig‘ir, meva-sabzavot, uzum va sharob, sut, go‘sht va boshqa bir hil mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha ixtisoslashtirilgan sanoat majmuasi shakllantirildi.

Agroiqtisodiy kompleksning asosiy darajasini tashkil etuvchi mikro-darajadagi birlamchi darajadagi sheriklar, kooperativlar, agrosanoat birlashmalar, agrofirmalar, fermer xo‘jaliklari, dehqon xo‘jaliklari va hokazolar kiradi. Bo‘limlar va diversifikatsiyalangan tuzilmalarga ega bo‘lgan korxonalar birgalikda hududiy majmualarni tashkil qiladi.

Agrosanoat kompleksini rivojlantirish, uning tarmoq va hududiy tuzilmasini takomillashtirish ishlab chiqarishni yanada oqilona taqsimlash, resurslarni kompleks va samarali ishlatish, uning yakuniy natijalarini takomillashtirish va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga yordam beradi.

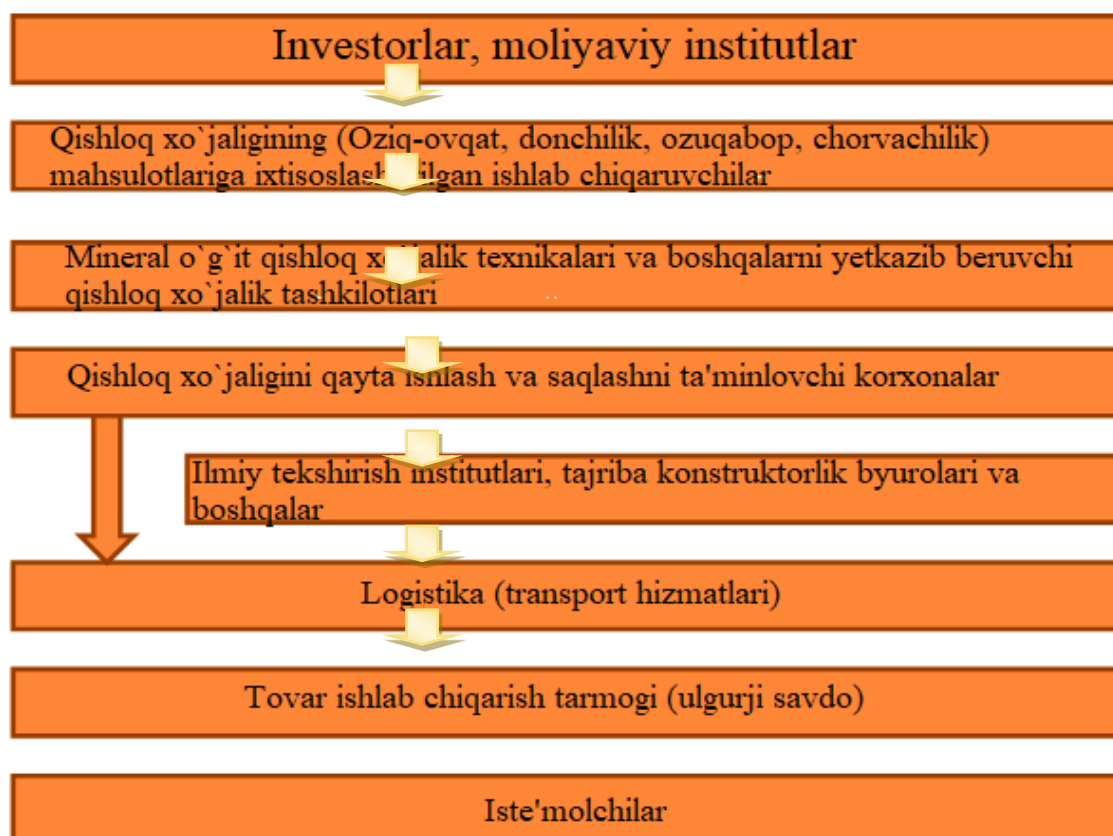
Ishchilarning asosiy qismi, barqaror va aylanma kapital, YaIM. Bu agrosanoat kompleksining miqyosida, uning tuzilmasini takomillashtirish va uning ishlashi samaradorligi, aholi turmush darajasining oshishi va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash katta darajada bog‘liqdir.

Agrosanoat ishlab chiqarishni barcha turdagi texnikalar bilan ta'minlash zarur miqdorda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini rejalashtirish hajmlarini ishlab chiqarish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va mamlakat barqaror rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bois, qishloq xo'jaligi texnikasi bilan jihozlangan uskunalarning muammolari va ulardan foydalanish samaradorligi alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy iqtisodiy va tashkiliy sharoitlar, narxlarning nomutanosibliigi, xususan, asosiy fondlar va texnik bazaning oddiy va ayniqsa kengaytirilishi bilan takomillashtirilgan jarayonni amalga oshirish mumkin emas edi.

Agroiqtisodiy majmui» tushunchasining sharhlari, bizning fikrimizcha, ASMni iqtisodiy tarmoqlarning funktsional o'zaro ta'siriga asoslangan iqtisodiy va huquqiy tizim sifatida davolash imkoniyatini yaratadigan «ishlab chiqarish majmui yoki majmuasi» sifatida muhim ahamiyatga ega. Agrosanoat kompleksini tushunishning iqtisodiy va huquqiy yondashuvi strategik ahamiyatga ega zonalarni belgilab beruvchi tizim-qiymat va klasterli yondashuv tamoyillariga asoslangan boshqarish mexanizmini yaratish imkonini beradi(7.1-rasm).

Yagona tashkilotning faoliyati yetkazib beruvchilar va iste'mol qiymatlari zanjirlarining qiymat zanjirlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. X.Xorngren, J.Foster, S.Datar qiymat tizimi ta'minot zanjiri deb ataladi va dastlabki bog'dan (dastlabki ishlab chiqaruvchilardan) oxirgi (yakuniy iste'molchi)ga o'tadigan mol, xizmatlar va axborot oqimi sifatida tushuniladi. Eng umumiy shaklda agrosanoat kompleksining qiymat tizimi uning shakllanishining iqtisodiy asoslari sifatida ifodalanishi mumkin.

7.1-rasm. Agrosanoat kompleksining tarkibiy qismi

Agrar siyosat - iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u qishloq xo'jaligi va unga bog'liq xo'jalik sohaslarini qamrab oladi, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini va aholini oziqovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshilash, agrar sektor ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini ko'zda tutadi. Uni davlatning agrar iqtisodiyot doirasida harakatga keltiriladigan jarayonlar shakli va metodlari ko'rinishidagi faoliyati deb ham tushunish mumkin.

Agrar siyosatni agrar iqtisodiyot sohasida eng ta'sirchan shakl va usullar orqali yuz beradigan iqtisodiy jarayonlarning o'zaro ta'siri orqali amalga oshuvchi agrar sektorda xo'jalik-moliyaviy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan davlatning faoliyati sifatida belgilash mumkin. Davlatning agrar siyosati qishloq xo'jaligi va hududlarini barqaror rivojlantirishga qaratilgan davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Qishloq hududlarining barqaror rivojlanishi deganda ularning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning o'sishi, qishloq xo'jaligi samaradorligining oshishi, qishloq

aholisi to'liq bandligiga erishish va turmush darajasining oshishi, yerlardan oqilona foydalanish tushuniladi.

Agrar siyosat o'zida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shartsharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohalaridir. Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmoq, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi bosqichlari va tabiiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda aniq maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi (7.2-rasm).

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;

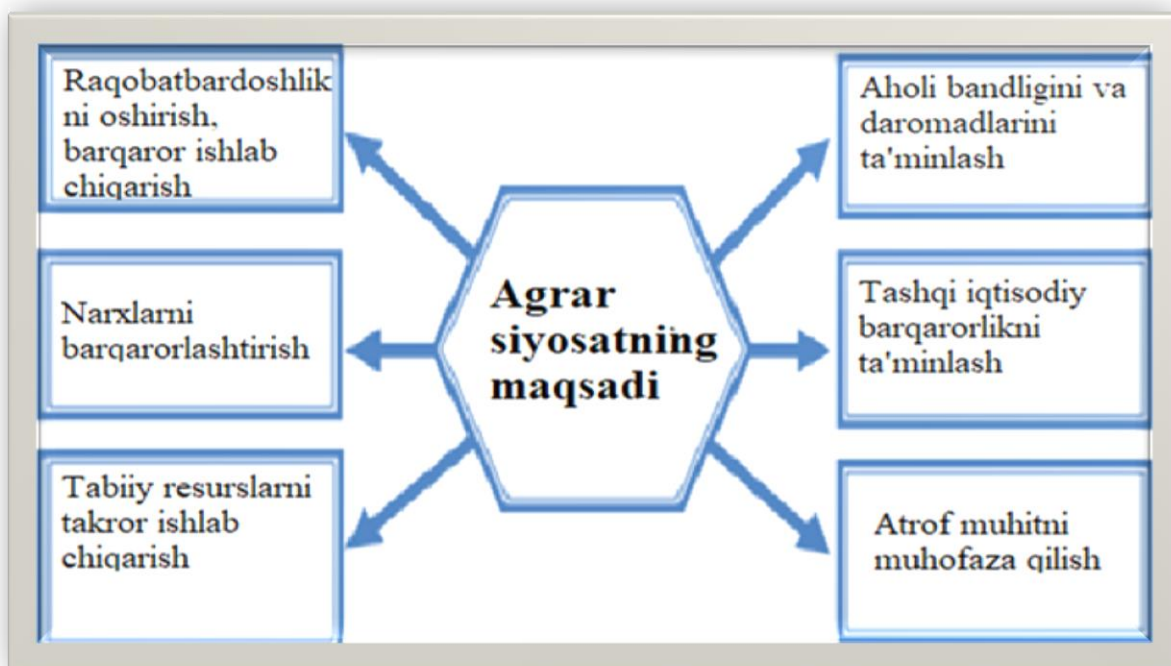
qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish haqini oshirish;

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrab-avaylash;

qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadlilikni oshirishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;

qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar hajmini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratish;

Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik - qishloq xo'jaligida va qishloq aholisi hayoti bilan bog'liq holda amalga oshayotgan jarayonlarga ta'sir o'tkazuvchi huquqiy me'yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mehnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta'minot va boshqalar agrar qonunchilikning muhim sohalariga kiradi: Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo'jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog'liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yig'indisidir. U mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

7.2-rasm. Agrar siyosatning maqsadi

Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

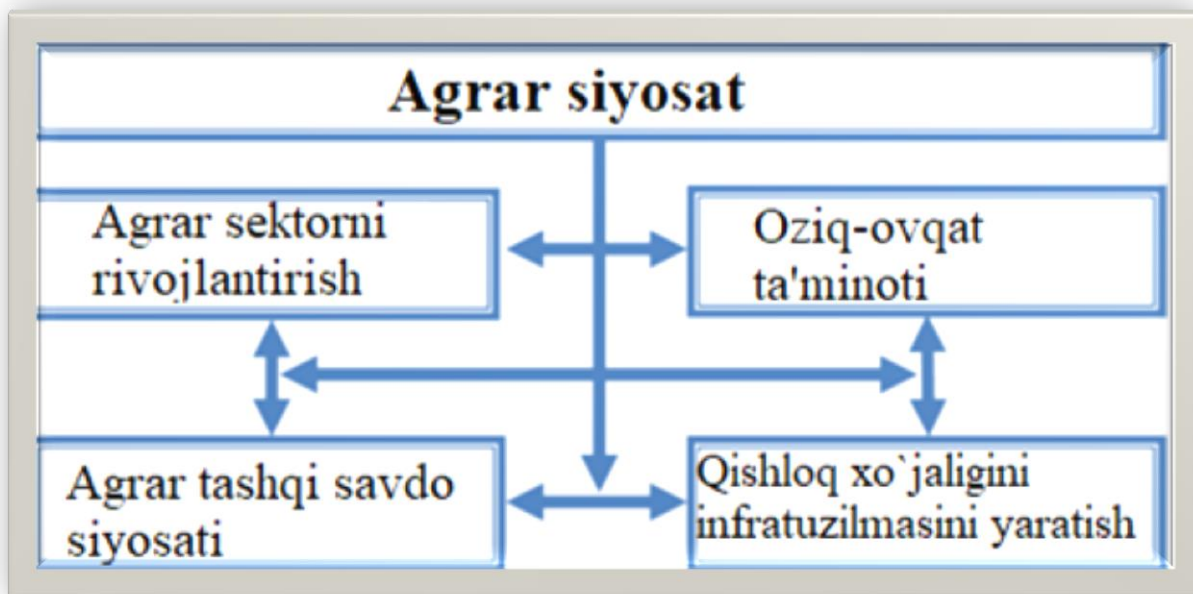
Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning vazifalariga quyidagilar kiradi:

mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash;

qishloq xo'jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta'minlash, agrar sektorni rivojlantirish;

agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaratish atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish (7.3-rasm).

Agrar siyosatning tamoyillarini ko'rib chiqib uning muhim oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko'rsatkichlariga e'tiborni qaratish lozim: Oziq-ovqat jihatida tamoyillar tahlilining muqaddimasi bo'lib, agrar siyosat maqsadi-oziqovqat xavfsizligining miqdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi.

7.3-rasm. Agrar siyosatning vazifalari.

Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to'lovga qodir chegaralarini aniqlaydi, shuning uchun iste'molning fiziologik me'yorlari, iste'molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish hisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligi jihatida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy holatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniqlaydi. U qishloq xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi: (yer hosildorligi, mehnat unumdorligi, chorva mollari mahsuldorligi, ozuqa qoplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mehnatga haq, qishloq xo'jaligiga dotatsiyalar, fond qaytimi va boshqa omillar). Agrosanoat jihatida, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi tahlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baholashga imkon beradi. Baholash uchun muhim ko'rsatkichlar- sarf-xarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish. Tashqi savdo jihatida jahon va ichki qishloq xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar bo'yicha importga qaramlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baholash va boshqalar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish,

mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini etarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muhim masalalardan hisoblangan edi.

Agrar Agrosanoat integratsiyalashuv jarayonining hozirgi bosqichi avvalgi holatdan tubdan farq qiladi. Birinchidan, u iqtisodiyotni isloh qilish, uni bozor boshqaruv tamoyillariga o'tkazish bilan bog'liq.

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning rivojlanish holati doimiy e'tiborga molikdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

birinchidan, ko'p yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari hukmronlik qilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning hukmronlik qilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

ikkinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuqlarini qo'llash va uni amalga oshirishning qiyinlashib qolganligi;

uchinchidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortiqcha mehnat resurslarining yig'ilib qolganligi, ularni bo'shatish va boshqa ish bilan ta'minlash hukumat oldiga yana bir ulkan muammoni qo'yganligi;

to'rtinchidan, qishloq xo'jaligi texnikalarining eskiligi va tarmoqda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish qimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablag'ning yo'qligi;

beshinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi ssuda va kreditlarning etishmasligi yoki ularni olishning haddan tashqari qiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon qadar tezroq barham berish va iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmog'ini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular ichida eng muhimlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- Yer Kodeksi; - Mehnat Kodeksi;
- Fermer xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun;
- Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun;
- Qishloq xo‘jalik kooperativlari (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risidagi qonun;
- Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me‘yoriy hujjatlar va boshqa qonunosti hujjatlari. Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o‘zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Biroq, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko‘rsatishicha agrar sohada muhim institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning etishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo‘lib, ular bevosita chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko‘rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavf-xatarining oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy qoidalar bir kechadayoq siyosiy qarorlar yordamida o‘zgartirilishi mumkin bo‘lgani holda, norasmiy me‘yorlar juda sekin o‘zgaradi. Norasmiy qoidalar asrlar davomida qaror topgan urf-odatlar, hatti-harakatlar me‘yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo‘lgan rasmiy qoidalar darajasiga ko‘tarilishi yoki ularni qaror topishiga ta‘sir ko‘rsatgan shart-sharoitlarning o‘zgarishi natijasida yo‘q bo‘lib ketishi mumkin. Masalan, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarqalgan va bu ko‘nikma hosil etgan shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarining dehqon xo‘jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy qoidalar sifatida asta-sekin urf-odat va an‘analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urf-odat va an‘analarga ta‘sir ko‘rsatgan chog‘da yuz berishi mumkinki, buni ko‘proq iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta‘siri jamiyatda ularga ehtiyoj etilgan bo‘lishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish bo‘yicha maqsadga yo‘naltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi.

7.4-jadval. Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari

Qishloqda agrar munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari		
Bevosita talluqli qonunlar	Asosiy qonunlar	Bilvosita talluqli qonunlar
Yer kodeksi	O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida	Davlat tassarufidan chiqarish va xususiyashtirish to‘g‘risida
Yer to‘g‘risida		Ijara to‘g‘risida
Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida		Tadbirkorlik erkinliklari va kafolatlari to‘g‘risida
Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida	O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	Yer solig‘i to‘g‘risida
Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida		Soliq kodeksi
Naslchilik to‘g‘risida		Fuqarolik kodeksi
Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida		Aholini ish bilan ta‘minlash va bandlik to‘g‘risida
Sanatsiya to‘g‘risida		Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida
	Mulkchilik to‘g‘risida	Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida
		Bankrotlik to‘g‘risida
		Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida

Agrosanoat integratsiyasi butun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari va qiymat tizimidagi ishtirokchilarning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, agrosanoat kompleksini boshqarishni mexanizmini agrosanoat majmui shakllantirish va hududiy va tarmoq xususiyatlariga nisbatan «o‘sish polosini» joylashtirish kabi tushunchalar asosida tashkil etishga imkon beradi.

Eng umumiy tavsifda qiymat zanjiri xarajat manbalarini va differentsiatsiya manbalarini tushunish uchun mo‘ljallangan strategik ahamiyatga ega faoliyatlar orqali xom-ashyolardan final iste‘molchilarga tasniflash usuli hisoblanadi. Zanjirning har bir bosqichi o‘zining maqbul miqyosiga ega, shuning uchun turli tashkilotlarda, kompaniyalarda, firmalarda yoki yirik sanoat korporatsiyasining bo‘linmalarida qo‘shimcha qiymat mavjud.

Mamlakatning raqobatbardosh afzalliklaridan biri qishloq joylarining tabiiy, demografik, iqtisodiy, tarixiy va madaniy salohiyati bo'lib, ulardan oqilona va samarali foydalanish ko'p tarmoqli barqaror rivojlanishni, to'liq ish bilan ta'minlanishni, qishloq aholisining turmush darajasini va sifatini ta'minlaydi.

Qishloq joylarining strategik ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish qishloq rivojlanishining kompleks yondashuvidan jamiyatning ijtimoiy-hududiy kichik tizimi sifatida foydalanishni talab qiladi, u ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-madaniy, ekologik, rekreatsion kabi bir qator muhim milliy iqtisodiy funksiyalarni amalga oshiradi. Qishloq joylarini barqaror rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qishloq aholisi uchun mavjud bilim va ma'lumotlarning darajasini oshirishdan iborat.

Agrosanoat majmuasida muhim o'rinni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar egallaydi. O'zbekistonda etishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari iqlim sharoitining juda qulayligi tufayli jahon qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida yuqori darajada raqobatlasha oladi. Aynan agrar sektorda eksportga mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va uni qayta ishlaydigan sanoatni yetakchi o'ringa ko'tarish qishloq xo'jaligida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Mamlakat raqobatbardoshligini oshirishni global tizimga integratsiyalashgan hamda optimal loyihalashtirilgan milliy logistik xizmatlar majmui taqdim etadi. Bunda ichki va tashqi logistika xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi katta o'rin egallaydi. Aynan jahon bozoriga eksport qilinayotgan mahsulotlarni tashish jarayonida uning sifati o'zgarmasligi, tovar yetkazib berish umumiy zanjiridagi xarajatlarni monitoring qilib borish va bozordagi holatni nazorat qilish uchun agrosanoatda logistik funksiyalariga birinchi navbatda e'tiborni qaratishi lozim.

Logistik tizimlarda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish logistik masalalarni hal etishning samarali axborot va instrumental-operatsion ta'minotini yaratish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladi. Birinchi navbatda, bunday ta'minot logistikada qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlari uchun ayniqsa zarurdir.

Meva-sabzavotlarni ishlab chiqarish va ularni saqlashga qaratilgan hajmining oshishi, mazkur mahsulotlarni saqlash uchun maxsus sovutgichlarni qurish va saqlash texnologiyasini takomillashtirishga mustahkam zamin yaratdi. Xususan, 2016 yilda 93,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 204 yangi sovutish kamerasi tashkil etildi hamda 12,7 ming tonna mahsulotni saqlaydigan 26 sovutish kamerasi modernizatsiya qilindi.

Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o‘rnini inobatga olgan holda mazkur tarmoqni modernizatsiyalash, bu jarayonda esa temir yo‘l logistikasini yanada rivojlantirish, bu sohalardagi islohotlarni yanada izchil davom ettirish lozim.

Aynan logistika xizmatlarini ko‘rsatish miqdori va sifati jihatdan dunyo tajribasida temir yo‘l sohasi katta o‘rinni egallamoqda. Yurtimizda ham temir yo‘l logistika liniyasi bo‘ylab zamonaviy agrosanoat korxonalari qurilmoqda, yangi ish o‘rinlari tashkil etilmoqda.

Mintaqalar qishloq xo‘jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar etishtirish ko‘paymoqda. Bu esa o‘z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlash imkoniyatini beradi. Bu jarayonni tizimli tashkillashtirish maqsadida mintaqalar va xalqaro magistrallarga chiqishni temir yo‘l liniyalarini qurish orqali amalga oshirish lozim.

Mamlakat agrosanoat majmuasining xalqaro aloqalarini rivojlantirish, dunyo mamlakatlari va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish katta ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘zimizda shakllangan tajriba va texnologiyalarni targ‘ib qilish va dunyoga tarqatish zarurati ham mavjud.

7.4. Mintaqa qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayoni

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijrosiga muvofiq agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo‘jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 fevraldagi «Qishloq va suv xo‘jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PF-5330-son [Farmoniga](#) muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi

vazirligi negizida Qishloq xo'jaligi vazirligi va Suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi.

Ushbu vazirlikni ikkiga ajratilishi qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv iste'moli sohalarida haqiqiy holatni va rivojlanish istiqbollari chuqur tahlil qilish asosida ularni strategik rejalashtirish siyosati bo'yicha ta'sirchan ishlarni yo'lga qo'yish, mazkur yo'nalishlar bo'yicha boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

O'zbekiston Fermerlari kengashi O'zbekiston Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi.

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda qishloq xo'jaligida 6 124,1 ming tonna don ekinlari ishlab chiqarildi, 2 410,7 ming tonna kartoshka kavlab olindi, 8 661,4 ming tonna sabzavotlar, 1 607,2 ming tonna oziqbop poliz, 2 090,0 ming tonna mevalar va rezavorlar, 1 313,6 ming tonna uzum yig'ib olindi.

Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari dehqonchilik mahsulotlarining aksariyat turlarini asosiy ishlab chiqaruvchilari bo'lib qolmoqda, hisobot davrida kartoshka umumiy hajmining 84,8 %, sabzavotlarning 74,7 %, polizning 56,2 %, mevalar va rezavorlarning 61,3 %, uzumning 53,7 %i ular tomonidan ishlab chiqarildi. Don ekinlarining esa asosiy qismi fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqarildi, ishlab chiqarilgan ushbu mahsulot hajmining 81,2 %i ular hissasiga to'g'ri keladi.

Ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy xajmida chorvachilik mahsulotlarining ulushi 42,7 foizni tashkil etdi. 2018 yilning yanvarsentyabr oylarida barcha turdagi xo'jaliklar tomonidan tirik vaznda 1 788,8 ming tonna go'sht, 7 830,1 ming tonna sut, 5 368,2 million dona tuxum, 30,2 ming tonna jun ishlab chiqarildi.⁴³

2017 yildan boshlab g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekilmoqda va qariyb 5 million tonnadan ortiq mahsulot etishtirilishi yo'lga qo'yildi.

Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi

⁴³ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi qishloq xo'jaligi va ekologiya statistikasi boshqarmasi ma'lumotlari. Manbaa stat.uz.

mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho‘l meva eksport qilindi.

Chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal etishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko‘plab xo‘jaliklar faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko‘paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda.

Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan, ammo deyarli yo‘qolib borayotgan an’analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho hom ashyo bo‘lgan ipak etishtirishning mutlaqo yangi tizimi yo‘lga qo‘yildi. O‘tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o‘tkazildi va ijobiy natija berdi. Har bir viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxonaga tushirildi.

Baliqchilik sohasini tiklash uchun «O‘zbekbaliqsanoat» uyushmasi tashkil etildi. Uning tizimiga 3 ming 600 ta baliqchilik xo‘jaligi kiritildi. 580 ming gektar tabiiy va 28 ming gektar sun‘iy ko‘llarda 100 ming tonnadan ortiq baliq etishtirildi.

Asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib, unga asal etishtiriladigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a‘zo bo‘ldi.

Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo‘llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo‘lgan xo‘jalik va tashkilotlarga qo‘shimcha imtiyoz va preferentsiyalar berildi. Natijada, bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar erda tomchilatib sug‘orish texnologiyasi joriy qilindi.

2013 — 2017 yillar davrida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish Davlat dasturiga muvofiq 5443 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalari, 751 ta tik drenaj quduqlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, 72,2 ming kilometr kollektor-drenaj tarmoqlarini, 2907 ta tik drenaj quduqlari, 75 ta meliorativ nasos stantsiyalari va boshqalarni ta‘mirlash hamda qayta tiklandi, 1745 kilometrdan ko‘proq irrigatsiya tizimlari, 388 kilometr novli sug‘orish

shoxobchalari, 135 ta gidrotexnika inshootlari, umumiy hajmi sekundiga 49,6 kub metr suv chiqaradigan nasos stantsiyalari qurilishi va ularni rekonstruktsiya qilindi.

Natijada, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 149,4 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin (2 metrgacha) joylashgan maydonlar 302,9 ming gektarga qisqardi, 897 ming gektardan ko'proq maydonning meliorativ holatini saqlash chora-tadbirlari amalga oshirildi, sug'oriladigan 1,3 million gektardan ko'proq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi.

Shu bilan birga, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashni va suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash bo'yicha qabul qilingan kompleks chora-tadbirlarga qaramay:

4487 kilometr irrigatsiya tizimi kanallarini, 5250 kilometr sug'orish tarmog'ini, 3636 ta gidrotexnika inshootini, 495 ta nasos stantsiyalari (agregatlari)ni va 1500 ta tik sug'orish quduqlarini, shuningdek, 7500 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalarini, 13 ta meliorativ nasos stantsiyalari hamda 185 ta tik drenaj quduqlarini rekonstruktsiya qilish va qurish talab etiladi;

167 ming gektar sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti nihoyatda past darajada qolmoqda, 1957 ming gektar sug'oriladigan yerlarni turli darajada sho'r bosgan, shu jumladan, 542 ming gektari o'rtacha va 99 ming gektari kuchli sho'r bosgan erlardir.

Qayd etilgan muammolarni bartaraf etish maqsadida 2018-2019 yillarda irrigatsiyani rivojlantirish va sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi qabul qilindi. Unga ko'ra, sug'oriladigan yerlarning suv bilan ta'minlanganlik va meliorativ holatini baholashning normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish, suv resurslarini oqilona boshqarish va foydalanishni, irrigatsiya-melioratsiya tadbirlarining o'z vaqtida va sifatli amalga oshirilishini ta'minlash vazifalari belgilab berildi.

7.5. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari

Respublika aholisi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sib borishi, qishloq xo'jaligi yerlarning boshqa toifaga o'tkazilishi va global iqlim o'zgarishi ta'sirining keskinlashuvi oqibatida oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sug'oriladigan yer maydonlari o'lchami 24 foizga (0,23 gektardan 0,16 gektargacha), o'rtacha yillik suv ta'minoti darajasi esa 3 048 m³ dan 158,9 m³ kubgacha qisqargan.

Uzoq yillar davomida qishloq xo‘jaligi erlaridan nooqilona foydalanilishi oqibatida tuproqning tabiiy unumdorligi va ekinlar hosildorligi pasayib, etishtirilgan mahsulot sifati yomonlashmoqda, atrof-muhit ifloslanishi ortib bormoqda. Jumladan, sug‘oriladigan ekin erlaridagi tuproqlarning 93 foizida harakatchan fosfor miqdori, 68,3 foizida almashuvchan kaliy miqdori, 79,3 foizida gumus (chirindi) miqdori o‘rtachadan past darajaga tushib qolgan.

Qishloq xo‘jaligida o‘rtacha yillik suv sarfi 45 696 mln. m³ yoki iqtisodiyot tarmoqlarida iste‘mol qilingan suv resurslarining 90 foizini tashkil etib, yuqoriligicha qolmoqda.

Yer va suv resurslari tobora tanqis bo‘lib borayotgan sharoitda qishloq xo‘jaligi ekinlarini joylashtirishda ekinlarni iqtisodiy samaradorligi va bozor kon‘yunkturasi inobatga olinmasdan hamda intensiv qishloq xo‘jaligi joriy etilmaganligi sababli qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hajmi pastligicha qolmoqda.

Jumladan, rivojlangan davlatlarda 1 m³ suv bilan 4–6 AQSH dollarilik mahsulot etishtirilayotgan bo‘lsa, respublikamizda bu ko‘rsatkich 0,15 AQSH dollarini tashkil etmoqda.

Irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish yirik kapital qo‘yilmalar talab etishi, ushbu maqsadlar uchun yo‘naltiriladigan byudjet mablag‘lari hajmining cheklanganligi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida jalb qilish masalasiga e‘tibor qaratilmayotganligi oqibatida qishloq xo‘jaligi yerlarning foydalanishdan chiqib ketishi, hududlarning resurs va ishlab chiqarish salohiyatidan nooqilona foydalanish kabi holatlar yuzaga kelmoqda, bu esa o‘z navbatida mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash va tarmoq eksport salohiyatini oshirishga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo‘qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining joriy yil 17 iyundagi «Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni qabul qilindi.

Mazkur farmonda, qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi va uni amalga oshirish bo‘yicha «Yo‘l xaritasi»ga ko‘ra 2020–2030 yillarda qishloq xo‘jaligi erlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning hamda 2019–2022 yillar davomida qishloq xo‘jaligi erlarida suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilishning prognoz ko‘rsatkichlari tasdiqlandi.

Kontseptsiyada 5 ta muhim ustuvor vazifa belgilangan bo‘lib, unda asosan qishloq xo‘jaligi erlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, suv va gidroinshootlardan foydalanish samaradorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, qishloq xo‘jaligi ekinlari selektsiyasi va urug‘chiligini rivojlantirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va sotish, logistika va marketing tizimlarini rivojlantirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanishda ilm-fan va amaliyot integratsiyasini jadallashtirishga qaratilgan tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

Kontseptsiyani amalga oshirish doirasida irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini tiklash, rekonstruktsiya qilish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda suvsizlikka chidamli ekinlarni ekish orqali foydalanishga kiritish uchun investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik asosida 50 yilgacha bo‘lgan muddatga berish belgilandi.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug‘oriladigan yerlar, shuningdek, lalmi va o‘rmon fondi yerlari – O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari va qishloq xo‘jaligi korxonalariga, yaylov, bo‘z, ko‘p yillik daraxtzorlar va boshqa yerlar – yuqorida qayd etilgan subyektlar bilan birga O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lgan investorlarga ham beriladi.

Kontseptsiyani amalga oshirishda yer maydonlarini foydalanishga kiritishda tadbirkolik subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning quyidagi mexanizmlari qo‘llanilmoqda:

yerdan foydalanuvchilarga qishloq xo‘jaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi.

mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo‘yilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablag‘larning bozor qiymati va olib qo‘yish sababli etkazilgan zararning o‘rni to‘liq qoplanganidan so‘nggina ruxsat etiladi.

Ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma obyektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi.

Erdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xomashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona to'lovlari (qo'shilgan qiymat solig'idan tashqari) to'lashdan ozod qilinadi.

Qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan so'ng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qo'llaniladi.

Investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan har bir gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi.

Investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan yerlarning suv ta'minoti tizimlarini qurish, rekonstruksiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 mln. so'mdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi.

Bunda yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitim imzolanganidan so'ng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

Bundan tashqari mazkur farmon bilan qishloq xo'jaligi yerlari maxsus muhofazaga olinib, ushbu yerlarni qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarga, shu jumladan sanoat va fuqarolik obyektlari (binolar va inshootlar) qurilishi uchun ajratilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Unga ko'ra, qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun olib qo'yiladigan sug'oriladigan yerlar uchun kompensatsiya to'lovi, olib qo'yilayotgan yer maydonlari joylashgan joylarni hisobga oluvchi koeffitsientlar qo'llanilmagan holda, xuddi shunday yangi yerlarni

o‘zlashtirish uchun talab etiladigan mablag‘ning 10 barobari, lalmi yerlar va sug‘orilmaydigan ko‘p yillik daraxtzorlar egallagan yerlar, pichanzorlar va yaylovlar holatini tubdan yaxshilash bilan bog‘liq xarajatlarning 20 barobari miqdorida hisoblanadi.

Ushbu me‘yor o‘zboshimchalik bilan yerlarning qishloq xo‘jaligi muomalasidan chiqishiga sabab bo‘lgan hollarda etkazilgan zararni hisoblashda ham qo‘llaniladi.

Sug‘oriladigan yerlar hisobidan bog‘dorchilik, uzumchilik va boshqa ko‘p yillik daraxtzorlar hamda issiqxona xo‘jaliklarini tashkil etish uchun yer ajratish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartib asosida amalga oshirilishi belgilab qo‘yildi.

O‘zbekistonda iqlim o‘zgarishlari: trendlar, dolzarb muammolar hamda moslashish choralarining zarurati. Global iqlim o‘zgarishi muammosi insoniyat kun tartibida dolzarb bo‘lib turibdi. Global iqlim o‘zgarishi bu sayyoramizda faqat haroratning o‘rtacha yillik ko‘tarilishi emas, balki barcha geotizimning o‘zgarishi, Jahon okeanining ko‘tarilishining yuzaga kelishi, muz va doimiy muzliklarning erishi, yog‘ingarchilikning bir tekisda yog‘masligining ortishi, daryolar oqimi rejimining o‘zgarishi va iqlimning beqarorligi bilan bog‘liq boshqa o‘zgarishlar demakdir. Insoniyatning vazifalaridan biri shuki, iqtisodiy va ekologik muvozanatni mutanosiblashtirish hamda adolatli hal etilishiga erishishdir. Shubhasiz, inson faoliyati iqlimga ta‘sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan tevarak-atrofga zararli ta‘sir etishni cheklash uchun hamjihatlikda harakat qilish zarur.

Sanoatlashtirish davri boshlangunga qadar iqlim o‘zgarishiga faqat tabiiy sabablar, ya‘ni materik va okeanlarning o‘lchami, Yer orbitasi, uning magnit maydonining o‘zgarishi, vulqonlarning otilishi ta‘sir ko‘rsatar edi. Biroq hozir Iqlim o‘zgarishi masalalari bo‘yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi –xulosalariga ko‘ra, sayyoramizda iqlim o‘zgarishining tezlashishi ko‘proq insonning iqtisodiy faoliyati natijasi o‘laroq havoga turli chiqindi gazlar chiqishi tufayli yuzaga kelmoqda. O‘zbekistonda chiqindi gazlarning chiqishi 2005 yilda qariyb 200 mln. tonna SO₂ darajasiga etdi. O‘zbekistonda bunday gazlarning asosiy manbai bo‘lib energiya ishlab chiqarish va iste‘mol qilish hisoblanadi. U uglerod dioksid, SO₂ni ishlab chiqarib, atmosferaga chiqadigan barcha chiqindilarning uchdan ikki

qismini tashkil qiladi. Metan ahamiyati bo'yicha keyingi gaz bo'lib, tabiiy gaz, neft va ko'mirni qazib olishda hamda tashishda yuzaga keladi⁴⁴.

Undan tashqari, ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda bir yilda 35 million kubometrqa yaqin maishiy chiqindi hosil bo'ladi. Ularni utilizatsiya qilish va qayta ishlashni samarali tashkil etish yurtimizda ekologiya hamda sanitariya muhitini yanada yaxshilash, aholi salomatligini mustahkamlash, ishlab chiqarishni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Iqlim o'zgarishi, aholi sonining ortishi, urbanizatsiya, o'rmonlarni yoppasiga kesish Markaziy Osiyo mintaqasining suv resurslariga, xususan O'zbekistonga, katta qiyinchilik tug'dirmoqda. Global isish tufayli tog'li hududlarda muzliklarning erishi allaqachon daryo va ko'llarning toshib ketishiga olib kelmoqda. Boshqa tomondan, bugungi kunga qadar muzliklarning erishi daryolarda suvning qo'shimcha hajmini ushlab turardi. Muzliklar hajmining kamayishi so'ngi 20 yilda daryolar oqimi, xususan, Amudaryo hamda qisman Sirdaryo va Zarafshonga quyiladigan suvlarning 25-30%ga qisqarishi mumkinligini e'tiborga olishga majbur etadi. Bu esa butun mintaqaga jiddiy muammolar tug'diradi². Bunda, qurg'oqchil yillarda Amudaryoning quyi qismida suv mineralizatsiyasining o'rtacha yillik miqdori 1,5 martaga, daryo suvi qo'shilgan ko'l suvlarining mineralizatsiyasi boshlang'ich ko'llarda 2,5 martaga, ko'l zanjirini oxirgi suv havzalarida esa 6-9 martaga ortishi mumkin.

So'nggi 50 yil davomida O'zbekistonda harorat dinamikasi rejimining kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, maksimal haroratning o'sish sur'ati yiliga 0,22 darajaga, minimal esa -0,36 darajani tashkil qildi. Shunga asoslangan holda ahvolni u qadar yaxshi deb bashorat qila olmaymiz, ya'ni 20 yildan keyin respublikaning shimoliy qismida o'rtacha yillik harorat 2-3 darajaga, janubiy qismda esa 1 darajaga ortadi.

Respublikaning butun hududi bo'ylab yog'ingarchilikning ortishi kutilmoqda: Farg'ona vodiysida 5-15% ga, respublikaning shimoliy qismida esa 15-20%gacha. Biroq boshqa tomondan, iqlim o'zgarishi suv yuzalaridan suvning 10-15%ga, o'simliklar transpiratsiyasi va sug'orish me'yorlarining ortishi tufayli 10-20% ko'proq yo'qolishiga olib keladi. Bu esa suvning tiklanmay iste'mol qilinishi suv chiqishining

⁴⁴ <http://www.climate.uz/ru/section.scm?sectionId=4316&contentId=4344>

o'sishiga³ muvofiq tarzda o'rta hisobda 18%ga ortishiga olib keladi. Bu, shubhasiz, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining keyingi o'sishini qiyinlashtiradi.

Prognozlarga ko'ra, ekstremal harorat ko'rsatkichli kunlar sonining ortishi (39 darajadan yuqori), O'zbekistonning bir qator viloyatlarida paxta hosildorligining 2030 yilda 4%ga va 2050 yilda 10%ga pasayishiga olib keladi. Qishloq xo'jaligining boshqa ekinlarida ham hosildorlikning kamayishi, shuningdek, sug'orishning kamligi, qurg'oqchilik, tuproqning emirilishi va shamol eroziyasi, tuproqning sho'rlanishi, gumus tarkibining pasayishi va em-xashak bazasining yomonlashishi hisobiga chorvachilikda mahsuldorlik pasayishi kutilmoqda.

Tadqiqotlarga ko'ra, O'zbekistonda iqlim o'zgarishi e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan boshqa quyidagi oqibatlarga olib kelishi mumkin:

- ✓ Suv resurslari tanqisligining ortishi;
- ✓ Muz va qor qoplamli kunlar davrining 7-10 kunga kamayishi;
- ✓ Qurg'oqchilik xavfi takrorlanishining ortishi (bugunda so'ngi 10 yilda har 3 yilda);
- ✓ O'rtacha haroratning ortishi;
- ✓ Issiq mavsumning 10-15 kunga cho'zilishi;
- ✓ Yog'ingarchilikning hududlar bo'yicha bir tekisda yoyilmasligi;
- ✓ Seryog'in yoki umuman yog'ingarchiliksiz kunlar sonining ortishi;
- ✓ Qishloq xo'jaligida etishtiriladigan ekinlar tarkibining o'zgarishi;
- ✓ Harorat ko'tarilishi tufayli aholi salomatligining yomonlashishi bilan bog'liq muammolarning ortishi;
- ✓ Ko'pchilik hayvonlar va o'simliklar dunyosi arealining qayta taqsimlanishi, ya'ni ekologik jarayonlarning, olinayotgan ekologik mahsulotlar va ekotizim tomonidan bajariladigan funktsiyalarning butunlay o'zgarishi;
- ✓ Cho'llanish jarayonining kuchayishi, ya'ni yashash va xo'jalik yuritishga yaroqli yerlarning kamayishi;
- ✓ Iqtisodiy sohalar ta'sirida tarmoqlarning tubdan o'zgarishi hamda yana ko'plab oldindan aytib berish mushkul bo'lgan oqibatlar.

Iqlim o'zgarishining og'ir oqibatlarini yumshatish va engib o'tish kuchlarning birlashishini hamda manfaatdor barcha tomonlarning maqsadli yo'naltirilgan hamkorligini talab qiladi. Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ortga surib bo'lmaydigan vazifalar qatorida suv, yer va energetik resurslarni tejash va ularni samarali ishlatishga yordam beruvchi yetakchi

texnologiyalarni tatbiq qilish, agroo'rmonchilik amaliyotini keng tatbiq qilish, yangi ekologik sof ishlab chiqarish va havoga zararli gazlarning tabiatga chiqishini kamaytirish bilan bog'liq vazifalarni ta'kidlab o'tish zarur.

Tuproq eroziyasi. O'zbekiston hududi tabiiy-iqlim sharoitiga ko'ra cho'llanish va tuproqning anchagina emirilish jarayonlariga uchragan. O'zbekiston hududidagi eng jiddiy ekologik muammolar quyidagilar: tuproqning sho'rlanishi, eol va suv eroziyasi, yaylovlarda em-xashak mahsuldorligining pasayishi, o'rmonsizlanish va boshqalar.

Tuproq eroziyasi – agrotizimning asosiy muammolaridan bo'lib, tuproqning ifloslantiruvchilari uchun bufer va filtr bo'lib xizmat qilish, yashash muhitini ta'minlash qobiliyati va bioxilma xillikni ushlab turish kabi funktsiyasiga jiddiy ta'sir qiladi. Tuproq eroziyasi deganda vaqtinchalik suv oqimi yoki shamol bilan tuproqning ustki qismini uzib olish, ko'chirish va qatlam hosil qilish kabi o'zaro bog'liq bo'lgan jarayonlar yig'indisi tushuniladi. Shuning uchun eroziyaning ikkita turi farqlanadi: suv va eol.

Eol eroziya (shamol eroziyasi, deflyatsiya) – dinamik jismoniy jarayon bo'lib, tuproq buzilishiga olib keladi, yumshoq, qurib ketgan, bo'shab qolgan yer ustidan kuchli shamol o'tganda yuzaga keladi. U chang bo'ron (zarrachalar muallaq holatda) va mahalliy eroziya ko'rinishida namoyon bo'ladi. Aniqlanganki, 2,5 sm qalinlikdagi tuproq qatlami buzilishi bilan har bir gektardan qariyb 15 t gumus, 1000 kg azot, 200 kg fosfor uchib ketadi. Shamol eroziyasi natijasida urug'lar uchib ketadi, qishloq xo'jaligi ekinlari nobud bo'ladi va zarar ko'radi, o'g'itlar yerga singmay daladan tashqari chiqib ketadi, tuproq unumdorligi pasayadi, oxir-oqibat, turli ierarxiyadagi ekologik tizimlar buziladi. Bu esa iqtisodiy, ijtimoiy muammolar yuzaga kelishiga olib keladi. Eol eroziya butun dunyoning arid va yarimarid iqlim sharoitli mamlakatlarida milliy va baynalmilal muammodir

O'zbekiston hududida 3 viloyat tabiiy sabablarga ko'ra shamol eroziyasiga duch keladi: Qashqadaryo viloyati, Surxondaryo viloyatining janubi-sharqiy chekkalari hamda Farg'ona viloyatining g'arbiy qismi. Bundan tashqari, O'zbekistonning sug'oriladigan erlarida shamol eroziyasi Farg'ona, Zarafshon vodiylari va Qarshi cho'llarida yoyilgan. O'zbekiston hududi tekisliklarining katta qismidagi tuproq, jumladan, Ustyurt yassi tog'lari, Janubiy Orololdi, Qizilqum o'rtacha eroziyaga uchragan deb

baholanadi. Iqlim o'zgarishi bilan eroziya jarayoni kuchaydi. Agar 1965 yilda O'zbekistonda sug'oriladigan maydonning 395,1 ming gektar shamol eroziyasiga uchragan bo'lsa, 2018 yilda esa bu maydon 1,5 martaga ortib 628,4 ming gektarga etdi.

Tuproqning eol eroziyasining intensivligiga, birinchi navbatda, quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: shamolning tezligi va yo'nalishi; tuproq ustki qatlamining fizik-ximik holati; atmosfera va to'shaladigan yuza oralig'idagi chegara qatlamning harorat va shamol gradientlari. Eol eroziyasi jarayonlarining rivojlanishiga antropogen omillarning ta'sir ko'rsatishiga ham hech shubha yo'q. Bu, birinchi navbatda, aholi sonining o'sishi hamda ularni suv va oziq-ovqat resurslari bilan ta'minlash zaruratiga bog'liq. Erdan intensiv foydalanganda tuproqqa ortiqcha ta'sir etish birdan kuchayish ro'y beradi. Bu holat uning sho'rlanishi, kimyoviy moddalar bilan zararlanishi (pestitsidlar, og'ir metallar) gumusning kamayishi hamda boshqa salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi.

Tuproq emirilishiga olib keladigan jarayonlardan ko'riladigan zararni imkon qadar kamaytirish uchun doimiy ekologik monitoring ma'lumotlariga asoslangan bir qator tadbirlar majmuini ishlab chiqish zarur. Shamol eroziyasi bilan kurashning an'anaviy usuli fitomeliorativ tadbirlarni o'tkazishdir. Shu maqsadda iloji boricha uzoq vaqtga tuproq yuzasini vegetativ qoplam bilan yopish, dalani himoyalovchi o'rmon ixota tizimini yaratish hamda asrab-avaylash va boshqalarga e'tibor qaratish lozim. Muammoli hududlarda joylashgan sug'oriladigan yerlar uchun iqlim o'zgarishi sharoitida quyidagi tadbirlar juda zarur: sug'orish uchun katta miqdorda suv talab qilmaydigan qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlab olish hamda navlar bilan seleksion ishlar olib borish; yuqori darajadagi agrotexnika, ekishning asoslangan muddatlari, mineral va organik o'g'itlarni o'z vaqtida solish, imkon boricha, tomchilab sug'orishni qo'llashga rioya qilish.

Bu borada mamlakatimizda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 5 iyundagi «Sug'oriladigan yerlarni shamol eroziyasiga hamda suv xo'jaligi obyektlarini qum bosishiga qarshi ihota daraxtzorlari barpo etish va rekonstruktsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi. Mazkur qaror ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi xuzuridagi Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash Jamg'armasining 2018 yil uchun meliorativ tadbirlarni moliyalashtirishga

494,6 mlrd. so‘m mablag‘lar sarflagan. Jumladan, meliorativ texnikalar sotib olish 40,0 mlrd. so‘m, tomchilatib sug‘orish tizimini joriy qilish uchun 10,0 mlrd so‘m, ixota daraxtzorlarini barpo etish maqsadlarida 2.5 mlrd so‘m mablag‘lar yo‘naltirilgan.

Hozirgi kunda mamlakatning o‘rmon xo‘jaliklari Orol dengizining qurigan tubida 500 ming gektardan ortiq maydonlarda o‘rmon ixotazorlari barpo etilgan va bu ishlar har yili muntazam amalga oshirib kelinmoqda.

2018 yilning 29 noyabrida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti «Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to‘g‘risida»gi farmoni qabul qilingan edi.

Farmonga ko‘ra, qishloq xo‘jaligiga innovatsiyalarni joriy etish sohasida eng avvalo, mavjud yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish imkonini beruvchi «Aqlli qishloq xo‘jaligi» kontseptsiyasiga asoslangan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining zamonaviy sinalgan shakllarini joriy etish, agrar sektorda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini maksimal darajada avtomatlashtirish, hosildorlikni jiddiy oshirish va moliyaviy ko‘rsatkichlarni yaxshilash, shuningdek, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash imkonini beruvchi innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etishga ko‘maklashish kabi vazifalar vazirlikning asosiy faoliyat yo‘nalishlari etib belgilandi.

Olimlarning taxminlariga ko‘ra, 2050 yilga borib Yer sayyorasi aholisi 9,6 milliardga etib, ularni oziq-ovqat bilan ta‘minlash uchun bugungiga nisbatan 70 foiz ko‘p mahsulotlar kerak bo‘lar ekan. Ammo, ekologik vaziyatning yomonlashishi, energiya vositalarining qimmatlashuvi va yer unumdorligining pasayib ketishi talab darajasidagi oziq-ovqat ishlab chiqarishga jiddiy to‘siq bo‘lishi ham ta‘kidlanmoqda. Xo‘sh, unda kelajakda bashariyat ochlikka mahkum bo‘ladimi? Albatta, yo‘q. Bu muammolarni dehqonchilik faoliyatini o‘zgacha usullar asosida boshqarish, xususan, sohaga narsalar interneti kontseptsiyasi kabi zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yechimlar kiritish, bir so‘z bilan aytganda, «aqlli» qishloq xo‘jaligi orqali hal etish mumkin.

«Future Market Insights» tahlilchilariga ko‘ra, dunyoda «aqlli» qishloq xo‘jaligiga o‘tish sekinlik bilan, ammo ishonchli tarzda amalga oshirilyapti. Bozorning katta qismi (53 foizi) Shimoliy Amerikada joylashgan.

Bu AQSH fermerlari tomonidan aqlli innovatsiyalarga bo‘lgan kuchli qiziqish bilan bog‘liqdir. IT-texnologiyalar yer maydonlarida asosan don

ekinlari etishtirishda faol qo'llanilyapti va bu «aniq dehqonchilik» nomi bilan atalyapti.

Umuman olganda, «Goldman Sachs Group» tahlilchilari ko'plab mamlakatlar «analog»dan «aqlli»ga o'tish orqali o'z qishloq xo'jaligini faol rivojlantirib borayotganini tasdiqlashyapti. Ularning prognoziga ko'ra, yangi texnologik yechimlarni joriy etish bilan 2050 yilga borib dehqonchilikni dunyo bo'yicha 70 foizga oshirishga erishish mumkin. Bu deyarli 800 mlrd. dollarlik qo'shimcha mahsulot demakdir.

Albatta, bularning ustida ishlash uchun hozirgidan tamomila boshqacha mashinalar va agregatlar kerak. Ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqaruvchi dunyoning yetakchi kompaniyalari o'z taraqqiyot strategiyalarini dehqonchilik jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda belgilab olishni allaqachon boshlab yuborishgan.

Agrar texnikalar sohasida «aqlli» qurilmalarni qo'llash darajasi bo'yicha Evropa hozircha AQShdan ortda qolmoqda. EIda 80 foiz qishloq xo'jaligi texnikalari navigatsiya tizimlari bilan sotilishiga qaramay, ularning qariyb 30 foizi amalda tarmoqqa ulangan xolos. Bunga sabab, EIda yirik fermer xo'jaliklari AQShdagiga nisbatan ancha kam. Chunki Evropada etarli texnikalarga ega kichik oilaviy fermalar ustuvorlik qiladi va ularni ancha qimmat bo'lgan «aqlli»lariga almashtirishga shoshilishmaydi.

Uchuvchisiz transport vositalari. Tractica konsalting kompaniyasi ma'lumotiga ko'ra, 2024 yilga borib, qishloq xo'jaligi robotlari yetkazib berish 32 mingtaga oshib, 594 ming birlikni tashkil etadi. 2016 yili dunyo bo'yicha agrar ishlab chiqarish kompleksi (AIChK)ni robotlar bilan ta'minlovchi 150dan ortiq sanoat ishtirokchilari ro'yxatga olingan. Tahlilchilar AIChKda robotlar qo'llashning quyidagi muhim sohalariga e'tibor qaratishadi:

- ✓ haydovchisiz traktorlar va uchish apparatlari;
- ✓ moddiy resurslarni boshqarish;
- ✓ qishloq xo'jaligi vegetatsiyasi avtomatlashtirilgan tizimlari;
- ✓ o'rmon va yerosti boshqaruvi;
- ✓ qoramol fermalarini boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari.

Traktor va yuk tashuvchi mashinalarga o'rnatilgan o'ziyurar tizimlarning inson omili ta'sirini kamaytirish bilan bir qatorda, yana bir

muhim afzalligi bor: ular don va yonilg'i o'g'irligini kamaytirishga imkon beradi.

Intellectual fermalarda nafaqat haydovchisiz transport vositalari, balki kamera va yuqori sezuvchi sensorlar bilan ta'minlangan uchuvchisiz uchish apparatlaridan ham foydalanish mumkin. Ular bir necha soat davomida qishloq xo'jaligi uchastkalarida tadqiqot olib borish, kamera va sensorlar yordamida yiqqan ma'lumotlarni fermerga yetkazish, maydonlar elektron xaritasini 3D formatda yaratish, ekinlarni samarali o'g'itlash maqsadida me'yorlashtirilgan vegetatsiya indeksini hisoblash, olib borilayotgan ishlarni xatlash, erni himoyalash va boshqa imkoniyatlarga ega. Hozirda uchuvchisiz qurilmalardan AQSH, Xitoy, Yaponiya, Braziliya va YI mamlakatlari qishloq xo'jaliklarida keng foydalanilmoqda.

Dehqonchilikda datchik va sensorlardan foydalanish — intellektual ferma tashkil etishda muhim qadam hisoblanadi. O'nlab kvadrat kilometr joydan ular radiokanallar orqali nazoratdagi obyektlar holati — asosan, tuproqning namlik darajasi, harorat, o'simlikning sog'lomlik darajasi, yonilg'i zaxirasi va boshqa muhim parametrlar haqida uzluksiz ma'lumot yetkazib tura oladi.

Masalan, nazorat nuqtalariga o'rnatiladigan sensorlar tuproq xususiyatlarining asosiy tizimlarini aniqlashga moslashtirilgan. Datchiklar esa tabiiy xilma-xillik (relef, tuproq turi, yorug'lik, ob-havo, begona o'tlar va zararkunandalar miqdori), kasallikka chalingan o'simlik, hosildorlik haqida oldindan ma'lumot beradi. Sensor va datchiklar nafaqat ekin etishtirishga, balki hosilni to'liq saqlashga ham yordam beradi. Bularning bari o'simliklarni parvarishlashga aql bilan yondashuvni ta'minlaydi.

Elektron qurilmalar chorvachilik va baliqchilik xo'jaligini samarali boshqarishga ham yordam beradi — qoramollar joylashgan joy va ob-havo o'zgarishlarini nazorat qiladi. Bunday qurilmalar orqali fermerlar allaqachon jonivorlar homiladorligi, sog'ish vaqti va kasallik belgilarini aniqlashni o'rganib olishgan.

Qoramollarni sun'iy yo'ldosh orqali nazorat qiluvchi «FindMySheep» mashinalararo yechimi bunga ajoyib misol bo'la oladi. Bu tizim datchiklari xaritada har qanday hayvonning harakatini ko'rsatib, ularni biriktirib turadi. «General Alert»ning boshqa bir tizimi esa fermalardagi hayvonlarni kuzatish bilan birga, ularning salomatliklarini ham tekshiradi.

Dunyo bo'yicha 70 foiz toza suv qishloq xo'jaligi uchun sarflanar, achinarlisi uning 60 foizi shunchaki isrof bo'lib ketar ekan. Bu muammoni

ham aqlli tizim hal qiladi — tizim suv nasoslarini masofadan turib boshqarish imkonini berib, fermerlarni suv oqishi va etishmovchiligi haqida ogohlantiradi. Hindistonlik fermerlar bu borada «Nano Ganesh» mobil tizimidan foydalanishadi. Tizim yordamida ular suvni, mablag'larini va vaqtlarini tejab qolishga erishmoqdalar.

Chilida esa mevalar plantatsiyasini datchiklar bo'yicha sug'orish suv sarfini 70 foizga kamaytirish imkonini bermoqda. Albatta, bunday tadqiqotlar dunyo bo'ylab olib borilyapti. Masalan, NASA AQSH geologiya xizmati bilan hamkorlikda sun'iy yo'ldosh yordamida shtatlar hududida tuproq namligi haqida dolzarb ma'lumotlarni qo'lga kiritgan.

Qishloq xo'jaligiga intellektual texnologiyalarni joriy etish iste'molchilari, albatta, fermerlar va fermalar rahbarlaridir. Texnologik provayderlar esa yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Ular iste'molchilar uchun innovatsion dasturlar yoki mobil ilovalar, M2M uskunalari, datchiklar va kuzatuv qurilmalari, aloqa kanallari, ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari va boshqa aqlli yechimlar ishlab chiqish uchun javobgardir. Ammo, har bir ferma (har bir fermer) ham internetga ulangan emas. Hatto tarmoqqa ulanish uchun uncha katta bo'lmagan fermaga etarlicha sarmoya lozim. Byudjeti kam xo'jaliklarga qanday yordam berish kerak?

Masalan, 10 million kamrentabelli fermalarga ega Afrikada «Esoko» mahalliy ishlanma yordamga keldi. Ishlanma fermerlarga xo'jaliklari holati, ob-havo, mahsulot etishtirish bo'yicha tavsiyalar haqidagi muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Shu tizimda «eBay» usulidagi internet-do'kon ham faoliyat ko'rsatadi. Uning eng ommalashgan funktsiyasi fermerlarga turli mahsulotlarning joriy narxini ko'rsatib turishidir. Bu orqali ular mahsulotini foydali narxlarda sota oladilar. Mazkur tizim natijasida shaxsiy xo'jaliklar daromadi ikki yilda 12 foizga o'sgan.

Yaponiyaning «SoftBank» mediakorporatsiyasi esa iyo'l oyida Kolumbiyada aqlli datchiklar parvozi sinovini yakunladi. Sholi maydonlari uchun mo'ljallangan bu qurilma tuproq va suvning ozuqaviy miqdori, namlik va harorat darajasini o'lchaydi hamda yig'ilgan ma'lumotlarni smartfonlar orqali har bir fermaga individual jo'natadi.

O'zining barcha afzalliklariga qaramay, aqlli qishloq xo'jaligi hali rivojlanishning boshlang'ich bosqichida. «AQShning Trimble» kompaniyasi hisobotiga ko'ra, dunyodagi har to'rtta fermadan faqat bittasi ma'lumotlar yig'ish bazasidan foydalanadi. Bunga moliyaviy omillar (bunday infratuzilmani tashkil etish fermerlar tomonidan salmoqli dastlabki

sarmoya talab qiladi) asosli to'siq bo'lib turibdi. Bundan tashqari, ma'lumotlar xavfsizligi, dehqonchilikdagi o'ziga xos siyosat va ob-havo ham aksariyat fermerlarni ikkilantiradi.

Aqlli texnologiyalar nafaqat dehqonchilik, bog'dorchilik yoki chorvachilikda, balki baliqchilik sohasida ham o'z samarasini bermoqda. Baliqlar migratsiyasini kuzatib borish va baliq ovlash uchun eng yaxshi joyni tanlash, ozuqa namunalari tahlil qilish, ehtimoliy kasalliklarni aniqlash kabilarni endi zamonaviy texnik qurilmalar, monitorlar yoki GPS datchiklari yordamida amalga oshirsa bo'ladi. Shuningdek, suvning sifati haqida ham ma'lumot olish mumkin.

Mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar

1. Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini yuksaltirishda agrosanoat majmuasining ahamiyati katta. Uning asosiy maqsadi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish, ularni tayyorlash va qayta ishlash hamda iste'molchilarga yetkazib berish tizimining maqsadga muvofiq ishlashini ta'minlashdan iborat.

2. Mintaqalar qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar etishtirish ko'paymoqda. Bu esa o'z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini beradi.

3. Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash ishlari keng ko'lamda amalga oshirilmoqda.

4. Iqlim o'zgarishi, aholi sonining ortishi, urbanizatsiya, o'rmonlarni yoppasiga kesish Markaziy Osiyo mintaqasining suv resurslariga, xususan O'zbekistonga, katta qiyinchilik tug'dirmoqda. Global isish tufayli tog'li hududlarda muzliklarning erishi allaqachon daryo va ko'llarning toshib ketishiga olib kelmoqda.

5. O'zbekiston hududi tabiiy-iqlim sharoitiga ko'ra cho'llanish va tuproqning anchagina emirilish jarayonlariga uchragan. O'zbekiston hududidagi eng jiddiy ekologik muammolar quyidagilar: tuproqning

shoʻrlanishi, eol va suv eroziyasi, yaylovlarda em-xashak mahsuldorligining pasayishi, oʻrmonsizlanish va boshqalar hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Agrosanoat majmuasining ahamiyati nimada?
2. Agrosanoat integratsiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Mintaqada qishloq xoʻjaligida olib borilayotgan islohotlarni soʻzlab bering?
4. Mintaqamizda suv resurslari bilan taʼminlanishi va undan oqilona foydalanish toʻgʻrisida oʻz mulohazalaringizni yuriting?
5. Iqlim oʻzgarishining salbiy oqibatlarini haqida fikr yuriting?
6. Mintaqada qishloq xoʻjaligida jiddiy ekologik muammolar va ularning yechimlari nimada?

8-MAVZU. TRANSPORT, AXBOROT KOMMUNIKATSIYA INFRATUZILMASINING MINTAQAVIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

8.1. Mintaqada transport tizimining ahamiyati

8.2. Mintaqada transport tizimini isloh qilish muammolari va vazifalari

8.3. Kommunikatsiya korxonalarini rivojlantirish istiqbollari

8.4. Telekommunikatsiya xizmatlari sohasi rivojlanishi

Tayanch tushuncha va iboralar: transport, transport infrastrukturasi, temir yo‘l, havo, daryo transportlari, metropoliten, magistral quvur, transport xizmatlari bozori, temir yo‘l zichligi, logistika markazi, optik tolali liniyalar, telekommunikatsiya.

8.1. Mintaqada transport tizimining ahamiyati

Transportning asosiy vazifasi keng aholi ommasi hamda milliy iqtisodiyot korxonasi va tashkilotlarining transport xizmatiga bo‘lgan barcha talab-ehtiyojlarini tula va yuqori sifat bilan kondirishdan iborat.

O‘zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustaxkamlash va uning jahon uyushmasiga kirib borishi uchun mukammal transport tizimiga ega bo‘lish kerak. Turli xil transport vositalari sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste‘molchilarga o‘z vaqtida, isrof qilmasdan etkazishda faol ishtirok etadi. Aholini bir manzildan ikkinchi bir manzilga etkazishda ham transportning ahamiyati kattadir.

Transport ishlab chiqarish tizimida muhim o‘rin tutishi bilan birga u har qanday hudud xo‘jaligi majmuasining zaruriy o‘rini bo‘lib xizmat qiladi. Uning rivoji tufayli hududlarni iqtisodiy jihatdan ixtisoslashtirish mumkin.

Transport infrastrukturasi va yo‘l tarmoqlarining samarali rivojlanishi kadrlarning qishloqlarda mustaxkam urnashib kolishiga, mehnat resurslaridan unumli foydalanish imkonini yaratadi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirish, tashishlarning yuqori darajadagi xavfsizligini ta‘minlash, transport sohasidagi boshqaruv tizimini

takomillashtirish, soha uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashga yo'naltirilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari va amalga oshirilayotgan islohotlar respublikaning geografik joylashuvini inobatga olgan holda transport xizmatlarining sifatligi va ommabopligini ta'minlashga yo'naltirilgan yagona transport siyosatini shakllantirish va amalga oshirish, sohani boshqarishning zamonaviy texnologiyalari va intellektual tizimlarini joriy etishda alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Transport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish, respublikaning investitsiyaviy jozibadorligi va eksport salohiyatini oshirish, transport kommunikatsiyalarini strategik rivojlantirish va barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida, shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra⁴⁵:

Vazirlik avtomobil, temir yo'l, havo, daryo transportlari, metropoliten, shuningdek, yo'l xo'jaligini rivojlantirish sohasidagi yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha davlat boshqaruvi organi hisoblanadi;

Vazirlik transport va yo'l xo'jaligi sohasidagi tashkilotlar faoliyatini normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish, litsenziya va ruxsatnomalar berish, sertifikatlashtirish, samarali texnik va tarif siyosatini amalga oshirish yo'li orqali davlat tomonidan tartibga solish vazifasini amalga oshiradi.

Mamlakat transport tarmog'i temir yo'l, avtomobil, aviatsiya, quvurlar va daryo suv yo'llaridan iborat. Transportning barcha turlari yordamida Respublikada xar yili halk xo'jaligi uchun zarur bo'ladigan turli-tuman yuklar va yo'lovchilar tashiladi.

Transport infratuzilmasi - transport tizimini ishlashi uchun shart-sharoit yaratadigan va mintaqa iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, hududlarning hududiy yaxlitligini va uning iqtisodiy makonining birligini ta'minlaydi,

⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. Manbaa uzA.

Shuning uchun transport infratuzilmasini rivojlantirish mintaqada iqtisodiy o‘shishning innovatsion modelini amalga oshirish va aholining hayot sifatini yaxshilash uchun zarur shartidir.

Infrastruktura majmui sifatida mintaqada transport infratuzilmasi o‘ziga xos xususiyatlarga mos keladi. Shu bilan birga, transport infratuzilmasining iqtisodiy mazmuni va mintaqani tashkil etuvchi xususiyati bilan belgilanadigan muhim tayanch vazifasi mintaqaviy va mintaqalararo transport-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishdir.

«Mintaqaning transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlashga yondashuvlarda zamonaviy iqtisodiyotda «transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlashda uchta asosiy uslubiy yondashuv mavjud – bular investitsiyaviy jozibadorlik ko‘rsatkichi orqali texnokratik, funktsional va iqtisodiy yondoshuvlar.

Birinchi yondashuv doirasida transport infratuzilmasi deganda transport jarayonining tez va uzluksiz bajarilishini ta’minlaydigan texnologik majmua bo‘lgan mintaqaning o‘ziga xos muhandislik-texnik infratuzilmasi tushuniladi. Transport infratuzilmasi «muhandislik infratuzilmasining bir qismi, shu jumladan yuk va yo‘lovchilar tashishni ta’minlovchi transport kommunikatsiyalari va qurilmalari kompleksi» deb tushuniladi.

Ikkinchi yondashuv doirasida transport infratuzilmasi transport jarayonini uzluksiz va tezkor amalga oshirish uchun sharoitlarni ta’minlash uchun ma’lum funktsiyalarning maxsus birikmasi sifatida belgilanadi.

Uchinchi yondashuvda transport infratuzilmasi mintaqaviy infratuzilma kapitalining bir turi hisoblanadi. Shunday qilib, mintaqaviy transport infratuzilmasi deganda mintaqaviy transport infratuzilmasi markazi ya’ni. «O‘ziga xos ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lgan kapitalning ma’lum bir turi, transport infratuzilmasi mintaqaga nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ham foyda keltirishi mumkin va bu uni amalga oshirishdan sinergistik samara beradi».

Bizning fikrimizcha, «transport infratuzilmasi» tushunchasini aniqlash uchun ikkita yondashuv - funktsional va iqtisodiy kombinatsiyani qo‘llash samaraliroq bo‘ladi. Bu quyidagi qoidalarga bog‘liq:

birinchidan, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, infratuzilma birinchi navbatda ma’lum funktsiyalar majmui bo‘lib, ular tashkiliy (mintaqaning funktsional elementlari o‘rtasidagi munosabatni amalga oshirish), ishlab

chiqarish va ijtimoiy (tovarlar va odamlarni tashish jarayonini uzluksiz va tezkor amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash).

Iqtisodiy mohiyati va mintaqani tashkil etuvchi xususiyati bilan belgilanadigan transport infratuzilmasining asosiy markaziy funktsiyasi mintaqaviy va mintaqalararo transport-iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishdir.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning aksiomatik nazariyasi narxni tizimni tashkil etuvchi omil va bozor iqtisodiyotining universal ko'rsatkichi sifatida ko'rib chiqiladi, transport infratuzilmasini yaratish va ishlatish esa investitsiyalarsiz imkonsizdir. Shu bilan birga u iqtisodiyotning kapital talab qiladigan va inertsial tarmoqlaridan biri hisoblanadi.

Shuning uchun transport infratuzilmasi xarajatlar omili rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Transport infratuzilmasining barcha iqtisodiy omillarini ekzogen (asosiy) va endogenlarga bo'lish mumkin.

Transport infratuzilmasi tannarxini shakllantiruvchi asosiy omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- mintaqada ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan talab va taklif nisbati;

- vaqt va tavakkalchiliklarni hisobga olgan holda mintaqaning xo'jalik yurituvchi subektlari tomonidan olinadigan daromadlar;

- infratuzilmani boshqarish darajasi.

Transport infratuzilmasining tarkibi va ahamiyati o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan endogen omillar soni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- transport infratuzilmasi obyektlarini qurish va yangilash uchun zarur bo'lgan investitsiya manbalarining hajmi va shakli;

- yuk tashish hajmi, ularni amalga oshirish uchun foydalanish xarajatlari hajmi va tarkibi;

- transport infratuzilmasidan foydalanish va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarning hajmi va tarkibi.

Uchinchidan, transport infratuzilmasi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Hududiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlarni yaratishda va uning yakuniy qiymatini shakllantirishda, ijtimoiy obyektlardan hududda foydalanish imkiniyatlarini amalga oshirishda, aholining transport harakatchanligini ta'minlashda va mintaqaviy infratuzilmaning ushbu

turiga yuklatilgan vazifalarni bajarish orqali yalpi hududiy mahsulot ishlab chiqarishda bevosita hissa qo‘shadi.

Shu bilan birga, transport infratuzilmasiga investitsiya qilingan kapital hajmi to‘g‘ridan-to‘g‘ri mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur‘atlariga bog‘liq.

Amalga oshirilgan taxminlarga asoslanib, bizning fikrimizcha, mintaqaviy transport infratuzilmasi - mintaqaning hududiy yaxlitligini ta‘minlash va uni funktsiyalarini amalga oshirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning sinergetik samarasini yaratish uchun transport infratuzilmasi imkoniyatlarida namoyon bo‘ladigan o‘ziga xos mintaqaviy xususiyatga ega bo‘lgan infratuzilma kapitalining alohida turi sifatida tushunilishi kerak.

Mavjud yondashuvlardan farqli o‘laroq, transport infratuzilmasi rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda, ma‘lum bir hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta‘sirini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

Shunday qilib, ma‘lum bir hududning transport infratuzilmasini rivojlantirish infratuzilmani tashkil etuvchi omillar va iqtisodiyotda shakllangan sharoitlarning ta‘siri bilan belgilanadi va mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hal qiluvchi omillaridan biri hisoblanadi.

Ma‘lumki, mamlakatimiz uchun zamonaviy va rivojlangan transport infratuzilmasi haqiqatan ham kelajakka yo‘l desak hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu iqtisodiy o‘sish va iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo‘liga sifatli o‘tish uchun strategik ahamiyatga ega. Mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning yangi imkoniyatlari haqida gapirmasa ham bo‘ladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda transport sanoatining roli juda katta. Uning samaradorligi boshqa sohalarning ishlashiga va shuning uchun mamlakatning iqtisodiy farovonligiga bog‘liq.

Transport xizmatlari bozori dunyodagi eng dinamik bozorlardan biridir. Iqtisodiyotning o‘sishi transport, ekspeditorlik va logistika xizmatlari bozorining jadal o‘sishi bilan birga keladi. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o‘zgarishlardan biri muqarrar va birinchi navbatda transport va logistika infratuzilmasini jadal modernizatsiya qilish va qurish zarurligidan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

O‘zbekistonda hozirgi davrdagi transport strategiyasining maqsadlariga to‘liq mos keladigan transport infratuzilmasini rivojlantirishda mintaqaviy jihatlarni kuchaytirish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Bu nafaqat

transport infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq balki transportning turli turlari va transport xizmatlaridan foydalanuvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni rivojlantirish va muvofiqlashtirishni rivojlantirishni ham talab etadi. Transport yo'laklari va integratsiyalashgan transport markazlarini faol rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shubhasiz, transport infratuzilmasini rivojlantirmasdan turib, iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkin emas.

Ushbu sohada amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida 2017-yilda O'zbekistonda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmining 12,6 %i transport va aloqa tarmog'iga to'g'ri keldi. Bu ko'rsatkich 1990-yilda 5,9 %, 1995-yilda 8,4 %, 2000-yilda esa 7,7 %ga teng bo'lgan. Demak, transport va aloqa tarmog'ining yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i oshib bormoqda. Sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'sishi, keng miqyosdagi kapital qurilishi va transport moddiy texnika bazasining yuksalishi bilan hamohang holda yuk va yo'lovchilar tashish hajmlari ham ortdi. Jumladan, 2010 yildan 2017 yilgacha yo'lovchi tashish 34,5 %, yo'lovchi aylanmasi 51,7 %, yuk tashish 37,9 %, yuk aylanmasi 19,1 % ga ko'paydi.

8.2. Mintaqada transport tizimini isloh qilish muammolari va vazifalari

Temir yo'l. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ O'zbekiston respublikasi hududida joylashgan sobiq O'rta Osiyo temir yo'llari bazasida 1994 yil 7 noyabrda tashkil topgan. Mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 20-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib umumiy temir yo'l uzunligi 6,1 ming kmni tashkil etadi. Jumladan elektrlashtirilgan temir yo'llar 1714 km.ga etdi yoki ushbu ko'rsatkich jami temir yo'llarning 2019 yil holatiga 39 foizini tashkil etadi. Jamiyatda 54.7 mingdan ortiq xodimlar faoliyat ko'rsatadi. Yillik yukni ayirboshlash barcha turdagi transportlarning yuk ayirboshlashi qo'shilmasining 90% tashkil etadi.

O'zbekistonda mavjud bo'lgan transport turlari orasida yetakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklarning 66 foiziga yaqini transportning ana shu tarmog'i zimmasiga tushadi va bu transport mamlakat transport tizimining negizini tashkil etadi.

Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi ham temir yo‘l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo‘l yordamida 2018 yil tashilgan yo‘lovchilar soni qariyb 20 million kishini tashkil etgan.

Iqtisodiy isloxoatlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga utilayotgan hozirgi murakkab sharoitda ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va mamlakat hududlarining samara bilan ishlashi ko‘p jihatdan temir yo‘llarning kay darajada faoliyat ko‘rsatishga bevosita bog‘liq. Yuklarning temir yo‘llar yordamida va iloji boricha arzon tashilishi iqtisodiyot taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yana shunisi muhimki, temir yo‘llarda yuk tashishning tannarxi avtomobillarda yuk tashishga nisbatan 3-5 marta, havo transportiga qaraganda esa 12-15 marta arzon tushadi.

Mazkur transport turida mehnat xarajatlari ham avtomobil va havo transportiga ko‘ra ancha kam.

Temir yo‘l transportining boshqa transport turlariga nisbatan yana bir afzalligi shundan iboratki, bu transport atrof muhitga kam zarar etkazadi, uning yuk va yo‘lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori bo‘lib, ob-havo injikliklari bilan deyarli bog‘liq emas va muntazam ravishda xarakatda bo‘ladi. Bu bilan u avtomobil va ayniqsa havo transportidan katta farq qiladi.

O‘zbekistonda temir yo‘llar qurish o‘zining ma‘lum tarixiga ega. Mamlakat hududida birinchi temir yo‘l 1888 yilla Farob stantsiyasidan Samaqand shahrigacha kurilgan bo‘lib, u Turkmanboshi (Sobiq Krasnovodsk shahri) — Chorjuy temir yo‘l tarmorining davomi edi. Uning qurilishi keyinchalik davom ettirilib, 1899 yili Andijon va Toshkent shahrigacha etkazilgan edi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo‘lgan davrda ham mamlakat hududida qator temir yo‘l tarmoqlari kurilgan. Ularga Farg‘ona - Kuvasoy, Asaka - Shahrixon, Qorasuv - Ush, Uch - kurg‘on - Toshko‘mir, Andijon - Tentaksoy kabilar kiradi.

O‘rta Osiyoning, shu jumladan, O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida 30-yillarda qurilgan, uzunligi 1400 km dan ziyod bo‘lgan Turksib (Turkiston — Sibir) temir yo‘l magistralining bunyod etilishi o‘z davrida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushining og‘ir yillarida temir yo‘llar qurilishi va ishga tushirilishi muhim ishlarni bajarish imkoniyatini berdi. Dushman egallab olgan joylardan o‘nlab sanoat korxonalarini Respublikamizga kuchirib

kelinishi, urushga jalb qilinganlarni qurol-yarog'lar, turli oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va boshqa yuklarni frontga etkazishda temir yo'l transporti katta xizmat qildi. Ana shu davrda temir yo'l tarmoqlarini bevosita sanoat korxonalariga yaqinlashtirish muhim edi. Masalan, yirik Angren ko'mir havzasiga temir yo'l tarmog'i o'tkazildi, Chirchiq shahridagi o'z davri uchun ulkan bo'lgan va keyinchalik yirik kimyo korxonasiga aylangan elektrokimyo kombinatiga yo'llar qurildi.

Urush tugab tinch davr boshlangan yillarda mamlakatning mavjud temir yo'llarini qaytadan tiklash va yangi temir yo'l tarmoqlarini qurish, zarur texnika bilan ta'minlash evaziga transportning bu turi rivojlandi. Chunonchi, urushdan keyingi yillarda Mirzachul, Karshi chuli, Amudaryoning quyi kismida qo'riq yerlarni o'zlashtirish buyicha katta ishlar olib borildi.

Uzunligi 410 km bo'lgan Kung'irot-Beynov temir yo'l tarmog'ining ishga tushirilishi O'rta Osiyo iqtisodiy mintakasidan Kozog'istonga, Sobiq SSSRning Evropa qismiga, Kavkaz hududlariga ikkinchi yo'l orqali chiqish imkonini yaratdi. Yuk va yo'lovchilarni uzoq aylanma yo'llar orqali tashishga barham berish transport xarajatlarini kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, Qung'irot-Beynov temir yo'l tarmog'i Amudaryoning quyi qismi tabiiy resurslarini o'zlashtirishga va mazkur mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga imkon yaratdi.

Yuqori qayd etganimizdek, mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 20-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib u 6,1 ming km ga etgan hamda temir yo'llar uzunligi borasida ancha ishlar qilingan bo'lsada, hali mamlakatimizda bu tizim talab darajasida emas. Masalan, O'zbekistan temir yo'l zichligi buyicha nafakat «Uzok» xorij mamlakatlaridan, balki Ukraina, Belorussiya, Boltiqbuyi davlatlaridan ham orqada turadi.

Samaqand, Sirdaryo, Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlari temir yo'l tarmoqlari bilan biroz yaxshi ta'minlangan. Korakalg'oriston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Surxondaryo viloyatlari esa bu borada ancha orqada.

O'zbekiston Respublikasi xukumati 1995 yil avgust oyida G'uzor-Boysun - Qumqo'rg'on temir yo'lini qurish to'g'risida Qaror qabul qildi. Ushbu yo'l mamlakatimizning janubiy hududlari-Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari tabiiy boyliklari hamda mavjud boshqa imkoniyatlardan unumli va samarali foydalanish imkonini beradi, mazkur hududda istiqomat qiluvchi aholining ish bilan bandlik darajasini ko'tarish

imkonini ham yaratadi. G‘uzor - Boysun - Qumqo‘rg‘on temir yo‘li Surxondaryo viloyatidagi Sariosiyo stantsiyasidan Qashqadaryodagi Qarshi stantsiyasigacha bo‘lgan masofani qariyb ikki martaga qisqartiradi.

Amalga oshirilgan bu buyuk ishlarning eng muhim ahamiyati va mohiyati shundaki, o‘zbek xalqi o‘z kuch-qudratini va nimalarga qodir ekanini yana bir bor namoyon etdi. Buni dengiz sathidan 1800 metr balandlikda, qattiq qoya toshlardan iborat tog‘li hududlar bo‘ylab, yozning jazirama issig‘i, garmsellari, qishning izg‘irin shamollari ostida temir yo‘l izlari yotqizilgani, Toshguzar va Dehqonobod, Oqrabot va Darband, Boysun va Qumqo‘rg‘on kabi 6 ta yangi stansiya va yo‘lovchi platformalariga ega bo‘lgan 9 ta bekat barpo etilgani misolida ham ko‘rish mumkin.

Ayniqsa, barcha stansiyalarda yo‘l xavfsizligini ta‘minlaydigan ishlab chiqarish obyektlari, maktab, tibbiyot maskanlari, suv va gaz tarmoqlari kabi ijtimoiy infratuzilma inshootlari barpo qilingani bu loyihaaning eng zamonaviy talablar darajasida amalga oshirilganini ko‘rsatadi. «Toshguzar–Boysun–Qumqo‘rg‘on» temir yo‘lining qurilishi jarayonida 43 ta ko‘prik, jumladan, temir yo‘l ko‘priklari va yo‘l o‘tkazgichlari singari murakkab muhandislik inshootlari yaratildi. Bu ko‘priklarning 9 tasi dengiz sathidan 1500 metr balandlikda bunyod etilgani, bu borada ilgari O‘zbekiston tajribasida ko‘rilmagan mislsiz ishlar bajarilganini ko‘rsatadi.

Mazkur temir yo‘lining qurib, ishga topshirilishi respublika rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu yo‘l respublikaning janubiy mintaqasi – Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini boshqa hududlar bilan bog‘laydigan, qon tomirday zarur bo‘lgan vositani, butun mamlakat bo‘ylab yagona va yaxlit temir yo‘l transport kommunikatsiya tizimini barpo etishga imkon berdi.

Mamlakatimizda yaxlit temir yo‘l tarmog‘ini shakllantirish bo‘yicha strategik yo‘nalishlar belgilab olindi. Bu borada 1994-2001 yillarda uzunligi 700 kilometrga yaqin «Navoiy–Uchquduq–Nukus» temir yo‘li qurib bitkazildi. Natijada, ushbu temir yo‘l liniyasi ishga tushirilgan dastlabki yillardanoq, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatiga katta miqdorda har xil xalq iste‘mol yuklari yetkazib berila boshlandi.

Bu yo‘l O‘zbekistonning chet davlatlarga, avvalo, Transafg‘on temir yo‘l koridori orqali yaqin kelajakda to‘g‘ridan-to‘g‘ri Hind okeani, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish va eksport

imkoniyatini, shu bilan birga, respublikaning tranzit rolini kengaytirish borasidagi salohiyatini keskin oshirdi.

Temir yo‘l tarmog‘ining ishga tushirilishi natijasida yuk tashish va yo‘lovchilar qatnovini tashkil qilish, temir yo‘llarga xizmat ko‘rsatish va yo‘l xavfsizligini ta‘minlash uchun 2,5 mingga yaqin qo‘shimcha yangi ish o‘rni yaratildi. Yangi tashkil etilgan korxonalar va xizmat shoxobchalarida, ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarida esa qo‘shimcha tarzda 4 mingdan ortiq kishi ish o‘rinlariga ega bo‘ldi.

Mintaqaning tabiiy yer osti boyliklarini o‘zlashtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tub burilishlarga yuz tutib, aholining turmush farovonligi oshdi. Yuk va yo‘lovchi tashish masofasi 170 kilometrga, harakat vaqti esa 7 soatga qisqardi. Natijada temir yo‘l bo‘ylab tashilayotgan tranzit va mahalliy yuklar salmog‘i sezilarli miqdorda ko‘paydi. O‘tgan yili mazkur temir yo‘ldan bir yilda o‘rtacha 5 million tonna yuk o‘tkazilayotgani, shundan qariyb 80 foizi tranzit yuklar ekanligi ana shundan dalolat beradi.

Respublikaning xorijga, jumladan, mamlakatimiz janubidagi davlatlarga chiqishida Mashxad—Seraxs—Tajan temir yo‘lining qurilishi muhim voqea bo‘ldi. 1996 yil 13 mayda Eron Islom Respublikasining Mashxad shahrida uzunligi salkam 300 km bo‘lgan bu temir yo‘l tarmog‘ining tantanali ochilish marosimi bo‘lib utdi. Bu yo‘l eng qisqa masofa orqali Markaziy Osiyo mamlakatlarini Fors qo‘ltig‘i bilan bog‘laydi va tashqi savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib beradi.

Markiziy Osiyo hududida Toshkentdan Samarqandgacha ilk tezyurar yo‘lovchi harakatni tashkil qilish maqsadida 2008 yil «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ va «Talgo» (Ispaniya) kompaniyasi o‘rtasida 2 ta tezyurar yo‘lovchi elektropoezdlarni sotib olish to‘g‘risida bitim imzolandi.

2011 yil 8 oktyabrdan «Afrosiyob» (Ispaniyaning «Talgo» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan) yuqori tezlikda xarakterlanadigan poezdi Toshkent-Samarqand-Toshkent 161G‘162 sonli yo‘nalishga ishga tushirildi.

Yangi tezyurar poezd bu marshrut orqali xizmat ko‘rsatadigan boshqa elektr poezdlar bilan birga, Toshkent va Samarqand shaharlari o‘rtasida harakat qiladi. Yuqori tezlikdagi «Afrosiyob» poezdi ikki soat va o‘n besh

daqiqa ichida 344 km temir yo‘l masofasini bosib o‘tadi. Maksimal tezligi soatiga 250 kilometrni tashkil etadi.

O‘zbekiston temir yo‘llarini doimiy tok asosida elektrlashtirish 1971 yilda boshlangan. So‘nggi loyihalardan biri To‘qimachi-Angren temir yo‘l uchastkasini elektrlashtirish edi, bu 2010 yilda amalga oshirildi. Ko‘rsatilgan temir yo‘l uchastkasini ishga tushirish hisobiga elektrlashtirilgan uchastkalar uzunligi 1601 km ga etdi.

Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo‘lgan dizel tortishni o‘zgaruvchan tokli elektr tortishga o‘zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo‘l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o‘tishni yakunlashga olib keladi.

Loyihaning maqsadi bu uchastkada mavjud bo‘lgan dizel tortishni o‘zgaruvchan tokli elektr tortishga o‘zgartirish edi, bu Toshkent hududida barcha temir yo‘l liniyalarini zamonaviy texnologiyalarga o‘tishni yakunlashga olib keladi.

Butun uchastka bo‘ylab yangi texnologiyalar - SCADA masofadan boshqarish tizimi, aloqa tizimi, tortish podstansiyalari, mikroprotessor markazlashtirish tizimi, o‘q va telekommunikatsiya elektron hisoblash tizimlari joriy qilingan. Elektr ta‘minot tizimi poezdlarning soatiga 160 km gacha tezlik bilan harakatlanishini hisobga olgan holda qurilgan.

Qurilish paytida umumiy uzunligi 265 m bo‘lgan 3 ta ko‘prik, 2258 ta elektr minoralar, elektr podstansiyalar, poezdlar harakat xavfsizligini ta‘minlovchi zamonaviy uskunalar va nazorat asboblari bilan jihozlangan navbatchi punktlari va markazlashtirilgan elektr ta‘minot postlari uchun 6 ta bino va inshootlar barpo etildi.

Hozirgi vaqtda Maroqand-Qarshi, Qarshi-Termiz temir yo‘l uchastkalarini elektrlashtirish, yangi elektrlashtirilgan Angren-Pop liniyasini qurish investitsion loyihalari amalga oshirildi.

2016 yilning 22 iyunda O‘zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi – Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo‘li hamda Qamchiq tunneli foydalanishga topshirildi.

Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo‘l liniyasini barpo etishdan maqsad ham nafaqat Farg‘ona vodiysi viloyatlari va mamlakatimizning boshqa hududlari o‘rtasida temir yo‘l orqali yuk va yo‘lovchi tashish imkoniyatini yaratish, shu bilan birga, Xitoy – Markaziy Osiyo – Evropa yangi xalqaro tranzit temir yo‘l koridorining eng muhim bo‘g‘ini bo‘lishi nazarda tutilgan edi. Uzunligi 123,1 kilometr bo‘lgan Angren-Pop temir

yo‘lining Qamchiq dovonidan o‘tgan qismida 19,2 kilometrlik tunnel barpo etildi. Ushbu qurilish jarayonlari davomida o‘zbekistonlik temiryo‘lchilarning salohiyatiga xitoylik mutaxassislar qoyil qolishdi, xitoyliklarning mahoratiga o‘zbekistonliklar tasannolar aytishdi. Katta mehnat g‘alabasiga har ikki tomonning yuksak mehnati, hamjihatligi tufayli muddatidan avval erishildi.

2017 yilda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Xitoy Xalq Respublikasiga davlat tashrifi davomida Xitoy ishbilarmon doiralari vakillari bilan uchrashdi. Aynan ana shu anjumanda Davlatimiz rahbari Xitoyning «China Railway Tunnel Group» kompaniyasiga Angren-Pop temir yo‘lining Qamchiq dovoni qurilishining muvaffaqiyatli amalga oshirilganligi uchun alohida minnatdorlik bildirdi. Shuningdek, mazkur tashrif doirasida ko‘plab sohalar, xususan, transport va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish borasida «O‘zbekiston temir yo‘llari» aksiyadorlik jamiyati bilan XXRning yetakchi quruvchi kompaniyalari o‘rtasida samarali kelishuvlarga erishildi.

Bugungi kunda ushbu temir yo‘l orqali Toshkent – Andijon – Toshkent yo‘nalishida har kuni zamonaviy tezyurar yo‘lovchi poezdlari aholiga xizmat ko‘rsatmoqda. Andijon – Buxoro – Andijon yo‘nalishida haftasiga ikkita yo‘lovchi poezdi, haftada bir marotaba Andijon – Urganch – Andijon, Andijon – Moskva – Andijon yo‘nalishlarida yo‘lovchi poezdlari qatnovi tashkil etildi. Bundan tashqari, bir sutkada o‘nlab yuk poezdi Angren – Pop elektrlashtirilgan temir yo‘li orqali o‘tib, yuklarni o‘z manziliga etkazmoqda.

Xususan, mazkur temir yo‘l orqali, bir yil davomida 413 ming 162 nafardan ortiq yo‘lovchiga xizmat ko‘rsatildi, 7395,6 ming tonna yuk tashildi. Shuningdek, 1718 ta yangi ish o‘rinlari yaratildi.

Mustaqillik yillarida temir yo‘llarni elektrlashtirish ishlariga katta ahamiyat qaratildi. O‘tgan davrda Xovos–Bekobod, Xovos–Jizzax liniyalari elektrlashtirildi va Maroqand–Qarshi, Maroqand-Buxoro yo‘nalishlarini elektrlashtirish ishlari 2016 yilda yakunlandi. Toshkent–Samarqand–Buxoro, Toshkent-Samarqand-Qarshi yo‘nalishlarida tezyurar elektropoezdlar qatnay boshladi. Natijada poezdlardan foydalanish xarajatlarini 20 foizga kamaytirish, yo‘lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi. Markaziy Osiyo mintaqasida eng birinchi bo‘lib yuqori tezlikda harakatlanuvchi Toshkent, Samarqand, Qarshi va

Buxoro shaharlarini bog'lovchi «Afrosiyob» poezdlari qatnovi yo'lga qo'yildi.

Jamiyat lokomotiv parklarini, yo'lovchi va yuk vagonlarini yangilash bo'yicha bir qator loyihalarni amalga oshirish muhim masalardan biridir. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ korxonalarida yo'lovchi va yuk vagonlarini seriyali ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Bu, hususan, havoni sovitish moslamasi bilan johozlangan kupeli vagonlar, yuk vagonlarining eng katta talabga turlari – yopiq, neft mahsulotlari uchun sisternalar, yarimvagonlar va boshqalar.

Bundan tashqari, temir yo'l infratuzilmasi va harakatlanuvchi tarkib uchun ehtiyot qism, uzal va detallar ishlab chiqarishni mahalliy lashtirish va import o'rnini bosishni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda.

Mintaqada avtomobil yo'llari. O'zbekiston hududida avtomobil yo'llari tarmog'i ancha keng. Hap 1000 km² maydonga avtomobil yo'llarining zichligi 210 km ga etadi. Qator avtomobil yo'llari xalqaro va davlat ahamiyatiga ega.

Hozirgi kunda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 90 ming km dan ortiq. Mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari jumlasiga, eng avvalo Toshkent, Samaqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlar orqali o'tgan Katta O'zbek avtomobil trakti kiradi. 1940 yili qurib bitkazilgan va 700 km dan ortiq uzunlikka ega bo'lgan ushbu ravon yo'l qanchadan-qancha yuk va yo'lovchilar tashishga va hududlar orasida transport xizmati ko'rsatishni yaxshilashga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan oldin Farg'ona vodiysidagi uch viloyat va qator shaharlarni, jumladan Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan, Chust shaharlarini bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi. Shuningdek, Toshkent — O'sh, Samarqand — Ashxobod — Turkmanboshi, Toshkent halka yo'li, Nukus — G'uzor, Qo'ng'iro't — Beynov kabi yana qator avtomobil yo'llari ham O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda kushni Tojikistonda vujudga kelgan vaziyat sababli mamlakatimizning markaziy va g'arbiy qismlaridagi hududlarini Fargona vodiysi viloyatlari bilan aloqasini bog'lashda ancha muammolar yuzaga keldi. Shuni e'tiborga olib Respublika xukumati Toshkent-O'sh yo'lining Angren suv omboridan Farg'ona vodiysiga kirib borguncha qismini qayta qurish buyicha maxsus Qaror qabul qildi. Bu maqsadni ko'zlab Qamchiq va Rezak dovonlarida avtomobil transporta xarakati uchun muljallangan

tonnellar qurish borasida katta ishlar boshlab yuborildi va bu ishlar muvaffaqiyat bilan amalga oshirildi.

Qamchiq tunnelining uzunligi 890, Rezak tunnelining uzunligi esa 368 metrga teng bo'ldi. Bu tonnellarning ishga tushirilishi tufayli Qamchiq dovoni orqali amalga oshiriladigan avtomobil transporti aloqalarida avvallari tez-tez uchrab turadigan xavf-xatarga chek qo'yildi. Qamchiq va Rezak tonnellaridan bir kecha-kunduzda 12 mingga yaqin avtomobillar o'tish imkoniga ega. Shunday qilib mazkur yo'l Farg'ona vodiysini Respublikaning boshqa hududlari bilan bog'lab turadigan eng yaqin va qulay yo'l bo'lib qoldi.

Mustaqillikka erishish tufayli respublikamizni halkaro avtomobil yo'llari bilan bog'laydigan yo'llar qurish ishlariga ham e'tibor kuchaydi. Jumladan, Xitoy Halk Respublikasiga chiqish uchun imkon tug'diradigan Andijon — O'sh — Ergashtom — Qashqar avtomobil yo'lining qurilishiga O'zbekiston o'z hissasini qo'shmoqda.

Ko'pgina mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham halkaro yunalishlarda yuklarni avtomobillarda tashish buyicha Uyushma tashkil etilgan. Jeneva shahrida avtomobil transporti Xalqaro uyushmasi kongressida O'zbekiston ham bu nufuzli tashkilotga a'zo bo'lib kirdi. Ushbu uyushma Respublikamiz hududida boshqa mamlakatlar yuk tashuvchilarining manfaatlarini muhofaza qiladi va avtomobil yo'llari holati, yoqilgi narxi, yo'l uchun tulov bahosi va boshqa masalalar buyicha zarur ma'lumotlar bilan xabardor etib turadi.

1926 yili Respublikada muntazam avtobus qatnovi yo'lga quyilgan edi. Shundan beri o'tgan davr ichida yo'lovchilar tashuvchi avtobuslar son va sifat jihatidan tez rivojlandi. Transportning bu xili orqali yo'lovchilar tashish 1940 yildagiga nisbatan qariyb 250 martadan ziyod ortdi.

Mamlakatda turli hajmda yuk ko'taradigan yangi yuk tashuvchi avtomobillar, qulay va shinam avtobuslar hamda engil avtomobillar soni yil sayin oshib bormoqda.

Respublika poytaxti Toshkent shahrida 1977 yili metro kurilib ishga tushirildi. Aholisi ikki milliondan ziyod shahar uchun ushbu transportning bu vositasi mohiyatini to'la ifodalash qiyin.

Hozircha Toshkentda metroning uch yunalishi mavjud: birinchisi Sobir Raximov—Buyuk Ipak yo'li, ikkinchisi Beruniy—Chkalov yunalishi, uchinchisi Yunusobod tumani bilan Janubiy vokzal orasidagi yunalishdir. Keyinchalik Janubiy vokzaldan Sirg'ali tumani orasida metroning

to'rtinchi yunalishini qurish ishlari davom etmoqda va undan keyin esa Toshkent halqa yo'lini vujudga keltirish mo'ljallanmoqda.

Mintaqa havo transporti. Mustaqil Respublika transporti haqida so'z yuritilganda havo transportining mohiyati tobora ortib borayotganini ham ko'rsatib o'tish lozim. Transportning bu xili o'z ishini birinchi marta 1924 yili boshlagan edi. O'sha yilning 12 may kuni Toshkent—Bishkek—Olmaota shaharlari orasida havo transporta aloqasi yo'lga quyilgan edi. Ana shundan beri utgan davr ichida transportning bu xili tez rivojlanib ketdi. Hozir havo transporta orqali asosan yo'lovchilar tashiladi. Shu bilan birga bir manzildan ikkinchi bir manzilga tez yetkazish zarur bo'lgan yuklarni, ayniqsa tez buziladigan yuklarni ham tashishda havo transportidan foydalaniladi.

1993 yili «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviakompaniyasi tashkil topishi havo yo'li transporti taraqqiyoti sohasida qo'yilgan muhim qadam bo'ldi. Bu kompaniya xizmati tufayli Toshkentdan Nyu-York, London, Tokio, Pekin, Parij, Istambul, Dehli, Tel-Aviv, Seul, Kuala-Lumpur, Jidda, O'rumchi kabi jahonning ko'pgina shaharlari bilan havo transporti qatnovi amalga oshirilmoqda. Keyinchalik Toshkentdan samolyotlar qatnaydigan manzillar ruyxati yanada kengayishiga shubha yo'q.

«O'zbekiston havo yo'llari» aviakompaniyasi bilan AKShning «Boing» kompaniyasi o'rtasida imzolangan shartnomaga ko'ra 1996 yil avgust oyidan boshlab Toshkent bilan jahonning qator shaharlari, jumladan Nyu-York, Afina, Jakarta, Singapur kabi shaharlar orasida «Boing» samolyotlari uchishi yo'lga qo'yildi.

2010 - 2017 yillarda havo transporti yo'lovchi aylanmasi hajmi 5,8 dan 7,5 mlrd.yo'lovchiG'km oshdi, yo'lovchi aylanmasi bu davrda 4,7 barobar oshdi.

Mustaqillik yillarida havo kemalari parki «Boeing-757-200», «Boeing-767», «Boeing 767-300 YER», «Boeing 787-8», «Dreanliner», «Airbus», «A 310», «A320-200», «RJ-85», va yuklarining «Boeing-767-300BCF» va Airbus «A300-600» kabi zamonaviy yo'lovchi samolyotlar bilan to'ldirildi.

Shu bilan birga, aviakompaniya tarkibida faoliyat yuritayotgan Markaziy Osiyodagi yagona so'nggi avlod aviatsiya texnologiyasiga xizmat ko'rsatish markazi 300 dan ortiq xorijiy samolyotlarga xizmat ko'rsatmoqda. Bugungi kunda «Navoiy» aeroporti negizida tashkil etilgan xalqaro intermodal logistika markazi mintaqadagi eng yirik va eng yuqori texnologik havo yuklari komplekslaridan biridir.

MDH davlatlari hududida «Navoiy» xalqaro intermodal logistika markazi mahsulotni yuklash, tushirish, joylashtirish, ularni qisqa vaqt ichida omborlarga joylashtirish bilan shugʻullanadigan yagona markazdir. Havo sharoitlariga qaramasdan, zamonaviy aviatsiya uskunalari bilan jihozlangan xalqaro intermodal logistika markazi turli xil avialaynerlarni qabul qilishga muvaffaq boʻldi.

Bugungi kunda u Oʻzbekistonni asosiy logistika markazlari Evroosiyo - Frankfurt, Milan, Bryussel, Vena, Bazel, Zaragoza, Dubay, Dehli, Inchon, Tyanjin, Guangjou, Xanoyi va Shanxay bilan bogʻlaydi. Aeroportning yuk terminali turli xil harorat sharoitlariga -25 dan Q2 daraja haroratgacha boʻlgan maxsus xonalar bilan jihozlangan.

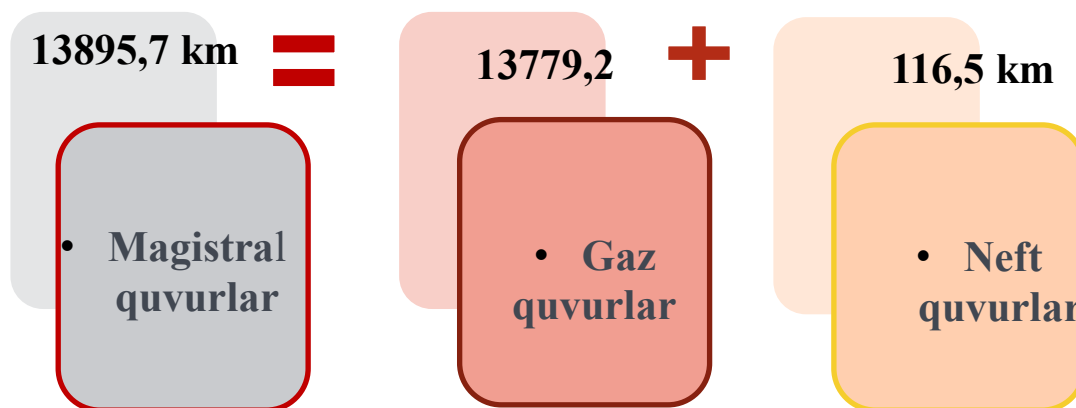
Qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash keng imkoniyatlar mavjud, shuningdek, katta hajmli, ogʻir, havfli va nostandart yuklarni eksport va import. Uning sigʻimi kuniga 300 tonnagacha yukni saqlash va qayta ishlash imkonini beradi. Xalqaro standartlarga muvofiq 11 aeroport (Toshkent, Nukus, Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Qarshi, Namangan, Andijon, Fargʻona va Navoiy shaharlarida) modernizatsiya qilindi. Toshkent aeroporti Markaziy Osiyodagi eng yirik aeroport hisoblanadi. Buxoro, Samarqand va Urganch aeroportlari ham xalqaro aeroport maqomiga ega.

Mintaqada magistral quvurlar. Oʻzbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tushirilishi sababli quvur transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega boʻlgan gaz quvurlari vujudga keldi.

Neft va neft mahsulotlarini quvurlar orqali tashish temir yoʻl va daryo yoʻllari orqali tashishdan iki-uch marta arzon, yoʻl davomida mahsulotning tabiiy yukolishi kamayadi, tashish jarayoni muntazamlashadi.

Quvur orqali yuk tashish jarayonini avtomatlashtirish ancha oson boʻlib, koʻp sonli ishlovchilarga zaruriyat bulmaydi. 1980 yilda truboproddagi neft mahsulotlarini tashish tannarxi bir tiyindan xam kam, bu temir yoʻlga nisbatan 2,6 mlrd. sum iqtisod qilish imkonini bergan.

Neftigaz industriyasi sanoatning flagmani va iqtisodiyotning yetakchi tarmogʻi hisoblanadi. U mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda muhim rol oʻynaydi. 2018 yil 1 yanvar holatiga respublika boʻyicha magistral quvurlarning uzunligi 13895,7 km.ni tashkil qildi (8.1-rasm).

8.1-rasm. 2018 yil 1 yanvar holatiga magistral quvurlar uzunligi, km

Gaz quvurlari barcha magistral quvurlarning 99,2 %ni tashkil qiladi. Neft quvurlarining ulushi 0,8 % ni tashkil etadi.

Magistral quvurlarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

1) yuklarni tashishning arzonligi (ular orqali neft tashish temir yo‘l transportiga qaraganda 3 baravar kam xarajat qiladi);

2) quvur liniyalari qurilishi uchun nisbatan kam xarajatlarda (bir xil quvvatga ega magistral yoki temir yo‘l qurilishidan 2 baravar kam);

3) to‘g‘ri ishlaydigan quvurlar ishonchli, iqlim sharoitiga bog‘liq emas, yil bo‘yi ishlaydi;

4) minimal yo‘qotishlar kam (temir yo‘l bilan taqqoslaganda 1,5 baravar kam va suv transportiga nisbatan 2,5 baravar kam);

5) yuqori o‘tkazish qobiliyatiga ega.

Ushbu transport turining kamchiliklari: yuklarni tashish tezligining pastligi va ekologik halokat xavfini tug‘diradigan avariya xavfi bilan izohlanadi, metall sarfining ko‘pligi kiradi. Quvur diametri 24 dyum bo‘lgan 1 km quvurga 123 tonna metal sarflanadi.

Quvur transporti rivojlantirish muammolari. Quvur transporti oldiga quyilgan ulkan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun magistral quvurlar miqdorini ko‘paytirish bilan birga ularning ish samaradorligini oshirish xam katta ahamiyatga egadir.

Ish samaradorligini oshirishda tarmoqda hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalarga quvurlar umumiy miqdorini yanada ko‘paytirish, ularning o‘tqazuvchanlik qobiliyatini oshirish, quvurlarni karroziyaga karshi neft bitumlari bilan qoplash, boshqarish ishlarida telemexanika va avtomatlashtirish asboblari keng qo‘llash va boshqalar kiradi.

Quvur transportining yuqori samaradorligi hisobga olinib, ko‘pchilik davlatlarda og‘ir uglerod-etan, etilen, propan, propilen va boshqalar, suyuq va gazsimon moddalar-kislorod, ammiak, vodorod, azot, xlor, rasstvorli har

xil tuzlar hamda ayrim oziq-ovqat (sut) buyumlari ham quvur orqali tashilayotir.

Ko'p vaqtlardan beri ayrim qattiq moddalar ham gidrotransport orqali eritma (pulpa) shaklida tashilayotir. Hozir ba'zi bir qattiq moddalarni (ko'mir, madan va boshqalar) kapsulalarga joylashtirilib, gaz yoki suyuq neft mahsulotlari bilan yuborish masalalari ham ishlab chiqilayotir.

Qattiq moddalarni quvurlar orqali yuborish ancha murakkabligi tufayli bu masalani hal qilish ustida hali juda ko'p tadqiqotlar o'tkazish zarur. So'nggi yillarda qum shag'al va boshqa materiallarni konteynerlarga joylashtirib (2-3 tonnalik) katta bosim yordamida trubaprovod orqali yuborish ustida sanoat miqyosida tajribalar o'tkazilayotir. Bunday konteynerlarda yuk yuborish tezligi 40-5 kmG's atrofidadir. O'tkazilayotgan tajribalar kelajakda yuklarni man shunday usulda tashish tejimli bo'lishini ko'rsatayotir.

8.3. Transport korxonalarini rivojlantirish istiqbollari

Yuqorida aytib o'tilganidek, temir yo'l transporti jahondagi barcha mamlakatlar iqtisodiyotining muhim aloqa vositasi bo'lib hisoblanadi. Mamlakatimiz uchun esa uning ahamiyati yana ham katta. Chunki, Respublika chetga chiqish uchun zarur bo'ladigan suv yo'llaridan olis bo'lganligi uchun temir yo'l transporti mamlakatni jahon mamlakatlari bilan bog'lab turuvchi asosiy vositadir. Ayni vaqtda temir yo'l transporti doirasida mavjud bo'lgan muammolarni aniqlash va ularni hal qilish yo'llarini topa bilish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda jamiyat tuzilamasi tubdan isloh qilinmoqda. Alohida e'tibor muayyan sohalarni hususiyashtirishga qaratilmoqda.

Jamiyatning asosiy faoliyat yo'nalishlari quyidagilardir:

- ✓ tarqatish vat temir yo'l orqali yuklarni yetkazib berish;
- ✓ temir yo'l vagonlarini sozlash va texnik xizmat ko'rsatish;
- ✓ yo'lovchi, sayyohlik tashishlar;
- ✓ xizmat ko'rsatish, lokomotiv va vagon parkini yangilash.
- ✓ Jamiyat uchun ustuvor yo'nalish quyidagi sarmoya loyihalarini amalga oshirish hisoblanadi:
- ✓ optik tolali liniyalar yordamida aloqa kanallarini mustahkamlash;
- ✓ yangi harakatlanuvchi tarkib sotib olish (elektrovoz va vagonlar) hamda mavjudlarini modernizatsiya qilish;
- ✓ yangi temir yo'l liniyalarini qurish;

- ✓ temir yo‘llarni elektrlashtirish;
- ✓ yo‘llarni kapital ta‘mirlash loyihalarini amalga oshirish, jamiyat zavodlarida yo‘lning ustki qurilmasi elementlarini ishlab chiqarishni tashkil qilish va h.z

Jamiyatda sarmoyaviy qo‘llab quvvatlashni talab qiladigan bir necha loyihalar mavjud bo‘lib, ular amalga oshirilgan taqdirda sarmoyachiga katta foyda olib kelishni va‘da qiladi.

«O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ 1993 yildan beri Temir yo‘l Hamkorlik Tashkiloti a‘zovidir. Jamiyat Xalqaro Temir yo‘llari Ittifoqi va Osiyo va Tinch okeani hududidagi BMTning Iqtisodiy komissiyasi bilan uzviy aloqaga ega.

«O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ TRASEKA (Evropa-Kavkaz-Osiyo transport koridori) loyihasining Evropa Ittifoqi Komissiyasi TESIS dasturi bilan hamkorlikda ish olib bormoqda.

1994 yil 7 noyabr yaratilganidan buyon «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ 20 yildan ortiq davr mobaynida O‘zbekiston Respublikasining tuzilishi-shakllantirish va iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Barqaror rivojlanish, barqarorlik, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, va «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ korxonalarining iqtisodiy va sanoat rivojlanishining o‘shish dinamikasining oshishi O‘zbekiston Respublikasining butun iqtisodiyoti va transport sohasining rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratmoqda.

Temir yo‘l transporti mavjud bo‘lgandan beri va faoliyati davomida O‘zbekiston iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Uning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyot ehtiyojlarini qondirish uchun o‘z vaqtida yuk va yo‘lovchi tashishni ta‘minlash hisoblanadi. Bu boradagi ishlar turli ko‘rinishlarda amalga oshirilmoqda va O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l tarmog‘ini o‘tkazish va tashish imkoniyatlarini maksimal xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan.

Yuk va yo‘lovchi tashish shakllantirish, temir yo‘ldan foydalanish xarajatlarni optimallashtirish, poezd harakatining xavfsizligini ta‘minlash xalqaro shartnomalar doirasida xorijiy sheriklar bilan yaqin hamkorlikda amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyodagi strategik geografik o‘rinni egallashi va mintaqadagi geosiyosiy rivojlantirish markazi ekanligini hisobga olib, asosiy tranzit yo‘laklarini qit‘amizning Shimoliy va Janubiy Sharq va G‘arbni bog‘lovchi O‘zbekiston Respublikasi hududi

orqali o'tgan. Bu AJni rivojlantirishni rejalashtirishda va qo'shimcha o'rganishga va optimallashtirishga muhtoj bo'lgan muammolarni aniqlashda muhim omil hisoblanadi.

Temir yo'l transporti qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi, hozirgi kunga kelib «O'zbekiston temir yo'llari» AJ nafaqat MDH mamlakatlari a'zolari bilan balki chet el mamlakatlari bilan temir yo'l sohasida hamkorlik to'g'risida ikki tomonlama kelishuvga egadir.

Jamiyat shuningdek Xalqaro temir yo'l ittifoqi (UIC, Frantsiya), BMTning Osiyo va Tinch okeani hududi va Markaziy Osiyo uchun iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi (UNESCAP), Osiyo tarraqiyot banki doirasida Markaziy Osiyo hududiy iqtisodiy hamkorlik (CARES), temir yo'l tashkilotlari hamkorligi (OSJD, Polsha), Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (ECO, Eron), MDHga a'zo davlatlarning temir yo'l transporti bo'yicha kengashi kabi tashkilotlari bilan faol hamkorlik qiladi.

O'zbek temir yo'llarining zamonaviy texnik uskunalari bilan jihozlanganligi, geografik joylashuvi Evropa-Osiyo xabarlarida muhim bog'lovchi omil hisoblanadi. U Xitoy, Yaponiyani MDH mamlakatlari, Eron, Turkiya va Evropa bilan transport aloqalarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy Ipak yo'lini qayta tiklashda O'zbekiston Respublikasi va uning temir yo'llari muhim ahamiyatga ega o'rin egallaydi yoki TRASEKA transport yo'lagi, Osiyodan Evropaga qisqa va arzonroq yo'nalish hisoblanadi.

2006 yil noyabr oyida Pusan shahrida (Janubiy Koreya) transport bo'yicha Xalqaro konferentsiya o'tkazish jarayonida O'zbekiston temir yo'l ma'muriyati rahbari tomonidan Transosiyo temir yo'llari tarmog'i bo'yicha hukumatlararo kelishuvi imzolandi. Agar transosiyo temir yo'llari doirasidagi hamkorlikning amaliy ahamiyatini e'tiborga olinsa, hamda O'zbekiston Respublikasi geografik joylashuv sababiga ko'ra dengiz portlariga to'g'ridan to'g'ri chiqishga ega emasligi ushbu hujjatning imzolanishi O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalarini temir yo'l transporti ta'minoti takomillashuviga sabab bo'ladi.

«O'zbekiston temir yo'llari» AJning xalqaro turistik yarmarkalarda ishtirok etishi muhim ahamiyatga ega, bu yarmarkalarda Hamdo'stlik va chet el mamlakatlarining yuzlab mashhur turistik firmalari taqdim etilgandi. Bu savdo maydonlarida jamiyat nomidan «O'ztemiryo'lyo'lovchi» AJ temir yo'l transportida turistik tashishlarni

tashkillashtirish sohasida o'z imkoniyatlarini ko'rsatmoqda. Bu imkoniyatlardan biri bu jahon standartlarining barcha talablariga javob beradigan yangi rusumdagi yo'lovchi vagonlarda yo'lovchilarni tashish hisoblanadi. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ turli xalqaro tashkilotlar, firmalar, kompaniyalar, MDH davlatlari temir yo'l ma'muriyatlari, Boltiq va uzoq horij vakillarini qabul qiladi. Muzokaralarda ikki tomonlama hamkorlik, tashishlarni tashkil qilish, material va ehtiyot qismlar bilan ta'minlash, yangi liniyalar va inshootlarni qurish, investitsiya dasturi va ko'pgina boshqa masalalar ko'rib chiqilmoqda.

Hozirda Butunjahon Banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yapon xalqaro hamkorlik agentligi (JICA), Evropa qayta qurish va rivojlanish banki (EBRR), KfB Banki (Germaniya), Eksimbank (KXR) jamiyatning jiddiy hamkorlari bo'lib kelmoqda. Shu bilan birga «Patentes Talgo L.S.» (Ispaniya), «Jeysmar» (Frantsiya), «Plasser end Toyrer» (Avstriya), «CNTIC» va «CRTG» (Xitoy), «BELAM» (Latviya), «Sumimoto», «Marubeni», «Shimidzu», «Kanimatsu» (Yaponiya) va boshqa mashhur firmalar tomonidan jamiyatga katta qiziqish bildirilgan.

Temir yo'llar mintqa ichida joylashganligi sababli, biz xalqaro tashish sifatini oshirgan va yetkazish muddatlarini qisqartirgan holda, bu sohada hamkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Mintqada ayni vaqtda qishloq avtomobil yo'llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloqlar va ovullar ko'chalarining holati bilan bog'liq bo'lgan bir qator muammolar hal etilmasdan qolmoqda, ushbu avtomobil yo'llarining aksariyat qismi belgilangan sifat va xavfsiz harakatlanish talablariga javob bermaydi.

Yangi turar joy mavzellarining barpo etilishi, shaharlarning kengaytirilishi, transport vositalari sonining jiddiy ko'payishi mintaqaviy avtomobil yo'llari holatini tubdan yaxshilash yuzasidan amaliy choratadbirlar ko'rishni talab qiladi.

Tuman va shaharlarning yo'l tashkilotlari yo'l-ta'mirlash texnikasi, moddiy-xomashyo resurslari bilan etarli darajada ta'minlanmagan, har yili ajratilayotgan mablag'lar xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llarini, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloqlar va ovullar ko'chalarini zarur darajada saqlash va ta'mirlash ishlarining sifatli bajarilishini ta'minlash uchun etarli emas.

2017 yil 14 fevraldagi «Yo‘l xo‘jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Farmonga muvofiq ⁴⁶, avtomobil yo‘llari sohasida yagona texnik siyosatni olib borish, avtomobil yo‘llari tarmoqlarini rivojlantirish va takomillashtirish istiqbollari belgilash, xalqaro tranzit yo‘laklarini shakllantirish, umumiy foydalanishdagi hamda ichki yo‘llarni ta‘mirlash kabi vazifalar qo‘mitaning asosiy yo‘nalishlari etib belgilangan.

Hududlardagi mintaqaviy yo‘llarni kapital va joriy ta‘mirlash ishlari qo‘mita tasarrufidagi tuman yo‘l xo‘jaligi korxonalariga birlashtirilgan.

Mamlakatimizning ba‘zi hududlaridagi ta‘mirtalab yo‘llar aholi va transport harakatiga noqulayliklar tug‘dirmoqda. Bu aholi va foydalanuvchilar e‘tiroziga sabab bo‘lmoqda.

Mintaqaviy avtomobil yo‘llarining yo‘l qoplamalari holatini zarur darajaga keltirish, yo‘l-transport infratuzilmasini yanada takomillashtirish, aholining hayot faoliyati uchun, ayniqsa, qishloq joylarida qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarini va hududlarini istiqbolli rivojlantirish maqsadida 2017 yilning 14 fevralida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2018 yillarda mintaqaviy avtomobil yo‘llarini rivojlantirish dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi va 2017–2018 yillarda mintaqaviy avtomobil yo‘llarini rivojlantirish dasturini tasdiqlangan.

Ushbu yillar dasturda 2017–2018 yillarda 5454 km, jumladan, 2017 yilda — 2700 km, 2018 yilda — 2754 km xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullarning ko‘chalarini kapital va joriy ta‘mirlandi.

Jumladan, Qoraqalpog‘iston bo‘yicha 295 km, Andijon viloyati bo‘yicha — 324 km, Buxoro- 439 km, Jizzax — 222 km, Qashqadaryo — 679 km, Navoiy — 216 km, Namangan — 309 km, Samarqand — 479 km, Surxondaryo — 535 km, Sirdaryo — 267 km, Toshkent — 516 km, Farg‘ona — 520 km, Xorazm — 321 km va Toshkent shahri bo‘yicha — 332 km yo‘llar va ko‘chalarni ta‘mirlandi. Biroq bu ko‘rsatkichlar va ushbu sohada amalga oshirilayotgan ishlarning jami mamlakat bo‘yicha 184 ming km.ni tashkil etadigan avtomobil yo‘llarini ta‘mirlangan, zamonaviy

⁴⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 fevraldagi «Yo‘l xo‘jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori. Manbaa uzA.

talabga javob beradigan mahalliy ichki yo‘llarni qismini 60 foiziga ham etmaydi.

Bu borada kamchiliklardan biri avtotransport ho‘jaliklari holati bilan bog‘lab ko‘rsatish mumkin. Xususan:

- avtotransport ho‘jaliklarini modernizatsiya qilish zamonaviy talablar darajasida emasligi, sohada ilg‘or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va intellektual transport tizimlari etarli darajada joriy etilmayotganligida;

- og‘ir yuk tashuvchi avtotransport vositalarining harakatdagi tarkibi parkining eskirganligi yuqoriligicha qolayotganida;

mamlakatning avtotransport xizmatlari eksporti va tranzitini oshirish salohiyatining imkoniyatlari va zaxiralaridan to‘laqonli foydalanilmayotganligida ko‘rish mumkin.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun birgina 2017-2018 yillarda xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullarning ko‘chalarini joriy ta‘mirlash ishlarini bajarish uchun mintaqaviy yo‘llarni ta‘mirlashga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarni 330 ta yo‘l texnikasi bilan ta‘minlandi.

Shuningdek ushbu dasturda mavjud respublika xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llari, shaharlar, shahar posyolkalari, qishloq va ovullar ko‘chalarini bosqichma-bosqich xatlovdan o‘tkazish va ularni pasportlashtirish, bu boradagi ishlar natijalari bo‘yicha elektron ma‘lumotlar bazasini yaratish belgilangan.

2018 yilda «Obod qishloq» dasturi doirasida respublikaning 159 ta tumanidagi 417 ta qishloqning me‘moriy qiyofasini tubdan yangilash va hududlarni kompleks rivojlantirish maqsadida ulardagi yo‘l-transport infratuzilmasi, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi.

Xususan umumiy uzunligi 5 476 kilometrdan iborat mintaqaviy yo‘llar (ichki ko‘chalar)ni ta‘mirlash va rekonstruksiya qilish ishlari amalga oshirilgan. Bu boradagi ishlarni davlat darajasida e‘tiborda ekanligi albatta yo‘llarimizni yildan-yilga yaxshilanib borishiga xizmat qiladi.

8.4. Axborot kommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanishi

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasi jahon iqtisodiyotida eng tez rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Bu iqtisodiy o‘shish mexanizmi, hamda boshqa sohalarda iqtisodiy jarayonlarni sezilarli darajada o‘zgartirib va intellektual inson mehnat

mahsuloti, ma'lumotlaridan foydalanish va bilimlarga asoslangan yangi turdagi iqtisodiyotni shakllantirishga ta'sir ko'rsatishni davom etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947- sonli Farmoni bilan tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvoffiq, iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri, tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'li bilan milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, xizmat ko'rsatish sohasining jadal rivojlanishi, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning roli va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan xizmatlar tarkibida tub o'zgarishlarni, birinchi navbatda zamonaviy yuqori texnologiyali xizmatlar, shuningdek, yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va diversifikatsiya qilish, iqtisodiyotda, ijtimoiy sohada, boshqaruv tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

O'zbekistonda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, hayotning barcha javhalarida innovatsion usullar bilan bog'liq bo'lgan yuksak salohiyatli loyihalarni amalga oshirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmokda. Bugungi kunda respublikamiz AKT sohasidagi eng jadal rivojlanayotgan mamlakat sifatida tan olingan. 2017 yilda Xalqaro elektraloqa ittifoqi («Axborot jamiyati o'lchovi») ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yil bilan taqqoslanganda mamlakatimiz AKTni rivojlanish indeksi bo'yicha sakkiz pog'onaga ko'tarilib, 95 o'rinni egalladi.

2016 yilda respublika YaIMda AKT sektorining ulushi 2,6 % ni tashkil etdi. AKT tarkibida yuqori ulush xizmatlar sohasiga to'g'ri keladi.

Iqtisodiyotda aloqa va axborotlashtirishning ulushi telekommunikatsiya tarmog'iga aholining texnik imkoniyatlarini ta'minlash, ularning asosida sifatli xizmat ko'rsatish, raqamli telefon aloqa va televidenie tizimlarga to'liq o'tish orqali erishiladi. «Axborot va aloqa» iqtisodiy faoliyatning bir turi sifatida O'zbekiston Respublikasi YaIMning 2,5 % ni tashkil etadi.

2017 yilda aloqa xizmatlari hajmi 7168,1 mlrd.so'mni tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 28,5 % ga o'sdi (amaldagi narxlarda). Eng katta hajm mobil aloqa xizmatlari (3881,0 mlrd.so'm); ma'lumotlar uzatish tarmog'i, shu jumladan Internet (1808,8 mlrd.so'm); shaharlararo, xalqaro telefon aloqasi xizmatlari (911,1 mlrd. so'm) egallaydi.

O‘zbekistonda magistral telekommunikatsiya transport tarmoqlari kengaytiriladi. Bu haqda 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi ta’kidlangan.

Xususan, amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Bunda «O‘zbektelekom» AK magistral telekommunikatsiya tarmog‘i o‘tkazuvchanligini viloyat markazlarigacha 100 Gbit/s dan 400 Gbit/s gacha, tuman markazlarigacha 10 Gbit/s dan 100 Gbit/s gacha oshirish choralari ko‘rilmoqda.

Shuningdek, mobil aloqa tarmog‘i kengaytiriladi. Bu borada amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqilib, bunda mobil aloqa tarmog‘ini kengaytirish maqsadida 1050 ta GSM baza stantsiyalari o‘rnatiladi.

Bundan tashqari, keng polosali ma’lumotlar uzatish tarmoqlari rivojlantiriladi - amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunda: 620 000 portli ma’lumotlar uzatish qurilmalari o‘rnatiladi; loyihani amalga oshirish natijasida aholiga (Triple play) Internet, IP va video telefoniya, IPTV, VPN va boshqa turdagi zamonaviy xizmatlarni taqdim etish imkoniyatlari kengaytiriladi

Optik tolali aloqa liniyalari ham quriladi. Bu bo‘yicha ishlab chiqiladigan amaliy chora-tadbirlarda: 2 000 km optik tolali aloqa liniyalarini quriladi; loyihani amalga oshirish natijasida aholiga sifatli keng polosali telekommunikatsiya xizmatlari ko‘rsatish imkoniyati kengaytiriladi.

Mavzu bo‘yicha qisqacha xulosalar

1. Transportning asosiy vazifasi keng aholi ommasi hamda milliy iqtisodiyot korxonasi va tashkilotlarining transport xizmatiga bo‘lgan barcha talab-ehtiyojlarini tula va yuqori sifat bilan qondirishdan iborat.

2. O‘zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustaxkamlash va uning jahon uyushmasiga kirib borishi uchun mukammal transport tizimiga ega bo‘lish kerak. Turli xil transport vositalari sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste’molchilarga o‘z vaqtida, isrof qilmasdan etkazishda faol ishtirok etadi. Aholini bir manzildan ikkinchi bir manzilga etkazishda ham transportning ahamiyati kattadir.

3. Transport ishlab chiqarish tizimida muhim o‘rin tutishi bilan birga u xar qanday hudud xo‘jaligi majmuasining zaruriy o‘rini bo‘lib xizmat

qiladi. Uning rivoji tufayli hududlarni iqtisodiy jihatdan ixtisoslashtirish mumkin.

4. Mamlakat transport tarmog‘i temir yo‘l, avtomobil, aviatsiya, quvurlar va daryo suv yo‘llaridan iborat. Transportning barcha turlari yordamida Respublikada xar yili halk xo‘jaligi uchun zarur bo‘ladigan turli-tuman yuklar va yo‘lovchilar tashiladi.

5. Transport infratuzilmasi - transport tizimini ishlashi uchun shart-sharoit yaratadigan va mintaqa iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, hududlarning hududiy yaxlitligini va uning iqtisodiy makonining birligini ta‘minlaydi. Shuning uchun transport infratuzilmasini rivojlantirish mintaqada iqtisodiy o‘shishning innovatsion modelini amalga oshirish va aholining hayot sifatini yaxshilash uchun zarur shartidir.

6. Mamlakatimiz uchun zamonaviy va rivojlangan transport infratuzilmasi haqiqatan ham kelajakka yo‘l desak hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu iqtisodiy o‘shish va iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo‘liga sifatli o‘tish uchun strategik ahamiyatga ega. Mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning yangi imkoniyatlari haqida gapirmasa ham bo‘ladi. Transport yo‘laklari va integratsiyalashgan transport markazlarini faol rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shubhasiz, transport infratuzilmasini rivojlantirmasdan turib, iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash mumkin emas.

7. O‘zbekistonda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, hayotning barcha javxalarida innovatsion usullar bilan bog‘liq bo‘lgan yuksak salohiyatli loyihalarni amalga oshirish bo‘yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmokda. Bugungi kunda respublikamiz AKT sohasidagi eng jadal rivojlanayotgan mamlakat sifatida tan olingan.

Nazorat savollari

1. Transport tizimining ahamiyati va vazifalarini yoritib bering?
2. Transport sohasidagi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish maqsad va vazifalarini bayon qilib bering?
3. Transport infratuzilmasining mazmun va mohiyatini tushuntirib bering?
4. Mintaqada temir yo‘l kommunikatsiyasi rivojlanish bosichlari va istiqbollari to‘g‘risida tushuncha bering?
5. Mintaqada temir yo‘llardan foydalanishning iqtisodiy afzalliklari nimalarda iborat?

6. Mintaqada avtomobil yo‘llar qurilishi uning iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatkichlar asosida izohlab bering?

7. O‘zbekiston havo yo‘llari rivojlanishi, hozirgi holati va istiqbollari haqida tushunchalaringizni bayon qiling?

8. Mintaqada magistral quvurlar va ulardan foydalanish samaradorligi to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

9. Mintaqada temir yo‘llar tizimini isloh etishning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat?

10. Mintaqada boshqaruv tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga nimalar kiradi?

9-MAVZU. O‘ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA, VA MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O‘RTASIDAGI VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEXANIZMI

Reja:

9.1. Davlat hokimiyatining turli pog‘onalari o‘rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifalari va tamoyillari va zaruriyatlari

9.2. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas‘uliyati hamda mustaqilligini yanada oshirish

9.3. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma‘muriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qo‘llash

Tayanch tushuncha va iboralar: davlat boshqaruvi, mintaqaviy boshqaruv, mahalliy boshqaruv, vakolatlar, mahalliy hokimiyat organlari, mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, ko‘chmas mulk bozori, ijro organlari, strategik reja, motivatsiya, axborot almashinuv tizimi, nomarkazlashtirish, menejment.

9.1. Davlat hokimiyatining turli pog‘onalari o‘rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifalari va tamoyillari va zaruriyatlari

Turli miqyosdagi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirmay, iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish mushkul. «Davlat boshqaruvi», «Mintaqaviy boshqaruv» va «Mahalliy boshqaruv» atamalari murakkab tizimni (davlat boshqaruv faoliyatining o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari majmui)ni tashkil etadiki, odatda, boshqaruv maqsadlari, vazifalari, printsiplari, vazifalari, usullari, shakllari, subyektlari va obektlari mazkur tizimning asosiy unsurlari hisoblanadi.

O‘zbekistonda Respublikasi mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o‘rtasida vakolatlarni o‘zaro manfaatli asosda taqsimlash zarurati - mahalliy tuzilmalar faoliyatining quyidagi muhim muammolari bilan belgilanadi:

a) mahalliy tuzilmalar va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarini himoya qilish;

b) davlat mulkini respublika, mintaqa va mahalliy mulklarga taqsimlash;

v) mahalliy mulkning barcha shakllarini muhofaza qilish mexanizmini ishlab chiqish;

g) mahalliy tuzilmalarning xususiyatidan kelib chiqib, minimal byudjet bilan ta'minlash normativlari asosida belgilanadigan mahalliy byudjetlarning minimal zarur xarajatlarini qoplash uchun daromad manbalarini mustahkamlash yo'li bilan mahalliy byudjetlarning minimal miqdorini ta'minlash;

d) mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror normativ-huquqiy negizini ta'minlash;

e) mamlakatdagi mahalliy tuzilmalarning negizini tashkil etuvchi mahalliy o'zini-o'zi boshqarish quyi organlarining mustaqil faoliyatini ta'minlash;

j) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining sud tartibida himoyalanihga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

z) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar natijasida yuzaga kelgan qo'shimcha xarajatlarning qoplanishi bilan bog'liq konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

i) mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari berilgan alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishlari uchun zarur moddiy va moliyaviy resurslarning berilishini ta'minlash;

k) huquqning kompleks sohasi sifatida mahalliy huquqni shakllantirish, mahalliy qurilish va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish.

Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaqa boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

O'zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlashning quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- davlat, mintaqaviy va mahalliy siyosat maqsadlari, yoʻnalishlari, vazifalari hamda vakolatlarini taqsimlash mexanizmlarining yagonaligi printsiplari;

- Respublika, mintaqa va mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda mahalliy boshqaruv organlari oʻrtasida oʻzaro hamkorlik va aloqa oʻrnatish printsiplari;

- mahalliy islohotni amalga oshirishning turli bosqichlarida davlat siyosatining vorisiyligini taʼminlash printsiplari;

- mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlariga davlat hokimiyati yuqori organlarining aralashmasligi printsiplari va h.k.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari oʻrtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur boʻgʻinlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish, muayyan vakolatlar ularni mumkin qadar samarali amalga oshirishga qodir hokimiyat organlari zimmasiga yuklanishi uchun tegishli hududlarning oʻziga xos (geografik, iqtisodiy, demografik, etnik va h.k.) xususiyatlarini eʼtiborga olishni tabaqalashtirish imkonini beradi.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari oʻrtasida vakolatlarni taqsimlash jarayonining hozirgi holati

Oʻzbekistonda respublika mahalliy xoʻjalik amaliyoti jahon tajribasidan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning quyidagi samarali shakllarini qoʻllashni nazarda tutadi:

1) mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy ahamiyatga molik quyidagi masalalarni mustaqil hal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish:

a) mahalliy mulkka, shu jumladan yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

b) mahalliy byudjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish, mahalliy soliqlar va yigʻimlarni belgilash;

v) jamoat tartibini saqlash bilan boqliq chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish;

g) fuqarolarning: turar joyga ega boʻlish; sogʻligʻini saqlash; tibbiy yordam olish; bilim olish huquqlarini taʼminlash uchun sharoitlar yaratish;

d) soliq va byudjet islohotlari doirasida mahalliy oʻzini-oʻzi boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy negizini shakllantirishni nihoyasiga

yetkazish, avvalambor, quyidagilar hisobiga byudjet va soliqlarni tartibga solish tizimini takomillashtirish:

e) O‘zbekiston Respublikasi subyektlarining birlashtirilgan byudjetlarga yo‘naltiriluvchi respublika byudjeti mablag‘larini qayta taqsimlash, mahalliy tuzilmalarning vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalarni hal qilish uchun mazkur tuzilmalarning moliyaviy mustaqilligini ta‘minlash;

j) davlat hokimiyati organlari va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining o‘zaro hamkorligi, shu jumladan mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga beriladigan alohida davlat vakolatlarining amalga oshirilishi va davlatning minimal ijtimoiy standartlarini belgilash printsiplarini ishlab chiqish;

z) mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish moliyaviy-iqtisodiy negizining muhim tarkibiy qismi – mahalliy mulkni faol shakllantirish;

k) ko‘chmas mulk bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini jalb etish hamda kichik va o‘rta biznes vakillarining ishtirokini ta‘minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish;

l) tadbirkorlikni rivojlantirish, mahalliy tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda kichik va o‘rta biznes korxonalarining aholini zarur mahsulotlar bilan ta‘minlash va ular xizmatlar ko‘rsatish faoliyatini muvofiqlashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

m) respublika, mintaqaviy, mahalliy davlat hokimiyat organlari va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlari o‘rtasida vakolatlarni hamda tegishli moddiy va moliyaviy resurslarni taqsimlash;

n) mahalliy boshqaruv va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqaruv organlarining O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilishlari ustidan samarali davlat nazorati tizimini shakllantirish;

o) mintaqa, respublika va xalqaro miqyosda o‘zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratish;

p) mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini davlat tomonidan ilmiy-uslubiy, tashkiliy-uslubiy va axborot bilan qo‘llab-quvvatlash;

r) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarida ishlash uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va kadrlarning malakasini oshirish samarali davlat tizimini tashkil etish

Davlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish borasidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur sharti sifatida

mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo'naltirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mazkur maqsadga erishish uchun respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash sohasidagi siyosat:

- fuqarolarning mahalliy o'zini-o'zi boshqarishni amalga oshirish konstitutsiyaviy huquqlarini ro'yobga chiqarish;

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'z faoliyatiga davlat tomonidan kafolat berilishini nazarda tutuvchi konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Umuman, o'zaro aloqalarning yo'nalish va tamoyillari universal xususiyatga ega, chunki ular davlat hokimiyatining nafaqat ijro etuvchi, balki boshqa organlarining va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining o'zaro aloqa usullari hisoblanadi. Boshqaruv aloqalarining asosiy turlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vakolatlarni taqsimlash;
- vakolatlarni o'zaro o'tkazish (berish);
- mahalliy hokimiyat organlariga ko'maklashish (davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash);
- turli boshqaruv bo'g'inlari o'rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish;
- turli hokimiyat organlarining faoliyati ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan respublika, mintaqaviy va mahalliy organlarning o'zaro munosabatlari tamoyillarini umumlashtirib, mintaqaviy boshqaruv organlari yuqorida zikr etilgan maqsadlarga erishish uchun qo'llashlari mumkin bo'lgan, qonun hujjatlari va huquqiy nazoratning tabiatiga zid kelmaydigan quyidagi nazorat shakllarini ajratish mumkin:

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining me'yoriy hujjatlarini ro'yxatdan o'tkazish (mahalliy tuzilmalarning ustavlari, ularni ro'yxatdan o'tkazish tartibi);

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning me'yoriy huquqiy hujjatlarini muvofiqlashtirish;

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining me'yoriy-huquqiy hujjatlarini tasdiqlash;

-mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organi (mansabdor shaxs) vakolatlarini to‘xtatish;

9.2. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas’uliyati hamda mustaqilligini yanada oshirish

Mamlakatimizdagi bugungi holat, mahalliy boshqaruvni tubdan isloh qilish zarurligini ko‘rsatmoqda. «O‘zbekiston Respublikasida ma’muriy islohotlar kontsepsiyasi» qabul qilinishi ham bu boradagi ahvol nechog‘lik jiddiyligidan dalolatdir.

Kontsepsiyada mahalliy boshqaruvdagi asosiy subyekt – ijro organlari faoliyati islohotlarni to‘liq ro‘yobga chiqarishga, qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirishga to‘sqinlik qilayotgani e’tirof etildi va bu boradagi kamchiliklar, ularni bartaraf etish choralari belgilandi.

Davlatimiz rahbarining 2017 yil 22 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida, davlat boshqaruvini markazlashtirishdan voz kechish zarurligi ta’kidlanib, ko‘pgina vakolatlarini markazdan hududiy organlarga o‘tkazilishi zarurligi, buning uchun tuman, shahar, viloyat hokimliklarida, investitsiyalarni faol jalb etish bo‘yicha hokim o‘rinbosarlari lavozimi joriy etilgani ma’lum qilingan edi.

Shuningdek, hududiy boshqaruv organlari rahbarlik lavozimiga tayinlash vakolati hokimlarga o‘tkazilgani, nomarkazlashtirish natijasi sifatida ko‘rsatildi.

Mahalliy ijro hokimiyati rahbarlarining mas’uliyatini kuchaytirish, hokimning vakillik organlariga boshchilik qilish faoliyatiga barham berish uchun qo‘yilgan muhim qadamlardan biri sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 avgustdagi «Toshkent shahrida boshqaruvning alohida tartibini joriy etish bo‘yicha huquqiy eksperiment to‘g‘risida»gi farmonini ko‘rsatish mumkin.

Farmonda Toshkent shahar va uning tarkibidagi tumanlar hokimliklari boshqaruv apparatlari negizida hokim devonlarini tuzish, Toshkent shahar hokimligi huzuridagi ko‘plab komissiya, kengash va boshqalarni tugatish orqali hokim o‘rinbosarlarining vakolat va mas’uliyatini kuchaytirish kabi chora-tadbirlar nazarda tutildi.

O‘zbekiston Prezidentining 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida, zamonaviy oqilona boshqaruv tizimini joriy etish vazifasini qo‘yar ekan, mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas’uliyatini qayta ko‘rib chiqish, ularning mustahkamligini yanada

oshirish, davlat boshqaruvi sohasida ijobiy natija berayotgan eksperimentni boshqa hududlarda ham joriy etish zaruratligi ta'kidlandi.

Mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati va tarkibiy tuzilmalarining joriy holati. Tadqiqotlar hamda mutaxassis va ekspertlar bilan suhbatlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi 1993 yil 2 sentyabrdagi qonun normalari eskirgan va hozirgi zamon talablariga mos kelmaydi. shuningdek, bu hujjat mahalliy boshqaruvni hozirgi zamon talablari darajasida tashkil etish va tashkiliy mexanizmlarini yaratishga imkon bermaydi.

Mahalliy boshqaruv organlari faoliyatida tizimli kamchiliklar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Mahalliy boshqaruv organlari faoliyatida qonun va qonunosti hujjatlari, ichki tartib-qoidalar asosida ish yuritish o'rniga, yuqoridan ko'rsatma berish tartibi shakllangan;

- hokimliklarda hujjat almashinuvi eskirgan tizim asosida olib borilmoqda. Hokimlar, ijro hokimiyati tizimida, boshqaruvda asosiy rol o'ynaydigan hokim o'rinbosarlarini tanlash, lavozimga tayinlashda mustaqil emas.

- Boshqaruv organlari yuqoridan ko'plab vazifalar yuklangani bois o'zlarining funktsional vazifalarini to'liq bajarish imkoniyatidan mahrum bo'lmoqda. Hokimlik apparatida vazifalar taqsimoti qoniqarli darajada yo'lga qo'yilmagan (hatto ayrim tumanlarda huquqiy asoslari mavjud emas).

- Hokimlikda xodimlar qo'nimsizligi mavjud. ortiqcha vazifalarning yuklanishi, normal dam olish, o'z ustida ishlash, oilasi bilan shug'ullanish uchun etarli vaqt mavjud emasligi tufayli xodimlar o'z ishlaridan manmun emas (boshqacha aytganda, ularga motivatsiya etishmaydi). Moddiy manfaatdorlik past darajada (asosan quyi lavozimdagi xodimlarda).

Bu esa ish sifatiga ta'sir qilmay qolmaydi, albatta.

2018 yil 12 sentyabr holatiga ko'ra, Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek, Shayxontohur, Olmazor tumanlari va Toshkent viloyatining Bo'ka, Namangan viloyatining Kosonsoy, Surxondaryo viloyatining Muzrabod, Qashqadaryo viloyatining Qarshi, Mirishkor tumanlari hokimliklari faoliyatini o'rganish, Qoraqalpog'iston Respublikasi shahar va tumanlari, viloyatlar, Toshkent shahri hokimlari o'rinbosarlari, viloyat tashkiliy-nazorat guruhi rahbari va tuman hokimlari uchun «Boshqaruv mahorati»

bo'yicha tashkil etilgan treninglar natijasida quyidagi muammo va kamchiliklar aniqlandi:⁴⁷

1. Tuman hokimliklari faoliyati aniq rejaga asoslanmay tashkil etilmoqda. Tuzilgan «yo'l xarita»laridagi vazifalar va muammolar shoshilinch hamda favqulodda shakllantirilgan bo'lib, ularni amalda bajarish muddati va sifati talab darajasida emas. Jumladan:

– topshiriqlarni muhim va nomuhimga ajratish hamda shu asosda ustuvorliklarni aniqlash, maqsadlarni belgilash malakasi sust;

– vakolatlarni uzatish va topshiriqlarni taqsimlash ko'nikmalari shakllanmaganligi;

– rejadagi ishlar o'rniga ko'plab rejalashtirilmagan topshiriqlarning berilishi va bajarilishi tufayli hokimlarda rejalarni keraksiz deb hisoblash ko'nikmasi shakllanib qolgani;

– viloyat hokimi o'rinbosarlari va tuman hokimlari tomonidan ish yuklamasini taqsimlashda ijro uchun ketadigan vaqtning noto'g'ri belgilanishi natijasida ishlar sifatsiz bajarilmoqda;

– hokimlar aksariyat hollarda kundalik ishlarni bajarganligi bois, hududlarni rivojlantirishning istiqboldagi va muammolarni hal qilishning strategik rejalarini ishlab chiqishga etarli darajada e'tibor qaratmasliklari kuzatildi.

Hokimliklarda hujjatlar bilan ishlashning eskirgan tizimi amalda bo'lib, bugungi kun talablariga javob bermaydi. O'rganish natijasida barcha hokimliklarda elektron hujjat almashinuv tizimidan foydalanish past darajada tashkil etilgani aniqlandi (masalan, Surxondaryo viloyati, Muzrabot tumanida topshiriqlar ijrosini ta'minlashda elektron hujjat aylanish tizimi mavjud emas). Hokimliklarning hozir ishlab turgan elektron hujjat almashinuv tizimida hujjatlarning ijrosi va topshiriqlarni nazorat qilish hamda monitoringini olib borish elementlari shakllantirilmagan. Zamonaviy to'liq elektronlashtirilgan axborot almashinuv tizimini joriy etishga tumanlarning moliyaviy imkoniyatlari etmaydi. Hujjat almashinuv tizimida qo'l mehnatining ulushi katta bo'lib, ba'zi tuman hokimliklarida hujjatlarni ijro etish intizomiga rioya etilmaydi.

2. Hokimliklar xodimlarining soni kelib tushayotgan murojaatlarni ko'rib chiqish va yuqoridan topshiriq hamda vazifalarni bajarish uchun

⁴⁷ D. Raximova, O. Xusanov. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas'uliyatini qayta ko'rib chiqish hamda mustaqilligini yanada oshirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan Ilmiy-ommabop qo'llanma. Toshkent «Ma'naviyat» 2019 y.

etarli emas. Hokim va uning o‘rinbosarlari faoliyati, asosan, murojaatlar bilan ishlashga qaratilmoqda. Masalan, shayxontohur tumani hokimiga 2018 yilning birinchi yarmida 976 ta, o‘rinbosarlariga esa 1239 ta murojaat, Namangan viloyati kosonsoy tumani hokimligiga esa jami 2601 ta murojaat, Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani hokimligiga 262 ta topshiriq va jismoniy va yuridik shaxslardan 1081 ta murojaat, Surxondaryo viloyati Muzrabot tumani hokimligiga 6917 ta murojaat va topshiriqlar kelib tushgan. Bundan tashqari hokimga puxta o‘ylanmagan topshiriqlarning berilishi ham uchraydi. Toshkent viloyati Bo‘ka tuman hokimi tajribasi o‘rganilganda hokimiyatning yuqoridan beriladigan topshiriqlar ijrosini ta‘minlashga asosiy e‘tibor qaratishga obyektiv sabablarga ko‘ra imkoni yo‘qligi aniqlandi. Tuman hokimining birinchi o‘rinbosari misolida ko‘rilsa, unga kuniga o‘rtacha 20 ga yaqin yozma topshiriq beriladi. Barcha hokimliklarda topshiriqlarning yuqori sifatda va o‘z vaqtida bajarilishiga quyidagi omillar salbiy ta‘sir ko‘rsatayotgani aniqlandi: – ba‘zi topshiriqlar kechikib kelgani uchun o‘z vaqtida ijrosi ta‘minlanmaydi; – mazkur topshiriqlarning hammasini bir vaqtda bajarish uchun xodimlar soni cheklangan; – topshiriqlarni bajarishda hokimiyatda ishlayotgan kadrlarning salohiyati etarli emas; – ba‘zi topshiriqlarni bajarishda vakolatlar etarli darajada emas;

– aksariyat hollarda topshiriqlarga tegishli davlat boshqaruvi organlari tomonidan bajarish imkonsiz bo‘lgan muddatlar qo‘yiladi va u bevosita ijrochiga etib kelishida bir qator bosqichlardan o‘tadi (yuqori davlat organlari viloyat hokimiyatiga, u erda devondan ro‘yxatdan o‘tib rahbarga viza uchun yuboriladi, rahbar viza qo‘yib, masalani tegishliligiga qarab o‘rinbosarga chiqaradi, tegishli viloyat hokimining o‘rinbosari uni tuman va shahar hokimliklariga ijro uchun yuboradi, tegishli tuman va shahar hokimligining devonxonasida ro‘yxatdan o‘tgach, tegishli hokimga kiritiladi, hokim masalaga bevosita mas‘ul bo‘lgan tegishli o‘rinbosariga chiqaradi, o‘rinbosari masalani tegishli tashkilotga chiqaradi). Bu esa yuqoridan berilayotgan topshiriqlarning o‘z vaqtida bajarilishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bo‘ka tumani hokimligida 7 ta o‘rinbosar bo‘lib, har bittasida bittadan mutaxassis faoliyat olib bormoqda. Yuqoridan berilayotgan topshiriqlarni samarali bajarish uchun shtat etarli emas. natijada, ba‘zi topshiriqlarning ijrosi bajarilmasdan qoladi yoki juda past sifatda bajariladi.

3. Hokim va uning o‘rinbosarlariga ko‘plab funktsiya va vazifalar yuklangan. Masalan, Mirzo Ulug‘bek tumani hokimi, uning o‘rinbosarlari, tashkiliy nazorat guruhining rahbari va voyaga etmaganlar ishlari bo‘yicha komissiyasi kotibiga 510 ta dan ortiq funktsiya va vazifalar yuklangani aniqlandi. shulardan 256 tasi bevosita ularning funktsional majburiyatlari bo‘lib, qolgan 204 tasi yuqori turuvchi organlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgan. namangan viloyati kosonsoy tuman hokimining jami bajarayotgan funktsiyalari va vazifalarining soni 34 ta, tuman hokimining o‘rinbosarlari va tashkiliy nazorat guruhi rahbarining bajarayotgan funktsiyalari va vazifalarining soni 240 ta. Ulardan bevosita 125 tasi funktsional majburiyatlar, yuqori tashkilotlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgan. Surxondaryo viloyati Muzrabot tumani hokimi, uning o‘rinbosarlari va tashkiliy nazorat guruhi rahbarining jami bajarayotgan funktsiyalari va vazifalarining soni 172 ta, shundan yuqori tashkilotlarning protokol topshiriqlari bilan yuklatilgani 44 tani tashkil etadi. Ushbu holat hokim va uning o‘rinbosarlari funktsiya va vazifalarini optimallashtirish, ularni bajarish uchun etarli mehnat resurslari bilan ta‘minlashni taqazo qiladi. Bunday holatning vujudga kelishiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 22 dekabrda PQ-2691-son qaroridan kelib chiqib, tumanlarda hokim o‘rinbosarlari, hokimlik apparatining boshqa xodimlarining vazifa va funktsiyalari yagona hujjat shaklida qabul qilinmaganligi sabab bo‘lmoqda. Masalan, Toshkent shahrining o‘rganilgan tumanlarida bunday hujjatlar qabul qilinmagani aniqlandi (Shayxontohur tumani bundan mustasno).

4. Hokimlik xodimlarida hujjatlar bilan ishlash va topshiriqlarni mahalliy xususiyatga moslashtirish, ijroni samarali tashkil etish, chet tillarini bilish va shunga o‘xshash ko‘nikma hamda bilimlar etarli emas. Ayniqsa chet el investorlarini jalb etishda va ular bilan muloqat qilishda xorijiy tillarni biladigan xodimlarga ehtiyoj katta. shu bilan birga, hokimlikda tartibsiz ish vaqtining mavjudligi yuqori salohiyatli kadrlarni jalb qilishga jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Masalan, Toshkent shahri tumanlarining barchasida kommunal, qurilish, kommunikatsiya sohasidagi mutaxassislariga ehtiyoj kattaligi sezilmoqda.

5. Ba‘zi topshiriqlarni bajarish uchun hokimliklarda vakolatlar kamligi pand bermoqda. Vazirlik yoki boshqa davlat boshqaruvi organi hududiy tuzilmasiga tegishli bo‘lgan topshiriq yoki funktsiyalarni bajarishda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar uchun o‘sha tashkilot rahbarlariga tuman

hokimining to‘g‘ridan-to‘g‘ri chora qo‘llash vakolati bo‘lmagani sababli topshiriqlar to‘liq bajarilmay qolmoqda. Misol tariqasida, qo‘shimcha soliq manbalarini aniqlash va soliq bazasini ko‘paytirishga qaratilgan topshiriqni olaylik. Hududda mazkur topshiriq ijrosini ta‘minlashni tuman hokimligi tuman soliq inspeksiyasi zimmasiga yuklaydi, biroq inspeksiya ushbu topshiriqni bajarishda kamchilikka yo‘l qo‘ysa, uning rahbariga hokimiyat to‘g‘ridan to‘g‘ri hech qanday ta‘sir chorasini qo‘llay olmaydi. Bu esa o‘z navbatida berilayotgan topshiriqlarning samarali ijrosini ta‘minlashga to‘siq bo‘lmoqda. shuningdek, investorlarni jalb etish va ular uchun infratuzilmani tashkil etish borasida ham hokimliklarning etarlicha vakolati mavjud emas.

6. Hokimliklar faoliyatida qarorlar qabul qilish amaliyoti ham yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan. Yuqorida aytilgan treninglar natijasida hokimliklar tomonidan qarorlar qabul qilishda quyidagilar ma‘lum bo‘ldi:

- qarorlarning strategik ahamiyati hisobga olinadi, biroq amaliyotga joriy etish masalasi e‘tibordan chetda qolaveradi;

- tuman miqyosidagi muammolarning hal qilinishida murakkab markazlashgan tizim mavjud bo‘lib, muammolarni hal qilishda «tuman hokimligi – viloyat hokimligi – vazirlik va idoralar» hamkorligi tizimi to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmagan;

- viloyat va tuman hokimliklarida «nomarkazlashtirishga oid munosabatlar algoritmi» ishlab chiqilmagan;

- tuman hokimlari tomonidan umumiy mazmundagi va bir xil yechimga asoslangan (shablon), hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda qarorlar qabul qilinishi odatiy holga aylangan;

- qaror loyihasini manfaatdor tashkilotlarga kelishish uchun yuborish amaliyoti yo‘lga qo‘yilmagan, shuningdek, vazifalarni to‘g‘ri taqsimlash, ularning ijrosi, moliyaviy manbalar bilan ta‘minlash va nazorat qilish faoliyati inobatga olinmaydi;

- viloyat va tumanlar hokimliklarining veb-saytlarini yuritish va ularning investorlar uchun jozibadorligini oshirish xususidagi ko‘nikmalar shakllanmagan. shuningdek, hokimliklarda yuridik xizmat qoniqarli darajada tashkil etilgan deb bo‘lmaydi. Qabul qilingan qarorlarning huquqiy ekspertizasi va ularning qonunchilikka mos kelishi talab darajasida emas. Misol tariqasida, 2018 yil sakkiz oyi natijasiga ko‘ra, Toshkent viloyati prokuraturasi tomonidan viloyatdagi tuman va shahar hokimlari qarorlarini bekor qilish yuzasidan 325 ta protest keltirilgan. Harakatlar

strategiyasining beshta ustuvor yoʻnalishi orasida «Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlari» ahamiyati jihatidan yetakchi boʻlib, uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi qolgan toʻrtta yoʻnalishni amalga oshirishga toʻgʻridan-toʻgʻri taʼsir qiladi. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishda – davlat boshqaruvini markazlashtirishdan chiqarish koʻrsatmasi alohida ahamiyatga ega. Haqiqatan ham hozirgi kunda davlat boshqaruvi markazlashgan boʻlib, bu mahalliy davlat boshqaruv rolining pasayishiga olib kelgan, natijada mahalliy boshqaruv organlarining mustaqilligi chegaralangan, bu esa ularning masʼuliyatsizligini keltirib chiqargan. Mazkur omillardan kelib chiqib, mahalliy davlat va boshqaruv organlari faoliyati va tarkibiy tuzilmalarini takomillashtirish boʻyicha quyidagi taklif va mulohazalarni bildirish mumkin: «Mahalliy davlat hokimiyati toʻgʻrisida»gi qonunni qayta ishlab chiqish, unda oʻtkazilayotgan eksperimentlar natijalaridan foydalanish va qonun loyihasini keng muhokamadan oʻtkazib qabul qilish;

«Maʼmuriy islohotlar kontseptsiyasi»da koʻrsatilgan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari haqida «yoʻl xaritasi»ni ishlab chiqish, kontseptsiyada belgilangan vazifalarni bajarishni kechiktirmaslik, ayniqsa «nomarkazlashtirish» jarayonini puxta oʻtkazish; mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyati ochiqligi (shaffofligi)ga erishish, jamoatchilik nazoratining samarali usullarini joriy qilish, ularni amalga oshirish mexanizmlarini yaratish; Xalq deputatlari kengashlarining faoliyatini jonlantirish, deputatlar faolligini oshirish, buning uchun ularni ragʻbatlantirish choralari koʻrish, manfaatdorlikni taʼminlash maqsadga muvofiqdir.

9.3. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, maʼmuriy islohotlarni davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini keng qoʻllash

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yilda «Faol tadbirkorlik, innovatsion gʻoyalar va texnologiyalarni qoʻllab-quvvatlash yili» Davlat dasturi doirasida amalga oshirilgan ishlar va 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalariga bagʻishlandi. Bu esa Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevpaldagi «Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida»gi PF-4947-conli Farmoni bilan tasdiqlangan

2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasidan belgilangan vazifalar bilan bevosita bog‘liqdir.

Harakatlar strategiyasida birinchi marta davlat boshqaruvini isloh qilish davlat xizmati institutini rivojlantirish bilan bog‘liq holda olib borilishi belgilandi.

Chunki, aynan davlat islohotlarni amalga oshiradi va moliyalashtiradi. Davlat boshqaruvida davlat xizmatini uzluksiz takomillashtirmasdan turib islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin emas.

Murojaatnomada Hukumat va uning tarkibiga kiruvchi vazirlik hamda idoralar faoliyatini optimallashtirish va takomillashtirish, ish samaradorligini oshirish, rahbar kadrlarning shaxsiy javobgarligi va mas‘uliyatini kuchaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va ijrosini ta‘minlash vazifalariga alohida e‘tibor qaratildi.

Ma‘lumki, jamiyat taraqqiyoti ko‘p jihatdan hokimiyatni to‘g‘ri tashkil qilishga, boshqaruvda eng samarali vositalardan foydalanishga bog‘liq. Bu borada mamlakatimiz rahbariyati tomonidan ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish orqali uning vakolatlari, mas‘uliyati va davlat tizimidagi mavqeini oshirish bo‘yicha islohotlarni izchil amalga oshirishga ustuvor ahamiyat qaratilgani bejiz emas. Unga ko‘ra Hukumat komplekslari tarkibiga kiruvchi vazirlik va kompaniya rahbarlari iqtisodiyot va ijtimoiy sohadagi muammolarni chuqur tahlil qilishlari va joylardagi haqiqiy ahvolni o‘rganishga e‘tiborni kuchaytirishlari zarur. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 sentyabrda PF-5185-son Farmoni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasida Ma‘muriy islohotlar kontsepsiyasida ham etarli bayon etilgan.

Jamladan, mazkur kontsepsiyada davlat boshqaruvini markazlashtirishdan chiqarib, davlat xizmatlari ko‘pchilik tizimini yanada takomillashtirish, davlat va jamiyatni pivojlanish dasturlarini shakllantirishda jamiyat ijro etuvchi hokimiyat organlarining tashabbuskorligini oshirish hamda ularni kuchaytirish, davlat xizmatlarining keng tayoqlilik, moddiy va ijtimoiy ta‘minot darajasini oshirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy imkoniyatlarini, ularni va javobgarligini kengaytirish, mahalliy davlat hokimiyati tizimini tashkil etishda hokimiyatlar bo‘linishi prinsiplarining amalga oshirilishini ta‘minlash kabi dolzarb vazifalar belgilab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasida bildirgan fikrlaridan kelib chiqib, mahalliy ijro hokimiyati organlarida ochiqlikka asoslangan, zamonaviy menejment usullarini keng qo‘llash, uning samarali usullarini xorij tajribasiga qiyoslash asosida taklif va tavsiyalar berish zarur.

Hozirgi davrda Vazirlik va idoralar boshqaruvida menejmentning iqtisodiy, tashkiliy-farmoyish, ijtimoiy-psixologik usullari yetakchi o‘rin tutmoqda. Boshqaruvning iqtisodiy usullari xalqqa iqtisodiy manfaatlar orqali ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy usullar iqtisodiy ta’sir vositalari yig‘indisidan (narx, kredit, biznes-reja, foyda, soliqlar, ish haqi, iqtisodiy rag‘batlantirish va h.k.), iboratdir. shunday qilib, menejmentning iqtisodiy usullari juda keng imkoniyatlarga ega bo‘lib, ular mohirona va o‘z vaqtida tashkiliy-farmoyish, ijtimoiy-psixologik va huquqiy usullar bilan qo‘shib olib borilgan taqdirda yaxshi natijalarga erishishga imkoniyat yaratadi.

Menejmentning tashkiliy-farmoyish usuli hududlarni, tashkilot va idoralarni boshqarishga turli tashkiliy-farmoyish usullarini qo‘llash bilan xarakterlanadi. Menejmentning tashkiliy-farmoyish usullari iqtisodiy usullarni to‘ldirib, bozor iqtisodiyoti qonunlari, huquqiy aktlarni hisobga olish va bajarishga asoslanadi.

Davlat maxsus tuzilgan boshqaruv tashkilotlari vositasida boshqariladigan tizimga ma’muriy va tashkiliy jihatdan ta’sir o‘tkazadi. Har bir buyruq yoki farmoyishda qanday vazifa bajarilishi, qachon bajarilishi kerakligi belgilanadi. Ta’sir etishning farmoyish usuli tashkiliy ta’sirga nisbatan uning bajarilishini nazorat qilishni ko‘proq talab etadi.

Menejmentning ijtimoiy-psixologik usullari – bu ishlab chiqaruvchi va ayrim shaxslarga ularning ijtimoiy ehtiyojlari va psixologik xususiyatlariga ta’sir etish bilan boshqarish vositasidir. Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik usullarini qo‘llash korxonada yuz berayotgan ijtimoiy hodisalarni chuqur o‘rganish, xodimlar kayfiyatiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni bilishni talab etadi.

Ijtimoiy psixologiya guruh va omma psixologiyasining xususiyatlari, ularning shaxs ongi va xulqiga ta’siri, kishilar faoliyatini rag‘batlantiruvchi omillar, kayfiyat, ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi omillarni tadqiq etadi. shaxs psixologiyasi oliy nerv faoliyati turlari va inson temperamenti, xarakteri, shaxsning irodasi, qobiliyati, hissiyoti, xotirasi, anglash va his etish qobiliyatini o‘rgansa, mehnat psixologiyasi mehnat faoliyatlari, jumladan, rahbar va mutaxassislar (kasbiy xususiyat va qobiliyatlari,

kadrlarni o'qitish usullari, ish va dam olish tartibi, kadrlarni tanlash va baholash usullari, mehnat jarayonining psixologik jihatlarini) faoliyatini tadqiq etadi.

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

1. Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo'g'inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish, muayyan vakolatlar ularni mumkin qadar samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

2. Davlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish borasidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur sharti sifatida mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo'naltirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshiriladi.

3. Mamlakatimizdagi bugungi holat, mahalliy boshqaruvni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatmoqda. «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi» qabul qilinishi ham bu boradagi ahvol nechog'lik jiddiyligidan dalolatdir. Kontseptsiyada mahalliy boshqaruvdagi asosiy subyekt – ijro organlari faoliyati islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga, qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishga to'sqinlik qilayotgani e'tirof etildi va bu boradagi kamchiliklar, ularni bartaraf etish choralari belgilandi.

4. Hokimliklarda hujjatlar bilan ishlashning eskirgan tizimi amalda bo'lib, bugungi kun talablariga javob bermaydi. O'rganish natijasida barcha hokimliklarda elektron hujjat almashinuv tizimidan foydalanish past darajada tashkil etilgani past darajada. Zamonaviy to'liq elektronlashtirilgan axborot almashinuv tizimini joriy etishga tumanlarning moliyaviy imkoniyatlari etmaydi. Hujjat almashinuv tizimida qo'l mehnatining ulushi katta bo'lib, ba'zi tuman hokimliklarida hujjatlarni ijro etish intizomiga rioya etilmaydi.

5. Ma'lumki, jamiyat taraqqiyoti ko'p jihatdan hokimiyatni to'g'ri tashkil qilishga, boshqaruvda eng samarali vositalardan foydalanishga bog'liq. Bu borada mamlakatimiz rahbariyati tomonidan ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish orqali uning vakolatlari, mas'uliyati va davlat tizimidagi mavqeini oshirish bo'yicha islohotlarni izchil amalga oshirishga ustuvor ahamiyat qaratilgan.

Nazorat savollari

1. Mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning qanday samarali shakllarini bilasiz?
2. Hokimliklarda xodimlar qo'nimsizligi mavjudligi sabablari nimada va buni bartaraf etish uchun qanday amaliy ishlar qilish kerak?
3. Hokimliklarda hujjatlar bilan ishlashda eskirgan tizimidan voz kechib, barcha hokimliklarda elektron hujjat almashinuv tizimidan foydalanishni to'liq joriy etishga nimalar to'siq bo'layapti deb hisoblaysiz?
4. Hozirgi kunda mamlakatimizda hokimliklar faoliyatida qarorlar qabul qilish amaliyotida yo'l qo'yilayotgan xato va kamchiliklar nimalarada ko'rinadi?
5. Mamlakatimizda qabul qilingan «Ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi»ning mazmun mohiyatini tushuntirib bering?
6. Davlat boshqaryvini markazlashtirishdan chiqarib, davlat xizmatlari ko'pchilik tizimini yanada takomillashtirish zaruriyati nimada?
7. Menejmentning ijtimoiy-psixologik usullari deganda nimani tushunasiz?

10-MAVZU: MINTAQAVIY IQTISODIY SIYOSAT

Reja:

10.1. Mintaqaviy siyosat: kontseptsiyasi, turlari, obyektlari, subyektlari, amalga oshirish mexanizmlari

10.2. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari

10.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari

Tayanch tushuncha va iboralar: mintaqaviy siyosat, yagona iqtisodiy makon, depressiya, ixtisoslashtirish, aglomeratsiya, erkin savdo zona, bojxona ittifoqi, umumiy bozor, integratsiya, agrar siyosat, ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy samaradorlik, tahlil, korporatsiya, urbanizatsiya, depressiya, kichik sanoat zonalari, mahallilashtirish, eksport, Obod qishloq, Obod mahalla, elektr energiya, sanoatlashtirish.

10.1. Mintaqaviy siyosat: kontseptsiya, turlari, obyektlar, subyektlar, amalga oshirish mexanizmi

Har qanday mintaqa o‘ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadigan hududdir. O‘ziga xos xususiyatlar bir mamlakatni, jahon mintaqalarini (madaniyati va sivilizatsiya, madaniy va tarixiy, geosiyosiy, xalqaro siyosiy va hokazo) va mamlakatlar ichidagi hududlarni (ichki hududlar deb ataladi) o‘z ichiga olgan hududlarga ega.

Dunyo kabi ichki mintaqalar ularning rivojlanish sharoitlarining tengsizligi kabi xususiyatga ega.

Bu tengsizlik turli omillarga bog‘liq: demografik, ekologik, geosiyosiy, ijtimoiy-tarixiy, o‘tmishda mavjud bo‘lgan ayrim muammolar va albatta, tabiiy va iqlimiy. Masalan, O‘zbekiston hududlarini 2G‘3 qismini tashkil etadigan cho‘l va sahro hududlari odamlarning yashash tarzi uchun salbiy tabiiy sharoitlarga ega. Yoki Toshkent shahriga tutash bo‘lgan Toshkent viloyati potentsiali mamlakatimizda juda yuqori baholanadi. Mintaqaga xos bo‘lgan sharoitlar tengsizligi iqtisodiy rivojlanish darajasi, aholining sifati, aholining turmush darajasi boshqacha ekanligi bilan belgilanadi. Bu o‘z konstitutsiyalari bilan e‘lon qilingan eng kam miqdordagi davlatlar hududida ham hamma joyda bir xil qo‘llaniladi.

Ichki mintaqalarni rivojlantirish uchun sharoitlar tengsizligi davlat mintaqaviy siyosatining obyektiv asosidir.

Davlatning mintaqaviy siyosati - mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik rivojlanishini davlat, mintaqalar va mintaqalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aks ettiradigan keng ko'lamli, mintaqaviy jihatdan boshqarish uchun faoliyat doirasi hisoblanadi.

Odatda, mintaqaviy siyosatning quyidagi turlari farqlanadi: iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, ekologik, ilmiy-texnikaviy.

Mintaqaviy siyosat - ishlab chiqarish kuchlarini yanada oqilona taqsimlashga, alohida hududlar rivojlanishidagi farqlarni bartaraf etishga yordam beradigan qonunchilik, ma'muriy va ekologik tadbirlar tizimi. Ya'ni, oxir-oqibat, mintaqaviy rivojlanishda muvozanatni ta'minlash, hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish asosiy maqsad qilib olinadi. Ushbu maqsad mintaqaviy siyosatda muayyan muvozanatni saqlashni talab qiladi: markazlashtirish va markazsizlashtirish, davlatchilik va avtonom, tabiiy farqlar va tartibga solish.

Hududiy rivojlanishni tartibga solish turli darajalarda - mahalliy, mintaqaviy va davlat tomonidan amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda mintaqaviy siyosatning davlatlararo darajasini (masalan, Evropa Ittifoqi) ajratish uchun barcha asoslar mavjud.

Mintaqaviy siyosatning obyekti sifatida mintaqalar, aniqrog'i, ijtimoiy-iqtisodiy mintaqalar tushuniladi. Ushbu siyosat asosan ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatdagi hududiy farqlarni yumshatishga qaratilgan. Mintaqaviy obyektlarni boshqarish orqali ularning ishlab chiqarish, ijtimoiy, pul-kredit, moliyaviy va boshqa sohalarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilishi mumkin.

Mintaqaviy siyosat subyektlari mahalliy, mintaqaviy, davlat, davlatlar darajasida maxsus vakolatga ega organlardir.

Mintaqaviy siyosatning vositalari har xil: moliyaviy (yordam, imtiyozlar, jarimalar va boshqalar), ma'muriy (ruxsatnoma va taqiqlar), infratuzilma (birinchi navbatda yo'llarni qurish).

Mintaqaviy siyosat mexanizmlari ham har xil. Ushbu siyosat hududlarda resurslarini taqsimlash ya'ni birinchi navbatda, moliyaviy (maxsus), turli xil maxsus dasturlar (muammolar, maqsadlar) orqali amalga oshiriladi.

Hududiy jihatdan farqlar deyarli barcha mamlakatlar uchun keng tarqalgan. Biroq, mintaqaviy siyosatning maqsad va vazifalari shuningdek

uning shakllari va usullari hudularga to'raligicha mos kelaveramaydi va juda keng chegaralarda o'zgarib turadi.

Shunga qaramay, amalda deyarli barcha mamlakatlarda umumiy maqsadlar mavjud. Bu borada rus olimlari Yu.N. Gladkiy i A.I. Chistobaev quyidagi vazifalarni alohida ta'kidlaydi:

- yagona iqtisodiy makonni yaratish va mustahkamlash hamda davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini ta'minlash;
- mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarning nisbiy tarzda taqsimlanishi;
- davlatlar uchun alohida strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni ustivor rivojlanishi;
- tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanish, shu jumladan resurslar, hududlarning xususiyatlarini hisobga olish;
- atrof-muhitni ifloslanishining oldini olish, hududlarni atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqalar.

10.2. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari

G'arb mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi mamlakatning ayrim mintaqalari o'rtasidagi eng keskin ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etishdir.

G'arb davlatlarining zamonaviy mintaqaviy siyosatida odatda to'rtta asosiy yo'nalish mavjud.

Birinchi yo'nalish rivojlanishdan orqada qolgan hududlarni ko'tarishdir. Ular odatda agrar yoki mineral-xom ashyoga asoslangan qoloq ijtimoiy infratuzilma, ta'lim va madaniyatning zaif rivojlanishi bilan tavsiflanadigan hududlardir. Masalan Frantsiyaning janubi-g'arbiy hududlari, Italiyaning janubida, Shvetsiyada, Finlyandiyada, Norvegiyada - shimoliy hududlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Biroq G'arbiy davlatlarning rivojlanmagan hududlarida vaziyat o'zgarishsiz qolayotganini ta'kidlash lozim. Bu mamlakatlarning faol mintaqaviy siyosati obyektlari bo'lgan Frantsiya va Italiya agrar hududlarida yaxshiroq o'zgarishlar yuz beradi. Ammo bu juda zaif tabiiy sharoitdagi shimoliy hududlarda yuz bermayapti.

Ikkinchi yo'nalish - bu depressiyalangan hududlarni «reanimatsiya» qilish. Ular orasida, odatda, Germaniyada Rur va Saarni, Frantsiyadagi Elzasni, Belgiyadagi Valloniyani, Buyuk Britaniyadagi Uelsni va

boshqalarni kiritish mumkin. O'tmishda rivojlanishning yuqori darajasi ko'rsatgan bu hududlar yirik ko'mir-metallurgiya markazlari edi. Yigirmanchi asrning oxirida. «depressiya» belgilari kimyoviy, yog'ochga ixtisoslashtirilgan hududlarga xos bo'lib qoldi.

Ushbu va boshqa shunga o'xshash hududlarda ilmga asoslangan sanoatni, biznesni rivojlantirishni, rekreativ rivojlantirish, bo'shab qolgan ishchi kuchining boshqa mintaqalarga ko'chib ketishini rag'batlantirish natijalari o'z natijalarini berdi: ular sobiq inqirozga o'xshash hududlarga o'xshamaydi. Shunga qaramay iqtisodiy hayotni qayta tiklash vazifalari hali kun tartibidan olib tashlanmagan.

Uchinchi yo'nalish, xususan, poytaxtda shaharlashish aglomeratsiyalarning o'sib borayotganini o'z ichiga oladi. Bu yo'nalish aslida yangi emas, sanoat aglomeratsiyalarining nazoratiz o'sishi mahalliy hokimiyat va jamiyat o'rtasida doimo tashvish uyg'otdi. Afsuski, shaharlarda sanoat va inson resurslari kontsentratsiyasiga qarshi kurashish uchun hech qanday chora ko'rilmadi. Shunga qaramay shahar aglomeratsiyasining gipertrofiyalangan o'sishi bilan bog'liq ijobiy tajriba mavjud. Avvalo Frantsiya tajribasida bu Parijning o'sishini cheklash uni va atrof-muhit o'rtasidagi hududiy farqlarni bartaraf etish vazifasi uzoq vaqtdan beri birinchi o'rinda turadigan muammolardan biridir.

Mintaqaviy siyosatning *to'rtinchi yo'nalishi* - yangi resurslar maydonlarini rivojlantirishdan iborat.

Integratsion jarayonlarni o'rganishda iqtisodchilar erkin savdo zonasi, bojxona ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy birlik va to'liq integratsiya kabi integratsion assotsiatsiyalarni alohida ajratib ko'rsatadi. Hozirgacha faqat bitta integratsiya ittifoqi dunyoda belgilangan to'rtinchi va qisman beshinchi turdagi mezonlarga javob beradi xalos. Bu Evropa Ittifoqi (EI) - hududiy ijtimoiy-iqtisodiy integratsiyasining klassik versiyasi bo'lib, unda barcha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni davlatlararo tartibga solish tizimi yaratilgan va uning hududiy siyosati amalga oshirilmoqda.

Evropa Ittifoqi an'anaviy ravishda «boy» Shimol, «kambag'al» janub, «marginal qatlam» ga bo'linadi. So'nggi paytlarda «markaz» (yadro) va «atrof-muhit» tushunchasi Evropa Ittifoqi mamlakatlariga nisbatan tobora ko'proq qo'llanilmoqda. «Markaz» Angliya, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Frantsiyaning katta qismi va Germaniyani, Avstriyani va Shimoliy Italiyani o'z ichiga oladi. «Rivojlanishi past» hududlarga - Irlandiya, Shimoliy Irlandiya (Ulster), Shotlandiya, Uels, janubi-g'arbiy

Frantsiya, asosan Ispaniyaning, Portugaliya, Italiya, Gretsiyaning agrar hududlari hamda Finlyandiya, Shvetsiyaning ayrim shimoliy hududlarini kiritish mumkin.

Ko'plab Evropa Ittifoqi rasmiy hujjatlari faqat ayrim mamlakatlar emas balki ularning mintaqalari integratsiya jarayonida alohida o'rinni egallashini ta'kidlaydi. Hozirgi vaqtda ushbu mintaqalarning aksariyati Evropa Ittifoqining oliy organlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni yo'lga qo'yib o'zlarining markaziy hukumatlarini aylanib o'tmoqda.

Evropa Ittifoqining mintaqaviy siyosatining asosiy maqsadi - alohida mintaqalar o'rtasidagi rivojlanishdagi uzilishlarni kamaytirish orqali milliy iqtisodiyotlarni birlashtirishdan iborat.

Asosiy maqsadga muvofiq, Evropa Ittifoqining hujjatlarida aniq maqsadlar qo'yildi:

- tuzilmaviy qayta qurish va qoloq hududlarga amaliy yordam berish;
- yuqori ishsizlik darajasi va ishlab chiqarish darajasini pasayishi bilan sanoatdagi depressiya maydonlarini tarkibiy o'zgartishlarni amalga oshirish va ularning rivojlantirishga ko'maklashish;
- uzoq muddatli ishsizlikka qarshi kurash;
- yoshlarni ish hayotiga jalb qilishni rag'batlantirish;
- agrar siyosatni ilgari surish, shu jumladan qishloq xo'jaligi va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarni rivojlantirish;
- aholi zichligi juda kam bo'lgan EI mintaqalarini rivojlantirish.

Evropa Ittifoqi tizimida mintaqaviy siyosat maqsadlarini amalga oshirish uchun yuqori darajali organlar yaratildi.

Ular orasida: - Evropa jamiyati komissiyalari tizimidagi Mintaqaviy siyosat bosh boshqarmasi va Evropa parlamentida tegishli komissiya;

- Mintaqalar qo'mitasi (1993 yilda tuzilgan, unda hududiy va mahalliy hokimiyatlarning 200 dan ortiq vakillari);

- Evropa Mintaqalari Uyushmasi.
- Evropa mintaqaviy rivojlanish jamg'armasi (mintaqaviy rivojlanish uchun mablag'lar ajratadigan Evropa Ittifoqi moliya institutlarining asosiy qismi).

1990 yillar oxirida mintaqaviy siyosatni amalga oshirish uchun Evropa Ittifoqi byudjetining 1G'3 qismidan ko'prog'ini tashkil etdi.

Evropa Ittifoqida mintaqaviy siyosatning aniq maqsadli dasturlari, subdasturlar, loyihalar orqali amalga oshiriladi.

Alohida shaharlarni rekonstruksiya qilish, qishloq xo'jaligini rivojlantirish, mudofaa konvensiyalari korxonalarini rivojlantirish, ayollar va yoshlarni ishlab chiqarishga o'qitish va qayta tayyorlash, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish kabi dasturlar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda.

EI mamlakatlarining mintaqaviy siyosati doimiy islohotlar bilan takomillashtirilib borilmoqda. Ittifoq byudjeti mamlakatlardan ajratiladigan mablag'lardan tashkil topadi. Ammo ularning samaradorligi sarflangan xarajatlardan past. Ya'ni, Evropa Ittifoqida boy mintaqalar «kambag'al» mintaqalarni subsidiyalashadi. Biroq, Evropa mamlakatlari bu maqsadga erishishda - barqarorlik, kelajakdagi integratsiyadan keladigan foyda - bunga loyiq deb hisoblaydilar.

10.3. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari

Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili, bugungi kunda jahon bozori kon'yunkturasi keskin o'zgarib, globallashtirish sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro'yobga chiqarishni taqozo etmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan «2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi»ning 3-ustivor yo'nalishida iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirishga yo'naltirilgan - makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirish, hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali

mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish ustivor vazifa sifatida belilab qo'yilgan⁴⁸.

Globalashuv va ko'p ukladli iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy tizimlarning rivojlanishining hududiy jihatlari o'rni mintaqaviy rivojlanishdagi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatdan kelib chiqadigan makroiqtisodiy va mega darajasida o'sib bormoqda. Bir tomondan, globalashish - resurslarni samarali ishlatish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlarning harakatlarini (sarmoya, mehnat, tabiiy va hokazo) birlashtiruvchi jarayon, bu esa xalqaro ekspluatatsiyaga olib keladigan resurslarning beg'araz harakatini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu resurslardan maksimal darajada foydalanishni ta'minlaydigan mega-korporatsiyalar korporatsiyalarning miqyosiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab mamlakatlar hududlarida giper-urbanizatsiya, markazlashtirilgan tendentsiyalar, atrof-muhit muammolari, depressiya sharoitida ishlab chiqarish va ishsizlikning o'sishi mintaqaviy rivojlanishni boshqarishga ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Zamonaviy mintaqaviy iqtisodiy siyosat sanoat korxonalarini joylashgan joyini, avvalo, muayyan hududning barqaror afzalliklarini hisobga olgan holda (hududiy xarajatlar, mehnat, aholi punktlarini to'plash, infratuzilmaning mavjudligi, xizmat ko'rsatish va tarqatish hududlari va boshqalar) hisobga olinishi kerak.

Daromadni maksimal darajada oshirish uchun mikroekonomik omillarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga tarmoqlar va tashqi savdoning barcha zarur resurslar bilan o'zaro munosabatini hisobga olish kerak. Har bir iqtisodiy hudud mintaqalararo raqobat tufayli o'z chegaralari bilan bir xil bozor bo'lishi kerak. Ayrim izolyatsiya qilingan sanoat korxonasini emas, balki bir-biriga bog'liq bo'lgan korxonalarini hisobga olish kerak. Bu nazariy yo'nalish o'zgarmaydigan narxlarni, ijara, talab va taklif funktsiyalarini va dinamikaning elementlarini hisobga olgan holda daromadlarni maksimal darajada oshirish uchun xarajatlarni minimallashtirish (nafaqat transport, balki ishlab chiqarish) bilan ham tavsiflanadi. Hududiy iqtisodiy

⁴⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"

muvozanat modellari asosida joylashtirishning umumiy nazariyasini yaratish zaruriyati yuzaga keladi.

O‘zbekistonda mintaqaviy siyosat, birinchi navbatda, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish, mintaqaviy farqlarni kamaytirishga qaratilgan. Ushbu siyosatni amalga oshirish vositalariga quyidagilar kiradi: mahalliy byudjetlarni moliyalashtirishning mavjud tizimi, davlat maqsadli ijtimoiy dasturlari, davlatning investitsiya siyosati, kam rivojlangan, mehnat resrslari ortiqcha hududlarga yo‘naltirilgan shuningdek, yangi transport kommunikatsiyalari, hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini yaratish.

Ko‘p ukladli iqtisodiyot sharoitida bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishda iqtisodiy islohotlarni ilmiy asoslash zarur.

Zamonaviy xo‘jalik boshqaruvi sharoitida iqtisodiy rivojlanish hududiy jihatlari hisobga olishni talab qiladi.

Radikal iqtisodiy islohotlarni ilmiy asoslash uchun mintaqaviy iqtisodiyot alohida ahamiyatga ega. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyati iqtisodiy hududlar o‘rtasidagi tengsizliklarni keltirib chiqaradi.

Hududiy depressiyaga uchragan iqtisodiy hududlarda ishsizlikning oshishi, ishlab chiqarishdagi pasayish, aholining giper-urbanizatsiyasi va jiddiy ekologik muammolarga olib keladi.

Shuning uchun bozor munosabatlari sharoitida ishlab chiqarishni iqtisodiy va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda tashkil etish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy mintaqalarning ishlab chiqarishni tashkil qilish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ishlab chiqarish kuchlarining ishlab chiqarish munosabatlariga muvofiqligi, iqtisodiyotning hududiy tuzilmasini va umuman respublikada iqtisodiyotni hududiy tashkil qilishni yaxshilashga hissa qo‘shish bilan strategik pozitsiyalarni rivojlantirishni talab qiladi. Ishlab chiqarish va iqtisodiyotning iqtisodiy hududlarida rivojlanishi asosan davlatning iqtisodiy siyosatiga bog‘liqdir. O‘z navbatida esa, davlatning mintaqaviy siyosati iqtisodiy hududlar siyosati bilan o‘zaro bog‘liqdir.

Respublikaning mintaqaviy siyosati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning milliy strategiyasining ajralmas qismi bo‘lib quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- iqtisodiy rivojlanishning hududiy jihatlarini va mintaqaviy iqtisodiy darajasini belgilash;

- yangi maydonlarni, resurslarni va ishlab chiqarishni rivojlantirish;

- milliy iqtisodiy masalalarni hal etishni ta'minlash:

- davlatning demografik va agrar siyosatini hisobga olgan holda mintaqaviy jihatdan mintaqaviy siyosatni takomillashtirish;

Mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi mamlakatning mintaqaviy siyosatidan kelib chiqishi kerak. Ushbu siyosat quyidagi elementlardan iborat bo'lishi kerak:

- iqtisodiy hududning rivojlanmagan hududlarini rivojlantirish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish;

mahalliy hom ashyo bazasida ishlovchi yangi sanoat tarmoqlarini shakllantirish;

- iqtisodiy hududni rivojlantirish uchun zarur ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni ta'minlash;

Bunday yondashuv bilan faqat iqtisodiy hududni tashkil etish iqtisodiyotni rejalashtirilgan rivojlanishiga erishishi mumkin.

Respublikamizda milliy va mintaqaviy siyosati muntazam ravishda olib borilmoqda va albatta bu juda muhimdir.

O'zbekistonning keng hududi mavjud va iqtisodiy hududlar tabiiy-geografik, ijtimoiy-demografik, iqtisodiy tabiat jihatidan farq qiladi va bu har bir iqtisodiy hududga alohida yondashishni talab qiladi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagilarni bajarish talab etiladi:

1. Ishlab chiqarishning tarmoq tuzilmalarini iqtisodiy isloh qilishda har bir iqtisodiy hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.

2. Hududlararo iqtisodiy munosabatlarni optimallashtirish, mavjud muvozanatlarning, ayniqsa, iqtisodiy agrar hududlarni qayta tiklash yo'li bilan optimallashtirish.

3. Shahar va qishloq hayoti o'rtasidagi ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish.

4. Tabiiy va mehnat resurslarini yanada to'liqroq rivojlantirish uchun talab va takliflar qonunchiligida ishlab chiqarishni topish va rivojlantirish.

5. Iqtisodiy hududlarning mahalliy tabiiy resurslarini hisobga olgan holda yangi sanoat loyihalarini ilmiy jihatdan oqilona va oqilona joylashtirish.

Zamonaviy sharoitda mintaqaviy siyosatning ahamiyati oshib bormoqda. Buning sabablari:

- iqtisodiy hududlarning o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda nafaqat ichki, balki tashqi omillarni hisobga olish zarurligi;

- ishlab chiqarish va iqtisodiy tizimlarni isloh qilishning mustaqillik va nomutanosibligi, iqtisodiy hududlarni ham iqtisodiy hududlarda, ham butun mamlakat miqyosida parchalanishi;

iqtisodiy hududlarni oziq-ovqat, xom-ashyo, sanoat va texnik maqsadlarda yetkazib berishga bog'liqligi, ya'ni o'z-o'zini ta'minlash va o'zini o'zi boshqarishning mavjud cheklangan imkoniyatlari Respublikaning iqtisodiy hududlarida mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi shaharlardagi barcha ijtimoiy va ijtimoiy-maishiy sharoitlarda shahar hayotining keng taraqqiyoti bo'lishi kerak qishloq aholi punktlarining barcha turlarida.

Shunday qilib, mintaqaviy siyosatda diqqat yangi hududlarni qurish va rivojlantirishga eski hududlarning depressiv holatini barqarorlashtirishga va ularni bartaraf etishga o'tishga to'g'ri keladi. Bu ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilashga olib keladi⁴⁹.

Iqtisodiy mintaqada tarkibiy o'zgarishlarni o'z vaqtida amalga oshirish mintaqalarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni, mehnat bozorida ahvolini yaxshilashni va eksportni oshirishga, jahon va ichki narxlarda farqlarni va tashqi iqtisodiy faoliyatda rag'batlarni qo'llashni ta'minlaydi.

Globallashuv jarayonida iqtisodiy taraqqiyotning hududiy jihatlarning roli va ahamiyati ortib bormoqda, kapital, mehnat va tabiiy resurslardan samarali foydalanish va jamiyat ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun turli mamlakatlar yaqinlashmoqda.

Viloyat iqtisodiyoti mehnat resurslarini, hududiy xarajatlarni, infratuzilmani va sotishni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish korxonalarining joylashgan joylarini hisobga olishi, daromadni maksimal darajada oshirish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish va sanoat va tashqi savdo o'rtasidagi munosabatlarni hisobga olish zarur. Iqtisodiy hududlar o'z chegaralari bilan bozor bo'lib, mintaqalararo raqobatni shakllantirishi kerak.

⁴⁹ www.grandars.ru Osobennosti regionalnoy politiki.

Masalan, O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi mintaqaviy farqlarni kamaytirish va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini kamaytirishdir. Ushbu siyosatni amalga oshirish uchun muhim vositalari quyidagilardir:

- davlat maqsadli ijtimoiy dasturlari;
- kam rivojlangan hududlarga yo‘naltirilgan davlat investitsiya siyosati;
- yangi transport kommunikatsiyalarini yaratish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hududiy dasturlari

2008 yildan buyon mamlakatdagi tarkibiy o‘zgarishlarda mintaqalarning roli sezilarli darajada oshdi. Hududlarning iqtisodiy salohiyati va raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ilgari ishlab chiqarish individual markazlarda to‘plangan bo‘lsa, hozirda mamlakatning boshqa hududlariga ham alohida e‘tibor qaratilib ushbu hududlarda ham ishlab chiqarish bosqichma-bosqich kengayib bormoqda.

O‘zbekistonda hududiy va sanoat siyosati doirasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli 2003 yildan buyon hech bir viloyat YaIM o‘sish sur‘atlarini pasayishiga yo‘l qo‘ymadi. Xususan, 2018 yilda 2017 yil bilan solishtirganda 5,1%ga o‘sishga erishildi. Maqsadli mintaqaviy dasturlarni amalga oshirish natijasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Namangan, Surxondaryo, Jizzax, Andijon va Samarqand viloyatlarida jadal sur‘atlarda o‘sish ta‘minlandi.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda mintaqalarning rivojlanishini (hududlararo tabaqalanishni) iqtisodiy o‘sishning «nuqtalari» va «qutblarini» rag‘batlantirishga asoslangan polarizatsiyalashgan rivojlanish siyosatiga yo‘naltirish konsepsiyasiga o‘tadi. Ushbu siyosatning asosiy vositalari erkin industrial-iqtisodiy zonalar (EIIZ), erkin iqtisodiy zonalar (EIZ), kichik sanoat zonalarini (KSZ) yaratish, yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish va boshqalarni kiritish mumkin.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va davlatlararo va mintaqalararo raqobatning kuchayishi sharoitida O‘zbekiston Respublikasi va uning hududlarini ilm-fan va ilg‘or texnologiyaning yutuqlarini ishlab chiqarishga kiritish, raqobatbardoshlikni oshirish, turmush darajasini oshirish juda muhimdir. Ushbu muammoni hal etishga ko‘maklashadigan keng ko‘lamli chora-tadbirlar qatorida «Erkin iqtisodiy zona» («Erkin iqtisodiy zona») nomi berilgan maxsus hududiy tuzilmalarga alohida o‘rin berilmoqda. EIZ – bu mahalliy va xorijiy ishbilarmonlar uchun iqtisodiy,

ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ilmiy-texnikaviy, tashqi iqtisodiy mintaqada va va boshqa vazifalarni umuman mamlakatni iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shadigan maxsus, qulay iqtisodiy sharoitga ega cheklangan hududdir (shahar yoki uning bir qismi, dengiz porti, aeroport va hokazo).

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida, shu jumladan O‘zbekistonda, erkin iqtisodiy hududlar mintaqaviy siyosatning samarali vositasi sifatida qo‘llaniladi. Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarga ajratilgan strategik maqsad va vazifalar sifatida yangi va yuqori texnologiyalar asosida ishlab chiqarishni rivojlantirish, eksportni kengaytirish va iqtisodiy rivojlanish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun mahalliy va xorijiy sarmoyalarni jalb qilish alohida o‘rin tutadi. Erkin iqtisodiy zonalar respublikaning ilmiy-innovatsion va investitsiya siyosatining elementi hisoblanib, ular iqtisodiyotni boshqarishning yangi mexanizmlarini, innovatsion, resurslarni tejaydigan, ijtimoiy yo‘naltirilgan xususiyatlarini belgilovchi ustuvor tarmoqlar va sohalarni rivojlantirishga investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarini sinab ko‘rishlari mumkin.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyati mintaqalararo farqlashni «ixtisoslashtirilgan rivojlanish» modeliga moslashtirish konsepsiyasidan iboratdir. Asaka va Samarqand shaharlaridagi avtomobil zavodlari, Sho‘rtan gaz-kimyoy majmuasi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Navoiy, Angren, Jizzax va boshqa EIZlar O‘zbekistonda jadal sur‘atlarda o‘tib borayotgan yangi hududlarga aylandi.

O‘zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etilishi va ularning istiqbolli jihatlari. 2017 yil 3 mayda farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan ettita erkin iqtisodiy zonada (EIZ) mamlakatda tashkil etish to‘g‘risida farmon imzolandi. EIZ ning iqlim sharoitini hisobga olgan holda, Qoraqalpog‘istonda - «Nukus-farm», Jizzax viloyatida «Zomin- farm», Namanganda «Kosonsoy- farm», Sirdaryo viloyatida «Sirdaryo- farm», Surxondaryo viloyatida «Boysun- farm» va Toshkent - «Bo‘stonliq- farm» va «Parkent- farm» tashkil etildi.

Bugungi kunda 146 ta mahalliy farmatsevtika korxonasi 2000 dan ortiq dori vositalarini ishlab chiqaradi. 2016 yil yakunlariga ko‘ra ushbu mahsulotlarning ulushi bozorning 55 foizini tashkil etdi.

Global farmatsevtika sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan 8,5 ming dorivor dorilarning 6,3 mingtasi mamlakat ehtiyojlari uchun import

qilinadi. Cheklovchi omil - farmatsevtika korxonalarini xorijiy hom ashyo va materiallarni olib kirishga bog'liqligi. Xalqaro tibbiyot amaliyotida qo'llaniladigan dorivor o'simliklarning 350 nomidan mamlakatda sanoat o'simliklarida 71 turdagi o'simliklar etishtiriladi. Ushbu hajmlar talab qilinadigan dori-darmonlarni ommaviy ishlab chiqarish uchun juda kam. [3]

Mazkur farmonni amalga oshirish uchun mamlakat hududlarida dorivor o'simliklarning muayyan turlarini etishtirish, dori vositalarini qayta ishlash va ishlab chiqarish uchun sanoat plantatsiyalarini yaratish bo'yicha maqsadli dasturni ishlab chiqish va bu o'z navbatida mintaqalarning iqtisodiy salohiyatini oshirishga olib keladi.

O'tgan davr mobaynida respublikaning barcha mintaqalarida qashshoqlik darajasi 2001 yilda 27,5% dan 2015 yilda 13,7% gacha pasayishi ta'minlandi. Mintaqalarda qashshoqlikni yanada kamaytirish qayta ishlash sanoatini rivojlantirish bilan bog'liq loyihalarni amalga oshirish orqali ta'minlanadi. Aholi jon boshiga YaIMning 2 barobar o'sishiga real ish haqining ikki barobar o'sishi va daromadlar bo'yicha tengsizlikning kamayishi kuzatildi. Asosiy tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan tizimli islohotlar iqtisodiy o'sishning barqaror yuqori sur'atlarini ta'minlash va aholining farovonligini oshirish uchun asos yaratdi.

Mamlakatimizda bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarni izchiligini ta'minlash hamda Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonolari faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 25 oktyabrda «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonolari faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi gi PQ-3356-son Qarori qabul qilindi⁵⁰.

Unga ko'ra **erkin iqtisodiy zona** (keyingi o'rinlarda EIZ deb ataladi) — mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir.

⁵⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonolari faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi gi 2017 yil 25 oktyabrdagi PQ-3356-son Qarori. Manbaa. Lex.uz.

Erkin iqtisodiy zona direksiyasi (keyingi o‘rinlarda Direksiya deb ataladi) — EIZ faoliyatini tezkor boshqarish uchun tashkil etiladigan davlat unitar korxonasi shaklidagi yuridik shaxs;

EIZ investori — belgilangan tartibda tanlovdan o‘tgan hamda EIZ hududida investitsiyalashni amalga oshiradigan investitsiya faoliyati subyekti;

EIZ hududida investitsiyalar — ma‘muriy kengash tomonidan belgilangan tadbirkorlik faoliyati obyektlariga EIZ qatnashchisi tomonidan kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar;

EIZ hududida investitsiyalash to‘g‘risidagi bitim (keyingi o‘rinlarda investitsiyalash to‘g‘risidagi bitim deb ataladi) — Direksiya bilan investor (investorlar) o‘rtasida tuziladigan, tomonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan bitim;

EIZ xo‘jalik faoliyati qatnashchisi (keyingi o‘rinlarda EIZ qatnashchisi deb ataladi) — belgilangan tartibda EIZ hududida ro‘yxatdan o‘tkazilgan va Direksiya tomonidan EIZ qatnashchilari reestriga kiritilgan xo‘jalik yurituvchi subyekt.

EIZ faoliyatini tezkor boshqarish Direksiya tomonidan amalga oshiriladi va quyidagi vazifalarni bajaradi:

- EIZ qatnashchilarini ro‘yxatdan o‘tkazadi, shuningdek ularning reestrini olib boradi;

- investorlar bilan EIZ hududida investitsiyalash to‘g‘risida bitimlar, davlat mulkini «nol»ga teng xarid qiymati bo‘yicha sotish to‘g‘risida EIZ qatnashchilari bilan shartnomalar tuzadi;

- EIZ hududida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun xorijiy va mahalliy investorlarni qidiradi va jalb etadi;

- ishlab chiqilgan EIZ bosh rejasi va Ma‘muriy kengash qarori bilan ma‘qullangan investitsiya loyihalarini joylashtiradi;

- «yagona darcha» tamoyili asosida muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi tarmoqlariga ulanish uchun zarur bo‘lgan barcha ruxsatnomalarni berishni tashkil etadi;

- belgilangan tartibda tanlab olingan investorlar tomonidan o‘z zimmlariga qabul qilingan majburiyatlarning zarur tarzda bajarilishini tizimli nazorat qiladi, keyinchalik natijalarni Ma‘muriy kengashga taqdim etadi;

- EIZ hududida joylashgan davlat mulki bo'lgan ko'chmas mulk obyektlarini o'ziga berilgan vakolatlar doirasida boshqaradi;

- EIZ hududidagi loyihalarni o'z vaqtida ishga tushirish va korxonalarining to'xtovsiz faoliyat yuritishini ta'minlash bilan bog'liq masalalarni hal etishda EIZ qatnashchilariga ko'maklashadi;

- EIZni rivojlantirish dasturining amalga oshirilishini ta'minlaydi;

- ekologik holatning yaxshilanishi ustidan nazoratni ta'minlaydi, shuningdek, EIZ hududida joylashgan tarixiy-madaniy boyliklarning but saqlanishi uchun javob beradi;

- EIZ faoliyatini boshqarish bo'yicha boshqa funktsiyalarni amalga oshiradi.

EIZ hududida investitsiya loyihalarini joylashtirishda quyidagilar majburiy mezonlar hisoblanadi:

- mahalliyashtirish loyihalari uchun qonunchilikda o'rnatilgan parametrlarga muvofiq import o'rnini bosuvchi, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni tashkil etish;

- eksport hajmi ishlab chiqarish faoliyatining ikkinchi yili kamida 20 foiz, uchinchi va keyingi yillarda 30 foizdan kam bo'lmagan darajada;

- ma'muriy kengashlar tomonidan belgilanadigan darajada yangi ish o'rinlari tashkil qilish, jumladan kasaba uyushmalari Kengashi Federatsiyasi tomonidan taqdim etiladigan ishsizlar ro'yxat bo'yicha ishga qabul qilish uchun 10 foizli kvota o'rnatish;

- tashkil etiladigan tashkilotning shtatdagi xodimlarini jalb etilgan xodimlar umumiy sonining kamida 95 foizi miqdorida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan to'ldirish, ularga tajriba orttirishdan va malaka oshirishdan o'tish imkoniyatini berish.

EIZ ishtirokchilariga yer uchastkalarini ajratish tartib-tamoillari 10.1-jadval ko'rsatilgan⁵¹. Unga ko'ra Yer uchastkasi olish uchun EIZ qatnashchisi Davlat xizmatlari markazlari orqali yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi ariza bilan pochta orqali yoki shaxsan borib murojaat etadi.

O'zbekiston Respublikasi interaktiv davlat xizmatlari Yagona portali yoki O'zbekiston Respublikasi erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalari Yagona portali (keyingi o'rinlarda Yagona portal deb ataladi) orqali yuborilgan arizalar to'g'ridan-to'g'ri tegishli shahar (tuman)

⁵¹ Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 16 yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalari faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga 3-ILOVA Erkin iqtisodiy zonalar qatnashchilariga yer uchastkalari berish tartibi to'g'risida NIZOM. Manbaa lex.uz.

hokimligiga yuboriladi. Yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi arizada qo'shimcha yer uchastkasidan foydalanishning maqsadi, uning joylashgan joyi va o'lchamlari (zarur maydonning asosi), qurilish ishlari boshlanishi va tugatilishining taxminiy muddati, yuridik shaxsning rekvizitlari va pochta manzili ko'rsatilgan bo'ladi.

Davlat xizmatlari markazlari tomonidan investorga arizasining Davlat xizmatlari markaziga kelib tushishidan boshlab to unga yer uchastkasi ajratish to'g'risidagi tegishli qaror taqdim etilgunga qadar arizaning ko'rib chiqish holatini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati ta'minlanadi. Davlat korxonasi tuman (shahar) hokimligi tomonidan ariza kelib tushgan kundan boshlab besh kun ichida yer uchastkalarini tanlash bo'yicha hujjatlarni tayyorlaydi va hakazo.

Yuqori qayd qilib o'tganimizdek, tarkibiy islohotlarni chuqurlashtirish va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash barqaror ishlab chiqarishni kengaytirishga xizmat qiladi. Kichik biznesni rivojlantirish uchun imtiyozlar tizimini yaratish natijasida ushbu sektorning bandlikdagi ulushi 2001 yildagi 51,8% dan 2018 yilda 79% gacha o'sdi. 2001-2018 yillardagi iqtisodiy o'sishning jadal sur'atlari bilan davlat byudjeti tarkibida ijtimoiy xarajatlar ulushi 47,6% dan qariyb 60 % gacha oshdi.

Ta'lim sohasidagi asosiy ustuvor yo'nalish barcha darajalarda sifatni yaxshilash va aholi barcha guruhlari uchun teng ravishda ta'lim olish imkoniyatini saqlab qolishdan iborat. Kelajak uchun asosiy vazifa nafaqat bilimli, balki o'zgaruvchan shart-sharoitlarga va talablarga tez moslasha oladigan ijodkorlarning shakllanishi hisoblanadi.

O'zbekiston gender tengligi va ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashadi. Boshlang'ich va o'rta ta'limda gender tengligi saqlanib qoldi. Bandlik tarkibida ayollar ulushi ortdi. Davlat muassasalarida ayollar ulushi sezilarli darajada oshdi.

2002 yildan 2018 yilgacha bo'lgan davrda 5 yoshgacha bo'lgan bolalar orasida o'lim darajasi 2 barobarga qisqardi. 5 yoshgacha bo'lgan bolalarda o'lim va o'lim ko'rsatkichlarining hududiy farqlari kamaydi. Barcha hududlarda bolalarning 99% dan ko'prog'i immunizatsiya qilinadi. Qishloq vrachlik punktlarini modernizatsiya qilish, shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish va ixtisoslashtirilgan tibbiy markazlarni tashkil etish chora-tadbirlari bolalar o'limini kamaytirishga yordam berdi. Barcha hududlarda zamonaviy diagnostika markazlari yaratildi, zarur laboratoriya va diagnostika uskunalari bilan ta'minlandi.

Onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimida moddiy-texnika bazasini yaxshilash, antenatal kuzatuvlarni qamrab olish va boshqalar tufayli onalar o'limi qisqartirildi.

Mamlakatimizda keng ko'lamli bunyodkorlik ishlarini barcha hududlarda amalga oshirish orqali qishloq aholisi uchun munosib sharoitlar yaratish va ularning turmush madaniyatini yanada yuksaltirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi PF-5386-sonli farmoni bilan «Obod qishloq» dasturi hamda 2018 yil 29 martdagi PQ-3630-sonli Prezident Qarori bilan «Obod qishloq» dasturini 2018 yilda amalga oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari belgilangan edi.

Xususan birgina 2018 yilda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida 159 ta tumandagi 416 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi. Mazkur qishloqlardagi 142 ming yakka va mingdan ortiq ko'p qavatli uylar, 3 ming kilometrlik yo'llarda ta'mirlash ishlari, 2,5 ming kilometrlik elektr tarmoqlari, 2 ming kilometr suv tarmoqlari tortildi va ta'mirlandi, 2400 ta bozorlar va boshqa turdagi infratuzilma obyektlari qurib bitkazildi.

Bundan tashqari, 388 ta umumiy ta'lim maktablari, 313 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 168 ta tibbiyot muassasalari, 38 ta mahalla va 55 ta boshqa ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va ta'mirlash ishlari yakunlandi. «Obod qishloq» dasturining amalga oshirilishi uchun zarur mablag'larning 80 foizini Davlat byudjeti, davlat korxonalari mablag'lari, shuningdek, jalb qilingan sarmoyalar tashkil qilgan bo'lsa, qolgan 20 foizi tadbirkorlar mablag'lari va bank kreditlariga to'g'ri keldi.

Mamlakatimizni rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasini izchil amalga oshirish va muhim ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'nalishlarini samarali harakatga keltirishda shaharlar salmoqli hissa qo'shmoqda. Yurtimizning qadim tarixga ega bo'lgan yoki yaqin o'tmishda tashkil etilgan 30 dan ortiq yirik shaharlarida yashayotgan mehnatsevar aholining samarali faoliyati tufayli har yili o'rta hisobda jami sanoat mahsulotlarining 53,4 foizi ishlab chiqarilmoqda.

Mazkur salohiyatdan oqilona foydalanish, xususan tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, mahalliy byudjetning daromad bazasini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirish va pirovard natijada aholi turmush sifatini yaxshilash maqsadida «Obod mahalla» dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyunda PF-5467-son Farmoni qabul qilindi.

«Obod mahalla» dasturi doirasida 2018 yilda har bir shaharda kamida 2ta mahallada obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi, 2022 yilga qadar esa bu kabi ishlar har yili har bir shaharning 3ta va undan ziyod mahalalarini qamrab olishi koʻzda tutilgan. Buning doirasida ichimlik suvi quvurlari, elektr quvvati tarmoqlari, gaz quvurlari va oqava tizimini qurish, yotqizish va taʼmirlash, shuningdek, mavsumiy suvlar sathini pasaytirish ishlari olib boriladi. Bundan tashqari, 5 ming 607 kilometr ichik yoʻllar va 369 ijtimoiy obyektlarni taʼmirlash, 969 bozor infratuzilmasi obyektlari va xizmat koʻrsatish punktlarini tashkil etish koʻzlangan. Shu maqsadda mahalliy hokimiyatlarda «Obod mahalla» jamgʻarmalari tashkil etilgan. «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida mamlakatda amalga oshirilayotgan bu kabi keng koʻlamli ishlar borasida keng jamoatchilik va xalqaro hamjamiyatni xabardor qilishni, shuningdek, qishloq xududlarida aholi turmush tarzini yaxshilash boʻyicha qoʻyilgan vazifalarni amal oshirish uchun xorijiy tajriba va xalqaro moliyaviy institutlar mablagʻlarini keng koʻlamda jalb etilmoqda.

Shuningdek, qishloq xoʻjaligida ham samarali izchil islohotlar davom ettirilmoqda. Xususan, tuproq va suv resurslarini boshqarishni yaxshilash natijasida 2002-2015 yillarda shoʻrlangan yerlarning ulushi sugʻoriladigan yerlarning umumiy maydonidan 54,2% dan 45% gacha kamaydi.

Energetika infratuzilmasini rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirish boʻyicha chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida energiya taʼminoti yaxshilandi va iqtisodiyotning energiya sarfi kamaydi.

Xususan «Oʻzbekenergo» aksiyadorlik kompaniyasi Oʻzbekiston Respublikasida elektr energiyasini ishlab chiqaruvchi va yetkazib beruvchi asosiy ishlab chiqaruvchilardan hisoblanadi va respublika iqtisodiyoti va aholisi uchun elektr energiyasi uchun ehtiyojlarini toʻliq qondiradi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida elektro-energetikaning asosiy maqsadi - isteʼmolchilarning elektr energiyasiga boʻlgan ehtiyojlarini qondirish, mavjud elektr stantsiyalari va tarmoqlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish, yuqori samarali energiya ishlab chiqarish texnologiyalari asosida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, elektr energiyasini oʻlchash tizimini takomillashtirish, yoqilgʻi-energetika resurslarini diversifikatsiya qilishdir.

Elektr energetikasini rivojlantirish 2021 yilgacha elektr energetikasining barcha sohalariga taʼsir koʻrsatadigan 62 ta investitsion

loyihani amalga oshirishni nazarda tutadi, bu esa o'z navbatida tarmoq oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

Energiya ishlab chiqarish texnologiyalarini yanada takomillashtirish, tabiiy gazdan foydalanish samaradorligini oshirish, sanoat mahsulotlarining energiya sarfini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- mamlakat tabiiy suv oqimlarining gidroenergetika resurslarining salmoqli salohiyatini jadal rivojlantirish tendentsiyasini saqlab qolish;

- noan'anaviy qayta tiklanadigan energiya manbalari (shamol va quyosh elektr stantsiyalarini yaratish) yordamida yoqilg'i-energetika balansini yanada diversifikatsiya qilish;

- energiya tizimining barqarorligini oshirish, sanoat tarmoqlari, aholi va eksportga yetkazib beriladigan energiya ehtiyojlarini qondirish maqsadida magistral elektr tarmoqlari optimal konfiguratsiyasini shakllantirish;

- yagona energiya tizimining barqarorligini, iste'molchilarga elektr ta'minotining ishonchliligini oshirish va mamlakatning energiya xavfsizligini mustahkamlash kabilar.

Shuningdek ushbu sohada mavjud IESlarni nafaqat rekonstruktsiya, modernizatsiya va diversifikatsiya qilish balki mutloqo yangi korxonalarni barpo etilishiga ham alohida e'tibor berilmoqda.

Xususan Farg'ona vodiysini elektr energiya bilan to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida yangitan bunyod etilayotgan Issiqlik elektr stantsiyasi Loyihada 450 MVt quvvatga ega bo'lgan ikkita blokli issiqlik elektr stantsiyasini qurish va yiliga 7 mlrd. KVt G' soat elektr energiyasi ishlab chiqarish ko'zda tutilgan. Qurilish davri uch yil, loyiha qiymati 1 milliard dollardan ziyod bo'lib loyiha xalqaro moliya institutlari kreditlari, O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot fondi va «O'zbekenergo» ning o'z mablag'lari hisobiga moliyalashtirildi.

O'zbekiston ushbu sohada samarali xalqaro hamkorlikni ta'minlash uchun ustuvor hujjat sifatida «Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar dasturi» ni qabul qildi. Barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun uzoq muddatli istiqbolda resurslarni tejoychi o'sish modeliga o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston ko'plab rivojlangan mamlakatlar bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilmoqda. 2008-2015 yillar davrida qabul qilingan grantlarning yillik hajmi 3,3 barobar oshdi. Jalb qilingan grantlarning YaIMga nisbati

0,3-0,4% ni tashkil etadi. Grantlarning yarmidan ko‘pi (57,3%) ijtimoiy sohaga jalb qilindi. Imtiyozli kredit mablag‘larining asosiy qismi transport infratuzilmasini rivojlantirishda - 27,3% ni tashkil etdi.

Tashqi savdo aylanmasining o‘shishi, tashqi savdoning tovar va geografik strukturasi diversifikatsiyasi ta‘minlandi. Strategik magistral va temir yo‘llar qurildi va yangilandi. Transport infratuzilmasini rivojlantirish xorijiy mamlakatlar bozorlariga kirishni kengaytirishga yordam berdi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati sezilarli darajada kengaydi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, innovatsiyalarni joriy etish va boshqa mamlakatlar bilan tajriba almashish texnologiya va bilimlardan foydalanishni kengaytirishga yordam berdi.

O‘zbekistonning shaharlaridan kichik shahar va shaharlar (50 ming kishiga yaqin aholiga ega) aholisi katta qismini tashkil etadi. Bugungi kunda ular umumiy shaharlarning 68 foizini tashkil qiladi, ular 8 millionga yaqin kishilar yoki respublika aholisining 25 foizini tashkil qiladi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, demografik o‘shish va urbanizatsiya stavkalarini hisobga olgan holda, 2025 yilga kelib shahar aholisi 21,7 million kishiga (jami aholisining 65%) ega bo‘lishi mumkin, ulardan 12,4 mln. kishi kichik shaharlar va shaharlardagi aholi punktlariga to‘g‘ri keladi.

O‘zbekistonning rivojlanishning hozirgi bosqichida, mamlakatning tarkibiy o‘zgarishlarida mintaqalarning roli sezilarli darajada ortib borayotganida, mintaqaviy siyosatning an‘anaviy usullaridan mintaqaning rivojlanish potentsialini maksimalashtirish usullariga o‘tishga to‘g‘ri keladi. Bunday usullardan biri mintaqalarning sanoat o‘shishini tegishli o‘shish zaxiralari bilan oshirishdir. Sanoatlashtirish siyosatining yangi bosqichi ishbiarmonlik va turmush darajasini oshirish uchun asos sifatida sanoat sohasida hamkorlikni kengaytirish va yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladi.

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

1. Davlatning mintaqaviy siyosati - mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik rivojlanishini davlat, mintaqalar va mintaqalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni aks ettiradigan keng ko‘lamli, mintaqaviy jihatdan boshqarish uchun faoliyat doirasi hisoblanadi.

2. Mintaqaviy siyosat - ishlab chiqarish kuchlarini yanada oqilona taqsimlashga, alohida hududlar rivojlanishidagi farqlarni bartaraf etishga yordam beradigan qonunchilik, ma‘muriy va ekologik tadbirlar tizimi.

Ya'ni, oxir-oqibat, mintaqaviy rivojlanishda muvozanatni ta'minlash, hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish asosiy maqsad qilib olinadi. Ushbu maqsad mintaqaviy siyosatda muayyan muvozanatni saqlashni talab qiladi: markazlashtirish va markazsizlashtirish, davlatchilik va avtonom, tabiiy farqlar va tartibga solish.

3. Zamonaviy mintaqaviy iqtisodiy siyosat sanoat korxonalarini joylashgan joyini, avvalo, muayyan hududning barqaror afzalliklarini hisobga olgan holda (hududiy xarajatlar, mehnat, aholi punktlarini to'plash, infratuzilmaning mavjudligi, xizmat ko'rsatish va tarqatish hududlari va boshqalar) hisobga olinishi kerak.

Nazorat savollari

1. Mintaqaviy siyosatning qaysi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin?
2. Mintaqaviy siyosatning asosiy maqsadi nimalardan iborat?
3. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari qanday?
3. Evropa Ittifoqining mintaqaviy siyosatining xususiyatlari qanday?
4. EIZ ishtirokchilariga yer uchastkalarini ajratish tartibini tushuntirib bering?
4. Mamlakatimizda energetika infratuzilmasini rivojlantirish va energiya samaradorligini oshirish bo'yicha qanday loyihalar amalga oshirilmoqda?
5. Tashqi savdoning tovar va geografik strukturasi deganda nimani tushunasiz?

11-MAVZU. MINTAQA MOLIYASI VA BUDJETLARARO MUNOSABATLAR

Reja:

11.1. Mintaqaviy moliya davlat moliya tizimining tarkibiy qismi

11.2. Mahalliy byudjetning funksiyalari hamda mahalliy byudjet va nobyudjet fondlar

11.3. Hududiy moliyaviy vositalarning shakllanish manbalari, mahalliy byudjet, munitsipal mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari

11.4. Byudjet subvensiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet ssudasi. Mahalliy byudjet tushumlari va xarajatlari

Tayanch tushuncha va iboralar: budjet, budjet munosabatlari, davlat budjeti, mahalliy budjetlar, budjet subvensiyasi, budjet dotatsiyasi, budjet ssudasi

11.1. Минтақавий молия давлат молия тизимининг таркибий қисми

Budjet - davlatning oldida turgan maqsad va vazifalarini moliyaviy ta`minlashga mo`ljallangan pul mablag`lari fondini shakllantirish va xarajat qilish shaklini aks ettiradi. Budjetga mamlakat moliyaviy tizimida boshqaruvchilik holati tegishlidir. U umumdavlat moliyaviy resurs fondini shakllantirish va foydalanish bilan bog`lik bo`lgan, bir tomondan, davlat o`rtasidagi taqsimlash munosabatlarining bir qismini, ikkinchi tomondan korxonalar va aholi o`rtasidagi taqsimlash munosabatlarining bir qismini anglatadi.

Davlat budjeti, uning daromad va xarajatlari jamiyatning iqtisodiy kategoriyalari bilan chambarchas bog`liq. Chunki davlat budjeti jamiyatda yaratilgan ijtimoiy maxsulot qiymatining taqsimlanish jarayonida o`zining moddiy shakliga ega bo`ladi.

"Budjet munosabatlari" - bu jamiyat iqtisodiy tuzilishining ajralmas qismidir; uni amal qilishi davlat tomonidan unga tegishli funksiyalarni bajarishi uchun zaruriy moddiy-moliyaviy bazani shakllantirish bilan obektiv ravishda aniqlanadi".

Davlat budjeti orqali jamiyatda yaratilgan yalpi ichki maxsulot qayta taqsimlanadi. yulpi ichki maxsulotning qayta taqsimlanishi jamiyatdagi umumiy extiyojlar: maorif, sog`liqni saqlash, mamlakatdagi iqtisodiy va

siyosiy barqarorlik, aholi tarkibida ijtimoiy himoyaga muxtoj qatlamni moddiy jixatdan qo'llab quvvatlash, xavfsizlik, chegaralar daxlsizligini saqlash va favqulodda holatlar uchun saqlanadigan davlat zaxiralarining mavjud bo'lishi zarurati tufayli kelib chiqiladi. Shuningdek, davlat budjet orqali jamiyatning ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga tasir qilishning moliyaviy dastaklariga ega bo'ladi

Davlat budjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida davlat hokimiyatini iqtisodiy imkoniyatlarining moliyaviy asoslarini yaratadi.

Budjet - murakkab iqtisodiy kategoriya hisoblanadi, chunki uning moddiy asosini kengaytirilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni tashkil qiladi.

Budjet munosabatlari davlat bilan xo'jalik sub`ektlari hamda aholi o'rtasidagi qiymat taqsimlanish jarayonida paydo bo'luvchi moliyaviy munosabatlardir. Bunday moliyaviy munosabatlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, birinchidan, yuqorida ta`kidlaganimizdek, ijtimoiy ishlab chiqarishning taqsimlash bosqichida vujudga keladi, ikkinchidan, markazlashtirilgan moliyaviy resurslarni shakllantirish va undan davlat manfaatlari yuzasidan foydalanishga yo'naltiriladi. Davlat manfaatlari esa - bu ijtimoiy manfaatlar hisoblanadi. Budjet davlatning asosiy markazlashtirilgan moliyaviy resurslar fondi sifatida o'ziga xos ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Budjet munosabatlari obektiv xarakter kasb etadi, chunki budjet davlat va unga tegishli funksiyalarni amalga oshirishda muhim moddiy-moliyaviy baza shakllantirilishi uchun obektiv zaruriyatdir. Shu bilan birgalikda budjet munosabatlari bazis elementi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayonida budjet munosabatlari ularga muvofiq keluvchi moddiy shaklni oladi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida budjet munosabatlari moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Budjetning moliyaga xos sifat belgilari birinchidan, ijtimoiy maxsulot qiymatining taqsimlanish jarayonida, aniqrog'i, qayta taqsimlanishi jarayonida vujudga kelib, pul munosabatlarining o'ziga xos shakli hisoblanadi. Ikkinchidan, budjet markazlashtirilgan moliyaviy resurslarni shakllantirish, taqsimlash va undan foydalanishga yo'naltirilgan fond hisoblanadi. **Davlat budjeti** - bu tegishli darajadagi (markaziy yoki mahalliy) davlat boshqaruv organi tomonidan ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan moliyaviy reja bo'lib, unda davlatning o'z funksiyalaridan kelib chiqib amalga oshiradigan asosiy

xarajatlari hamda ularni moliyalashtirish uchun zarur daromadlar o'z aksini topadi.

Turli darajadagi budjetlar va budjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, budjetlarni tashkil etishni va tuzish prinsiplarini ifodalaydigan, budjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek budjetlar hamda budjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlar majmuiga budjet tizimi deyiladi.

Ko'pchilik hollarda, soddaroq tarzda, budjet tizimi deyilganda esa, mamlakatdagi mavjud budjetlar majmui tushuniladi.

U yoki bu mamlakatning budjet tizimi ikki yoki uch bo'g'inli bo'lishi mumkin. Unitar davlatlar deb yuritiladigan mamlakatlarda budjet tizimi ikki bo'g'indan (markaziy va mahalliy budjetlar), federativ davlatlar deb yuritiladigan mamlakatlarda esa uch bo'g'indan (markaziy budjet, federasiya azolari budjetlari va mahalliy budjetlar) iborat bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni va budjet munosabatlarini islox qilish evolyutsion yo'l bilan, bosqichma-bosqich, ijtimoiy xayotning boshqa tarmoq va sohalari bilan o'zaro aloqadorlikda amalga oshirilmogda.

Bugungi kunda barcha soha va tarmoqlarda, davlat boshqaruvinng turli pog'onalarida bo'lgani kabi, budjet-moliya sohasida ham chuqur isloxatlar kechmogda.

Moliya-budjet isloxatlarini o'tkazish jarayoni, avvalo, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga ko'proq mustaqillik berishni, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni xal etishda ular rolini oshirish va Shu bilan bir vaqtda ular moliyaviy manbalarini mustahkamlash, butunlay yangi moliya-budjet va soliq mexanizmini yaratish, budjetlararo munosabatlarni tartibga solish va barcha darajadagi budjetlar samarali ijrosini taminlashning uslubiyoti va tamoyillarini aniklashni o'z ichiga oladi.

Bu jarayonda mahalliy budjetlarni boshqarishning, mahalliy budjetlar moliyaviy manbalarini mustahkamlashning oqilona usullarini yaratish va takomillashtirish masalalari aloxida o'rin egallaydi.

Mahalliy budjetlar- davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasi bo'lib, ikki pog'onali budjet tizimining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Mahalliy budjetlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo'ladi. Ular xaqida quyidagilarni takidlash mumkin:

- mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etuvchi pul fondlarini shakllantirish;

•bu pul fondlarini hududiy iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar o‘rtasida qayta taqsimlash va ishlatish;

•mahalliy hokimiyatga bo‘ysinuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ustidan nazorat olib borish.

Mahalliy budjetlar tarkibiga kiruvchi budjetlar quyidagi budjetlarni o‘z ichiga oladi:

•Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti - Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjetini hamda respublikaga bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar budjetini;

•Viloyat budjeti - umumviloyat budjetini hamda viloyatga bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar budjetini;

•Tumanlarga bo‘linadigan shahar budjeti - umumshahar budjetini hamda Shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar budjetlarini;

•Tarkibida shaharlari bo‘lgan tuman budjeti - umumtuman budjetini hamda tuman bo‘ysunuvidagi shaharlar budjetlarini.

huquqiy jixatdan mahalliy budjetlar budjet yili davomida daromad manbalari va ulardan tushumlar miqdori, anik maqsadlar uchun mo‘ljallangan xarajat yo‘nalishlari aks ettiriladigan moliyaviy xujjatdir.

Mahalliy budjetlar orqali mahalliy xududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jixatdan rivojlantirish moliyaviy manbalar bilan taminlab boriladi. O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimining barcha daromadlari tarkibida mahalliy budjetlar daromadlari o‘rtacha 42-46 foizni tashkil qiladi. Shu o‘rinda Shuni takidlash joizki, budjet tizimi bo‘yicha amalga oshiriladigan xarajatlarning esa 54-55 foizi mahalliy budjetlar hisobiga to‘g‘ri keladi. Mahalliy budjetlar xarajatlarning keyingi yillarda ildamroq o‘sib borishi ularning davlat budjetidagi salmog‘ining ham oshib borishiga olib kelgan.

Avvalgi yillarda asosan respublika budjetidan moliyalashtirib kelingan kadrlar tayyorlash, hududiy ahamiyatdagi davlat kapital quyilmalarini moliyalashtirish, 1994 yildan boshlab aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarning keskin oshib borishi va bu turdagi xarajatlarni asosan mahalliy budjetlar hisobidan moliyalashtirish davlat budjetidan amalga oshiriladigan xarajatlarning tarkibida mahalliy budjetlar salmog‘ining oshishiga olib keldi.

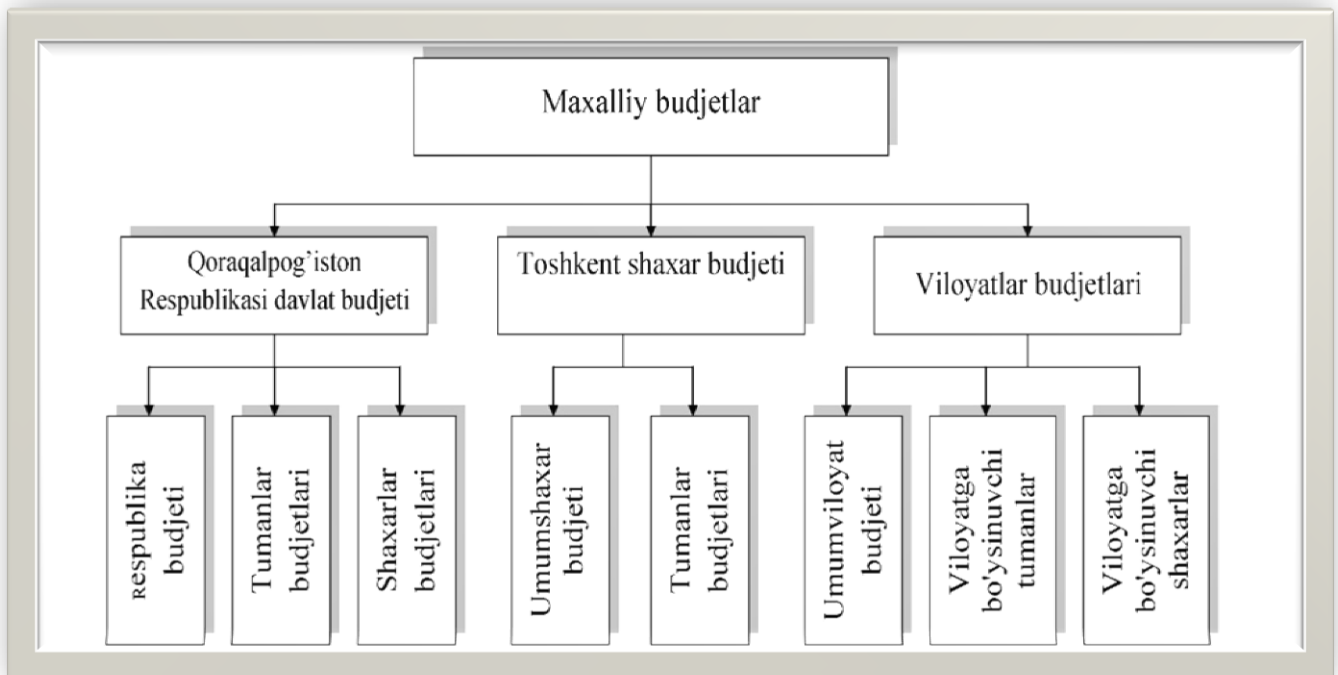
Mahalliy budjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi xisoblanadi. Aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarning deyarli yuz foizi mahalliy budjetlar hisobidan moliyalashtiriladi.

Mahalliy budjetlarga xos bo'lgan xususiyatlarning namoyon bo'lishi, ulardan milliy daromadni hududiy darajada taqsimlash va qayta taqsimlash hamda bu jarayonlarni nazorat qilish quroli sifatida foydalanish faqat inson faoliyati jarayonidagina mumkin bo'ladi.

Bu budjet mexanizmida o'z aksini topadi. Budjet mexanizmi davlat budjet siyosatini amalga oshirishning dastak va vositalari yig'indisi bo'lib, davlat tomonidan tashkil etiladi va budjet munosabatlarini davlat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarishga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Hududiy iqtisodiyot va hududdagi ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solishda mahalliy davlat hokimiyati organlari aloxida o'rin egallaydi.

1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi № 913-XII-son O'zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq, "Viloyatlar, tumanlar va Shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan Shaharlardan, Shuningdek Shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) xalq depo'tlari Kengashlari davlat hokimiyatining vakillik organlari" hisoblanadi (11.1-rasm).

11.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi mahalliy budjetlarning tuzilishi⁵²

⁵² O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari

Xalq depo‘atlari Kengashi va hokim viloyat, tuman va shahar uchun umumiy bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vazifalari amalga oshirilishini, joylarda qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Makkamasi qabo‘l qilgan xujjatlar, yuqori turuvchi xalq depo‘atlari Kengashlari va hokimlar qarorlarining ijrosini, O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari bilan fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari o‘rtasidagi aloqalarni, aholini viloyat, tuman va shaharni boshqarishga jalb etishni taminlaydi. Xalq depo‘atlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi tegishli hududda o‘zini-o‘zi boshqarishni rivojlantirishga ko‘maklashish asosida o‘zini o‘zi boshqarish organlarining faoliyatini yo‘naltirib turadilar. Yuqoridagi qonunga muvofiq, viloyat, tuman, Shaharning moliyaviy resurslarini budjet mablag‘lari, budjetdan tashqari fondlar, anik maqsadga qaratilgan fondlar, kredit resurslari, Shuningdek respublika (viloyat, Toshkent shahri) budjetidan ajratilgan subvensiyalar va dotasiyalar tashkil etadi.

Viloyat, tuman, Shaharning moliyaviy resurslari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yuzasidan birgalikdagi dasturlarni, Shu jumladan hududlararo dasturlarni pul bilan taminlash uchun boshqa viloyatlar, tumanlar, Shuningdek korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning moliya resurslari bilan shartnoma asosida birlashtirilishi mumkin.

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o‘tish davridan boshlab to hozirgi kungacha har bir sohada iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmokda. Ayniqsa, byudjet sohasida olib borilayotgan islohotlarni alohida ta’kidlab o‘tish mumkin.

Har bir davlatning iqtisodiy qudrati shu davlatning mukammal byudjetga ega ekanligi bilan xam ifodalanadi. Respublikamiz mustaqillikqa erishganidan so‘ng mana shu o‘tgan davr ichida chuqur iqtisodiy siyosat negizida barqaror moliyaviy tizimni, shuningdek, uning asosini tashkil etuvchi mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etish sohasida muayyan ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakat byudjetining tuzilishi birinchi navbatda davlat tuzilishiga bog‘liq bo‘ladi. Unitar tuzilishga ega bo‘lgan mamlakatlarda byudjet tizimi ikki bo‘g‘indan, ya’ni markaziy va mahalliy byudjetlardan, federal tuzilishga ega bo‘lgan mamlakatlarda byudjet tizimi uch bo‘g‘indan, federal byudjet, hududlar byudjeti va mahalliy byudjetlardan iboratdir.

Mahalliy byudjetlar byudjet tizimining quyi bo'g'ini sifatida davlat moliya tizimining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Mahalliy byudjetlar daromadlari bo'lib mahalliy soliqlar va yig'imlar hisoblansa, mahalliy byudjet xarajatlarida asosiy o'rinni ijtimoiy-madaniy tadbirlar xarajatlari egallaydi.

O'zbekiston Respublikasida byudjet ijrosining amaldagi holatidan kelib chiqqan holda, mahalliy byudjetlarning hukumatning iqtisodiy-ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda mavqeini yanada ko'tarishga sabab bo'layotgan qator omillarni ajratib ko'rsatish mumkin. Masalan, mahalliy moliya organlarining byudjet ijrosidan manfaatdorligini oshirish va shuning asosida byudjet xarajatlarini to'g'ri va okilona tarzda sarflanishi va byudjet tushumlarining yangi manbalarini qidirib topishga rag'batlantirishni ta'minlashdir.

Mahalliy byudjetlar byudjet tizimining asosiy bo'g'inini tashkil etar ekan, avvalo byudjet tizimiga ta'rif berib o'tish lozim, b yudjet tizimi barcha darajadagi byudjetlar, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari, byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va tashkil etish prinsiplari, ular o'rtasida byudjet jarayoni mobaynida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar yig'indisini o'zida ifodalaydi6.

Mahalliy budjet vazifalari

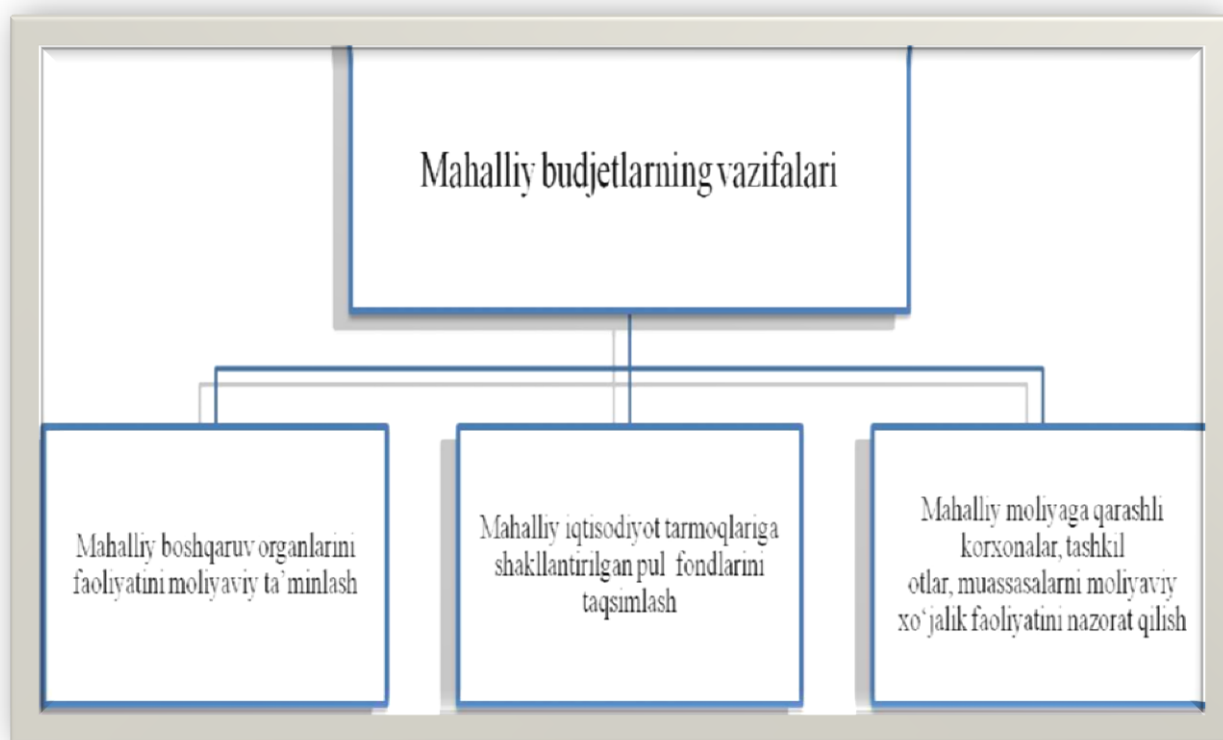
O'zbekiston Respublikasi davlatining mustaqillikka erishishi sari yo'l tutishi davrida, iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishi yo'lida hududlarning iqtisodiy rivojlanishida hamda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi mahalliy budjetlarning roli yanada oshdi.

Mahalliy budjet daromadlari nisbatan mahalliy hokimiyat organlariga yuklatilgan vazifalar, ular tomonidan mahalliy soliq va yig'imlarni yig'ib olish Mahalliy budjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi bo'lib hisoblanadi. Aholini ijtimoiy himoya o'lish xarajatlarining qariyb 100 foiziga yaqini mahalliy budjetlar tomonidan moliyalashtiriladi (11.2-rasm).

imkoniyati, hamda yuqori davlat organlarining hududlarga moliyaviy yordam bera olish imkoniyati, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, davlat tomonidan olib borilayotgan moliya-budjet siyosati bilan bevosita bog'liqdir (11.3-rasm).

Moliya yili mobaynida Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari xarajatlariga ularning

tasdiqlangan parametrlari doirasida birinchi va ikkinchi guruh xarajatlari, shuningdek oziq- ovqat mahsulotlari va dori-darmonlar sotib olish xarajatlari bo'yicha byudjetdan ajratiladigan mablag'larni ko'paytirish yoki

kamaytirishni nazarda tutuvchi o'zgartirishlar faqat O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgandan keyin amalga oshiriladi.

11.2-rasm. Mahalliy budjet vazifalari

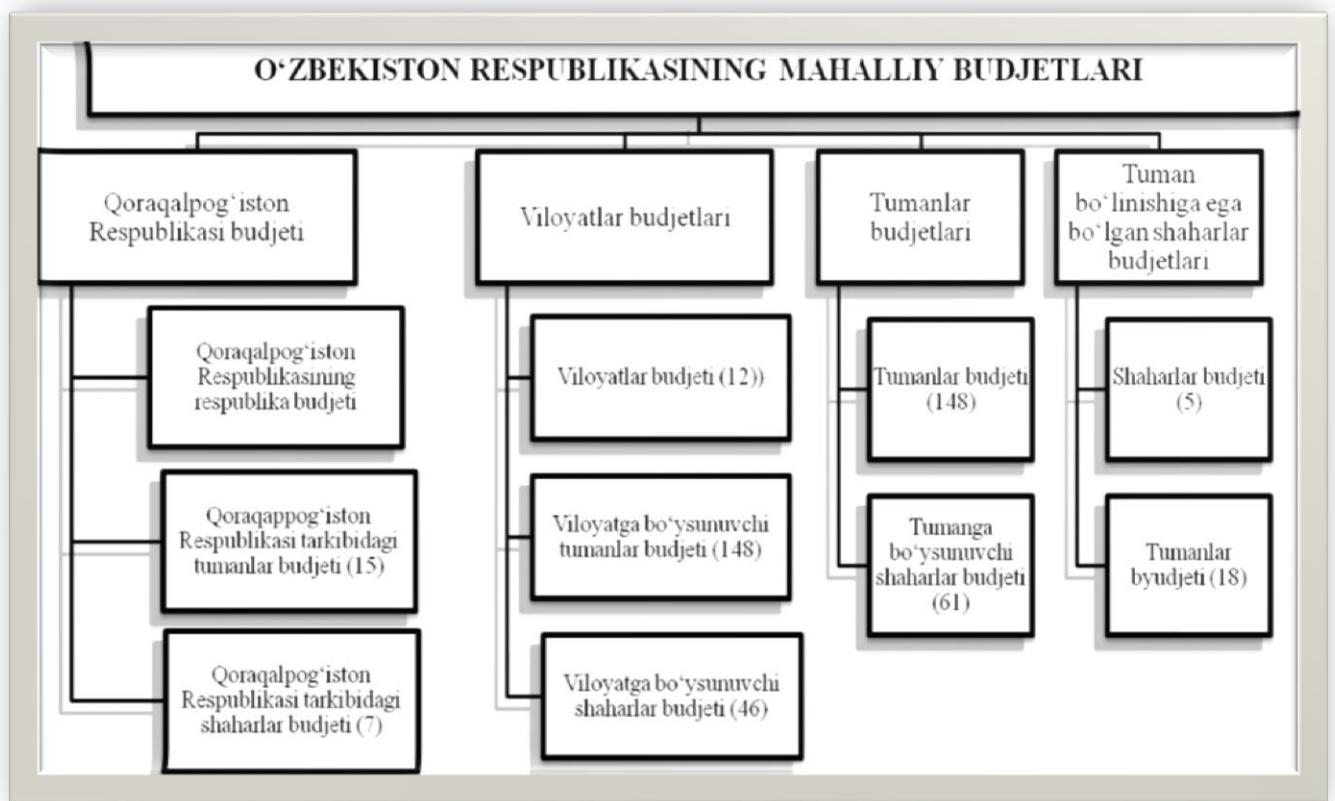
Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlariga tasdiqlangan parametrlar doirasida uning ijrosi jarayonida qonun hujjatlari asosida o'zgartirishlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan kiritiladi va uning axborot tizimida hisobga olib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining har yili O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar parametrlarini taqsimlash, rejalashtirish va ijrosini ta'minlash masalalari yuzasidan 1 -son buyrug'i qabul qilinadi.

Unga muvofiq byudjetining parametrlarini qonun doirasida ijro etilishini ta'minlash maqsadida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vaziri, viloyatlar va Toshkent shahar moliya boshqarmalari boshliqlari hamda shahar, tuman moliya bo'limi mudirlarining zimmasiga quyidagilar yuklatiladi:

- hududlardagi soliq organlari bilan hamkorlikda mahalliy byudjetlarning har yili tasdiqlangan daromadlarining yillik va choraklik parametrlarini soliq manbalari va barcha hududlar bo'yicha to'laqonli bajarilishini ta'minlab borish, tushumlarni doimiy ravishda tahlil va prognoz qilish;

- mahalliy hokimiyat organlariga xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning soliq va yig'imlardan byudjetga boqimanda qarzdorliklarini qisqartirish, daromadlarning tasdiqlangan ko'rsatkichlarini muttasil bajarilishini ta'minlash, hududning soliq bazasini va moliyaviy salohiyatini kengaytirish bo'yicha samarali chora- tadbirlar qabul kilish uchun amaliy takliflar

kiritish.

11.3-rasm. O'zbekiston Respublikasining mahalliy budjetlari

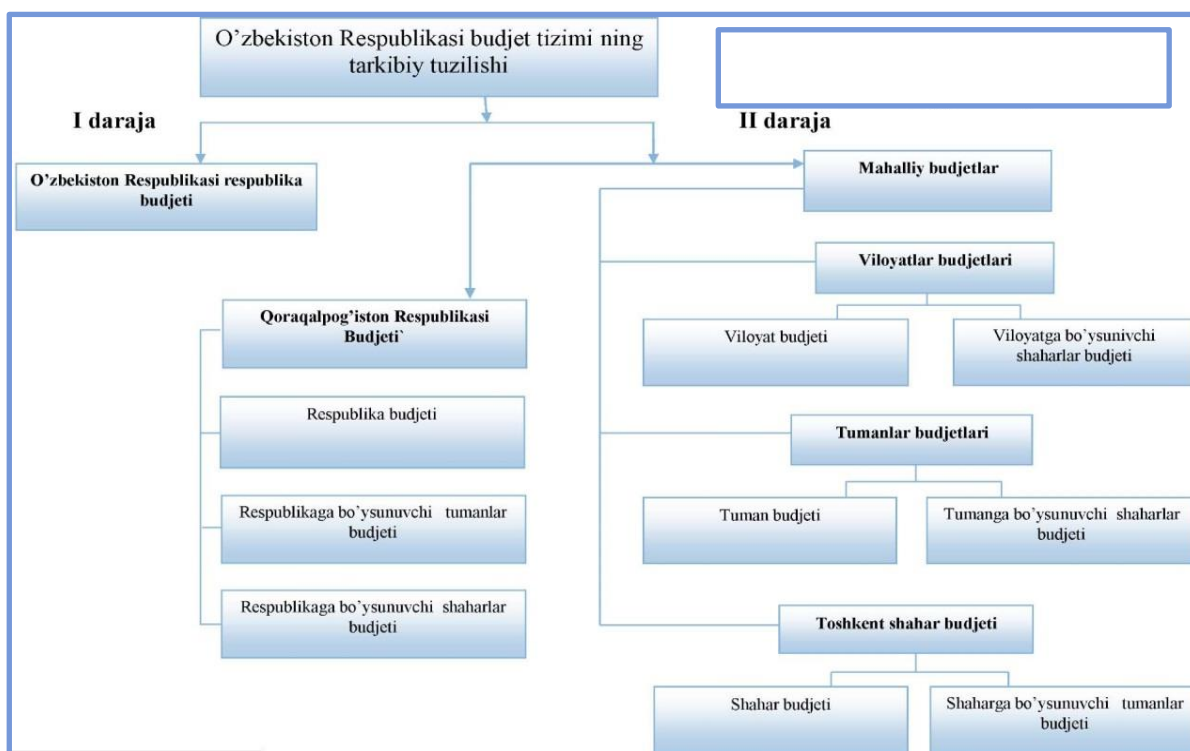
Mahalliy budjetlar daromadlari avvalombor birlashtirilgan daromadlardan, turli xildagi yig'imlardan va umumdavlat soliqlaridan ajratmalar shaklida tashkil topadi. Davlat mahalliy hokimiyat organlariga yuklatilgan vazifalarni bajarishlari uchun o'zgaruvchi moliyaviy

resurslarni ajratadi hamda shu orqali mahalliy budjetlar daromadlarini tartibga solib turadi.

O‘zbekiston Respublikasining budjet tizimi ikki bo‘g‘indan iborat: O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti - davlat budjeti: Qoraqalpog‘iston Respublikasi Davlat budjeti, viloyatlar, Toshkent shahar, Respublika tuman va shaharlari mahalliy budjetlari. O‘zbekiston Respublikasi budjeti bir butundir, ya`ni budjet tizimi barcha bo‘g‘inlarga davlatning yagona davlat budjetiga kiradigan Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, respublika shahar va tumanlari budjetlarining uzviy birligini bildiradi.

Budjet birinchi navbatda O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy tizimining yaxlitligini belgilab beradi.

Budjet tizimi butun respublika hududida amal qilayotgan davlat daromadlari hamda umuman respublikani Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar, shaharlar va tumanlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga yo‘naltiriladigan davlat xarajatlarining bir butun tizimiga asoslanadi.

11.4-rasm. O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimining tarkibiy tuzilishi

"Mahalliy budjet - Davlat budjetining tegishli viloyat tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya

yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi".

"Respublika budjeti - Davlat byudjetining umumdavlat tusidagi tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi".

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining budjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlari hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining budjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlari haqida so'z yuritilgan. Jumladan, budjet tizimiga quyidagicha tarif berilgan:

Byudjet birinchi navbatda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy tizimining yaxlitligini belgilab beradi.

Byudjet tizimi butun respublika hududida amal qilayotgan davlat daromadlari xamda umuman respublikani Qoraqalpog' iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, shaharlar va tumanlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga yo'naltiriladigan davlat xarajatlarining bir butun tizimiga asoslanadi.

Mahalliy byudjet mablag'larning egasi sifatida amaldagi me'yoriy xujjatlarga asoslanib, umumiy hajmi byudjet qonunchiligida belgilangan miqdorda pul mablag'larini ajratadi.

Mahalliy byudjet xarajatlariga mablag'lar ajratish davlat hokimiyati, davlat boshqaruv organlari, moliya-kredit idoralari tizimi orqali tegishli mablag'larga extiyoj sezilgan paytdan (moliya yilidan) boshlab ularni sarf xarajat qilgunga qadar bo'lgan butun davr mobaynida yuz beradi.

Byudjetning yaxlitligi tufayli respublika o'z tasarrufiga pul resurslarining yagona markazlashtirilgan jamg'armasini oladi, uni b yudjet tizimining faqat biror- bir bo'g'iniga takdim etish mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetiga birlashtiriladigan barcha byudjetlarning majmui sifatida ifodalanadi.

Respublika byudjet tizimining yaxlitligi va bir butunligi qonun tomonidan mustahkamlab qo'yilgan, unda quyi byudjetlarning biri yuqori bo'g'inga kirishi ko'zda tutilgan.

Mahalliy byudjetlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning quyidagi funktsiyalarida namoyon bo'ladi:

- mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etuvchi pul fondlarini shakllantirish

bu pul fondlarini hududiy iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar o'rtasida qayta taqsimlash va ishlatish;

- mahalliy hokimiyatga bo'ysinuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat olib borish.

Mahalliy byudjetlarning mavqeini yanada oshirish xukumatimizning byudjet siyosatini samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan muhim omil ekanligi shubhasizdir, bu borada ularni yanada qullab-quvvatlashga harakat qilinmoqda.

Bu byudjetlarning rejasini shakllantirish va mablag'larini xarajat qilish miqdori viloyat, tuman, shahar hokimiyat organlari tomonidan tasdiqlanadi.

Mahalliy byudjetlar orqali hududlarning ijtimoiy-iktisodiy rivojlanishini moliyaviy mablag'lari bilan ta'minlab boriladi.

1.2. Mahalliy byudjetlar faoliyatini tashkil etish va boshqarishning tashkiliy-huquqiy asoslari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, byudjet tizimini to'liq shakllantirish sohasida amalga oshirilgan ishlar va tajribalarni ushbu sohadagi jahon tajribasi bilan uyg'unlashtirish maqsadida qonunchilik bazasini mustahkamlashga katta hamiyat qaratildi.

Bu sohadagi dastlabki qadam O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrdagi «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinishi bilan boshlandi. Ushbu qonunning «Mahalliy davlat hokimiyati faoliyatining moliyaviy asosi» deb nomlangan 11-moddasida ta'kidlanishicha "Viloyat, tuman, shaharning moliyaviy resurslarini byudjet mablag'lari, byudjetdan tashqari fondlar, aniq maqsadga qaratilgan fondlar, kredit resurslari, shuningdek, respublika byudjetidan ajratilgan subventsia va dotatsiyalar tashkil etadi. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi tegishli hududda o'zini-o'zi boshqarishni rivojlantirishga ko'maklashadilar, o'zini-o'zi boshqarish organlarining faoliyatini yo'naltirib turadilar.

Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining mol-mulki, byudjet mablag'lari, byudjetdan tashqari fondlarning va aniq maqsadga qaratilgan fondlarning mablag'lari viloyat, tuman, shaharlarning mulkidir.

Hududiy moliya davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u turli darajadagi (viloyat, tuman, shahar) mahalliy byudjetlar, nobyudjet fonlari, mintaqa ehtiyojini qondirish uchun sarflanadigan xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy vositalaridan iborat. Hududiy moliya aholiga ijtimoiy-madaniy va kommunal-maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq

tadbirlarni moliyalashtirish bilan shug'ullanadi. SHunday qilib, hududiy moliya - hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir.

Hududiy moliya orqali davlat o'zining ijtimoiy siyosatini faol amalga oshirmoqda. Mintaqaviy hokimiyat organlarining byudjetlari uchun ajratilgan vositalar asosida xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, kommunal xizmat sohaslarini moliyalashtirish amalga oshiriladi.

Mintaqalarning moliyaviy resurslari yordamida hukumat taraqqiyoti turlicha bo'lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday tafovutlarni bartaraf etishda maxsus mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mablag'lar muayyan ma'muriy-hududiy birliklar byudjetlarining daromad manbalari hamda yuqori byudjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Hududiy moliyaviy vositalarning shakllanish manbalari quyidagilardan iborat:

1. Mahalliy byudjet
2. Munisipal mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari.
3. Korxonalar va tashkilotlarning ijtimoiy-madaniy va uy-joy-kommunal ob'ektlarni moliyalashtirish uchun yo'naltirilgan mablag'lari.
4. Hududiy nobyudjet fondlari

11.2. Mahalliy byudjetning funksiyalari hamda mahalliy byudjet va nobyudjet fondlar

Mol - mulk solig'i soliq sohasidagi islohotlar natijasida mahalliy hokimiyat organlari uchun mo'ljallangan yagona salmoqli soliq turi bo'lib qolmoqda. Ayni paytda, mazkur soliq turining imkoniyatlaridan to'la foydalanish uchun hali ko'p ish qilinishi zarur. Uy-joy fondining kattagina qismi hamon davlat yoki kommunal mulki bo'lib qolmoqda. Haqiqiy baho belgilash imkoniyatini beruvchi uy-joy bozori esa endiga shakllanmoqda. Bundan tashqari, uy-joylarning xaqiqiy narxini aniqlash uchun avvalo ularni qayta baholash lozim. Hozirgi paytda Texnik inventarizatsiya byurolari (BTI) hujjatlarida qayd etilayotgan narxlar ob'ektning inflyatsiya sharoitidagi haqiqiy bahosini ko'rsatmayotir. SHuning uchun ham mazkur soliq turi bo'yicha tushumlar 1999 yilda O'zbekistonda davlat byudjeti yalpi daromadlarining taxminan 3%ini tashkil etdi, xolos.

Mahalliy hokimiyatlarning o'z soliq daromadlariga qo'shma soliqlar daromadlari ham qo'shiladi. Soliq daromadlarining taqsimoti chog'ida hududiy organlar ulushlarining doimiy belgilanishi ularning daromad olishga bo'lgan ishonchini oshiradi. Lekin ko'p hollarda daromadlar ulushi muntazam bo'lmay, yildan yilga o'zgarib turadi. Bu esa hududiy organlarni hukumat oldida mute qilib qo'yadi.

Hududiy organlarning o'z daromadlari va davlat yalpi daromadlaridagi ulushi ularning xarajatlarini to'la qoplamaydi. Natijada, paydo bo'lgan kamomadni qisqartirish uchun markaziy hukumat tomonidan transfertlar olish zarurati tug'iladi. Mamlakatdagi mavjud transfert tizimi orqali hukumat hududiy organlar uchun davlat xizmatlari standartlarini belgilaydi va ularning byudjet ta'minotini tenglashtirishga harakat qiladi. Lekin amalda, soliq daromadlari va transfertlarning umumiy summasi har doim ham byudjet xarajatlarini qoplash uchun etmaydi.

Jumladan, 1999 yilda byudjet ta'minoti bo'yicha aholi jon boshiga nisbatan ko'rsatkichlarning hududlar o'rtasidagi tafovutlari 3 martani tashkil etgan.

Uzoq yillar davomida shakllangan byudjet tizimi va uning mexanizmi mahalliy hokimiyat organlarini o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash yo'llarini qidirib topishdan ko'ra, qanday bo'lmasin, davlat daromadlari va soliqlaridan mahalliy byudjet uchun normativ ajratmalarini oshirishga harakat qilishlarini rag'batlantirib keldi. Chunki —boshqariladigan daromadlarning ajratma foizlari uzoq muddatli bo'lmay, balki har yili qaytadan tasdiqlanadi. Buning ustiga —biriktirilgan daromadlar rejalashtirilayotgan yil uchun kamaytirilishi mumkin. SHu bilan birga, yilning boshida qolgan byudjet mablag'larining erkin qoldiqlaridan joriy yilning xarajatlarini qoplashga ishlatilganidan qolgan qismi yilning oxirida yuqori byudjetlar tomonidan olib qo'yiladi.

Mamlakatimizdagi mavjud xususiyatlar va jahon tajribalaridan mushtarak foydalangan holda, bozor iqtisodiyoti sharoitda mahalliy byudjetni shakllantirishning yangicha tamoyillari ishlab chiqilishi lozim. Bu tamoyillar quyi boshqaruv organlarining eng zarur xarajatlarini qoplash kafolatini beradigan emas, balki muayyan daromadlar keltiradigan byudjetni tashkil etishga asoslanishi kerak. Tajriba shuni ko'rsatadiki, turli darajadagi byudjetlar o'rtasida daromad manbalarining qonuniy taqsimlanishi quyi byudjetlar manfaatdorligini oshiradi.

O'zbekistonda jismoniy va huquqiy shaxslardan olinadigan soliqlar bo'yicha asosiy hujjat - Soliq kodeksi bo'lib hisoblanadi. Mazkur hujjat 1998 yil 1 yanvardan boshlab kuchga kiritilgan.

Mahalliy byudjetni shakllantiruvchi birlashtirilgan daromadlar er va mol-mulk soliqlari respublika qonun hujjatlari bilan joriy etiladi va mamlakatning barcha hududlarida undiriladi. Boshqa mahalliy soliqlar va yig'imlar esa qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar xamda Toshkent shahar davlat hokimiyatlari tomonidan joriy etiladi. Mahalliy soliqlar va yig'imlar stavkalarining eng yuqori miqdorlari (Soliq kodeksi bo'yicha 4% qilib belgilangan mol-mulk solig'idan tashqari) Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Soliq kodeksida barcha soliqlar turlari sistemalashtirilib, ulardan har birining harakat qilish shartlari aniqlangan. To'g'ri soliqlarda soliq to'lashning bir qancha rejimlari ko'zda tutiladi: asosiy xo'jalik sub'ektlari foyda solig'ini to'laydilar; kichik korxonalar uchun soliq to'lash shartlari soddalashtirilgan bo'lib, ular uchun yagona soliq joriy etilgan; savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari yalpi daromad solig'i to'laydilar; banklar, sug'urta tashkilotlari, video salonlarga - daromad solig'i to'laydilar.

Keyingi yillarda mintaqalar mahalliy byudjetlarining respublika birlashtirilgan byudjetidagi ulushi ortib bormoqda. Bu ko'rsatkich daromadlar bo'yicha 71,4%ni, xarajatlar bo'yicha esa 67,2%ni tashkil etdi.

YUqorida ta'kidlanganidek, hududlardan yig'iladigan «boshqariladigan» soliq daromadlarining muayyan qismi mahalliy byudjetlarda qoldiriladi. Lekin, mazkur ko'rsatkich turli hududlarda bir-biridan juda katta tafovut qiladi. Bunda asosiy mezon ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga qarab belgilanishidir. Jumladan, iqtisodiy salohiyati past bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Surxondaryo viloyatida bunday daromadlarning barchasi mahalliy byudjetlarda qoldirilsa, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan Toshkent shahrida qo'shilgan qiymat solig'ining 21,1%i, aksizlarning 70%i, huquqiy shaxslar daromad (foyda) solig'ining 40%i, jismoniy shaxslar daromad solig'ining 50%i qoldiriladi, xolos. Farg'ona va Toshkent viloyatlarida ham mazkur ko'rsatkichlar kam (jadvalga qarang).miqdorni tashkil etadi. Keyingi yillarda ayrim mintaqalarga ajratiladigan subvensiyalar miqdori ortdi. qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti daromadlari tarkibida subvensiyaning ulushi 35,9%ni, Jizzax viloyatida 29,6%ni, Samarqand viloyatida 23,6%ni, Namangan viloyatida 17,3%ni tashkil etdi.

1 kishiga to'g'ri keladigan byudjet ta'minoti bo'yicha mintaqalararo tafovutlar mamlakatimiz turli hududlari aholisining medisina xizmati, xalq ta'limi, uy-joy va kommunal xo'jaligi qulayliklaridan bir xilda bahramand bo'lmayotganligini ko'rsatadi. 2002 yilda bunday tafovutlar mahalliy byudjetlar xarajatlari bo'yicha salkam 3 martani tashkil etdi.

Mahalliy byudjetlarning xarajatlarida xo'jalik sub'ektlarini rivojlantirish uchun vositalar ajratish ko'zda tutilmaydi. Bu esa, yangi korxonalar tashkil etish, aholini ish bilan ta'minlash, iste'mol va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish va shular orqali mahalliy byudjetni yanada to'ldirish imkoniyatlaridan to'la foydalanmaslikka, bu ishlarga boshqaruv organlarining befarq munosabatda bo'lishiga olib keladi.

11.3. Худудий молиявий воситаларнинг шаклланиш манбалари, маҳаллий бюджет, муниципал мулк ҳисобланувчи корхоналарнинг молиявий ресурслари

Mahalliy byudjetlar orqali ijtimoiy iste'mol fondlari alohida ma'muriy-hududiy birliklar va aholining turli ijtimoiy guruhlari orasida taqsimlanadi. SHu bilan birga, mahalliy byudjetdan mahalliy sanoat, oziq-ovqat sanoati, kommunal xo'jalik kabi aholi turmush darajasini yaxshilashga yo'naltirilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ham moliyalashtiriladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ayrim mamlakatlarda (masalan, Gro'ziya va Ukrainada) mahalliy hokimiyat organlarining mustaqilliklari cheklangan bo'lib, ular markaziy hukumat tomonidan ajratilgan vositalarni xarajat qilishgagina mas'uldirlar.

Lekin, boshqa ko'plab mamlakatlarda mahalliy boshqaruv organlari uchun o'z hududlarida belgilangan mezonlar bo'yicha soliqlar yig'ish va ularni xarajat qilish vakolatlari berilgan. Jumladan, Rossiya fiskal federasiya xarakteriga ega bo'lib, uning tarkibidagi sub'ektlar keng moliyaviy avtonomiyaga egadirlar. Mahalliy hokimiyat organlarining yalpi davlat xarajatlari tarkibidagi ulushi turli mamlakatlarda turlicha. Jumladan, bu ko'rsatkich Xorvatiyada 15%ni, Rossiyada 50%ni, O'zbekistonda 58%ni tashkil etadi. Hududiy hokimiyat organlariga (ular transfertlar bo'ladimi, soliq tushumlaridan hududda qoladigan ulushmi yoki mahalliy soliqlar bo'ladimi) o'z xarajatlarini moliyalashtirish manbalari talab etiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning hukumatlari odatda mahalliy hokimiyatlar uchun soliq tushumlarining ulushini va hududlarning

o'z daromadlari hajmini cheklashga harakat qiladilar; shu bilan birga, mahalliy soliqlar stavkasini yoki ularning soliqqa tortish bazasini belgilash huquqini o'zida saqlab qoladi. Hududiy hokimiyat organlari ixtiyorida qoldiriladigan soliqlar «mayda» bo'lib (mol-mulk solig'idan tashqari), ular mahalliy hokimiyat organlari daromadlarining juda kam (Vengriyada 6%, Estoniyada 9%, O'zbekistonda 15%) qismini tashkil etadi.

11.4. Byudjet subvensiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet ssudasi.

Mahalliy byudjet tushumlari va xarajatlari

Byudjet tuzilmasi byudjet tizimini tashkil qilish va uning tuzilish tamoyillarini o'zida aks ettirib, turli darajadagi hokimiyat organlarining byudjet huquqlari va vakolatlari, daromad va xarajatlarni byudjet tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash tamoyillarini aniqlanishida muhim ahamiyatga egadir.

Byudjet qurilmasi mamlakatlarning siyosiy tuzilishi, boshqaruv tizimining shakllanish xususiyatlariga bevosita bog'liqdir. Masalan, Federativ mamlakatlarda munisipal byudjetlarning byudjet vakolatlar va huquqlari unitar mamlakatlarga nisbatan yuqoridir. Ma'lumki, mamlakatning byudje tizimi, turli darajadagi hokimiyat organlarining byudjet huquqlari elementlarida gap byudjet tizimining tamoyillari haqida ketadi.

Byudjet tuzilmasi modellari: markazlashmagan, markazlashgan va aralash.

Markazlashmagan model: Byudjet tizimining o'z xarajatlarini ta'minlovchi o'z daromadlari manbalariga ega markaziy hamda mahalliy byudjetlarni avtonomlashtirish bilan xarakterlanadi.

Markazlashgan model: Har bir yuqori byudjetga tartibga solish vazifasini birlashtirish orqali barcha byudjetlarni yagona davlat byudjetiga markazlashtirish bilan xarakterlanadi.

Aralash model: O'z xarajatlarini ta'minlovchi o'z daromadlari manbalariga ega mahalliy byudjetlarga nisbatan markaziy byudjetlarga tartibga solish vazifasini belgilash bilan xarakterlanadi

Byudjet tizimi turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, ularni tashkil etishni va tuzish tamoyillarini, shuningdek byudjet jaraenida paydo bo'ladigan ular o'rtasida o'zaro munosabatlarini o'zida ifodalaydi.

Byudjet tizimi tuzilmasining prinsiplari:

Yagonalik - Byudjet tasnifi, byudjet hujjatlari shakli, byudjet jarayoni, xarajatlarni moliyalashtirish tartibi, buxgalteriya hisobi, huquqiy hujjatlarning yagonaligi;

To'liqlik - Byudjet va byudjetdan tashqari jamg'armalarning daromadlari va xarajatlari majburiy tartibda va to'liq aks ettiriladi.

Haqqoniylik - Byudjet daromadlari va xarajatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning prognoz ko'rsatkichlari asosida hisob-kitobning haqqoniyligi.

Oshkoralik - Byudjet loyihasining kurib chiqilishi va qabul qilinishi, ijrosi natijalari ommaviy axborot vositalarida o'z aksini topishi.

Mustaqillik - Davlat va mahalliy hokimiyat organlari mustaqil byudjetni shakllantiradi va ijro etadi.

Byudjet tizimining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

-byudjet tasnifi tizimi, hisob-byudjet hujjatlari va byudjet jarayoni tuzilishining yagonaligi;

-byudjet tuzilishining O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi;

-turli darajadagi byudjetlarning o'zaro bog'liqligi;

-davlat byudjeti balansliligi;

-davlat daromadlarini aniq manbalar bo'yicha va xarajatlarini yo'nalishlari (moddalari) bo'yicha rejalashtirish;

-davlat byudjeti xarajatlarini byudjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag'lar doirasida va xarajatlar smetalarida ko'rsatilgan maqsadlarda amalga oshirish;

-barcha darajadagi byudjetlarning mustaqilligi.

1. Byudjet tizimi bo'g'inlari o'rtasidagi munosabatlar quyidagichadir:

Byudjetlararo munosabatlar – O'zbekiston respublikasi respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri byudjeti, shuningdek tumanlarning mahalliy byudjetlarini o'rtasida byudjet jarayonida sodir bo'ladigan munosabatlar majmuidir

Davlat byudjeti mablag'lari turli darajadagi byudjetlar o'rtasida quyidagi yo'llar bilan qayta taqsimlanadi:

-yuqori byudjetlardan quyi byudjetlarga byudjet dotatsiyalari va byudjet subvensiyalari berish;

-byudjet ijrosi jarayonida paydo bo'lgan o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha mablag'larni yuqori byudjetdan quyi byudjetga, shuningdek quyi byudjetdan yuqori byudjetga yo'naltirish;

-byudjet ssudalari ajratish.

Byudjet dotatsiyasi - o'z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag'lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajatlari bilan daromadlari o'rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet subvensiyasi - qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari.

Byudjet ssudasi - yuqori byudjetdan quyi byudjetga yoxud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag'.

Respublika byudjetidan byudjet dotatsiyalari va byudjet subvensiyalari Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlariga qabul qilingan Davlat byudjeti doirasida ajratiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlaridan byudjet dotatsiyalari va byudjet subvensiyalari tumanlar va shaharlar byudjetlariga tegishli qabul qilingan byudjetlar doirasida ajratiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetida va mahalliy byudjetlarda daromadlar va xarajatlar o'rtasida paydo bo'ladigan vaqtinchalik uzilish aylanma kassa mablag'i me'yori hisobiga, yuqori byudjetlardan beriladigan byudjet ssudalari, foydalanilmagan byudjet mablag'lari qoldiqlari hisobiga qoplanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetida, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlarida nazarda tutilgan ayrim xarajatlarni maqsadli moliyalashtirish uchun quyi byudjetlar hisobiga kiritiladigan daromadlarni respublika byudjetiga o'tkazishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi "Byujet kodeksi"ning 71-moddasiga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetidan quyidagi xarajatlar amalga oshiriladi:

1) ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlari, shu jumladan:

umumiy o‘rta ta‘lim, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi, maktabdan tashqari ta‘lim, pedagog kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash, boshqa yordamchi va uslubiy ta‘lim muassasalarini saqlab turish xarajatlari;

bolalar uylari, davlat bolalar shaharchalarini saqlab turish, qonun hujjatlarida Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetidan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan ta‘lim tizimidagi yordamchi xizmatlar va maqsadli tadbirlar xarajatlari;

respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi filialini, ko‘p tarmoqli va ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlarini, ixtisoslashtirilgan kasalxonalar va dispanserlarni, tug‘ruqxonalar va akusherlik majmualarini, tibbiy tashxis qo‘yish va davlat sanitariya-epidemiologiya nazorati markazlarini, qon quyish xizmati va sud-tibbiyot ekspertizasi muassasalarini, Salomatlik va tibbiyot statistikasi instituti filialini, hududiy sog‘liqni saqlashni boshqarish organlari tasarrufidagi boshqa davolash-profilaktika muassasalari va yordamchi tashkilotlarini saqlab turish, shuningdek qonun hujjatlarida Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetidan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan xizmatlarga haq to‘lash xarajatlari;

qabul qilingan davlat dasturlariga muvofiq fuqarolarning sog‘lig‘ini saqlash tadbirlarini amalga oshirish xarajatlari;

hududiy madaniyat va sportni boshqarish organlari tasarrufidagi madaniyat, jismoniy tarbiya va sport muassasalarini saqlab turish, shuningdek madaniyat va sportni rivojlantirishga doir maqsadli tadbirlarni amalga oshirish xarajatlari;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tasarrufidagi arxivlarni saqlab turish xarajatlari;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tasarrufidagi qariyalar va nogironlarning internat-uylari, pansionatlari va sanatoriylari, nogironlarni reabilitatsiya qilish markazlarini, aholini ijtimoiy muhofaza qilishga doir boshqa muassasalarni saqlab turish xarajatlari, shuningdek maqsadli tadbirlar xarajatlari;

shahar yo'lovchilar transporti tashuvchilarining yo'lovchilarni va bagajni cheklangan tariflar bo'yicha tashish, shuningdek alohida toifadagi fuqarolarni imtiyozli tashish xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq zararlarining o'rnini qoplash xarajatlari;

2) iqtisodiyot xarajatlari, shu jumladan:

qishloq xo'jaligi sohasida hududiy nazorat organlarini saqlab turish, shu jumladan hayvonlar kasalliklariga qarshi kurashuvchi muassasalar xizmatlariga haq to'lash, shuningdek erlarni rekultivatsiya qilish ishlarini bajarish;

uy-joy-kommunal xo'jaligi ob'ektlarida ta'mirlash ishlarini olib borish; suv yo'llarining ayrim texnik uchastkalarini saqlab turish;

aholi punktlarini obodonlashtirish; shaharlarning, boshqa aholi punktlarining ko'chalarini va xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llarini ta'mirlash, shuningdek ayrim tashkilotlar xarajatlari;

3) Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari buyurtmachi bo'lgan markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari;

4) mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarini, shu jumladan:

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesini;

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, ularning boshqarmalari va bo'limlarini saqlab turish xarajatlari;

5) Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining zaxira jamg'armalarini shakllantirish xarajatlari;

6) davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun er uchastkalarining olib qo'yilishi munosabati bilan yuridik va jismoniy shaxslarga etkazilgan zararining o'rnini qoplash xarajatlari;

7) Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar va tadbirlarning xarajatlari.

Nazorat savollar:

1. Qaysi sohalarni moliyalashtirishning katta qismi mahalliy byudjet tomonidan amalga oshiriladi?

2. Mahalliy byudjetni shakllantirish manbalari qanday?

3. Hozirgi paytda byudjetlararo munosabatlarda qanday muammolar mavjud?

4. Mahalliy byudjetning daromadlari nimalardan tashkil topadi?
5. Mahalliy byudjetning xarajatlari tarkibi qanday?
6. Xorijiy davlatlar mahalliy byudjetining daromadlari va xarakatlari qanday?
7. Mol-mulk solig‘i nima?
8. Soliq kodeksi nima?
9. Mintaqalar mahalliy byudjetining, respublika byudjetidagi ulushi qancha?
10. Mintaqalarga ajratiladigan subvensiyalar miqdori qancha?

12-MAVZU. MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH

12.1. Mintaqalar ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari

12.2. Davlatning mintaqaviy siyosati va unda hududiy boshqaruv organlari faoliyati

12.3. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari va uslublari

12.4. O‘zbekistonda mintaqalarni rivojlanishini tartibga solish amaliyoti

Tayanch tushunchalar va iboralar: iqtisodiy rivojlanish, iqtisodiy rivojlanish darajasi, milliy daromad, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, hududiy siyosat, demografik va migrasion muammolar, o‘shish qutblari, adaptorlar, erkin iqtisodiy zonalar, bandlik muammosi, davlat hokimiyati

12.1. Mintaqalar ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari

O‘tgan asrning 70 – yillarigacha «iqtisodiy rivojlanish» deyilganda mamlakatning ishlab chiqarishni aholi o‘shish sur‘atlaridan yuqoriroq sur‘atlarda oshirish qobiliyati tushunilar, rivojlanish jarayonining miqdoriy o‘lchovi sifatida «iqtisodiy rivojlanish darajasi» tushunchasi xizmat qilar, u mamlakat milliy daromadini uning aholisi soniga bo‘lish orqali aniqlanar edi. Ko‘rinib turibdiki, iqtisodiy o‘shish sur‘atlari iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning asosi hisoblanadi. Demak, milliy daromadining o‘shish sur‘atlari qanchalik yuqori bo‘lsa, aholisining o‘shish sur‘atlariga nisbatan tezroq ortgan mamlakatda iqtisodiy rivojlanish darajasi shunchalik osha boradi.

Tahlillar ko‘rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko‘pchiligi yuqori o‘shish sur‘atlariga erishgan bo‘lsa-da, bu boradagi ko‘rsatkichlarni uzoq vaqt saqlab qola olishmagan. Chunki ularda iqtisodiy o‘shish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga olib kelmagan. SHuning uchun ham o‘tgan asrning 70-yillariga kelib, «iqtisodiy rivojlanish» tushunchasi sifat jihatidan boyitilib, milliy iqtisodiyot tuzilmasi, qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar nisbati, eksport tarkibi, mamlakat aholisining ma’lumot darajasi,

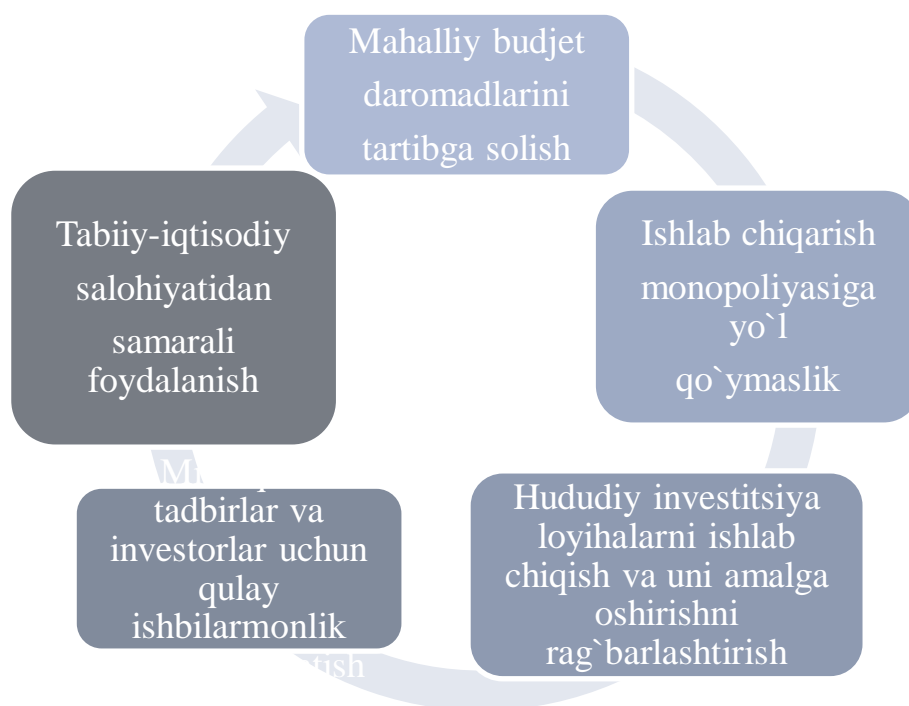
ehtiyojlari tarkibi va boshqalar bilan ifodalana boshladi. Keyinchalik esa iqtisodiy tadqiqotlar chuqurlashuvi bilan rivojlanishga ijtimoiy va siyosiy omillar sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatuvchi ko'p qirrali jarayon sifatida qaraldi. «Iqtisodi rivojlanish» tushunchasi o'tgan asrning oxirgi choragida mazmunan chuqurlashdi. Bunga fan-texnika inqilobi va uning ta'sirida ishchi kuchi sifatiga qo'yiladigan talablar oshishi sabab bo'ladi. «Inson kapitali» qo'yilmalari samarali iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi obyektiv zarurat sifatida tan olindi.

Mamlakatimizda ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotni o'sishiga erishish hududlarda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash masalasida Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan qator islohotlar olib borilmoqda. Prezidentimiz yurtimiz taraqqiyoti yo'lida amalga oshirilib kelingan ishlarni esga olib O'zbekiston iqtisodiyoti mustaqillik yillarida qariyb 6 marta o'sgani, unda sanoat ulushi 14 foizdan 34 foizga oshgani, oxirgi 11 yillikda Yalpi ichki mahsulot o'sishi 8% dan kam bo'lmaganini ta'kidlab o'tdi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan ma'ruzasida nutq so'zlar ekan, «Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish, jumladan, Davlat byudjeti barcha darajada mutanosib, milliy valyuta va ichki bozordagi narx darajasi barqaror bo'lishini ta'minlash – eng muhim ustuvor vazifamiz bo'lishini aytib o'tdi.

Jahon bankining ma'ruzasida (2015y.) iqtisodiy rivojlanishga inson taraqqiyotiga qaratilgan jarayon sifatida qaraldi. Unda ta'kidlanishicha, «taraqqiyotning maqsadi – hayot sifatini yaxshilash hisoblanadi. Hayot sifatining yaxshilanishi, xususan, kambag'al mamlakatlarda, eng avvalo, daromadlar ko'payishi va faqat bugina emas, balki, yaxshiroq ta'lim olish, ovqatlanish va sog'liqni saqlash imkoniyatlari tengligini, shaxsiy erkinlikni kengaytirish va boy madaniy hayotni ko'zda tutadi». Yuqoridagi ta'rifda shu narsaga e'tibor berish kerakki, hayot sifatining yaxshilanishi birinchi navbatda barcha aholi daromadlarining o'sishiga – mamlakatda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha pul daromadlarining o'sishiga bog'liq qilib qo'yiladi.

Endi esa «iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish» tushunchasini ko'rib chiqaylik. Ushbu tushunchaning muayyan ta'riflari mavjud. Masalan, V.I. Kushkin tahriri ostidagi chiqqan darslikda ifodalanishicha,

«iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – vakolatli davlat organlari, tashkilotlari tomonidan ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar, maqsadlarga erishishga qaratilgan qonunchilik va nazorat xarakteridagi chora-tadbirlar tizimini qo’llash hisoblanadi». A.S. Bulatov tahriri ostidagi darslikda esa ushbu tushuncha quyidagicha ta’riflangan: «iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – bu, davlatning, jamiyatning xo’jalik hayotiga va u bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy jarayonlarga ta’sir etish jarayoni bo‘lib, uning natijasida ma’lum bir doktrinaga asoslangan davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosati amalga oshiriladi». Biz ikkinchi ta’rifni ma’qul ko‘ramiz, chunki u respublikamiz sharoitiga mos. Endi esa, «hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish» tushunchasiga ta’rif berib ko‘raylik va uning o‘zi nimani anglatishini aniqlaylik. Ta’rif berishdan oldin ushbu tushunchaning zarurati nimada ekanligini ko‘rib chiqamiz. Mamlakat mintaqalar rivojlanishini tartibga solishda e’tibor qaratishi lozim bo‘lgan asosiy masalalarni quyidagi chizmada ko‘rishimiz mumkin (12.1 – rasm).

12.1 – rasm. Mamlakat mintaqalar rivojlanishini tartibga solishda asosiy masalalari

Jahon tajribasi ko‘rsatmoqdaki, iqtisodiyotni davlat tomonidan samarali boshqarishga mahalliy xususiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan hal etilgandagina erishiladi. Bunda

respublika hokimiyat organlari e'tibori umummilliy xususiyatdagi qarorlarni qabul qilish, iqtisodiyot rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash va shu asosida faoliyat ko'rsatish, qonunni himoya qilish va himoyalash kabi ishlarga qaratilgan bo'ladi.

SHunday qilib, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish zarurati ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni (bandlik, ijtimoiy himoya, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish va boshqalar) o'zlariga biriktirilgan daromadlar manbalari hisobiga hal etishda ko'proq erkinlik va vakolatlar berilganda yuzaga keladi.

Demak, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish-respublika xokimiyat organlari tomonidan hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga hamda bu rivojlanish bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etish vositasi bo'lib, uning natijasida hududiy siyosat ro'yobga chiqadi. «Hududiy siyosat» atamasi keng tarqalgan bo'lsa-da hali uning yagona ta'rifi mavjud emas. Bu o'rinda undan «hududlarning iqtisodiy rivodlanishini davlat tomonidan tartibga solish» atamasiga sinonim sifatida foydalanamiz, chunki xuddi shunday mazmun adabiyotlarida «hududiy siyosat» atamasiga beriladi. Turli mualliflar «hududiy siyosat»ga turlicha ta'rif berishadi. M.V.Stepanov tahriri ostidagi o'quv qo'llanmada aytilishicha, «hududiy siyosat – davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismi. U o'z ichiga ham markaziy (respublika), ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan turli hil qonunchilik, ma'muriy va iqtisodiy tadbirlar majmuasini oladi». «Biznesning katta izohli lug'ati»da (Colins) esa, «hududiy siyosat – bu, mamlakatning turli xil jo'g'rofiy rayonlari o'rtasida sanoat faoliyatining, bandlik va farovonlikning muvozanatlashgan taqsimotini o'rnatish bilan shug'ullanuvchi siyosat» deyilgan.

Xullas, «Hududiy siyosat»ning ta'riflari ko'p. Ularni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, hududiy siyosat markaziy (respublika) hokimiyat organlarining hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish maqsadidagi xatti-harakatidir. Hududiy siyosatning bosh maqsadi – ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga kelishiga zamin yaratuvchi, mamlakat yoki uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi tengsizliklarni mumkin qadar kamaytirishdan iborat.

Davlat hududiy siyosatining asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi: mamlakatda hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy

asoslarini yaratish; hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qa'ti nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlarni va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash; hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish; atrof I – I muhit ifloslanishini to'xtatish hamda uning ifloslanishi oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish; o'ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustuvor rivojlantirish; hududlarning tabiiy - iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish; o'zini-o'zi boshqarish kafolatlanishini ta'minlash. Yuqoridagi maqsadlardan kelib chiqqan holda hududiy siyosatning vazifalari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga, mintaqalarda ko'p ukladli iqtisodiyotni, shu jumladan, kichik tadbirkorlikni shakllantirishga, tovar, mehnat va kapitalning umumdavlat va hududiy bozorlari hamda institusional va bozor infratuzilmasi shakllanishiga ko'maklashish; hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonidaga juda ham katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o'z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma - bosqich yaratish;

- hududlar iqtisodiy tuzilmasining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan o'zini oqlaydigan darajasiga erishish, bozor sharoitida ularning raqobatbardoshligini oshirish;

- hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni (transport, aloqa axborot va boshqalar) rivojlantirish;

- ekologik va favqulodda holatlarga uchragan, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan, demografik va migrasion muammolar mavjud hududlarga davlat tomonidan yordam ko'rsatish.

Endi esa hududiy siyosat vositalarini ko'rib chiqamiz. Siyosatni amalga oshirish vositalari sifatida mikro va makro darajada qo'llaniladigan turli xil bevosita va bilvosita, ma'muriy-huquqiy va iqtisodiy regulyatorlar (instrumentlar) xizmat qiladi. Hududiy siyosatni amalga oshirish vositalari quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish.
2. Hududlar iqtisodiyoti va ijtimoiy soha ob'ektlarini rivojlantirishda davlatning to'g'ridan - to'g'ri ishtiroki.
3. Davlat buyurtmalarini joylashtirish.
4. Mahalliy xokimiyat imkoniyatlari chegaralangan faoliyat sohalarida xudularga tashkiliy, huquqiy va axborot ko'magini ko'rsatish.
5. Iqtisodiy mexanizm va regulyatorlarni qo'llash.

6. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil qilish.

Prognoz qilish – hududiy taraqqiyot strategiyasini ilmiy asoslash va hududiy siyosatni ishlab chiqishning muhim tarkibiy qismi, prognozlarni ishlab chiqishdan asosiy maqsad – yuz berayotgan va kutilayotgan jarayonlarning rivojlanishini, hududiy siyosat va uni amalga oshirish vositalarining variantlari, u yoki bu boshqaruv qarorlarining oqibatlarini baholash.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirish shakllaridan biri davlatning mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha maqsadli dasturlari hisoblanadi. Ularga hozir ham, kelajakda ham alohida e‘tibor berish kerak. Hudud iqtisodiyoti va ijtimoiy soha ob‘ektlarini rivojlantirishda davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtiroki manzilli tartibga solish yo‘llaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bunga misol tariqasida mamlakatda investision loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni keltirish mumkin. Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy iqtisodiy mexanizimi byudjet tizimi hisoblanadi. Byudjetlar qonuniy aktlar asosida qabul qilinadi va ishlatiladi.

Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy regulyatorlari davlatning soliq, kredit, investision, narx, ijtimoiy va boshqa siyosatning hududlar bo‘yicha differensiasiyalashgan parametrlari sifatida namoyon bo‘ladi. SHunday qilib, hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismidir.

12.2. Davlatning mintaqaviy siyosati va unda hududiy boshqaruv organlari faoliyati

Hududiy o‘shish nazariyalari tahlilini boshlashdan oldin, u bilan bog‘liq ikkita masalani ko‘rib chiqish zarur. Birinchisi – «o‘shish» va «rivojlanish» kategoriyalarining nisbatlari, ikkinchisi – o‘shish muammolari ko‘rib chiqiladigan mintaqalar chegaralarini aniqlash. «O‘shish» va «rivojlanish» kategoriyalarining o‘zaro nisbatlarini aniqlashga keladigan bo‘lsak, davlat tomonidan tartibga solishning umume’tirof etilgan asosiy maqsadi oddiy o‘shish emas, balki rivojlanish hisoblanadi. Bu haqda P.Samuelson shunday degan edi: «ishlab chiqarishning faqatgina oddiy miqdoriy o‘shishiga intilish kerak emas (hatto aholi jon boshiga ham). U bilan birga jamiyatning hamma ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi ichki rivojlanishiga erishish zarur» .

Keyinchalik esa ko'pincha olimlar shu narsani ta'kidlashdiki, nazoratsiz miqdoriy o'sish butun insoniyatga xavf solishi mumkin. Chunki u ekologik, energetik, xom ashyo va boshqa global muammolarni tug'diradi. Shunga qaramasdan, hududiy nazariyalar doirasida va asosan hududiy siyosatning amaliy chora-tadbirlarini amalga oshirishda gap ko'proq iqtisodiy o'sish haqida boradi. Birinchidan, «iqtisodiy o'sish»ni «rivojlanish»ga qaraganda miqdoriy baholash mumkin. Shuning uchun ham uni tadqiqotlarda va amaliyotda qo'llash ancha oson. Ikkinchidan, bir mamlakat doirasida iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi hududiy notengliklar haqida gapirish to'g'riroq bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ko'pgina tadqiqotchilar «o'sish» deganda «rivojlanish»ni tushunadilar. Hududiy o'sish nazariyalarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan neoklassik nazariyalar, ikkinchisiga neokeynschilar, institusionallar va iqtisodchi – geografiyashunoslar modellarining sintezi bo'lgan kumulyativ o'sish nazariyalari kiradi (aniqroq qilib aytganda esa, birinchi bo'lib kumulyativ o'sish modelini institusionalistlar taklif etishgan, so'ng uni iqtisodchi-geografiyashunoslar rivojlantirishgan, neokeynschilar esa hududiy siyosat tadbirlarini amalga oshirishda unga tayanishgan). Neoklassik maktab haqida gapiradigan bo'lsak, bu erda hududiy o'sish sur'atlaridagi farqlar yo'nalishidagi dastlabki tadqiqotlar umummilliy iqtisodiy o'sishni tushuntirishda foydalanilgan nazariyalarga asoslangan. Ushbu usulni birinchi bo'lib Dj.Bors qo'llagan. Bunday yondashuv 1960 yillarning o'rtalarigacha mashhur bo'lgan, undan hozirgi paytda ham foydalaniladi. Bu erda asosiy e'tibor iqtisodiy tizimning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan omillarga qaratiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, hududiy o'sish parametrlari tabiiy resurslarning miqdori va sifati, mehnat resurslarining miqdori va malakasi, kapital zahirasi va texnologiya darajasi bilan aniqlanadi. O'sishning ko'pgina oxirgi neoklassik modellarida dastlabki modellar kabi kapitalni investisiyadan keladigan daromad kam, yuqori rivojlangan hududlardan keladigan investision daromadi yuqori bo'lgan, sust rivojlangan hududlarga ko'chirish yo'li bilan hududlar o'rtasidagi farqlarni kamaytirishga intilishlar mavjud. Aksincha, ish haqi darajasi past hududlarda daromadlar kamroq bo'ladi, shuning uchun ham mehnat resurslari ko'proq rivojlangan hududlarga ko'chib o'tishadi. Biroq oxirgi neoklassik modellarda hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini bir-biriga yaqinlashtirish masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashilgan.

A.Lesh shuni ta'kidlaganki, tenglashtirish faqatgina stixiyali bozor kuchlari orqali juda ham sekin amalga oshadi. Kumulyativ o'sish nazariyalarida asosiy model muallifligi G.Mtordal'ga tegishli. Ko'p holatlarda u butun bir mamlakatlar misolida, qay tarzda ixtisoslashuv va miqyos samarasi yordamida arziyas ustunliklarga ega bo'lgan hududlar vaqt o'tishi bilan uni ko'paytirishlari mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuvdan shunday xulosaga kelish mumkinki, o'sish markazlari (qutblari) kabi hududlar ustunliklari ularning tez rivojlanishini ta'minlasa, bir paytning o'zida kam rivojlangan mintaqalar orqada qolishi yanada chuqurlashishi mumkin. Ushbu konsepsiya N.Koldora va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida matematik ko'rinishga keltirilgan.

O'ziga xos «o'sish qutblari», yirik sanoat markazlariga aylanayotgan shaharlar to'plamining shakllanishi haqida X.Richardson ham yozgan. Uning fikricha, aynan hududiy aglomerasion tejam muhiti bunda muhim rol o'ynaydi. U texnika taraqqiyotini va mehnat unumdorligini rag'batlantiradi, korxonalarni joylashtirish jarayonlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Richardson modeli asosida neoklassik modeldagi kabi funktsiya yotadi. U o'sish sur'atlari bilan kapital jamg'arish sur'atlari, mehnat taklifining ko'payishi va texnika taraqqiyoti tezligi o'rtasidagi aloqalarni aks ettiradi.

Dj. Fridman fikriga ko'ra, iqtisodiy o'sish ko'proq shaharlarda yuz beradi (biroq olimlar-urbanistlar faqatgina ustunliklarni emas, balki yirik shaharlarning kamchiliklarini ham aytib o'tadilar). Fridman «markaz-pereferiya» nazariyasining klassigi hisoblanadi. U mamlakatda o'sish markazlari (ular «yadro»lar deb ataladi) shakllanishining to'rt bosqichini ajratadi:

1. O'z atrofidagi hududlarga kam ta'sir ko'rsatuvchi lokal yadrolarning mavjudligi.
2. Keng pereferiyaga ta'sir ko'rsatuvchi va o'sish qutblarini shakllantiruvchi eng kuchli yadroning paydo bo'lishi.
3. O'sish qutblarida potentrik tuzilma shakllanishiga olib keluvchi yana ko'pgina yadrolarning rivojlanishi.
4. Yadrolarning baqquvat pereferiyaga ega urbanistik poliareal tuzilmaga aylanishi.

CHekka (pereferiya) hududlarning (rivojlanish markazida va ulardan tashqarida bo'lgan) rivojlanishini tasvirlashda Dj. Fridman, T.Xegerstrand

va boshqa qator olimlar taklif etgan «yangiliklar diffuziya» si sxemasidan foydalaniladi.

J.R.Budvil o‘shish qutblari nazariyasini rivojlantirishga sezilarli hissa qo‘shdi. Uning konsepsiyasiga ko‘ra, ishlab chiqarishning rivojlanishi iqtisodiyotning hamma tarmoqlarida bir xil bo‘lavermaydi. Har doim dinamik, ya‘ni «propulsiv» deb ataluvchi tarmoqlarni ajratish mumkin. Ular butun iqtisodiyotning rivojlanishi uchun rag‘batlantiruvchi hisoblanadi va «rivojlanish qutblari» sifatida namoyon bo‘ladi. V. Leontevning «xarajatlar – ishlab chiqarish» tipidagi o‘zaro aloqalar tizimi orqali yangiliklar samarasi butun iqtisodiyotga tarqaladi. Ishlab chiqarish konsepsiyasi jarayoni hisobiga, «promul’siv» tarmoqlar aniq bir nuqtada (rayonda) – «o‘shish markazlarida (qutblarida) to‘planadi». J.R. Budvil V.Kristallarning markaziy o‘yinlar nazariyasiga asoslangan holda ularning ierarxiyasini taklif etdi. O‘shish qutblari orasida quyidagilar ajratiladi: uchinchi sektor tarmoqlarida ixtisoslashuvchi va yaqinidagi qishloq joylariga xizmat ko‘rsatuvchi kichik va o‘rta «klassik» shaharlar; qaysi hududlarning iqtisodiy rivojlanishi davlat tomonidan rag‘batlantirilishi kerak va nima uchun? Tashqi ta’sirlar hisobiga rivojlanayotgan, diversifikasiyalangan iqtisodiy tuzilmaga ega o‘rta kattalikdagi sanoat korxonalarini; propulsiv tarmoqlarni o‘z ichiga oluvchi, iqtisodiyot tuzilmasi rivojlangan yirik shahar aglomerasiyalari; bir qancha shahar tizimlarini qamrab oluvchi va hududiy tuzilmalar evolyusiyasini aniqlab beruvchi integrasiya qutblari. Hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish (yoki hududiy siyosat) nazariyalari quyidagi ikkita asosiy savolga javob berishi kerak: qaysi hududlarning iqtisodiy rivojlanishi davlat tomonidan rag‘batlantirilishi kerak va nima uchun? Boshqacha qilib aytganda, hududiy siyosatning maqsadlari va ob‘ektlari qanday bo‘lishi kerak, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning zarurati bormi? tanlangan hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag‘batlantirish usullari qanday bo‘lishi kerak?

Birinchi savolga javob hududiy o‘shish nazariyalaridan kelib chiqadi. Neoklassik nazariyaning asosiy xulosasi shundan iboratki, vaqt o‘tishi bilan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishi darajasi tenglashadi. Hududiy nazariyalar rivojlanishining dastlabki bosqichida ushbu ilmiy maktab tarafdorlari, hududlar iqtisodiy rivojlanishiga davlatning aralashuvi maqsadga muvofiq emas, degan xulosaga kelishadi. Biroq shu bilan birga

ular, tabiiyki, ijtimoiy masalalarni hal etish muammoli hududlarga moliyaviy yordam ko‘rsatish zaruriyatini inkor etishmagan.

Kumulyativ o‘sish nazariyasi tarafdorlari esa, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlar kamayishi yoki ko‘payishini hisobga olib, aksincha, faol hudud siyosatini olib borishni taklif etishgan. Hududiy siyosatning hududlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farqlarni kamaytirish maqsadini ular shakllantirilgan (yoki boshqacha qilib aytganda, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini tekislash; bu erda «tekislash» deganda, tenglikka erishish emas, balki farqlarni kamaytirish tushuniladi). Bundan kelib chiqadiki, davlat ancha orqada qolgan hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag‘batlantirishi kerak.

Dastavval, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari ushbu ikkita yondashuv bilan chegaralanar edi. Biroq bunda neoklassik nazariya tarafdorlarining fikrlari amaliy tasdig‘ini topmas – qisqa muddatda hududlarning iqtisodiy rivojlanishidagi farqlar yo‘qolmas edi. SHuning uchun ham davlatni hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga u yoki bu darajada aralashishiga to‘g‘ri kelar edi. G. Kameron uch oqimni ajratadi: birinchisi – «neintervalistlar» bo‘lib, ular hududiy o‘sishga davlat tomonidan aralashish zaruriyatini inkor etadilar; ikkinchisi – «adaptorlar» bo‘lib, ular stixiyali bozor kuchlarini kamaytirish va ishchi kuchi migrasiyasi hamda investisiyalarni rag‘batlantirish hisobiga tabiiy jarayonlarni tezlashtirish yo‘li bilan hududlar rivojlanishiga uncha sezilarli bo‘lmagan to‘g‘rilashlar kiritib turish tarafdori; uchinchisi – «radikal qayta quruvchilar» bo‘lib, intensiv tartibga solishni amalga oshirish tarafdorlari bo‘lishgan.

«Adaptorlar» g‘oyasining mohiyati davlatning tartibga solish vazifasi sifatida tabiiy jarayonlarni ularning yo‘nalishini o‘zgartirmasdan turib tezlashtirishdan iborat. YAnada aniqroq aytganda, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish xususiy kompaniyalar manfaatlari korxonalarini rivojlantirish va joylashtirishning umumiy tendensiyalariga mos tushganda samarali bo‘ladi. Bu esa, sanoati rivojlanmagan hududlarda sanoatni rivojlantirish uchun sharoitlar mavjud yoki bunday sharoitlar paydo bo‘layotganda yuz beradi. Ular esa davlatning maqsadli siyosati bilan mustahkamlanadi. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalarining «pionerlari» S.Dennison va A.Lesh hisoblanadi. Ular rivojlanishni tartibga solishda bir-biridan tubdan farq qiluvchi ikkita konseptual yondashuvga asos solishgan. S. Dennisonni

«faol qayta quruvchilarga» kiritish mumkin, A. Leshni esa, yuqorida qayd etib o‘tilganidek «adaptorlar»ga. S.Dennison urushdan oldingi Buyuk Britaniya uchun jiddiy muammo bo‘lgan depressiv hududlarni tartibga solishni ko‘rib chiqqan. U asosiy e‘tiborini sanoat investisiyalari geografiyasiga bevosita usullar yordamida ta’sir etishga qaratgan. Bu usullar sanoatga yangi kapital qo‘yilmalarini joylashtirish ustidan markazlashgan nazoratni o‘rnatish bilan bog‘liq bo‘lgan.

A. Lesh hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishni ancha keng sohalar bo‘yicha ko‘rib chiqqan. SHu bilan birga u hududiy iqtisodiyotning o‘zini o‘zi tartibga solish qobiliyatlarini yuqori baholagan. U konkret hududlarda tabiiy jarayonlarning kechishini engillashtiruvchi chora-tadbirlardan tanlab foydalanishni taklif etgan; ishlab chiqarishni ko‘chirish, raqobatni rag‘batlantirish uchun imtiyozli sharoitlar yaratish tarafdori bo‘lgan hamda investisiya kiritishning eng yaxshi yo‘nalishlari haqida axborot beruvchi markaziy byuro yaratishni taklif qilgan. Bularning hammasi, Leshning fikriga ko‘ra, hududiy notengliklarni tekislashning etarli sharti bo‘lgan kapital mobilligini oshirishga olib keladi. Dennisondan farqli ravishda A. Lesh qoloq hududlarda investisiyalarni rag‘batlantirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblamagan.

SHuni ham aytib o‘tish kerakki, 1940 yillar oxirida hududlar iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish nazariyalari rivojlanishiga E Guver ham sezilarli hissa qo‘shgan. U davlatning tartibga solish maqsadlariga xususiy korxonalarini mukammal joylashtirish, muammoli hududlar iqtisodiyotiga ta’sir ko‘rsatish, ishlab chiqarish o‘sishini rag‘batlantirish va hudud iqtisodiy tuzilmasini yaxshilashni kiritgan. E.Guver tartibga solish chora-tadbirlarini ikki guruhga ajratgan. Birinchisi – qaytaruvchi bo‘lib, ular stixiyali bozor kuchlari faoliyatining salbiy oqibatlarini yumshatishga; ikkinchisi – oldini oluvchi hisoblanib, ular uzoq istiqbolda bandlikning holatini yaxshilashga qaratilgan. U shu bilan birga iqtisodiy kon’yunktura holatiga qarab, iqtisodiyotning turli tarmoqlariga nisbatan selektiv (tanlama) tartibga solishni amalga oshirish zarurligini ta’kidlab o‘tgan.

Biroq, E.Guver uzoq muddatli tartibga solishning muhimligi haqida to‘xtala turib, hududiy chora- tadbirlarni birinchi navbatda qisqa mudatli, antisiklik tartibga solish bilan bog‘lagan. SHunday qilib, hududiy nazariyalarni o‘rganish mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan va amalga oshirilayotgan hududiy tartibga solish tadbirlari uchun uslubiy vosita bo‘lib

xizmat qiladi. Bu albatta, ushbu yo‘nalishga e’tibor kuchaygan hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etadi. Ulardan samarali foydalanish mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini belgilab beradi.

Ekspertlar mamlakatimizda mustaqillik yillarida davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish jarayonida ikkita asosiy vazifa uddalanganini qayd etishadi. Avvalo, iqtisodiyotda ma'muriy-buyruqbozlik va taqsimot tizimidan bozor munosabatlariga o'tilgan bo'lsa, ikkinchidan, davlat organlarining yangi sharoitlarda samarali faoliyat yuritishiga erishildi. Ma'muriy islohotlar davlat boshqaruvi tizimi organlari tuzilmasini unifikatsiyalashtirdi. Davlat xizmati ushbu tizimning asosiy unsuriga aylandi.

Tahlillar shuni ko'rsatayaptiki, davlat xizmati faoliyatini tartibga soladigan hujjatlar bugungi kunning talab va vazifalariga javob bermayapti, sohadagi barcha masalani qamrab olmasdan, yagona huquqiy standartlar hamda ma'muriy-boshqaruv amaliyotini o'rnatishga xalaqit qilmoqda. Xususan, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish darajasining pastligi, yagona kadrlar siyosatining yo'qligi, davlat xizmatchilarining ijtimoiy va huquqiy himoyasi ular tomonidan bajarilayotgan vazifalarga mos emasligi davlat xizmatchilarining ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayapti. Bularning barchasi, o'z navbatida, tashkilotlar, fuqarolar hamda fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi munosabatlarning byurokratlashuviga, davlat tuzilmalari faoliyati yopiqligiga shart-sharoit yaratmoqda. Bundan tashqari, huquqiy asoslar "Elektron hukumat" tizimining jadal ravnaqidan, davlat xizmatlari va ma'muriy tartib-taomillarining taraqqiyotidan ortda qolmoqda. Amaldagi qonun hujjatlarida davlat hokimiyati organlari xodimlarini belgilashda bir qator tushunchalar qo'llaniladi. Biroq ko'lamiga ko'ra, biri-biridan tubdan farq qiladi.

Hukumatning 1997 yil 3 iyuldagi qarorida ko'rsatilgan Davlat xizmatchilarining lavozimlari ro'yxatiga vazirlik va idoralar, hokimliklar, o'zini o'zi boshqarish organlari hamda prokuratura idoralari xodimlarining qator lavozimlari kiritilgan. Vaholonki, Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 2 martdagi qarori bilan tasdiqlangan Davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari xodimlarining odob-axloq namunaviy qoidalarida davlat xizmatchisi deganda, faqatgina hokimliklar, vazirlik va idoralar xodimlari tushuniladi.

Qonunchilikda ayni paytda “ma'muriy-boshqaruv xodimlari” degan tushuncha ham qo'llanilmoqda. U yuqorida qayd etilgan ro'yxatga kiritilmagan qator tashkilotlarni ham o'z ichiga oladi. Nomenklaturada xo'jalik boshqaruvi organlari lavozimlari borligi uning asosiy farqi hisoblanadi. Shu bilan birga, qonunchiligimizda saylanadigan mansabdor shaxslar faoliyati tartibga solingan. Masalan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari, xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar Kengashlari deputatlarining maqomi hamda vakolatlari belgilab qo'yilgan.

Bir qator hujjatlar, jumladan, “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida”gi, “Prokuratura to'g'risida”gi, “Sudlar to'g'risida”gi, “Davlat soliq xizmati to'g'risida”gi, “Davlat bojxona xizmati to'g'risida”gi qonunlar ayrim davlat organlarining maqomini belgilab beradi. Ko'plab idoralar o'z maqomi, maqsad va vazifalari belgilangan tegishli nizomlar asosida ish olib bormoqda.

Ko'rinib turibdiki, davr davlat xizmatlari sifatini oshirish, davlat xizmatchilari faoliyatining ochiqligi va qonuniyligini ta'minlash bo'yicha vazifalarni hal qilishni kun tartibiga olib chiqmoqda. Bu vazifalar davlat xizmatchisi huquq va vakolatlarini aniq belgilab berishni taqozo etayapti. Shu bois Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida davlat xizmati institutini isloh etish, davlat xizmatchilarining moddiy va ijtimoiy ta'minoti, ularning kasbiy tayyorgarligini tubdan takomillashtirish, bu sohaga yangicha fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, vatanparvar kadrlarni jalb etish bo'yicha samarali tizim yaratish zarurligini ta'kidlagan edi.

Davlatimiz rahbari yaqin kunlarda “Davlat xizmati to'g'risida”gi qonunni ishlab chiqish vazifasini qo'ydi. Bu vazifa 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yilida amalga oshirishga oid Davlat dasturida alohida bandeda ko'rsatib o'tilgan. Hozirgi kunda yuqori turuvchi lavozimlarga tayinlash va ko'rsatish, kadrlar zaxirasini shakllantirish, xizmatchilarni attestatsiyadan o'tkazish tizimi borasida yagona yondashuv yo'q, mazkur jarayon jamoatchilik bexabar bo'lgan ichki hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ayni paytda ba'zi idoralarda, misol uchun, Davlat soliq qo'mitasida ishga qabul qilish tartibi aniq bo'lib, ularda bu taomil tanlov asosida amalga oshirilishi

belgilangan. Bunday yondashuv xolisona qaror qabul qilish, malakali xodimni tanlab olish, kadrlar zaxirasi uchun ma'lumotlar bazasini yaratish imkonini beribgina qolmasdan, fuqarolarning ishga joylashishda teng huquqliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bugun vazirlik va idoralarga taqsimlashda nomzodlarni tayinlash va vakolatli organlar bilan kelishish jarayonini yanada batafsil tartibga solish, uning ochiqligini ta'minlash zarurati tug' ilmoqda. Shuni qayd etish kerakki, xodimlarni attestatsiyadan o'tkazish ularni baholashning asosiy vositasi hisoblanadi. Bu taomil kasbiy va boshqaruv ko'nikmalarini takomillashtirishdagi muammolarni hamda mansab pillapoyasidan yuqori lavozimlarga ko'tarilishi uchun salohiyatini aniqlash imkonini beradi. Amaliyot malakani baholash tizimiga aniq ko'rsatkichlarni joriy qilish zaruratini ko'rsatayapti. Bular davlat xizmatlarini ko'rsatish hamda amaliy natijalarga erishish bilan uzviy bog'liq bo'lishi lozim. Bunda aholi so'rovlari asosida natijalarni baholash kerak.

Binobarin, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, bundan keyin joylardagi rahbarlar faoliyatiga, birinchi navbatda, ular boshqarayotgan hududdagi aholidan tushayotgan murojaatlar soni, ularning xalq ichida yurishi, mavjud muammolarning amaliy yechimiga qarab baho beriladi. Qisqacha aytganda, rahbarlarga xalqning o'zi baho beradi.

Amaldagi davlat xizmati tizimida rotatsiya mexanizmi, ya'ni mansabdor shaxsning davlat organlari gorizontal yo'nalishida ishga ko'chirilishi yetarli darajada tartibga solinmagan. Bundan tashqari, davlat organlari xodimlari uchun Yagona tarif setkasi bo'lishiga qaramasdan, juda ko'plab idoraviy farqlar va istisnolar mavjud. Bu esa, oxir-oqibat, mansabdor shaxslarning oylik maoshi hajmiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunda ham yagona yondashuv va standartlar asosida ish olib borish maqsadga muvofiq.

Bugun yangicha hamda mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, ilg'or boshqaruv usullarini puxta o'zlashtirgan, halol, o'z Vatani va xalqiga sodiq kadrlarni tayyorlash bo'yicha samarali tizim yaratmasdan sifat o'zgarishlariga erishib bo'lmasligi aniq. Shu sababli davlat xizmatini modernizatsiya qilish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2017 yilning 3 yanvar kuni "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Unda davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari tomonidan o'z mansab yoki xizmat majburiyatlarining bajarilishi samaradorligi mezonlarini, standartlarini va

uning sifatini baholash tizimlarini joriy etish, davlat organlari xodimlarining huquqiy maqomini belgilash, xizmatni o'tashning shaffof tartibini o'rnatish, shaxsiy va kasbiy sifatlar, ochiqlik, beg'arazlik, adolatlilik va xolislik prinsiplari asosida tanlov bo'yicha saralash hamda xizmatda ko'tarilish tizimini joriy etish, davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlarining samarali ijtimoiy himoya qilinishini, moddiy ta'minot olishini va rag'batlantirilishini ta'minlash davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlar sifatida belgilab berilgan. 2017 yilning 9 yanvarida esa Prezidentimizning "Davlat boshqaruvi hududiy organlari faoliyatini yanada takomillashtirish va xodimlarini moddiy rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni faoliyatini yanada takomillashtirish, samaradorligini oshirish va tuzilmasini maqbullashtirish, shuningdek, uning tarkibiy tuzilmalari vazifalari hamda funksiyalaridagi takrorlanishlarni bartaraf etish, ularni ajratish va aniqlashtirish maqsadida 2017 yil 1 mart kuni davlatimiz rahbari "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Farmonga imzo chekdi. 7 mart kuni esa hukumatning "Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahri, shaharlar va tumanlar hokimliklari xodimlarining lavozim maoshlariga uzoq muddat ishlaganligi uchun har oylik ustama to'lash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori qabul qilindi.

2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish yo'nalishida 17 ta qonunni ishlab chiqish va qabul qilish ko'zda tutilgan. Birgina joriy yilning o'zida Davlat dasturi doirasida O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar konsepsiyasi hamda ushbu islohotlarni o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi, "Davlat boshqaruvi asoslari to'g'risida"gi, "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi, "Davlat va xususiy sheriklik to'g'risida"gi, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunlar loyihalari ishlab chiqilishi belgilangan.

Bularning barchasi davlat xizmatchilari ish faoliyati samaradorligini oshirish, Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan tamoyilni amalda qaror toptirishga xizmat qiladi.

12.3. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari va uslublari

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o'rganishga oxirgi o'n yilliklarda nisbatan kamroq e'tibor berildi. To'g'ri, hududiy iqtisodiyot bo'yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko'rib chiqildi. Biz mavjud hududiy nazariyalarni mintaqalar iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning amaliy masalalarini hal etishda foydalanish imkoniyati nuqtai nazarida tahlil etishga harakat qildik.

Hududiy siyosat nazariyalari hududlar iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlarini shakllantiradi. Biroq bu nazariyalarning o'zinigina o'rganish bilan chegaralanib qolish to'g'ri emas, chunki ulardan ko'pi mintaqalarning iqtisodiy o'sishi nazariyalariga asoslangan (boshqacha qilib aytganda, mintaqalarning iqtisodiy o'sish sur'atlarida farqlar yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillarni aniqlamasdan turib, hududiy siyosat haqida gapirish noto'g'ri).

Hududiy o'sish nazariyalarini ko'rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o'sish modellarini qo'llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o'sishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o'xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxonalar va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatigina aniqlab beradi. Kompaniyalar o'z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishlarining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali ko'rib chiqiladi.

Tahlil etilayotgan nazariyalarni ishlab chiqish bilan ham iqtisodiy geografiya mutaxassislari, ham iqtisodchilar shug'ullanishgan. Chunki iqtisodiy geografiya bilan hududiy iqtisodiyot o'rtasida aniq bir chegara o'rnatishning iloji yo'q. Turli mamlakatlarda hududiy nazariyalarning turli yo'nalishlariga ustuvorlik berilgan. Eng kuchli ilmiy maktablar Germaniya, SHvesiya, Buyuk Britaniya, AQSH va Fransiyada shakllangan. Germaniyada an'anaviy ravishda ko'proq joylashtirish nazariyalariga (Y.G. Fon Tyunen, V.Launxard, A.Veber, A.Predel', A.Lesh, R.Gors va boshqalar); hududiy o'sish muammolarini tadqiq etishga (X.Zibert) va

hududiy rivojlanishni tartibga solishga (V.Kristaller va A.Lesh) e'tibor qaratilgan.

XX asrning birinchi yarmida joylashtirish nazariyalari bilan Stokgol'm maktabi doirasida SHvesiyada faol shug'ullanishgan. 1920 – 1930 yillarda T.Palander ishlari mashxur bo'lgan. Sal keyinroq G.Myurdal hududiy o'sishning asos modellaridan birini yaratdi. Mintaqashunoslar orasida ham joylashtirish, ham hududiy rivojlanishni tartibga solish nazariyalarining rivojlanishida muhim rol o'ynagan SHved olim X.Xegerstrandning ham nomini aytib o'tish mumkin. Fransuz iqtisodchilari va iqtisodiy geografiyashunoslari ijtimoiy masalalarga doim katta qiziqish bilan qarashgan. Hududiy nazariyalarda ular «o'sish qutblari» va «rivojlanish o'qlari» urbanistik konsepsiya bilan bog'liq bo'lgan ilmiy yo'nalishlar rivojlanishiga katta hissa qo'shishgan (F. Peru, J.R.Budvvil, P.Pote). Hududiy nazariyalar sohasida Rossiya iqtisodchilari va geograflari tomonidan ham katta tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ular asosan g'arb olimlari fikrlarini rivojlantirganlar. Bu borada ayniqsa, universitet rayon maktabining iqtisodiy va ijtimoiy geografiya vakillari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishgan. N.N.Baranskiy, N.N.Kolosovski, I.A.Viti, YU.G. Saushkin kabi olimlar ushbu yo'nalishni mustahkamlashga katta hissa qo'shganlar.

Joylashtirish nazariyalari. Joylashtirish nazariyalarini statik va dinamik nazariyalarga ajratish mumkin. Statik nazariyalar XIX asrning birinchi yarmidayoq paydo bo'lgan. Dinamik nazariyalar esa bir asrdan so'ng - XXasr boshlarida yuzaga kelgan. Dastlabki joylashtirish nazariyalari hozirda klassik standart nazariyalari deb atalib, ular Y.G.Fon Tyunen, V.Launxard, A.Veber nomlari bilan bog'liq. Ushbu nazariyalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: alohida olingan biror qishloq xo'jalik yoki sanoat korxonasi ko'rib chiqilishi; joylashtirishning barcha omillari to'g'risida ma'lumotlarni to'plab, ularni umumlashtirib, korxonani qurish (ishlab chiqarishni joylashtirish)ning optimal joyi to'g'risida aniq javob olish mumkinligi to'g'risida takliflar mavjudligi.

Y.G. Fon Tyunen tovar ishlab chiqarishning ob'ektiv qonuniyatlari mavjudligini aniqlagan birinchi olim hisoblanadi (uning birinchi ishi 1826 yilda paydo bo'lgan). Tyunen qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish bozorida sanoat mahsulotlari bilan ta'minlovchi shahargacha bo'lgan masofaga qarab joylashtirish, ixtisoslashish va qishloq xo'jaligini yuritish

usullarini tanlash modellarini taklif etdi. Tyunen modelida joylashtirishning asosiy omili sifatida transport xarajatlari namoyon bo'ladi.

V.Launxard ham sanoat korxonalarini ko'rib chiqib, transport omili hal qiluvchi omil, deb hisoblagan. Uning fikri sanoat korxonalarini joylashadigan joy to'g'ri tanlanganligini xom ashyo, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotlarni keltirish uchun transport xarajatlarini minimallashtirish bilan asoslangan edi.

A.Veber sanoatni joylashtirishning to'liq nazariyasini (XX asrda paydo bo'lgan) birinchi bo'lib ishlab chiqqan olimdir. Veber nazariyasiga ko'ra, optimal joylashtirishning asosiy mezoni ishlab chiqarish va sotishning jami xarajatlarini minimallashtirish sanaladi. Bunda transport, mehnat, xom ashyo va energiya xarajatlari hamda aglomerasiya omili ham hisobga olinishi kerak.

Klassik standart nazariyalar 1920 yillarda A.Predel va T.Palander tomonidan tanqid qilinadi. A.Predel muvofaqiyatli joylashtirish joylarini ko'rsatib o'tgan (ya'ni optimal joylashtirish joyini matematik aniqlash imkoniyatini inkor etgan). T.Palander maxsus (turli xil tarmoqdagi korxonalar uchun) va umumiy standart nazariyalarini taklif etdi. Joylashtirish nazariyalari rivojlanishi yangi bosqichining (taxminan XX asr o'rtalarida boshlangan) ko'zga ko'ringan vakillari Avgust Lyosh va Devid Smit hisoblanadi. Ularning nazariyalari yangi yoki neoklassik standartlar bilan ataladi (bu erda «neoklassik» tushunchasining neoklassik iqtisodiyot nazariyasiga aloqasi yo'q). Neoklassik nazariyaning klassik nazariyadan farqi shundaki, unda ishlab chiqaruvchilar optimal hududiy joylashuvni ta'minlay oluvchi sanoat ishlab chiqarishi joylashuvining umumiy nazariyasini yaratish mumkin emasligini tushunib etishlari lozim. Unga ko'ra, xususiy tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarishning joylashish joyini tanlash sub'ektiv amalga oshiriladi. Optimal joylashtirishning mezoni sof foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Statik nazariyalarning rivojlannishi hozirgacha davom etmoqda. Ular asosan korxonani joylashtirish omillari sonining ko'payishi yo'nalishida amalga oshirilmoqda. Undan tashqari, bir zavodli emas, balki ko'p zavodli sanoat firmalari ko'rib chiqila boshlandi (Raynoxold Grosning 1980 yillar boshlaridagi ishlari). Aynan ko'p zavodli sanoat firmalari hayotda ko'p bo'lib, aksariyat hollarda ularning tarkibiga iqtisodiyotning uchinchi sektori korxonalarini ham kiradi. Bunday kompaniyalarda optimal joylashtirish muammosiga yondashuv bir zavodli firmalarga nisbatan

tubdan farq qiladi. Ko'p zavodli firmaning asosiy maqsadi tarkibidagi korxonalarni shunday joylashtirishki, bunday joylashtirish natijasida minimal va kompaniya foydasi maksimal bo'lsin.

Joylashtirishning dinamik nazariyalari, yuqorida aytib o'tilganidek, XX asrning birinchi yarmida vujudga keldi. Birinchi sodda dinamik konsepsiya sifatida X.Xotelling modelini aytish mumkin. U 1920 yillardagi ishida bir - biri bilan o'zaro raqobatlashadigan ikkita ishlab chiqaruvchi korxonani optimal joylashtirishni isbotlab bergan.

Dinamik nazariyalarda statik nazariyalardan farqli ravishda ko'proq ko'p zavodli kompaniyalar ko'rib chiqiladi. R.Vernoning mahsulot ishlab chiqarish sikli konsepsiyasini garchi, u mintaqaviy nazariya doirasidan chetga chiqib ketgan bo'lsa ham, joylashtirishning dinamik nazariyasi deb hisoblash mumkin (1960 yillarda paydo bo'lgan). Vernoning asosiy tezisi shundan iboratki, har bir mahsulot chegaralangan hayotiy siklga ega bo'lib, shu davrda ishlab chiqarish jarayoni hamda uni optimal joylashtirishda o'zgarishlar ro'y berib turadi. Mahsulotning hayotiy sikli bir qancha bosqichni (ishlab chiqarish, o'zgartirish, ulg'ayish, standartlashtirishni) o'taydi. Ular bir-biridan joylashtirishning asosiy omillaridagi nisbatlari bilan farq qiladi.

Hozirda dinamik nazariyalar soni ko'p emas. Dinamik konsepsiyalar doirasida sanoat firmalarining hududiy rivojlanish bosqichlari ajratiladi. Har bir bosqichda kompaniyalar o'z faoliyatini joylashtirishning turli mezonlaridan foydalanishadi. Masalan, Storper va Uolker bunday bosqichlarning to'rttasini ajratadi. Birinchisi – «lokalizasiya» – yangi sanoat firmalari va korxonalarining yangi hududlarda joylashuvi. Ikkinchisi – «selektiv suburbanizasiya» – dastlab tanlangan hududlarda bozor holatlari mustahkamlangan sari ushbu firmalar quvvatlarining oshirib borilishi. Uchinchisi – «dispersiya» – sanoat firmalarining chetga (pereferiyaga) tomon harakati. Va nihoyat, to'rtinchisi – «joylashuvchi og'irlik markazlarini ko'chirish» – sanoat tuzilmasining yangilanishi ta'siri ostida ishlab chiqarishni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish. Masalan, texnologik yangiliklar asosida, talab tuzilmasining tarkibiy o'zgarishi hisobiga, eski tarmoq va ishlab chiqarish evolyusiyasi natijasida.

12.4. O‘zbekistonda mintaqalarni rivojlanishini tartibga solish amaliyoti

Mustaqil mamlakatimiz moliya bozorida, shu jumladan bank-moliya tizimida o‘tkazilayotgan islohotlar natijasida zamonaviy jahon andozalariga va talablariga mos keladigan moliya-bank tizimi hamda bozor infratuzilmasi bosqichma-bosqich shakllantirilmoqda, moliya-bank sohasini yanada erkinlashtirishga qaratilgan qator qonunchilik tashabbuslari va ulardan kelib chiquvchi muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Respublikamizda bank-moliya tizimi barqarorligini ta’minlashga katta e’tibor berilayotganligi tufayli mamlakatimizda barpo etilgan bank-moliya tizimining barqaror va ishonchli faoliyat yuritishi, uning jahon moliya bozoridagi nufuzi ortib borishi, shuningdek mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo‘lidagi dadil qadamlarimiz dunyo jamoatchiligi, shuningdek, qator nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan e’tirof etilmoqda.

Ta’kidlash joizki, global jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida ham mamlakatimiz bank-moliya tizimi barqaror o‘shirish sur’atlarini saqlab qoldi. Bugungi kunda bank biznesi Respublikamiz iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biri bo‘lib, sohadagi aktivlar, kapital darajasi, kredit qo‘yilmalari va investitsion amaliyotlar hajmi kabi asosiy ko‘rsatkichlarining o‘shirish sur’atlari buni yaqqol tasdiqlamoqda.

Mamlakatimizda olib borilayotgan mintaqaviy siyosat natijasida so‘nngi yillarda katta yutuqlarga erishildi. Amalga oshirilgan ishlar yuzasidan Muhtaram Prezidentimizning 2020 yil 26 yanvar kungi Oliy Majlisga murojatnomasida iqtisodiyotimizda ijobiy o‘zgarishlarni aytib o‘tdi. Xalqimizning fidokorona mehnati bilan 2019-yil – “Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da salmoqli natijalarga erishdik. Barcha sohalardagi ijobiy natijalar qatorida investitsiyalar hajmi ham sezilarli darajada oshdi. Ayniqsa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 4,2 milliard dollarni tashkil etib, 2018-yilga nisbatan – mana shu raqamga e’tiboringizni qaratmoqchiman – 3,1 milliard dollarga yoki 3,7 barobar o‘sd. Investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 37 foizga yetdi. Mamlakatimiz ilk bor xalqaro kredit reytingini oldi va jahon moliya bozorida 1 milliard dollarlik obligatsiyalarini muvaffaqiyatli joylashtirdi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan O‘zbekistonning kreditga doir tavakkalchilik reytingi oxirgi 10 yilda birinchi marta yaxshilandi.

Energetika, neft-gaz, geologiya, transport, yo‘l qurilishi, qishloq va suv xo‘jaligi, ichimlik suvi va issiqlik ta‘minoti hamda boshqa qator tarmoqlarda chuqur tarkibiy islohotlar boshlandi. Sanoatning 12 ta yetakchi tarmog‘ida modernizatsiyalash va raqobatdoshlikni kuchaytirish dasturlari jadal amalga oshirilmoqda. Natijada o‘tgan yili iqtisodiy o‘shish 5,6 foizni tashkil etdi. Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi 6,6 foizga, eksport – 28 foizga ko‘paydi. Oltin-valyuta zaxiralarimiz 2019-yil davomida 2,2 milliard dollarga ortib, 28,6 milliard dollarga yetdi.

Qishloq xo‘jaligida fermer va dehqonlarning manfaatdorligini oshirish borasidagi o‘rganish va izlanishlarimiz davom etmoqda. Sohaga ilg‘or texnologiyalar va klaster tizimi joriy etilmoqda.

Tadbirkorlikni keng rivojlantirish va bu soha uchun yangi sharoitlar yaratishga barcha imkoniyatlarimizni safarbar etyapmiz. “Har bir oila – tadbirkor” dasturi doirasida o‘z biznesini boshlayotgan oilalarga 5,9 trillion so‘m kreditlar ajratildi. Yangi soliq siyosati doirasida ish haqiga soliq yuki 1,5 barobar kamaytirildi. Natijada rasmiy sektorda ishlayotganlar soni yil davomida 500 mingtaga ko‘paydi.

Qo‘shilgan qiymat solig‘i stavkasi 20 foizdan 15 foizga tushirildi. Buning hisobidan o‘tgan yili soliq to‘lovchilar ixtiyorida 2 trillion so‘m qoldi. Joriy yilda bu raqam 11 trillion so‘mni tashkil etishi kutilmoqda. Bir yilda tadbirkorlar ixtiyorida shuncha mablag‘ qolishi, albatta, ularga o‘z bizneslarini rivojlantirish uchun juda katta qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Islohotlarimiz natijasida o‘tgan yili 93 mingta yoki 2018-yilga nisbatan qariyb 2 barobar ko‘p yangi tadbirkorlik sub'ektlari tashkil etildi.

Jahon bankining “Biznes yuritish” reytingida 7 pog‘ona ko‘tarilib, biznesni ro‘yxatga olish ko‘rsatkichi bo‘yicha dunyoning 190 ta davlati orasida 8-o‘rinni egalladik va eng yaxshi islohotchi davlatlar qatoridan joy oldik. Shuningdek, 86 ta davlat fuqarolariga vizasiz va 57 ta davlat fuqarolariga soddalashtirilgan viza rejimi joriy etilishi natijasida o‘tgan yili yurtimizga 6,7 million nafar xorijiy sayyoh tashrif buyurdi. Bu 2016-yilga nisbatan 4,7 million nafarga yoki 3,3 barobar ko‘p demakdir.

Maktabgacha ta‘limni rivojlantirish borasida boshlagan islohotlarimiz natijasida o‘tgan yili 5 ming 722 ta davlat, xususi, oilaviy bolalar bog‘chalari tashkil etildi. Shuning hisobidan farzandlarimizni maktabgacha

ta'lim bilan qamrab olish darajasi bir yil davomida 38 foizdan 52 foizga ko'tarildi.

2019-yilda mutlaqo yangicha mazmun va shakldagi 4 ta Prezident maktabi, 3 ta Ijod maktabi ish boshladi. Oliy ta'limni rivojlantirish uchun o'tgan yili 19 ta yangi oliy o'quv yurti, jumladan, 9 ta nufuzli xorijiy universitetning filiali ochildi. yetakchi xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda 141 ta qo'shma ta'lim dasturi bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Oliy ta'lim muassasalariga jami 146 ming 500 nafar yoki 2016-yilga nisbatan 2 barobar ko'p talaba o'qishga qabul qilindi.

Ishlayotgan pensionerlarga pensiyani to'liq to'lash tartibi joriy etildi. Ijtimoiy yordamga muhtoj va ehtiyojmand aholi uchun nafaqa miqdori 2 barobar ko'paytirildi. Sog'liqni saqlash sohasida davlat muassasalari bilan bir qatorda xususiy tibbiyot yo'nalishi ham jadal rivojlanmoqda. Davolash faoliyati turlari 50 tadan 126 taga ko'paytirilib, qator imtiyozlar berilgani tufayli o'tgan yili 634 ta xususiy tibbiyot muassasasi tashkil etildi.

“Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida 479 ta qishloq va ovulda, shaharlardagi 116 ta mahallada keng ko'lamli qurilish va obodonlashtirish ishlari bajarildi. Bunga 6,1 trillion so'm yoki 2018-yilga nisbatan 1,5 trillion so'm ko'p mablag' sarflandi. Qishloq joylarda – 17 ming 100 ta, shaharlarda – 17 ming 600 ta, jami 34 ming 700 ta yoki 2016 yilga nisbatan salkam 3 barobar ko'p arzon va shinam uylar qurildi. Kam ta'minlangan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj 5 mingta oilaga, jumladan, nogironligi bo'lgan ayollarga ipoteka krediti asosida arzon uy-joy sotib olish uchun 116 milliard so'mdan ziyod boshlang'ich badal to'lab berildi.

Mintaqalarni rivojlantirishda raqobatbardoshlikni oshirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni inobatga olgan holda Prezidentimiz 2018 yil yakunlari bo'yicha hisobotida “biz erkin bozor tamoyillarini o'rnatmoqchi ekanmiz, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini isloh qilish va rivojlantirish orqali sog'lom raqobat muhitini yaratishimiz shart.

Bu borada birinchi qadam sifatida “O'zbekenergo” va “O'zbekiston havo yo'llari” tizimini tubdan isloh qilish haqida qarorlar qabul qildik.

“O'zbekiston havo yo'llari” milliy aviakompaniyasi qayta tashkil etilib, parvozlarni amalga oshirish, aeroportlarni boshqarish va aeronavigatsiya xizmatlari bir-biridan ajratilgan” ligi bu borada qilingan amaliy ishlarni ko'rsatadi.

Ijtimoiy sohani tartibga solishda nogironligi bo'lgan bolalar va ularning oila a'zolarini, boquvchisini yo'qotganlarni o'n olti yoshgacha ijtimoiy muhofaza qilish masalasi doimo e'tiborimiz markazida turishi kerak. Umrini nogiron farzandiga qarash, uni parvarish qilishga bag'ishlagan onalar uchun alohida ijtimoiy nafaqa turini joriy etild.

Shuningdek, hududlarda yangi erkin iqtisodiy zo'nalar yaratildi. Yangi erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilishdan asosiy maqsad hududlarda mineral-xomashyo resurslari va qishloq xo'jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash bo'yicha zamonaviy korxonalar yaratish uchun xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etishga qulay sharoitlarni yuzaga keltirishdir. Bundan tashqari, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga, chet el sarmoyasi jalb qilinishiga, yangi ish joylari hamda zamonaviy mutaxassisliklar tashkil etilishiga, import o'rnini bosuvchi mahalliy mahsulotlar hajmining oshishiga asos bo'ladi. Shu bilan birga, mahalliy xomashyolar asosida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyati kengayadi. Bunday zonalardan birini G'ijduvon erkin iqtisodiy zonasini misol qilib keltirishimiz mumkin. Erkin iqtisodiy zona barpo etilishi, avvalo, G'ijduvonning yorqin kelajagini belgilab berdi. Bu ezgu maqsad hududdagi resurslardan samarali foydalanish, sanoat va eksport salohiyatini yanada rivojlantirish, zamonaviy, barqaror ish o'rinlari barpo etish, eng muhimi, aholi hayotini farovonlashtirishga yo'naltirilgani bilan ahamiyatlidir. u hududda EIZning tashkil etilishi natijasida endilikda xalqaro miqyosda ham zardo'zlar mahsulotlariga ko'plab xaridorlar topilishiga ishonchim komil. Eng muhimi, yangi ish o'rinlari yaratiladi. Vaqtincha ishsiz yurgan yoshlar, ayniqsa, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari bandligi ta'minlanadi. Demak, erkin iqtisodiy zonaning tashkil etilishidan, avvalo, partiyamiz elektorati manfaatdor bo'ladi. Shu bois, partiyamiz faollari, deputatlarimiz farmon ijrosini ta'minlashda faol ishtirok etishi lozim.

Darhaqiqat, EIZ hududida 3 farmsanoat, 3 qurilish, 3 yengil sanoat va poyabzal, 1 kimyosanoat, 2 elektrotexnika mahsulotlari, 3 meva-sabzavotlarni qayta ishlash va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaradigan korxonalar bunyod etiladi hamda 1300 dan ortiq yangi ish o'rnini ochiladi.

Respublikamiz milliy boyligi bo'lmish paxta ekinlarni ekish masalalari hududlar miqyosida qayta ko'rib chiqildi. 2017 yil yakunlariga ko'ra, past rentabelli yerlarda yetishtirilgan paxtaning 1 gektaridan o'rtacha 0,9 million so'm daromad olingan, xolos. Holbuki, ushbu joyga ekiladigan

sabzavotdan 5,2 million so‘m, kartoshkadan 5,9 million so‘m, polizdan 4,1 million so‘m, mevadani 1,8 million so‘m, uzumdan 2 million so‘m, moyli ekinlardan esa 1,2 million so‘mdan ziyod daromad olish mumkin. Bu, o‘z navbatida, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga yildan-yilga o‘tib borayotgan talabini to‘liqroq qondirish, qayta ishlash va eksportchi korxonalarining qo‘shimcha daromad manbalarini shakllantirish imkonini beradi.

hu bois Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 3 apreldagi tegishli qaroriga muvofiq, Iqtisodiyot vazirligi Qishloq xo‘jaligi vazirligi bilan birgalikda meva-sabzavot, uzum, poliz va dukkakli don mahsulotlari yetishtirish tannarxidan kelib chiqib, tavsiyaviy biznes-rejalar ishlab chiqdi, — deydi Iqtisodiyot vazirligi qishloq xo‘jaligida tuzilmaviy o‘zgartishlar boshqarmasi boshlig‘i Hasan Mamarasulov. — Bunda 1 gektar maydonda ekin yetishtirish, amalga oshiriladigan agrotexnika tadbirlari va moddiy-texnika resurslari, mehnat sarfi, soliq hamda boshqa xarajatlar hisob-kitobi to‘liq qamrab olingan. Unga ko‘ra, 1 gektar maydonda sabzavot ekinlarini parvarishlash xarajati 12,8 million so‘m bo‘lib, hosildorlik o‘rtacha 220 sentnerni tashkil etsa, olinadigan jami 22 tonna mahsulotning 1 tonnasi tannarxi 583 ming so‘mga tushadi. Yetishtirilgan mahsulot o‘rtacha 800 ming so‘mdan sotilgan taqdirda jami daromad 17,6 million so‘m, shundan sof foyda 4,8 million so‘mga yetadi, rentabellik esa 37 foizga ta‘minlanadi.

Past rentabelli paxta maydonlarining maqbullashtirilishi moddiy va tabiiy resurslarni tejashda ham qo‘l keladi. Sababi, barpo etiladigan intensiv bog‘larga tomchilatib sug‘orish tizimi joriy qilinishi evaziga uning har gektaridan 2,5 — 3,5 kub metr, tokzorlarda esa 1,2 — 1,8 kub metr suv tejaladi. Bundan tashqari, 130 ming tonna paxta o‘rniga qo‘shimcha 430 ming tonnadan ziyod meva-sabzavot, 350 ming tonnadan ortiq moyli va ozuqa, 60 ming tonna sholi va dukkakli ekinlar hosili olinadi, 20 mingga yaqin ish o‘rinlari ochiladi.

Yana bir muhim jihati, unumdorligi past yerlarda g‘o‘zani joylashtirmaslik hisobiga o‘rtacha hosildorlik o‘tgan yildagi 27 sentnerlik ko‘rsatkichdan joriy yilning o‘zida 29 sentnergacha ko‘tarilishi kutilmoqda. Natijada 1 gektarda paxta xom ashyosi yetishtirish xarajatlari o‘rtacha 5,1 million so‘mdan 8,6 million so‘mgacha ko‘paygani holda, rentabellik 0,1 foizdan 10,2 foizgacha oshadi.

Hududlar rivojlanishini tartibga solish masalasi qalar ekan Qoraqalpog‘iston Respublikasiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. 016-yilga

nisbatan 2017-yilda yalpi hududiy mahsulot hajmi 5,9 foizga, joriy yilning 9 oyida esa ushbu ko'rsatkich 4,8 foizga oshgan. Hozirda hudud iqtisodiyoti tarkibida sanoat va qurilish tarmoqlari ulushi 37,7 foizni, qishloq xo'jaligi ulushi 15,7 foizni, xizmat ko'rsatish sohasi esa yalpi hududiy mahsulot tarkibida 46,6 foizni tashkil qiladi.

Respublika iqtisodiyotining taraqqiyotida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va xizmatlar katta ahamiyatga ega. Oxirgi ikki yil ichida sanoatning o'sish sur'atlari 4,9 foizga (2018-yilda 9 oyda 8,3 foizga), jumladan iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi 2,9 foizga (3,7 foizga) ko'payishi kuzatildi. Umumiy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida xalq iste'mol mollari 17,4 foizga yetkazildi. Xizmat ko'rsatish sohasi esa 6 foizga (12,2 foiz) ortdi. Yangi ish o'rinlari barpo etilishi va aholi daromadlarining oshishi sababli chakana savdo hajmi 2,7 foizga, joriy yilning 9 oyi mobaynida esa ushbu ko'rsatkich 5,5 foizga oshdi.

Hudud sanoat mahsulotlari hajmini oshirish va turlarini ko'paytirish borasida amalga oshirilgan sa'y-harakatlar natijasida mahalliy korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning salmog'i yildan-yilga ortib bormoqda. Jumladan, 2016-yilda hududiy sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 16,5 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 2018-yilning 9 oyida mazkur ko'rsatkich 20 foizni tashkil etdi.

2017-yil va 2018-yil 9 oy mobaynida respublika iqtisodiyotiga moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan 5896 mlrd.so'm kapital qo'yilmalar yo'naltirildi. Asosiy kapitalga qaratilgan investitsiyalar hajmining keskin o'sishi natijasida qurilish ishlari 3,5 foizga (4,4 foiz) ortdi. Natijada 2017 yil va 2018-yil yanvar-sentyabr oylarida:

Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasida 2017-yilda 50 ta loyiha va joriy yilning 9 oyida 89 ta yirik loyiha amalga oshirildi.

Sanoat yo'nalishida 2017-yilda 33 ta loyiha va joriy yilning 9 oyida 32 ta loyiha amalga oshirildi, jumladan Nukus shahridagi "Technic globe" MCHJ XKda yiliga 150 ming dona "SAMSUNG" brendli televizor ishlab chiqarish loyihasi amalga oshirildi, Ellikqal'a tumanidagi "Bo'ston mega tekstil" MCHJda 4 ming tonna ip kalava va 10 mln.kv. metr jinsi mato ishlab chiqarish tashkil etildi.

Qishloq xo'jaligi yo'nalishida 2017-yilda 10 ta va joriy yilning 9 oyida 13 ta loyiha amalga oshirilib, xususan, Shumanay tumanida "Shomanay meridian" MCHJda umumiy maydoni 1,0 ga b'ylgan issiqxona tashkil

etildi, Qonliko‘l tumanida “Kayipnazarova Sayera” fermer xo‘jaligida 325 boshga mo‘ljallangan chorvachilik fermasi ishga tushirildi.

Xizmat va servis yo‘nalishida 2017-yilda 7 ta va joriy yilning 9 oyida 44 ta loyiha amalga oshirildi. Xususan, Qo‘ng‘irot tumanida "Ustyurt Bon Voyage" MCHJda 100 o‘rinli aholiga xizmat ko‘rsatuvchi Motel va restoran tashkil etildi, Chimboy tumanida "Chimbay Golden Park" MCHJda istirohat bog‘i tashkil etildi. Shu o‘rinda qayd etish kerakki, 2017-yilda 39,6 ming va joriy yilning 9 oyida 11,8 ming yangi ish o‘rinlari ham yaratildi.

Infratuzilma sohasida xalqaro, davlat, mahaliy va ichki ahamiyatiga ega bo‘lgan 2017-yilda 183,5 km. va joriy yilda 153,6 km. avtomobil yo‘llarini qayta qurish va ta‘mirlash ishlari amalga oshirildi.

Xalq farovonligini oshirish maqsadida ijtimoiy sohada 25 ta ob'yekt ishga tushirilishi ta‘minlandi va hozirgi kunda 113 ta ob'yektda rekonstruksiya va mukammal ta‘mirlash ishlari amalga oshirilmoqda. Xususan, Nukus shahrida 216 o‘rinli Ibrohim Yusupov nomidagi maktab-internati ishga tushirildi, Amudaryo tumanidagi 42-sonli umumta‘lim maktabida mukammal ta‘mirlash ishlari olib borildi.

Bugungi kunda respublikada yiliga 200 ming tonna kalsiylangan Qo‘ng‘irot soda zavodi hamda yiliga 3,4 mlrd. m³ va 200 ming tonna gaz kondensati, 387 ming tonna polietilen, 83 ming tonna polipropilen ishlab chiqaradigan Ustyurt gaz-kimyó zavodi kabi yirik ishlab chiqarish quvvatlari faoliyat yuritmoqda.

Respublika sanoatining taraqqiy etishida maxsus erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalar faoliyati alohida o‘rin tutadi. Nukus shahrida tashkil etilgan “Nukus farm” erkin iqtisodiy zonasida hozirda zamonaviy muhandislik-kommunikatsiya va transport infratuzilmalarini barpo etish maqsadida avtomobil yo‘llari, tabiiy gaz, elektr ichimlik suvi tarmoqlari, aloqa va telekommunikatsiya inshootlari bunyod etish ishlari amalga oshirilgan. Umumiy qiymati 16,3 mln. dollar bo‘lgan 4 ta loyiha joylashtirilmoqda va ularning amalga oshirilishi natijasida 465 ta yangi ish o‘rni yaratiladi va 57,7 mlrd. so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilib, shundan 6,1 mln. dollarlik mahsulot eksport qilinadi.

Qoraqalpog‘istonda hozirda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida 179,4 gektar yer maydoniga ega bo‘lgan Amudaryo, Beruniy, Chimboy, Taxiátosh, Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot va Mo‘ynoq tumanlarida 7 ta kichik sanoat zonasi tashkil etildi va ular hududidagi 54,3 ming kv.metr

maydonga ega bo'lgan ob'yektlarni tanlov asosida berilishi belgilandi. Zonalarda 120 ta loyiha yuzasidan amaliy ishlar boshlandi, shundan 38 ta loyiha ishga tushirildi hamda mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Davlatimiz tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning faol qo'llab-quvvatlanishi tufayli joriy yilning 9 oyida yalpi hududiy mahsulotda ularning ulushi 48,3 foizni tashkil etdi. Bugun kichik korxonalar soni 2016-yilga nisbatan 11052 tadan 12064 gacha ortdi. Shu davr mobaynida aholining tadbirkorlik bilan mashg'ul bo'lganlar soni esa 71,3 foizdan 75 foizga ortdi.

Hududda yashovchi aholining turmush tarzini yanada yuksaltirish borasida qabul qilingan "Obod qishloq" dasturi ijrosi yuzasidan joriy yilda jami 30 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlarini amalga oshirish rejalashtirilgan. Bunda 24 mingta xonadonda yashovchi 145 mingga yaqin aholining yashash sharoitini tubdan yaxshilash ko'zda tutilgan.

Dastur doirasida 6463 dona yakka tartibdagi hamda ko'p qavatli uy-joylar ta'mirlandi; 142 km. ichimlik suvi ta'minotini yaxshilandi; 703 dona suv oqova tizimi (tozalash inshooti va handaklar) barpo etildi; 109 km. avtomobil yo'llari ta'mirlandi; 100 ta ijtimoiy soha hamda 108 ta bozor infratuzilmasi ob'yektlari yangidan barpo etildi va qayta ta'mirlandi. Shu bilan birga, 2018 yilda "Obod mahalla" dasturiga Nukus shahrining "Bes tobe" va "Xaua joli" mahallasi kiritilgan bo'lib, ularda 1,5 mingdan ziyod xonadonda yashovchi 8,3 ming nafar aholining yashash sharoitini yaxshilash bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Dastur doirasida 140 ta yakka tartibdagi uy-joylar, 22 ta ko'p xonadonli uylar ta'mirlandi, 5 ta bolalar o'yin maydonchalari qurildi, 2 ta maktab, 2 ta maktabgacha ta'lim muassasasida qurilish ishlari tugallandi.

Mahallalarda 30,8 km. elektr energiyasi tarmoqlari va 12 ta transformator mukammal ta'mirlandi, 22,2 km. tabiiy gaz quvurlari joriy ta'mirlandi va 28 ta gaz taqsimlash punktlari rekonstruksiya qilindi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etishda Qoraqalpog'iston Respublikasining salohiyati va imkoniyatlari:

1. Hududda yagona hisoblangan Artimiya sistasini qayta ishlashni tashkil etish (Ma'lumot uchun: birlamchi baholash natijalariga ko'ra, hududda 3 ming tonna artimiya sistasi xomashyosi mavjud bo'lib, bundan yiliga 1,0 ming tonnasini qayta ishlash yo'lga qo'yiladi);

2. Hududda yagona hisoblangan Merobolit natriy sulfat xomashyosidan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish. (Ma'lumot uchun: Respublikada

uning 414 mln. zaxirasi mavjud bo‘lib, 4 ta yangi loyiha asosida 154 ming tonna qayta ishlash quvvatlari ishga tushiriladi);

3. Hududda yagona hisoblangan Polipropilen qayta ishlash imkoniyatlaridan yanada samarali foydalanish (Ma'lumot uchun: Ustyurt gaz-kimyozavodi yiliga 3,4 mlrd. m³ va 200 ming tonna gaz kondensati, 387 ming tonna polietilen, 83 ming tonna polipropilen ishlab chiqaradi);

4. Qizilmiya ildizini qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish (Ma'lumot uchun: kelgusida respublikada yiliga 150 ming tonna qizil miya ildizi yetishtirish ko‘zda tutilgan. Bunda 62 ta korxonada 9,0 ming tonna mahsulot xomashyo ko‘rinishida va 5 ta yangi loyiha hisobiga 2,5 ming tonnasi qayta ishlanib eksport qilinadi);

6. Ekoturizmni izchil rivojlantirish (Bu - ekosayyohlarning ekzotik tabiiy hududlar, ularning hayvonot va o‘simliklar dunyosi bilan tanishtirish maqsadidagi ekologik sayohatni nazarda tutadi. Masalan, Ayozi-Qa'la qo‘rg‘oni hududida joylashgan yurtalarga, ov va baliq ovlash xo‘jaliklariga sayohatni kengaytirish imkoniyati mavjud);

7. Arxeologik turizmni taraqqiy ettirish (Bu - hududning tarixiy yodgorliklari, arxeologik topilmalari, geologiyasi, paleontologik qoldiqlari kabi tabiat bilan bog‘liq majmualarga sayohatni qamrab oladi. Ma'lumot o‘rnida: I.V.Savitskiy nomidagi arxeologik muzey mintaqada yagona hisoblanadi. Bundan tashqari, Respublikada 156 ta madaniy meros, 129 ta tarixiy, diniy va yodgorlik ob'yektlari mavjud. Ushbu obidalar xorijlik mehmonlarda katta qiziqish, hayrat uyg‘otibgina qolmay, balki hududning eksport salohiyatini ham kengaytirishga ijobiy ta'sir qiladi);

8. Hududning geografik joylashuvining qulayligi va kerakli infratuzilmalarning mavjudligidan unumli foydalanish. O‘zida xalqaro, respublika, mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan avtomobil yo‘llarini ichiga olgan avtomobil yo‘llari va magistrallarining umumiy uzunligi 11075 ming kilometrni tashkil etadi.

Aytish joizki, Qoraqalpog‘iston hududidan M-37 xalqaro trassaning o‘tganligi ham ancha jozibalidir. Shuningdek, “Qo‘ng‘irod - Astraxan - Novorossiysk porti” yo‘nalishi hudud uchun istiqbolli tranzit yo‘laklar bo‘lib xizmat qilishi tabiiy. Toshkent, Moskva, Sankt-Peterburg, Volgograd, Saratov shaharlari yo‘nalishlari bo‘yicha muntazam qatnaydigan temir yo‘lining umumiy uzunligi 929,1 kilometrni tashkil etadi. Jahon andozalariga mos jihozlangan “Nukus” aeroporti orqali

xalqaro yoʻnalishlarda hamda Oʻzbekiston hududi boʻylab muntazam ravishda reyslar yoʻlga qoʻyilgan.

Aholisi nisbatan zichligi darajasi yuqori boʻlgan Fargʻona vodiysida yillar davomida elektr energetikasi boʻyicha muammolar bor edi. Shu bois Toʻraqoʻrgʻon tumanida zamonaviy texnologiyalar asosida issiqlik elektr stansiyasi qurilishi boshlangan edi. Quvvati 900 MVt boʻlgan ushbu stansiyaning ishga tushirilishi aholi va sanoat korxonalarini elektr energiyasiga boʻlgan talabini toʻliq qoplashga xizmat qiladi.

Loyihaning umumiy qiymati 1 milliard 195 million AQSH dollaridan ziyod boʻlib, u Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA), Oʻzbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamgʻarmasi va “Oʻzbekenergo” AJ mablagʻlari asosida moliyalashtirilgan. Stansiya Yaponiyaning “Mitsubishi Corporation” va “Mitsubishi Hitachi Power Systems” konsorsumi tomonidan barpo etilmoqda.

Bugungi kungacha elektr energiyasini ishlab chiqaradigan asosiy agregatlardan birinchi va ikkinchi blok transformatorlari, bugʻ-gaz trubinasi va boshqa texnologiyalar montaj qilingan. Tashqi kommunikatsiya ishlari yakunlangan, ichimlik suv tarmogʻi tortilgan. Obyekt “Soʻx-Namangan” magistral gaz tarmogʻi orqali yonilgʻi, Katta Namangan kanali orqali texnik suv bilan taʼminlanadi.

Davlatimiz rahbarining har bir hududdagi mavjud imkoniyatlarni ishga solib, aholini ish bilan taʼminlashga qaratilgan siyosati natijasida “Shahand” qishloq fuqarolar yigʻinidagi korxonada mahalliy tadbirkorga berilgandi. Tez orada bino taʼmirlanib, Germaniyadan zamonaviy ip yigiruv mashinalari keltirib oʻrnatildi. Boshqa uskunalar Belgiya, Shveysariya, Hindiston va Turkiyadan olib kelindi. Shu tariqa oʻtgan yili korxonaning birinchi bosqichi ishga tushirildi. Yon-atrofdagi Bogʻishamol, Dukat, Temirqishloq, Olchin, Axxi kabi mahallalarda yashovchi 300 kishi doimiy ish bilan taʼminlandi.

Bugungi kunda korxonada yiliga 15,6 ming tonna ip-kalava ishlab chiqarilmoqda. Ular Xitoy, Rossiya, Turkiya va Ukrainaga eksport qilinmoqda. Oʻtgan yili 10 million dollarlikdan ziyod mahsulot chet ellarga yetkazib berilgan. Korxonaning ikkinchi bosqichida yiliga yana 20,8 ming tonna ip-kalava ishlab chiqarish, 200 ta qoʻshimcha ish oʻrni yaratish rejalashtirilgan.

Yana bir muhim tomoni, ushbu korxonada elektr energiyasi bilan oʻzini oʻzi taʼminlaydi. Bu yerga Germaniyadan eng zamonaviy gazogenerator

keltirib o‘rnatilgan. Ish jarayonida paydo bo‘ladigan issiq suv ham behuda ketmaydi. 9 gektar issiqxonani isitadi.

Mamlakatimiz ulkan rivojlanish potensialiga ega bo‘lgan to‘qimachilik sanoatida ham katta yutuqlarga erishildi. Ko‘plab paxtani qayta ishlash korxonalari barpo etildi. Ularni yorqin namoyondasi sifatida Namangan shahridagi “Art Soft Tex Group” korxonasini keltirishimiz mumkin. Muhtaram Prezidentimiz ushbu korxonaga tashrifi mobaynida bu yerda turli bichim va rangdagi sochiqlar, xalat, choyshab va boshqa mahsulotlar tayyorlanmoqda. Ular ichki bozorga, shuningdek, Rossiya, Ukraina, Bolgariya, Moldova va qo‘shni davlatlarga yetkazib berilmoqda. O‘tgan yili 290 milliard so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilib, 9,4 million AQSH dollari miqdoridagi mahsulot eksport qilingan. Joriy yilda eksport hajmini oshirish rejalashtirilgan.

Namangan shahri, Rishton va Yangiqo‘rg‘on tumanlarida korxonaning bir nechta sexlari bor. Ularda 2 mingdan ziyod kishi mehnat qiladi. Yaqinda tayyor to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish kompleksi ishga tushirilishi bilan yana mingga yaqin ish o‘rni yaratildi.

“Art Soft Tex Group” faoliyatini kengaytirib, klaster usulida ishlashga o‘tmoqda. Korxonaga uchun Mingbuloq va Pop tumanlaridan yer ajratilgan, qishloq xo‘jaligi texnikalari sotib olingan ligiga guvoh bo‘ldilar.

Yuqorida keltirib o‘tilgan barcha ma‘lumotlardan shuni aytish mumkinki, hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan mintaqaviy rivojlanishni tartibga solish siyosati hududlarni istiqbolda barqaror rivojlanib borishini ta‘minlaydi. Shu bilan birga ushbu islohotlarni izchil davom etish, hududlarni rivojlanishini tartibga solishda innovatsion axborot texnologiyalardan foydalanishni yo‘lga qoyish va raqamli iqtisodiyotni shakllantirish lozim bo‘ladi.

Mavzu bo‘yicha qisqacha xulosalar

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichi ijobiy holatlar bilan birga hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida echilishi kerak bo‘lgan muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ularga quyidagilar kiradi: hududiy statistikada hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini baholash hamda amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun etarli darajada hisob olib borilmaydi va chop etilmaydi. Hududlarda aholining real daromadlari va bu daromadlar o‘sishi, hudud byudjeti xarajatlari yo‘nalishlari va devisit, transfertlar, pul emissiyasi darajasi, inflyasiya darajalari, eksport va importning real hajmi, aholining maktab yoshidagi qismini umumta‘lim

maktablari bilan qamrab olish kabilar haqidagi ko'rsatkichlarni topish qiyin; mamlakatda hududiy siyosat yoki hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish konsepsiyalari mukammal darajada ishlab chiqilmagan. Hududiy rivojlanishni tartibga solishni o'rganishda bu tadbirning aniq maqsadlari, tamoyillari, yo'nalishlari va mexanizmlari mukammal emasligi aniqlandi. Hududiy rivojlanishni tartibga solishning qonuniy asoslari, xususan, hududiy siyosat asoslari bo'yicha qonun va qarorlar, farmonlar mavjud emas; hududlarda boshqaruv islohotlar talablariga to'liq javob bermaydi. To'g'ri, bu borada ma'muriy islohotlar doirasida ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Biroq mahalliy hokimiyat organlarining funksiyalari, vazifalari va vakolatlari aniq belgilanmagan va chegaralanmagan; hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini baholash uslubi nomukammal. Ularning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini baholovchi va mahalliy hokimiyat organlari xizmatchilari malakasini oshiruvchi ixtisoslashgan tashkilot va markazlar yo'q. mahalliy byudjetlar moliyaviy avtonomiyaga ega emas, ular markazga juda ham kuchli bog'langan. Mahalliy hokimiyat organlari hali ham mahalliy byudjetlarni qabul qilish bo'yicha va yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun etarli moliyaviy baza bilan ta'minlanmagan; hududlarning iqtisodiy rivojlanish borasidagi asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha differensiasiya darajasi ortib bormoqda. Eng katta tafovvt sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi bo'yicha kuzatilmoqda, u 20,1 martani tashkil etgan.

Nazorat savollar:

1. Xududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish asoslari nimalardan iborat?
2. Xududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish asoslari nimalardan iborat?
3. Xududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solishdan maqsad nima?
4. Xududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish qanday maqsadni ko'zda tutadi?
5. Xududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish qanday vazifalarni bajaradi?
6. Xududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish-chi?
7. Xududlar ijtimoiy rivojlanishining nazariy asoslari nimalardan iborat?

8. Xududlar iqtisodiy rivojlanishining nazariy asoslari-chi?
9. Xududlar ijtimoiy rivojlanishining metodik asoslari nimalardan tashkil topgan?
10. Xududlar iqtisodiy rivojlanishining metodik asoslari nimalarni o‘z ichiga oladi?

13-MAVZU. MINTAQALAR TARAQQIYOTINI PROGNOZLASH VA IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI

Reja:

13.1. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash

13.2. Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning vositalari

13.3. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini strategik rejalashtirish

13.4. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tahlili

Tayanch tushunchalar va iboralar: prognozlash, demografiya, bashoratlash, mehnat resurslari balansi, konsentratsiya, ixtisoslashuv, ishlab chiqarish kooperatsiyasi, turmush darajasi, atrof muhit.

13.1. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tahlili va prognozlash - mintaqaviy rivojlanishni boshqarish bo'yicha ishlarning boshlang'ich nuqtasi. Oddiy prognoz asosida mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlari belgilab olindi, mintaqaviy iqtisodiy kompleksni rivojlantirish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlar va ustuvorliklar belgilab olindi.

Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognoz qilish - iqtisodiyotning va ijtimoiy sohaning kelajakdagi ahvolini prognozlash - iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ajralmas qismi bo'lib, hududiy majmua va uning tarkibiy qismlarini rivojlantirish yo'nalishini belgilaydi. Bashoratli hisob-kitoblar natijalari davlat organlari tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlari va vazifalarini oqlash, hukumatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va asoslash, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni ratsionalizatsiya qilish usullari uchun ishlatiladi.

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozi tarkibiga jamiyatning ayrim jihatlarining kelajagini aks ettiruvchi maxsus prognozlar kompleksi va mintaqaning iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasini rivojlantirishning umumlashtirilgan shaklida aks ettirilgan keng qamrovli iqtisodiy prognoz kiradi.

Mintaqaviy prognozlarda quyidagilar aniqlanadi:

- mintaqada demografik holat;
- tabiiy resurslar, yer, suv va o'rmon resurslarining isbotlangan zaxiralari, shu jumladan atrof-muhit holati;

- kelajakdagi ilmiy va texnologik yutuqlar va ularni ishlab chiqarishga kiritish imkoniyati;

- ishlab chiqarishning asosiy omillari (kapital, mehnat, investitsiyalar);

- aholining tovarlarga bo‘lgan talabining miqdori va dinamikasi

- milliy iqtisodiyotning alohida tarmoqlari, hududlar va boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat sohalarining rivojlanish sur‘ati.

To‘liq iqtisodiy prognoz, mintaqaning iqtisodiyotini yaxlit hol sifatida kelajakda rivojlanishini aks ettiradi. Kompleks prognozni ishlab chiqish mintaqaviy iqtisodiy majmua faoliyatining va rivojlanishini etarli darajada tushuntirib beradigan ilmiy asoslarga asoslangan.

Vaqt gorizontaliga ko‘ra, mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishining kompleks prognozlarini uch turga bo‘lish mumkin: uzoq muddatli, o‘rta muddatli va qisqa muddatli.

Uzoq muddatli prognoz 10 yil davomida har besh yilda bir marta ishlab chiqiladi. Bu mamlakatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun kontseptsiyani ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Iqtisodiy siyosatning uzluksizligini ta‘minlash maqsadida uzoq muddatli prognoz ko‘rsatkichlari o‘rta muddatli prognozlarni, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyalarini va dasturlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o‘rta muddatli prognozi yiliga uch yildan besh yilgacha bo‘lgan muddatga ishlab chiqilgan, bu esa yillik ma‘lumotlarni tuzatish imkonini beradi. Bu o‘rta muddatli istiqbolda iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Umumiy tanishish uchun uzoq muddatli va o‘rta muddatli prognozlar bo‘yicha hisobotlar, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tushunchalari ochiq matbuotda e‘lon qilinadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qisqa muddatli prognozi har yili ishlab chiqiladi va davlat byudjeti loyihasini tuzish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan hujjatlar mamlakat Oliy Majlisiga taqdim etilgan hujjatlar bir qismidir. Bundan tashqari hujjatlar to‘plamiga quyidagilar kiradi:

- joriy yilning o‘tgan davrida respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;

- kelgusi yil uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozi;

- O‘zbekistondagi konsolidatsiyalangan moliyaviy balans;

- rivojlanishning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy muammolari (vazifalari) ro'yxati, ular O'zbekiston hukumati siyosatida hal etiladi;

- kelgusi yilda davlat byudjeti mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan davlat maqsadli dasturlar ro'yxati;

- kengaytirilgan nomenklatura bo'yicha davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlarni yetkazib berish ro'yxati va hajmi;

- davlat sektorining rivojlanishini prognozlashtirish.

Shu bilan birga, O'zbekiston hukumati belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qonun loyihalarini taqdim etadi.

Iqtisodiy obyektlarni prognoz qilishning ikkita asosiy printsiplari mavjud: genetik va teleologik.

a) Genetik yondashuv obyektning rivojlanish tarixini tahlil qilishga asoslangan bo'lib, rivojlanish xususiyatlarini belgilovchi asosiy omillarni belgilaydi. Shu asosda kelajakda prognoz qilinadigan obyektning holati to'g'risida xulosalar olinadi. Ushbu yondashuvda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlari alohida rol o'ynaydi. Ushbu yondashuvni mamlakatimizda eng taniqli vakili N.D. Kondratiev o'zining «uzoq to'lqinlar» nazariyasini e'lon qildi.

b) maqsadli yondashuv (yunon tilidan - maqsad) iqtisodiyotda ro'y berayotgan jarayonlarning faol ishtirokchilariga xosdir. Ushbu obyektning rivojlanishining maqsadli parametrlari va vazifalarga yaqinlashuv darajasiga asoslangan. Iqtisodiyotni prognozlashtirishda ushbu yondashuvning eng ko'zga ko'ringan vakili va himoyachisi S.G. Strumilin hisoblanadi.

Mintaqa uchun keng qamrovli iqtisodiy prognozni ishlab chiqish ikkita maqsadga ega. Birinchidan, u mintaqaning hukumatiga iqtisodiy va ijtimoiy siyosat sohasida qaror qabul qilish uchun ma'lumot beradi. Ikkinchidan, uning ko'rsatkichlari mintaqaning davlat byudjeti loyihasi ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Davlat prognozi mamlakat va uning subyektlarining tegishli ijro etuvchi organlari taqdim etgan ma'lumotlarga asoslanadi. Asosiy axborotni taqdim etish organi - hududiy organlar tarmog'i orqali birlamchi axborot to'playdigan Davlat statistika qo'mitasi uni umumlashtiradi va rasman e'lon qiladi. Boshqa vazirliklar va idoralar o'zlarining vakolatlari (Monetar sohasida - Markaziy bank, byudjet ijrosi - Moliya vazirligi, bojxona

statistikasi bo'yicha - Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar) bo'yicha axborotni taqdim etishga mas'uldirlar.

13.2. Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vositalari

Hududiy iqtisodiyotni samarali rivojlantirish uchun iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish, shu jumladan, mintaqaviy iqtisodiyotga davlatni ta'sir ko'rsatuvchi vositalarini ishlab chiqish zarur.

Bozor munosabatlari sharoitida mintaqaviy iqtisodiyotga davlatning ta'sir ko'rsatuvchi vositalari tizimiga quyidagilar kiradi:

- kelgusidagi iqtisodiy sharoitda hududlarning iqtisodiy subyektlariga yo'naltirilgan davlat hujjatlari;

- davlat organlarini hududiy jarayonlarga faol ta'sir ko'rsatish imkonini beradigan davlat hujjatlari;

- hududdagi barcha xodimlarni reproduktiv faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari.

Mintaqaning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga soluvchi vositalarni boshqarish tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlashning umumiy sxemasi;

- mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozi;

- mintaqani rivojlantirish strategik rejasi;

- mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning indikativ rejasi.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlashning umumiy sxemasi kelajak uchun ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish uchun ilmiy asoslarni o'z ichiga olgan strategik xarakterga ega bo'lgan kelajakka oid hujjatdir.

U mehnatni hududiy taqsimlashni takomillashtirish, mamlakat hududlarini kompleks iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida ishlab chiqilmoqda.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning umumiy sxemasi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishining turli jihatlarini aks ettiradigan va o'z hududida ishlab chiqarish kuchlarining joylashishini aks ettiruvchi qoidalarni o'z ichiga oladi. O'tmish tajribasiga ko'ra, umumiy sxema quyidagi tuzilishga ega bo'lishi kerak:

1. Asosiy davr uchun ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlash tahlili.

2. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga muvofiq uzoq muddatli maqsadlarni hisobga olgan holda kelajakda mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasini prognozi asosida belgilanadigan kelajak uchun ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashuvi.

3. Kelgusida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning obyektiv old shartlari.

4. Mehnat resurslarini joylashtirishning ijtimoiy muammolari, hududiy qayta taqsimlanish yoʻnalishi va miqyosi, hududiy ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, mintaqalarda turmush darajasini oshirish.

5. Xalq xoʻjaligi tarmoqlari, tarmoqlararo komplekslar va korxonalarni rivojlantirish va joylashish prognozi. Ushbu boʻlimda milliy daromad dinamikasi va kapital qoʻyilmalar hajmi, mehnat potentsialini aniqlash, tasdiqlangan resurslarni baholash va potensial tabiiy resurslar (energetika resurslari, mineral resurslar, suv, oʻrmon, yer) prognoziga asoslangan holda asosiy ishlab chiqarish aktivlari va salohiyatining oʻsishi hisoblab chiqiladi.

6. Mamlakat hududlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish muammolarini aniqlash. Mamlakatimizning har bitta viloyatlari yoki tuman va shaharlari uchun alohida hududlar uchun kompleks dasturlarni ishlab chiqish.

7. Xalqaro mehnat taqsimotining (iqtisodiy aloqalarning globallasuvi) mamlakatning ishlab chiqarish kuchlarini taqsimlashiga taʼsirini baholash.

8. Milliy iqtisodiyotning hududiy tuzilmasida taklif qilingan oʻzgarishlarning iqtisodiy samaradorligini hisoblash. Umumiy sxema bilan birgalikda ishlab chiqarishni rivojlantirish boʻyicha sektoral sxemalarni ishlab chiqish, shuningdek, mamlakat hududlari ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va tarqatish hududiy sxemalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishning tarmoqlar boʻyicha sxemalari ikkita asosiy boʻlimni oʻz ichiga oladi: sanoatni asosiy davrda rivojlantirish va joylashtirishni tahlil qilish va uzoq muddatli davrda sanoatni rivojlantirish va joylashtirishni mantiqiy asoslash.

Istiqbolda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ehtiyoj - mamlakatning rivojlanish strategiyasiga, maqsadli integratsiyalangan dasturlarga, uzoq muddatli ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va tarqatish konsepsiyasiga, tegishli tarmoqlarning ehtiyojlariga asoslangan. Hududiy ishlab chiqarishni rivojlantirish sxemalari istiqbol uchun mintaqaning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlash uchun

asoslarni o'z ichiga oladi. Ular bilan birgalikda MIKlarni shakllantirish va rivojlantirish sxemalari, hududiy rejalashtirish va boshqa hujjatlar ishlab chiqilmoqda.

Mintaqaviy sxemalar sanoatning ixtisoslashuvi va hududlarni integratsiyalashgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy mavjud sharoitlari asosida ishlab chiqarishni aniqlab olish bilan chegaralanadigan hududlarni, xususan, atrof-muhit masalalarini hisobga olgan holda, shuningdek, ma'lum bir sohaning yirik korxonalarini barpo etish ustuvor yo'nalishlarini asoslaydi.

Turli soha korxonalarini joylashtirish, MIK va sanoat markazlarini shakllantirishning samarali variantlari, yangi hududlarni iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlari belgilanmoqda. Bunda o'rta va kichik shaharlarning rivojlanishi hisobga olingan.

Maqsadli kompleks dasturlarni ishlab chiqish uchun eng muhim muammolarning ro'yxati ishlab chiqiladi va ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlashning samaradorligi baholanadi. Ijtimoiy rivojlanish masalalari, hududlararo aholi punktlari tizimi va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Boshqa bir hujjat bilan hududiy rejalashtiriladi. Hududiy rejalashtirish - ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun optimal sharoitlarni ta'minlash maqsadida hududni oqilona tashkil etishga mo'ljallangan dizayni rejalashtirish ishining turi.

Mintaqaviy rejalashtirishning asosiy tarkibiy elementlari kelgusi 20 yil uchun ishlab chiqilgan maqsadli dasturlar va loyihalardir. Mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha kompleks reja-dastur bilan birgalikda ishlab chiqilgan hududiy rejalashtirish dasturlari va loyihalari oldindan rejalashtirilgan hujjatlar hisoblanadi.

Hududni rejalashtirish hujjati sifatida grafik materiallar va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan tushuntirish xati bilan keltiriladi.

Mintaqaviy rejalashtirishni qamrab oluvchi asosiy grafik materiallarga quyidagilar kiradi: hududdan zamonaviy foydalanish rejasi (ma'lumotnoma rejasi); Integral hududlarni baholash sxemasi, tabiatni muhofaza qilish sxemasi; ichki ma'muriy komponentlarni ajratish bilan mintaqaning loyiha rejasi. Taqqoslama bayonnomada mavjud holatni mazmunli tahlil qilish, shuningdek hududni funktsional rayonlashtirish bo'yicha takliflar, shu jumladan, iqtisodiy obyektlarni joylashtirish bo'yicha loyihalar, hisob-kitob tizimini takomillashtirish, mavjud bo'lgan va yangi aholi punktlarini

yaratish, transport va muhandislik kommunikatsiyalari ishlab chiqish, dam olish joylarini rivojlantirish va joylashtirish.

13.3. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini strategik rejalashtirish

Mintaqa uchun strategik rivojlanish rejasi - mintaqaning rivojlanish sohasidagi faoliyatining turli jihatlarini bir-biri bilan o‘zaro bog‘laydigan boshqaruv hujjatidir.

Bunday rejani tayyorlash quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- hududni rivojlantirish maqsadlarini belgilash;
- maqsadlarga erishish yo‘llarini aniqlash;
- amalga oshirilishi muvaffaqiyatga erishishga imkon beradigan potentsial imkoniyatlarni tahlil qilish;
- tanlangan hududlarda harakatni tashkil qilish usullarini ishlab chiqish;
- resurslardan foydalanish usullarini aniqlash. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining strategik rejasi uning ma‘muriyati va mintaqa jamoatchiligini birgalikda ishlashga imkon beradi.

Bu nafaqat ma‘muriyatning hujjati, balki mintaqaviy rivojlanish jarayonining barcha subyektlari, jumladan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va siyosiy jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarning hujjatlari. Bu mintaqaviy ma‘muriyatdan viloyat ishbilarmonlari va tadbirkorlariga qaratilgan yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan ko‘rsatma emas, balki iqtisodiy faoliyatning barcha agentlari ishtirokida ishlab chiqilgan muhim jihat.

Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining strategik rejasining asosiy xususiyatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- mintaqaviy iqtisodiyotning kuchli va zaif tomonlarini ta‘kidlab, birinchi navbatda odamlar uchun yaxshi yashash sharoitlarini yaratish bo‘yicha mintaqaning raqobatdosh afzalliklarini mustahkamlash, rivojlantirish va shakllantirishga intilish;
- mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchilariga, investorlar, ma‘muriyat va aholi uchun kelgusidagi rivojlanish tafakkuriga asoslangan qarorlar qabul qilishda yordam beradigan qisqa g‘oya va tamoyillar;
- barcha mintaqaviy kuchlarning hamkorligi. Rejalashtirilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun ma‘muriyatning harakat rejasining tarkibiy qismi mintaqa uchun strategik rivojlanish rejasining bir qismi bo‘lishi kerak.

Mintaqa uchun strategik rivojlanish rejasining asosiy maqsadi mintaqada aholi turmush darajasi va sifatini oshirishdan iborat.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar bo'lishi kerak:

- tarkibiy, ilmiy, texnik va investitsiya siyosatiga qaratilgan;
- iqtisodiyotni isloh qilishda ijtimoiy muammolarni hal qilish;
- iqtisodiyotning real sektori biznesini rag'batlantirish.

Iqtisodiy siyosatning asosiy yo'nalishi - mulkdorlarning o'rta sinfini yaratishdir.

Iqtisodiyotning real sektorida tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish sohasida eng muhim chora-tadbirlar quyidagilardan iborat: - eng kam kafolatlangan ish haqining qonun bilan belgilanishi, bu o'z navbatida kasbiy mahoratning narxini aks ettiradi va mamlakatdagi eng past darajaga yo'naltirilgan bo'lishi kerak; Yagona tarif shkalasining parametrlarini eng past daraja miqdoriga muvofiqlashtirish;

- ish beruvchining ish haqini o'z vaqtida to'lashini kafolatlash;
- pullik ish haqini real inflyatsiya sharoitida sotib olish qobiliyatini saqlab qolish uchun aholi daromadlarini indeksatsiya qilish usuli va tartibini qonuniy belgilash;
- aholi tabiatini stratifikatsiya qilishni qisqartirish, aholi daromadlari va kambag'allarning daromad darajasida noaniq darajada yuqori farqlarni bartaraf etish.

Mintaqaviy rivojlanishni indikativ rejalashtirish

O'tish iqtisodiyotida mintaqada iqtisodiy faollikni faollashtirish davlat boshqaruvining an'anaviy ma'muriy-buyruqlar mexanizmlarini yangi demokratik tartibga solishning bozor shakllariga tezkor ravishda o'zgartirishni nazarda tutadi.

Indikativ rejalashtirish - davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishlariga mos ravishda mintaqaning iqtisodiyotini rivojlantirish va rivojlanishini belgilovchi ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish jarayoni.

Indikativ reja ishbilarmonlik sektorini eng samarali rivojlanish yo'llarini tanlashga qaratilgan vositadir. Bu belgilangan ko'rsatkichlarga erishish uchun ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga davlat ta'sirining chora-tadbirlarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Indikativ ko'rsatkichlar ko'rsatma emas. Bu cheklangan miqdordagi majburiy vazifalarni o'z ichiga oladi va katta miqdordagi maqsadga qaratilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim ko'rsatkichlari iqtisodiyotning dinamikasi, tuzilishi va samaradorligi, moliyaviy holati, pul muomalasi, tovar va qimmatbaho qog'ozlar bozori, narxlarning o'zgarishi, ish bilan bandligi, aholining turmush darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalar va boshqalarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Mintaqada rejalashtirish obyekti o'z hududida joylashgan sanoat kompleksidir va rejalashtirish maqsadi ishlab chiqarish ehtiyojlariga va ijtimoiy masalalarni hal etishga asoslangan holda ularning samarali va mutanosib rivojlanishini ta'minlashdan iborat.

Mintaqa uchun keng qamrovli rivojlanish rejasini tuzishda, mintaq va umuman, mamlakat iqtisodiyotining manfaatlari hisobga olinishi va aks etishi kerak. Mintaqa uchun indikativ rejani ishlab chiqishda, mehnat resurslari balansi, ilmiy va texnologik taraqqiyotning prognozi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini, iqtisodiy samaradorlikni hisob-kitob qilish va eng muhim tovarlar va resurslarga ichki ehtiyojni hisobga olgan holda bir qator xujjatlar qo'llaniladi. Bu mintaqada ijtimoiy rivojlanishning yakuniy ko'rsatkichlarini, davlat va mintaqaviy buyruqlar ko'rsatkichlarini, kvotalar va chegaralarni hisobga oladi.

Mintaqaning indikativ rejasining xususiyatlarini belgilovchi omillar quyidagilardir: ishlab chiqarish va transport xarajatlari, hududiy xarajatlar strukturasi qat'iyligi, ayrim tarmoqlarning harakatlanishi, transport xarajatlarini hisoblash.

13.4. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tahlili.

Mintaqaviy iqtisodiyotning asosiy va an'anaviy usullaridan biri bu hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilishdir. U mintaqaviy iqtisodiy tizimda mavjud bo'lgan asosiy hodisalar va nisbatlarni tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishga asoslangan va shuning uchun statistik usullar guruhiga kiradi. Ushbu tahlilning maqsadi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasini keyinchalik asoslash uchun iqtisodiy o'sishning nomutanosibliklari va foydalanilmagan imkoniyatlarini aniqlashdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tahlili quyidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan:

1. Mintaqaning tabiiy-resurs salohiyatining holatini baholash.
2. Atrof-muhitning yomonlashish sabablarini aniqlash.

3. Aholi dinamikasi va uning jinsi va yosh tarkibi xususiyatlarini, shuningdek asosiy migratsiya oqimlarining sabablarini o'rganish.

4. Mintaqa iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari uchun mehnat resurslaridan foydalanishni baholash.

5. Mintaqadagi ishsizlikning umumiy va maxsus sabablarini tushuntirish.

6. Aholining hayot darajasi va sifatini baholash, aholini ijtimoiy infratuzilmaning asosiy obyektlari bilan ta'minlash.

7. Mintaqaviy iqtisodiyotning bozorda kelgusida ishlashi uchun strategiyani ishlab chiqish uchun mintaqaning, uning sanoatining, qishloq xo'jaligining, sanoat infratuzilmasining erishilgan iqtisodiy darajasini baholash.

8. Hududlararo iqtisodiy aloqalarni baholash.

9. Ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan eksport zaxiralarini aniqlash.

10. Hududlarning moliyaviy holatini baholashda viloyat byudjeti mablag'laridan viloyat byudjeti daromadlarining bir qismi sarflanishi.

11. Mulkchilikning turli shakllari bilan bog'liq korxonalarni aholi va mintaqa iqtisodiyotining umumiy manfaatlarida foydalanish imkoniyatlarini baholash.

Faqatgina mintaqa hayotining barcha asosiy parametrlarini har tomonlama tahlil qilish mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, mintaqa iqtisodiyotining murakkablik darajasi va mintaqani yanada rivojlantirishning asosiy yo'llarini aniqroq yoki kamroq obyektiv ravishda tasavvur qilishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil jarayonida mintaqaning tabiiy-resurs potentsiali har tomonlama baholanadi, bu mintaqa iqtisodiyoti rivojlanish darajasiga, mintaqaning mavjud resurs salohiyatiga ixtisoslashganligini yoki mos kelmasligini baholash uchun amalga oshiriladi.

Bunday tahlil jarayonida tegishli davlat tuzilmalari aholining real daromadlariga, aholining pul daromadlari va xarajatlari balansi yoki nomutanosibligiga, mahsulot ishlab chiqarish dinamikasiga, aholining uy-joy bilan ta'minlanish darajasiga, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanish darajasiga alohida e'tibor qaratmoqda.

Mintaqa iqtisodiyotida uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi iqtisodiy nomutanosibliklarni o'z vaqtida aniqlash uchun mintaqa iqtisodiyotining murakkablik darajasi batafsil tahlil qilinadi.

Ushbu tahlil quyidagilarni baholaydi:

1. Ijtimoiy va sanoat rivojlanish sur'atlari va darajalarining o'zaro nisbati (aholining asosiy ijtimoiy imtiyozlar va xizmatlar, iste'mol tovarlari bilan ta'minlanishini tahlil qilish; moddiy ishlab chiqarish, sanoat tarkibi, ishlab chiqarish aktivlari tarkibi, ularning eskirish darajasi; kapital qo'yilmalar darajasi, bandlik tarkibi va boshqalar.).

2. Iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganlik darajasi (umumiy ishlab chiqarishda iste'mol tovarlari ishlab chiqarish ulushiga qarab; aholi jon boshiga iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bo'yicha; iste'mol tovarlari va oziq-ovqat mahsulotlarining o'zini o'zi ta'minlash darajasi; mintaqada uy-joy qurilishi darajasi bo'yicha).

3. Ish o'rinlari va mehnat resurslari balansi (mintaqaviy mehnat bozori sig'imi, ishsizlik dinamikasi va tarkibi, mintaqaviy kadrlarni tayyorlash tizimi, shuningdek, uning mintaqa ehtiyojlarini qondirishga qanchalik e'tibor qaratilganligi baholanadi).

4. Iqtisodiyotni hududiy ko'p maqsadli resurslar (yer, suv, o'rmon resurslari) bilan ta'minlanishi.

5. Atrof-muhitning holati va ekologik xavfli hududlar, ishlab chiqarishlardan foydalanish darajasi.

6. Biologik resurslardan foydalanish darajasi va yangilanish dinamikasi.

7. Iqtisodiy kompleksning ishlab chiqarish yo'nalishi, ya'ni sanoat va sanoat bo'lmagan mahsulotlar nisbati.

8. Ishlab chiqarish infratuzilmasining (energiya bazalari, transport komplekslari, qurilish bazalari) mintaqa ehtiyojlariga muvofiqligi. Mintaqa iqtisodiyotining murakkabligini ijtimoiy-iqtisodiy tahlil qilishda mintaqa tarmoqlarining rivojlanishi tahlili alohida ajralib turadi.

Ushbu tahlilni o'tkazishda quyidagilar mavjud:

1. Moddiy va qiymat jihatidan ishlab chiqarish dinamikasi.

2. Mintaqadagi muayyan tarmoq korxonalarining moliyaviy ahvoli.

3. Mintaqa sanoatida mehnat salohiyatidan foydalanish.

4. Ushbu korxonalarni texnik qayta jihozlash, rekonstruktsiya qilish va kengaytirish uchun yangi xarajatlarni moliyalashtirish manbalarini hisobga olgan holda kapital sarflash.

5. Ishlab chiqarishni moddiy va hom ashyo resurslari bilan ta'minlash.

6. Sanoat rivojlanishining atrof-muhitga ta'sirini va uning atrof-muhitni muhofaza qilish choralarining samaradorligiga ta'sirini ko'rsatuvchi ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Ushbu 6 ko‘rsatkichni tavsiflovchi bir qator boshqa ma’lumotlar bilan to‘ldirilgan. Xususan:

- ✓ erishilgan ishlab chiqarish hajmining iqtisodiyot ehtiyojlari va aholi talab darajasi o‘rtasidagi jismoniy nisbati;
- ✓ yoqilg‘i-energetika, mineral, suv, o‘rmon, yer resurslari bilan ta‘minlash va ushbu resurslarning iqtisodiy ko‘rsatkichlarga ham, sanoatning hududiy taqsimlanishiga ta‘siri darajasi;
- ✓ kontsentratsiya, ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi darajalari;
- ✓ ikkilamchi resurslarni yig‘ish va qayta ishlash uchun ishlab chiqarish imkoniyatlarining mavjudligi yoki yo‘qligi (turli sohalarda hosil bo‘lgan yoki ushbu tarmoqlardagi korxonalarda majburiy qayta ishlashga majbur bo‘lgan ishlab chiqarish va iste‘mol chiqindilari).

Transport va iqtisodiy aloqalar va infratuzilmani rivojlantirish. mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tahlili quyidagi asosiy bo‘limlarda olib boriladi:

1. Mintaqaning umumiy rivojlanish darajasini tahlil qilish.
2. Mintaqaning tabiiy-resurs salohiyatini tahlil qilish va baholash.
3. Atrof muhitning holati va uning ifloslanish sabablarini tahlil qilish.
4. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tahlil qilish va baholash, shu jumladan mintaqadagi demografik va migratsion jarayonlarni baholash.
5. Bandlik va ishsizlikni, mintaqada bo‘ylab qayta joylashishni va aholining erishilgan turmush darajasini tahlil qilish.
6. Sanoat, qishloq xo‘jaligi va bozor infratuzilmasining erishilgan rivojlanish darajasini baholash.
7. Eksport salohiyatini, hududlararo va tashqi iqtisodiy aloqalarni tahlil qilish va baholash.
8. Mintaqaning moliyaviy holatini, viloyat byudjetining holatini baholash.
9. Mintaqada kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish yo‘nalishlarini tahlil qilish.

Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning manba va demografik shart-sharoitlarini tahlil qilish jarayonida mineral xom ashyo, yoqilg‘i-energetika, mintaqaning yer, suv va o‘rmon resurslarini inventarizatsiya qilish amalga oshiriladi. Mehnat resurslarining tarkibi, shahar va qishloq aholisining soni va nisbati, asosiy yoshi va jinsi guruhlari, o‘rtacha umr

ko‘rish davomiyligi, mavjud migratsiya oqimi, ishsizlik darajasi, tug‘ilish va o‘lim nisbati va ushbu ko‘rsatkichning bir necha yillarga nisbatan dinamikasi belgilanadi. Turmush darajasi aholi jon boshiga daromadlarning o‘zgarishi, oziq-ovqat va iste‘mol tovarlari narxlarini darajasi, nooziq-ovqat tovarlari tarkibi va hajmlarining o‘zgarishi bilan baholanadi. Turmush darajasi ancha yuqori bo‘lsa, nooziq-ovqat va oziq-ovqat mahsulotlarining nisbati 90% ni tashkil qiladi: Qolgan 10%ga uy-joy, ijtimoiy, madaniy, tibbiy, ta‘lim muassasalari bilan ta‘minlash ham kiradi.

Turmush darajasi mavjud ko‘rsatkichlarni moddiy tovarlar va xizmatlarni iste‘mol qilishning mintaqa standartlari bilan taqqoslash orqali ifodalanishi kerak. Keyin hududning moliyaviy ahvoli baholanadi va qo‘shimcha moliyalashtirish manbalarini topish imkoniyatlari aniqlanadi. Tahlil ushbu mintaqadagi bozor munosabatlari rivojlanishini baholash bilan, taqqoslash nisbati bilan yakunlanadi

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

1. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tahlili va prognozlash - mintaqaviy rivojlanishni boshqarish bo‘yicha ishlarning boshlang‘ich nuqtasi. Oddiy prognoz asosida mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlari belgilab olindi, mintaqaviy iqtisodiy kompleksni rivojlantirish bo‘yicha dasturiy chora-tadbirlar va ustuvorliklar belgilab olindi.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning eng muhim ko‘rsatkichlari iqtisodiyotning dinamikasi, tuzilishi va samaradorligi, moliyaviy holati, pul muomalasi, tovar va qimmatbaho qog‘ozlar bozori, narxlarning o‘zgarishi, ish bilan bandligi, aholining turmush darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalar va boshqalarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

3. Mintaqada rejalashtirish obyekti o‘z hududida joylashgan sanoat kompleksidir va rejalashtirish maqsadi ishlab chiqarish ehtiyojlariga va ijtimoiy masalalarni hal etishga asoslangan holda ularning samarali va mutanosib rivojlanishini ta‘minlashdan iborat.

4. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini aniqlash uchun iqtisodiyotning asosiy va an‘anaviy usullaridan biri bu hududlarning tahlil qilishdir.

5. Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil jarayonida mintaqaning tabiiy-resurs potentsiali har tomonlama baholanadi, bu mintaqa iqtisodiyoti rivojlanish darajasiga, mintaqaning mavjud resurs salohiyatiga ixtisoslashganligini yoki mos kelmasligini baholash uchun amalga oshiriladi.

6. Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning manba va demografik shart-sharoitlarini tahlil qilish jarayonida mineral xom ashyo, yoqilg'ich-energetika, mintaqaning yer, suv va o'rmon resurslarini inventarizatsiya qilish amalga oshiriladi

Nazorat savollari

1. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashning mohiyati nimada?
2. Mintaqaning prognoz hujjatlarining tarkibi nimalardan iborat?
3. Mintaqaning keng qamrovli iqtisodiy prognozining xususiyatlarini tushuntirib bering?
4. Kompleks prognozlash vositalari nimadan iborat?
5. Iqtisodiy obyektlar dinamikasini prognoz qilishda asosiy metodologik yondashuvlar nimalardan iborat?
6. Bozor munosabatlari sharoitida hududiy iqtisodiyotga davlat qaysi vositalar orqali ta'sir ko'rsatadi?
7. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va taqsimlashning umumiy sxemasining tuzilishining asosiy elementlarini ko'rsatib bering?
8. Hududni rejalashtirishning tarkibi va tuzilishi nimalarni o'z ichiga oladi?
9. Strategik rejaning o'ziga xos xususiyatlarini va uning asosiy xususiyatlarini aniqlang.
10. Strategik rejani ishlab chiqishning qanday bosqichlari mavjud?
11. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kontseptsiyasini aytib bering?.
12. Mintaqaviy hokimiyat organlari qanday usullar yordamida o'z mintaqalarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqmoqdalar?

14-MAVZU: MINTAQALAR RAQOBATBARDOSHLIGI VA RAQOBAT USTUNLIGI

Reja:

14.1. Mintaqaviy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirishning nazariy asoslari va uni takomillashtirish yo‘llari

14.2. Raqobat muhiti va raqobatbardoshlikni aniqlash ko‘rsatkichlari

14.3. Hududlar raqobat ustunligini belgilovchi omillar

14.4. Mintaqaviy darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosat choralari bilan mintaqaning raqobatdoshligini oshirish

Tayanch tushuncha va iboralar: milliy iqtisodiyot, raqobat, raqobatbardoshlik, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi, tovarlar raqobatbardoshligi, tarmoqlar raqobatbardoshligi, mintaqa raqobatbardoshligi.

14.1. Mintaqaviy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirishning nazariy asoslari va uni takomillashtirish yo‘llari

Mintaqalar iqtisodiyoti taraqqiyoti bozor munosabatlarining rivojlanganlik darajasi va ko‘lami, jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv darajasi, iqtisodiyotning raqobatbardoshligi, texnik-texnologik rivojlanish darajasi hamda tarmoq va sohalarining tuzilishi, rivojlanish xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bugungi kunda xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tobora rivojlanib borishi, iqtisodiyotning globallasuvi natijasida mamlakat milliy iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish vazifalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida «Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish» bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Parlamentga Murojaatnomasida ham «ochiq iqtisodiyot, sog‘lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni

yaratish» ta'kidlangan. Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini shakllantirish hamda oshirishga qaratilgan islohotlar davomiyligi va samaradorligini ta'minlash, raqobatbardoshlik kategoriyasining mazmun-mohiyati va uslubiy asoslarini hozirgi zamon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan kelib chiqib, talqin etishni taqozo etadi. Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish hisobiga milliy iqtisodiyotning xalqaro raqobatbardoshlikka erishishi va xalqaro bozorlarda mustahkam nufuzga ega bo'lishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodchi-marketolog olim M.Porter «Raqobatbardoshlik - tovar, xizmat va bozor munosabatlari subyektining bozorda mavjud bo'lgan o'xshash tovar, xizmatlar bilan, shuningdek, bozor munosabatlarining raqobatlashuvchi subyektlari bilan baravar bozorga chiqish xususiyatidir, bu xususiyatni baholash esa yuqori, o'rta va past darajadagi raqobatbardoshliklarni alohida alohida belgilab berish imkonini beradi»⁵³ - deb ta'rif bergan. Y.Rubin esa «raqobatbardoshlikning» tayanch toifasiga murojaat qilib, raqobatbardoshlik deganda, tadbirkorlik biznesi subyektining o'z raqobatchilariga qarshi turish va bunday qarshi harakat qilish qobiliyatini tushunmoq kerak deb yozib, bunday qarshi harakat muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz, nisbatan muvaffaqiyatli yoki nisbatan muvaffaqiyatsiz bo'lishi ham mumkin deb ko'rsatadi⁵⁴. Raqobatbardoshlik - raqobatchilar bilan boradigan kurashda o'zining mavqeini, ya'ni tengligini saqlash, ba'zi hollarda esa ustunlikka erishish demakdir. O'zbekistonlik iqtisodchilar Yo'ldoshev Z., Xalilova X. «Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi – mamlakatning o'rta va uzoq muddatga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlab turish qobiliyatidir» deya ta'rif berishgan⁵⁵.

Ilmiy va amaliy manbalarda raqobatbardoshlik va uning turlari, ko'rinishlari hamda darajalari bo'yicha turli talqinlar keltirilgan. Xususan, raqobatbardoshlikning ko'rinishlari (14.1-rasm).

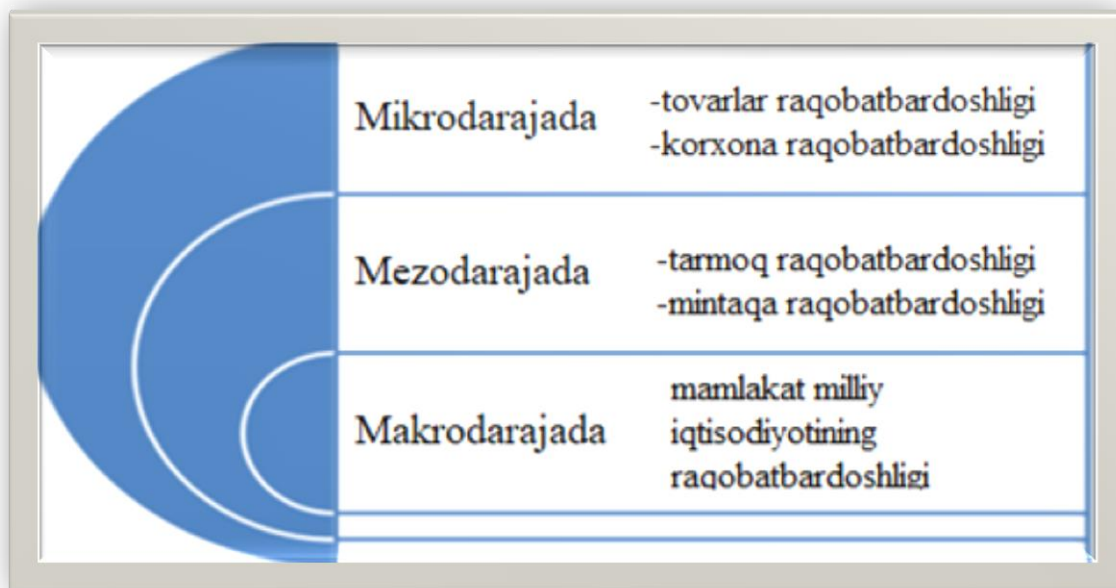
Tovarlarning raqobatbardosh bo'lishi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Korxonalarda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning raqobatbardoshligi uning asosiy

⁵³ Porter M. Konkurentsia. Per. s angl. Uch. Pos. – M.: Izdatelskiy dom "Vilyams", 2000. – s 480. 4

⁵⁴ Rubin Yu.B. Teoriya i praktika predprinimatelskoy konkurentsii: Uchebnik. 4-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. – M.: OOO "Market DS Korporeyshn", 20014. – s.86.

⁵⁵ Yo'ldoshev Z., Xalilova X. Milliy va jahon iqtisodiyoti. - T.: "Cho'lpon", 2013. 30-6.

xarakteristikasi, sifat darajasi, dizayni va iste'molchilar ehtiyojlariga mos kelishidir.

14.1-rasm. Raqobatbardoshlik ko'rinishlari⁵⁶

Tovarning raqobatbardoshligini ishlab chiqaruvchilar tomonidan boshqarish nafaqat tovarga u yoki bu iste'mol xususiyatlarining berilishini, qolaversa, u yoki bu narx strategiyasidan foydalanishni, balki iste'mol bozorining bu sohasida qabul qilingan qarorni amalga oshirish ko'zda tutilayotgan segmenti daromadlarini ham hisobga olishni anglatadi. Shuni ta'kidlash joizki, raqobatbardoshlik o'zida tovar sifatining umumiy ko'rsatkichlarini va uning narxining o'zaro bog'liqligini ham namoyon etadi.

Spiridonov I.A. tovarning raqobatbardoshligiga «iste'molchilarning konkret talabini qondirishni ta'minlovchi tovarning narx va sifat tavsiflarining majmuidir»⁵⁷ deb ta'rif bergan bo'lsa, Mazilkina E.I. va Panichkina G.G.lar «tovarning nisbiy va umumlashtirilgan tavsifi bo'lib, ehtiyojlarni qondirish uchun qilingan xarajatlarni qoplash darajasiga qarab, uning raqobatchi tovardan manfaatli farqini tavsiflovchi ko'rsatkichdir»,⁵⁸ deya ta'rif keltirishgan.

⁵⁶ U.D. Zaynutdinova, M.E.Hamidov Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning nazariy asoslari va uni takomillashtirish yo'nalishlari. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2019 yil

⁵⁷ Spiridonov I.A. Mejdunarodnaya konkurentsia i puti povisheniya konkurentosposobnosti ekonomiki Rossii. Uch. Pos. – M.: "INFRA", 1997. – s.117. b

⁵⁸ Mazilkina E.I., Panichkina G.G. Upravlenie konkurentosposobnostyu. Uch. Pos. 3-izd., ster. – M.: Izdatelstvo "Omega - L", 2009. – s.58.

Raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish hamda tovarning raqobatbardoshligini oshirish korxonalar va firmalarning ham raqobat kurashida ustunlikka ega bo'lib raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Tovarlarning raqobatbardosh bo'lishini ta'minlashda quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- ✓ printsiptial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'zlashtirish;
- ✓ tovarlar ishlab chiqarishda ilm-fanning so'nggi yutuqlari, ya'ni innovatsiyalardan foydalanish ko'lamini kengaytirish;
- ✓ zamonaviy marketing usul va vositalaridan ishlab chiqarishning har bir bosqichida foydalanish va boshqalar.

Korxonalarining raqobatbardoshligi - ishlab chiqargan tovarlari bilan iste'molchilar ehtiyojini qondirish bo'yicha raqobatchilardan ustunligi hamda raqobat kurashida tezda moslasha olishidir. Firma va korxonalarining raqobatbardoshligi haqida ilmiy izlanishlar olib borgan Lukina A.V. firmaning raqobatbardoshligini «firmaning iste'molchilar ehtiyojini raqobatchilarga nisbatan yuqori darajada qondirish qobiliyati bo'lib, agar kompaniyada raqobatda ustunlik jihatlari mavjud bo'lsa, u raqobatbardosh bo'ladi» deya ta'riflagan. Korxonalar va tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirishda quyidagilar taklif etiladi:

- korxonaning bozor o'zgarishlariga moslashuvchan va harakatchan bo'lishini ta'minlaydigan harakat dasturlarini ishlab chiqish;

- korxonaning har bir bo'g'inida raqobatni shakllantirish hisobiga uning raqobatbardosh bo'lishiga erishish;

- korxonalarda korporativ boshqaruvning zamonaviy usullaridan foydalanishni joriy etish va boshqalar.

Korxonaning raqobatbardosh bo'lishini ta'minlash orqali tarmoqning ham raqobatbardosh bo'lishiga erishish mumkin. Chunki tarmoqdagi korxonalarda raqobatda ustunlikning mavjud bo'lishi orqali tarmoqning ham raqobatda ustunlik jihatlari shakllanib, raqobatbardoshligi oshib boradi. Spiridonov I.A. o'zining tadqiqotlarida iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligiga alohida ahamiyat berib, «tarmoqlar raqobatbardoshligi ularning quyidagi raqobatdagi ustunliklarining mavjudligi bilan, ya'ni birinchidan, tovarlarning narxi, bozordagi yangiligi va nafligi bo'yicha ma'lum bir guruhdagi iste'molchilar talabini qondiruvchi yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqara olishi bilan,

ikkinchidan, bozor vaziyati buyrug‘i bilan eng maqbul muddatlarda raqobat mavjud bo‘lgan jahon bozoriga yetkazib berish xususiyati bilan aniqlanadi» deb ta’kidlaydi.

14.2. Raqobat muhiti va raqobatbardoshlikni aniqlash ko‘rsatkichlari

Raqobat muhiti - bu bozor subyektlari va mintaqadagi ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar o‘rtasidagi munosabatlarning xususiyatini belgilovchi omillar to‘plami. Atrof-muhit raqobat turi, mintaqaviy bozorning tuzilishi, bozor subyektlarining mulkchilik shakllari va har xil tashkiliy-huquqiy shakllari bilan belgilanadi.

Zamonaviy O‘zbekistonda mintaqaviy bozorlar asosan mintaqaviy-monopoliya va mintaqaviy-oligopolistik tizimlar bilan ajralib turadi.

Xorijiy va mahalliy korxonalarining mintaqaviy bozordagi o‘zaro bog‘liqligiga qarab, bozorlardagi raqobat muhiti quyidagicha tavsiflanadi.

1. Chet el kompaniyasining monopoliyasi.
2. Chet el firmalarining ustunligi.
3. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar ishtirokida xorijiy firmalarning raqobati.
4. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar yo‘qligida xorijiy firmalarning raqobati.

Raqobat muhitining rivojlanishi ko‘p jihatdan mintaqqa iqtisodiyotining institutsional tuzilishiga bog‘liq. Bu ma’lum bir mintaqaviy bozorda ishlaydigan turli mulkchilik shaklidagi bozor subyektlarining to‘plami. Bozor subyektlari davlat yoki shahar mulkida, aktsiyadorlik jamiyatlari, xususiy korxonalar, aralash turdagi va xorijiy korxonalar bo‘lishi mumkin.

Mintaqaviy bozorda raqobat darajasining muhim ko‘rsatkichi va bozorni yaratish qobiliyatining ko‘rsatkichi bozorga kirishda to‘siqlarning mavjudligi yoki yo‘qligi hisoblanadi.

To‘siqlar yangi tadbirkorlik subyektlarining bozorga kirishiga va ularda mavjud korxonalar bilan teng ravishda ishlashiga to‘sqinlik qiluvchi omillar va holatlardir.

Mintaqaviy bozorlardan chiqish uchun to‘siqlar ham mavjud - bu ma’lum bir bozorda operatsiyalarni sezilarli iqtisodiy yo‘qotishlarsiz to‘xtatishni qiyinlashtiradigan omillar.

O'zbekistonda bunday omillar asosan obyektiv xususiyatga ega, masalan, korxonada mavjud bo'lgan uskunadan foydalangan holda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning cheklanganligi, yangi xom-ashyo manbalariga o'tishning mumkin emasligi va boshqalar.

Barcha to'siqlar 2 guruhga bo'lingan:

1. Ekzogen to'siqlar.
2. Endogen to'siqlar.

Ekzogen to'siqlar mintaqaviy bozorning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- market bozor imkoniyatlarining cheklanganligi; starting boshlang'ich shartlarning tengsizligi;

- yuqori kapital xarajatlari;

- yangi ishlab chiqaruvchilarning nisbatan arzon va qulayroq hom ashyo manbalaridan cheklangan foydalanish imkoniyati;

- mavjud bozor subyektlarining yangilaridan texnologik ustunligi;

- ma'muriy cheklovlar (litsenziyalash, kvotalar, ro'yxatdan o'tish shartlari);

- iqtisodiy va tashkiliy cheklovlar (soliq siyosati, bojxona siyosati, pul-kredit siyosati, narx siyosati, investitsiya siyosati).

Yuqoridagi to'siqlar obyektiv va subyektivdir va ko'p jihatdan ma'muriy hokimiyat va davlat boshqaruvi organlari faoliyatiga bog'liq.

Endogen to'siqlar bozorda ishlayotgan korxonalar faoliyati bilan bog'liq: narxlarning o'zgarishi; zaxira ishlab chiqarish quvvatlarining mavjudligi G' yo'qligi; strategik resurslarni boshqarish.

Ushbu to'siqlar obyektiv bo'lib, ularni davlat organlari tomonidan kamaytirish yoki ko'paytirish imkoniyati juda kam.

Jahon mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyotning qaysi modelini tanlamasin mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligidagi mavqei va o'rni uning raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda - raqobatbardoshlik tushunchasi bilan bir qatorda raqobatdoshlik tushunchasi ham qo'llaniladi. Bu ikkita tushuncha amalda bir xil mazmunni ifodalaydi. Raqobatbardoshlik – bu odatda tovar ishlab chiqaruvchilarning minimal foydalilikni ta'minlovchi narxda tashqi bozorda sotish uchun ishlab chiqarishga bo'lgan qobiliyati hsioblanadi. Ta'kidlash lozimki, raqobatbardoshlik tovarlar bozori bilan cheklanib qolmay, makroiqtisodiy tavsifga ega hisoblanadi.

Tarixga nazar soladigan bo‘lsak, mamlakatlarning raqobatdoshligi kontseptsiyasi milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotidagi o‘rnini belgilab beruvchi qiyosiy afzalliklari nazariyasiga asoslanadi. Bu erda qiyosiy afzalliklar deganda mamlakatda arzon ishchi kuchi, boy tabiiy resurslar, qulay geografik joylashuv, iqlim, infratuzilma va boshqa omillar tushuniladi. O‘zbekiston quyidagi qiyosiy afzalliklarga ega:

- ✓ qishloq xo‘jaligi rivojlanishi uchun qulay tabiiy-iqlim– sharoitlarining mavjudligi;
- ✓ boy tabiiy resurslar va rekreatsiya resurslariga egaligi;– boy madaniy-tarixiy merosga egaligi;
- ✓ mamlakatning qulay geografik joylashuvi;
- ✓ O‘zbekiston aholisining mehnatsevarligi va tadbirkorlik– qobiliyatiga ega bo‘lgan mehnat resurslarining mavjudligi.

O‘zbekistonning raqobat jihatdan afzalliklarini tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagilarni ajratish mumkin:

- ✓ mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;
- ✓ insonni rivojlantirishga, ya’ni, ta’lim, sog‘liqni saqlash,– ijtimoiy ehtiyojlarga katta qo‘yilmalarning yo‘naltirilganligi;
- ✓ aholi o‘rtacha yashash yoshining uzunligi;
- ✓ mehnat resurslarining raqobatdoshligi;
- ✓ mamlakat aholisi ta’lim darajasining yuqoriligi.

Qiyosiy afzalliklarga ega bo‘lish bilan birga respublika milliy iqtisodiyotining raqobat afzalliklarini ham rivojlantirish zarur. Mazkur holatda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida quyidagi omillarga asosiy e’tiborni qaratish lozim, xususan: mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi, mehnat resurslarining raqobatdoshligi va mamlakat aholisi ta’lim darajasining yuqoriligi.

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish sur’atlarini ta’minlash, xalqaro raqobatni vujudga keltirishning muhim sharti dunyo mamlakatlari iqtisodiyotining ochiqligi bilan belgilanadi. O‘zbekiston iqtisodiyoti erkinlashuvi chuqurlashib, ochiqlik darajasi ortib jahon xo‘jaligiga integratsiyalashuvi kuchayib bormoqda.

Ba’zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi milliy ishlab chiqarishning tarmoq tarkibiga bog‘liqdir. Ishlab chiqarish hajmining umumiy tarkibida bazaviy tarmoqlar ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi shunchalik past bo‘ladi. Ushbu

holat bazaviy tarmoqlarning xalqaro ixtisoslashuv jarayoniga kam darajada jalb etilganligi va asosan ichki bozorga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi.

Qayd etib o'tilganidek, iqtisodiyotning ochiqligi xalqaro iqtisodiy raqobatning muhim sharti hisoblanadi. Mamlakatlarning raqobatdoshligi qanday aniqlanadi va u nimalarga bog'liq? Nima sababdan ba'zi mamlakatlar raqobatdoshligi jihatidan boshqa mamlakatlarga nisbatan ilgari ketgan?

Raqobatdoshlik tushunchasiga iqtisodiy adabiyotda firmalarning mavjud sharoitda raqobatchilariga nisbatan baho va bahosiz tavsifiga ko'ra tovarlarni loyihalashtirish, tayyorlash va sotish borasidagi real va potentsial imkoniyatlaridir deya ta'rif beriladi.

AQShning Garvard universiteti professori M. Porter fikricha, mamlakatning raqobatdoshligi darajasini uning milliy kompaniyalari ishlab chiqarayotgan mahsulotlar, firmalar, tarmoqlar raqobatdoshligi ta'minlab beradi. Shuning uchun dastlab mamlakat raqobatdoshligini emas, balki milliy kompaniyalar raqobatdoshligini tahlil etish lozim. U mamlakat kompaniyalarining muvaffaqiyatini ta'minlab beradigan qulay muhitni yaratish quyidagi to'rtta muhim ko'rsatkichga bog'liqligini ta'kidlaydi:

- ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik;
- talab ko'rsatkichlari;
- yaqin va xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar;
- raqobat muhiti va firma strategiyasi.

Ushbu muhit doirasidagi milliy kompaniyalarning samarali faoliyati mamlakatning raqobatdoshlik reytingini belgilab beradi.

Jahon amaliyotida mutaxassislar milliy iqtisodiyotni raqobatdoshligini aniqlash uchun 340 dan ortiq ko'rsatkichlar va 100 dan ortiq usullardan foydalanishadi. Mamlakatning raqobatdoshligini aniqlashda quyidagilar asosiy omillar sifatida xizmat qiladi: iqtisodiy salohiyat va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari; sanoat ishlab chiqarishning samaradorligi; ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanish darajasi va uni o'zlashtirish sur'atlari; xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish; ichki bozor hajmi va dinamikasi; iqtisodiyotda davlatning roli; moliya tizimining egiluvchanligi; mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va malaka darajasi; ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holat; iqtisodiyotning jahon bozori kon'yunkturasi talabiga moslashish darajasi va qobiliyati.

Shveytsariyaning Lozanna shahrida joylashgan Menejmentni rivojlantirish xalqaro instituti har yili dunyoning yetakchi 47 mamlakatiga

raqobatdoshlik nuqtai nazaridan baho beradi. Tahlillar 287 mezon bo'yicha guruhlangan 8 ta omil bo'yicha amalga oshiriladi: milliy iqtisodiyot tavsifi – YaIM hajmi, investitsiyalar va jamg'armalar hajmi, pirovard iste'mol darajasi, aholi turmush darajasi, iqtisodiyotning amal qilish samaradorligi darajasi; iqtisodiyotning baynalmilallashuv darajasi; siyosiy tizimning barqarorligi; moliya tizimi; infratuzilma; boshqaruvning samaradorligi; fan va texnologiyalarning rivojlanish darajasi; mehnat resurslarining tavsifi.

Mamlakatlar raqobatdoshligini tahlil etuvchi xalqaro tadqiqotlardan biri – bu Jahon iqtisodiy forumining metodikasi hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida mamlakatning iqtisodiy o'sishini baholashda o'rta va uzoq muddatli rivojlanish dinamikasini tavsiflovchi muhim makro va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida raqobatdoshlikning agregat indeklari hisoblanadi. Ushbu metodika 30 yildan buyon qo'llaniladi va uning natijalari Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatdoshlik to'g'risidagi ma'ruzasida chop etiladi.

Bazaviy talablar			Resurslarga yo'naltirilgan iqtisodiyot
1.	Davlat va jamoat muassasalari		
2.	Infratuzilma		
3.	Makroiqtisodiy barqarorlik		
4.	Sog'liqni saqlash va boshlang'ich ta'lim		
Samaradorlik ko'rsatkichlari			Sanaradorlikka yo'naltirilgan iqtisodiyot
5.	Oliy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik		
6.	Tovar va hizmatlar bozorining samaradorligi		
7.	Mehnat bozori samaradorligi		
8.	Moliya bozorining rivojlanganligi		
9.	Yuqori texnologiyalar bilan qurollanganlik		
10.	Bozor hajmi va miqyosi		
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari			Innovatsiyalarga yo'naltirilgan iqtisodiyot
11.	Biznsning rivojlanish darajasi		
12.	Innovatsion salohiyat		

14.1-jadval. Raqobatdoshlik ko'rsatkichlarining guruhlanishi⁵⁹

Mamlakatning raqobatdoshligini baholash ko'psonli ma'lumotlarni yig'ish, guruhlash, umumlashtirish asosida raqobatdoshlik ko'rsatkichlarini asosiy omillar bo'yicha hisoblashni ko'zda tutadi. Keyin barcha omillarning raqobatdoshlik ko'rsatkichiga qo'shgan hissasini aks ettiruvchi

⁵⁹ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

agregat indeks va subindekslar hisoblanadi. Zamonaviy milliy iqtisodiyotni raqobatdoshligini aniqlash metodikasida 12 ta asosiy omil ajratiladi (1-jadval).

Qayd etib o‘tilgan omillar uch guruhga ajratiladi. Birinchi guruh bazaviy talablarni o‘z ichiga oladi, ikkinchi guruh biznes muhit samaradorligini oshiruvchi omillarni qamrab oladi, uchinchi guruh esa biznesni takomillashtirish omillarini birlashtiradi. Har bir guruh muayyan subindekslar bilan tavsiflanadi. Subindekslarni hisoblayotgan vaqtda har bir guruhning vazni quyidagicha belgilanadi birinchi guruh – 25 foiz, ikkinchi guruh – 17 foiz, uchinchi guruh – 50 foiz (2-jadval).

14.2-jadval. Rivojlanishning har bir bosqichida asosiy uch guruh ko‘rsatkichlarining ulushi, foiz hisobida⁶⁰

Subindekslar	Resurslarga yo`naltirilgan bosqich	Samaradorlikka yo`naltirilgan bosqich	Innovatsiyalarga yo`naltirilgan bosqich
Bazaviy talablar	60	40	20
Samaradorlik ko`rsatkichlari	35	50	50
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari	5	10	30

Bunda har bir subindeksning aniq mamlakat uchun hisoblangan natijaviy Global raqobatdoshlik indeksiga qo‘shgan hissasidan kelib chiqib, ushbu mamlakatning iqtisodiy rivojlanishning qaysi bosqichida ekanligini aniqlash mumkin bo‘ladi. Ushbu yondashuv iqtisodiy rivojlanish jihatdan turli darajadagi mamlakatlarning raqobatdoshligini taqqoslash imkonini beradi.

Tahlillar ko‘rsatishicha, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta’siri mamlakatlarning raqobatdoshlik ko‘rsatkichlariga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Jumladan, 2013-2014 yillarda global raqobatdoshlik indeksida birinchi o‘nlikka kiruvchi mamlakatlardan AQSH, Daniya, Kanada va Niderlandiya kabilar 2008–2009 yildagi ro‘yxatdan pastga

⁶⁰ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

tushishgan. 2016-2017 yillarda AQSH, Niderlandiya va Germaniya mamlakatlari yuqori o‘rinlarga ko‘tarilgan.

14.3-jadval 2009-2017 yillar uchun global raqobatdoshlik indeksi bo‘yicha birinchi va oxirgi o‘nlikka kiruvchi mamlakatlar

Mamlakatlar	2009-2010 yillar		2013-2014 yillar		2016-2017 yillar	
	O‘rni	Ball	O‘rni	Ball	O‘rni	Ball
Shvetsariya	1	5,60	1	5,67	1	5,9
Singapur	3	5,55	2	5,61	3	5,7
Finlandiya	6	5,43	3	5,54	10	5,5
Germaniya	7	5,37	4	5,51	5	5,7
AQSH	2	5,59	5	5,48	2	5,9
Shvetsiya	4	5,51	6	5,48	7	5,5
Niderlandiya	10	5,32	8	5,42	4	5,7
Yaponiya	8	5,37	9	5,40	9	5,5
Kanada	9	5,33	14	5,20	14	5,3
Daniya	5	5,46	15	5,18	12	5,4

Raqobatdoshlikning yuqori darajasi mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshiradi, aholining turmush darajasi o‘sadi va sifatining yaxshilanishini ta’minlaydi.

Iqtisodiyotning tarkibi, infratuzilmasi, boshqaruvi, geoiqtisodiy holati, milliy qiymatliklari hamda tarixidagi tafovutlar barchasi u yoki bu darajada mamlakat va uning korxonalar raqobatdoshligiga ta’sir qiladi.

Globalizatsiya jarayonida milliy tovar va xizmatlarning raqobatdoshligini ta’minlovchi tashqi omillar miqyosi va tarkibida salmoqli o‘zgarishlar yuz beradi. Raqobatdoshlikning tashqi omillariga makroiqtisodiy muhit, rivojlanishning innovatsion yo‘lini tanlash, milliy institutlar va infratuzilmalarning holati, inson kapitalining sifati, milliy iqtisodiyotning hududiy va tarmoq jihatdan balanslashganlik darajasi kiritilib, ular ichki omillarga o‘zgaruvchan ta’sir o‘tkazadi.

O‘zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirishning barcha bosqichlarida ichki va tashqi raqobatdoshlikni oshirish tarkibiy o‘zgartirishlarning ustuvor vazifasi edi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ushbu masalani hal etishning dolzarbligi yanada ortdi va u

iqtisodiyotni erkinlashtirish hamda modernizatsiya qilishning davomiy strategik yo‘nalishi sifatida qaralmoqda.

Mamlakat raqobatdoshligining muhim ko‘rsatkichlaridan biri – barqaror iqtisodiy o‘shish va makroiqtisodiy balanslashuvning ta‘minlanishidir. Bizning mamlakatimizni global inqirozning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘siridan himoya qilgan makroiqtisodiy muvozanatlashuvining asosiy omillari qatoriga 2005 yildan boshlab kuzatilayotgan byudjet profitsitining ta‘minlanishi, oltin-valyuta rasmiy zaxiralarining yuqoriligi va davlatning tashqi qarzlarning past darajasi, barqaror bank tizimi va xalqaro moliya bozorlaridagi ehtiyotkorona aloqalar kabilarni kiritishimiz mumkin.

Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida milliy iqtisodiyotni raqobatdoshligini oshirish bo‘yicha tizimli tadbirlar belgilangan bo‘lib, unda dastlab real sektordagi tovar va mahsulotlarni eksport qiluvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash, ularni tashqi bozorlardagi raqobatdoshligini ta‘minlash, qat‘iy tejamkorlikni qo‘llash, mahsulot tonnarxi va xarajatlarini pasaytirishni rag‘batlantirish, shu jumladan, energiya tejamkorligini samarali tizimini qo‘llash va energiya sig‘imini qisqartirish bo‘yicha choralar, ichki bozorda yalpi talabni rag‘batlantirish va boshqalar belgilangan edi.

Real sektorda yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish, raqobatdosh tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida xom ashyoni chuqur qayta ishlovchi tarmoqlar ulushini oshirishga qaratilgan iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar O‘zbekiston korxonalarining tashqi bozordagi barqaror holatini ta‘minlaydi.

Mamlakat miqyosida raqobatdoshlikni aniqlashda asosiy e‘tibor yaratilgan makroiqtisodiy muhitga (inflyatsiyaning belgilangan me‘yori, soliq og‘irligi, kredit resurslarini olish imkoniyati, milliy valyuta kursining dinamikasini bilish va uning eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos kelishi), davlat institutlarining sifati, infratuzilmaning rivojlanish darajasi, inson kapitali va ta‘lim tizimining sifati, tadbirkorlik muhiti, tovar, moliya va mexnat bozorlarining rivojlanishiga qaratiladi.

Qulay makroiqtisodiy muhit bilan mahsulotni raqobatdoshligi o‘rtasida barqaror o‘zaro bog‘liqlikning mavjudligi zamonaviy iqtisodiy nazariyani asosiy qoidalariga mos keladi va ko‘p sonli amaliy tadqiqotlar tomonidan isbotlangan. Masalan, inflyatsiyaning yuqori darajasi iqtisodiyotni investitsiyalashning mavjud manbalarini so‘ndiradi, ishlab chiqarishni

modernizatsiya qilish sur'atlarini ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan holda cheklaydi, ishlab chiqaruvchilar xarajatlarini ko'paytiradi va baho raqobatdoshligini pasaytiradi. Tovarlarning raqobatdoshligiga yuqori byudjet defitsiti va soliq yuki, valyuta kursining beqarorligi, ishlab chiqarishning yuqori material sig'imkorligi va iqtisodiy o'sishning kapital sig'imkorligi darajasi ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonning raqobatdoshligining ustunligi infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, unda temir yo'l tizimining rivojlanganligi asosiy o'rin tutsa, yana bir ustun jihati aholini boshlang'ich va o'rta ta'lim bilan qamrab olish darajasi jahonda yuqori ko'rsatkichlardan biri xisoblanadi.

Iqtisodiyot raqobatdoshligi barcha bo'g'inlari (makrodarajada) bir biri bilan bog'liq. Ulardan birining rivojlanmaganligi boshqalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, innovatsion salohiyatni yuqori texnologiyalarni foydalanishga moslashtiruvchi yaxshi rivojlanmagan oliy ta'lim tizimisiz va hamda ishlanma va tadqiqotlarni moliyalashtiruvchi samarali amal qiluvchi moliya tizimisiz amalga oshirib bo'lmaydi. Adolatli raqobat shart-sharoitlarining mavjud emasligi va rivojlanmagan tovarlar bozori innovatsion mahsulotga bo'lgan barqaror talabni va ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirishga rag'batlarni ta'minlamaydi hamda milliy innovatsion tizimlar va infratuzilmalarini, ilmiy-texnik ishlanmalarning kommertsiallashuvining rivojlanmaganligi ularni pirovard istemolchiga etib borishiga imkon bermaydi.

O'zbekiston sanoatining rivojlanish xususiyati sanoat tarmoqlarining qayta ishlash sohalarida fond qaytimi va mehnat unumdorligining jadal o'sish tendentsiyasiga erishganligi hisoblanadi (14.4-jadval).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoev tomonidan qabul qilingan —O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Farmonning 3.2-bandi **«Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish»** deb nomlanib, unda —iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulotlar va xizmatlar ko'rsatish bozorlarida monopoliyani bosqichma bosqich kamaytirish; printsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiyalar turlarini chiqarishni o'zlashtirish, bunga asosan ichki va tashqi bozorlarda

milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash vazifalari belgilab berilgan. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning asosida albatta tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi.

14.4-jadval O'zbekistonda raqobat afzalligiga ega bo'lgan sanoat tarmoqlari

Guruhlar	Iqtisodiyot sektorlari	Iqtisodiyot tarmoqlari	Raqobat afzalliklari
Kuchli raqobat mavqeiga ega bo'lgan tarmoqlar	Homashyo va qazib chiqarish	Rangli metallurgiya, paxtani qayta ishlash, neft-gaz, og'ir sanoat	Yuqori raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Nisbiy raqobatbardoshlik mavqeiga ega bo'lgan tarmoqlar	Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish	Mashinasozlik, avtomobilsozlik, yengil, kimyo, oziq-ovqat	Nisbiy past raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Potensial raqobatbardoshlik mavqeiga ega tarmoqlar	Yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish	Mikroelektronika axborot kompleksi, farmasevtika, mikrobiologiya	Potensial rivojlangan raqobatbardoshlik afzalliklariga ega

Zamonaviy O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar qo'lga kiritilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlarning bosh omili bo'lib qolmoqda. Pirovardida, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar natijasida yurtimiz kun sayin ravnaq topib, mamlakatimizning nafaqat shaharlarida, balki qishloqlarida ham sanoat jadal rivojlanib bormoqda, zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini barpo etilayapti.

Milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligi oshib borayotganligining isboti tariqasida mamlakatimizda o'tgan 2019 yilning birinchi yari yakunlari bo'yicha yalpi ichki mahsulot 5,8 foizga o'sganligi, sanoat mahsuloti hajmlari – 6,9 foizga, qurilish-pudrat ishlari – 20,0 foizga, chakana savdo aylanmasi – 6,4 foizga, xizmatlar – 12,7 foizga, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 58,9 foizga o'sganligi, yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoat ulushi 26 foizdan 30 foizga etdi, 2019 yilning yanvar-iyul oylarida respublikaning tashqi savdo aylanmasi hajmi 24,5 mlrd AQSH dollari tashkil etib, 6,8 mlrd dollarga yoki o'tgan yilning mos

davriga nisbatan 38,6 %ga oshganligi uning ijobiy saldosini ta'minlanganligini sanab o'tishimiz mumkin.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarni yaratish, amalda faoliyat yuritayotgan texnika va texnologiyalarni yangilash, ularni qo'llab-quvvatlash investitsion jarayonlarni nechog'li to'g'ri va samarali amalga oshirishga bog'liqdir. Shu boisdan ham, O'zbekiston Respublikasi davlat rahbari tomonidan ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buning uchun markazlashgan, markazlashmagan jamg'armalar mablag'lari, xorijiy investitsiyalar va kreditlarni o'zlashtirishga hamda ulardan samarali foydalanish masalalariga urg'u berilmoqda.

14.3. Hududlar raqobat ustunligini belgilovchi omillar

Hozirgi vaqtda mintaqa iqtisodiy jihatdan mustaqil obyekt bo'lib, nafaqat mamlakat bozorida, balki jahon hamjamiyatida barqaror va ishonchli pozitsiyani egallashga intilmoqda, bu esa ma'lum mintaqalarning jahon bozoriga kirishiga olib keladi. Ushbu globallashtirish tendentsiyasi doirasida mintaqaviy raqobatbardoshlik alohida o'rin tutadi.

Mintaqaviy raqobatbardoshlik darajasining o'sishi, ko'pincha hududlarning iqtisodiy makonining turli xilligi va global raqobat jarayonlarida yuzaga keladigan mamlakat iqtisodiyotidagi roli va o'rnini o'zgartirishga imkon beradi.

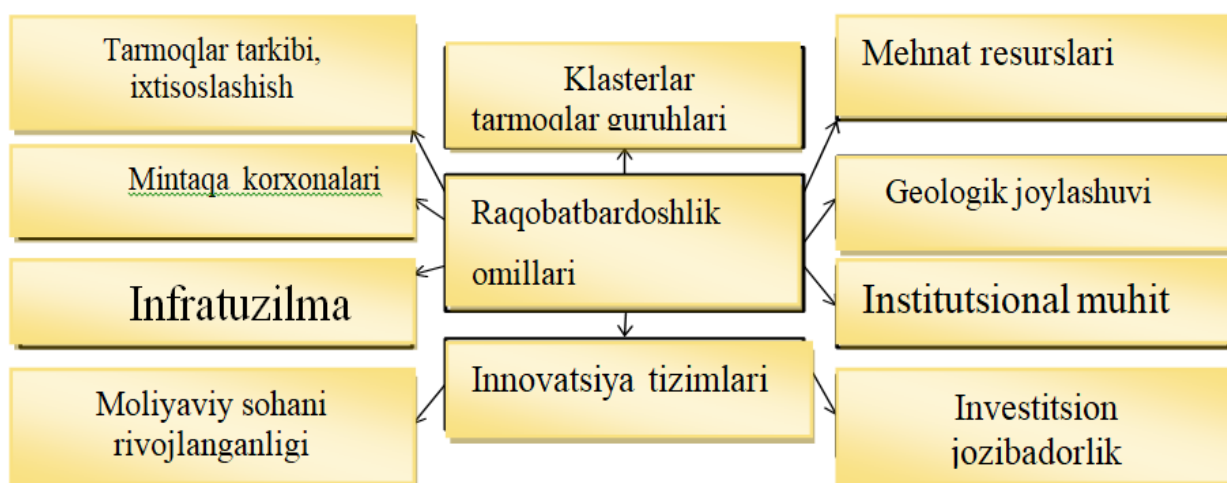
Xalqaro amaliyotda raqobat deganda bozor munosabatlari sharoitida mavjud bo'lgan iqtisodiy kategoriya tushuniladi, buni boshqacha aytganda raqobatga bardosh berish qobiliyatini anglatadi. U tovar, tashkilot, sanoat, kompleks, mintaqa yoki hatto mamlakat darajasida shakllanishi mumkin.

Uzoq vaqt davomida mahalliy mintaqaviy fanlarda raqobatbardoshlik mamlakatning resurs va ishlab chiqarish bazasi sifatida tushunilgan bo'lib, mintaqani boshqa mintaqalar, shuningdek, umuman mamlakat manfaatlaridan farq qilishi mumkin bo'lgan alohida manfaatlar tashuvchisi sifatida ajratmaydi.

Raqobat mohiyatini eng to'liq va aks ettirgan rus olimi A. Seleznev tomonidan taklif etilgan «mintaqaviy raqobatbardoshlik» ta'rifidir.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaning va uning alohida elementlarining (fabrikalar, korxonalar va boshqalar) ichki va tashqi bozorda tutgan o'rnini bo'lib, bu iqtisodiy, ijtimoiy, infratuzilma, siyosiy va boshqa omillarga bog'liq. Ular mintaqaning holati va dinamikasini etarli darajada tavsiflovchi ko'rsatkichlar orqali aks ettirilgan.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu doimiy iqtisodiy hodisa bo'lib, firmalarning raqobatbardoshligi, umuman milliy iqtisodiyot, shuningdek mintaqani bozor munosabatlarining subyekt sifatida ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatlari bilan o'xshashliklari mavjud. Iqtisodiyot subyekt sifatida mintaqalar resurslarga nisbatan turli darajadagi mintaqalar bilan raqobatdosh munosabatlarning murakkab tizimiga kiradi. O'zaro munosabatlarda mintaqaning funktsiyalari amalga oshiriladi va natijalar olinadi va bu esa o'z navbatida jarayonlarga ta'sir qiladi. Mintaqaning raqobatbardoshligi bir qator omillarga bog'liq (14.1-rasm).

14.1-rasm. Mintaqa raqobatbardoshlik omillari

Zamonaviy bozor sharoitida ustunlik raqobatbardosh mavqega ega bo'lgan mintaqaga beriladi va bu uning sanoat ixtisoslashuvi bilan chambarchas bog'liqdir.

Bizning fikrimizcha aynan sanoat ixtisoslashuvi kabi omillar alohida e'tiborni talab qiladi, chunki nomuvofiq tuzilma etarli raqobatbardoshlikni talab qilmaydi. Mintaqaviy raqobatbardoshlik nafaqat tabiiy resurslarning mavjudligi, ishlab chiqarish quvvatlari uchun foydalaniladigan obyekt sifatida ishga joylashish uchun bo'sh hududlar, balki mintaqada mavjud bo'lgan iqtisodiyot tarmoqlarining mahsuldorligiga ta'sir qiladi. Sanoat tarmoqlari esa samaradorlikning ichki tarmoq darajasiga bog'liqdir. Shu

bilan birga, mintaqaviy iqtisodiy tuzilma ichki va jahon bozorlarining zamonaviy talablariga javob berishi kerak. Ushbu omil mintaqaning geografik joylashuvi bilan chambarchas bog‘liq. Shunday qilib, masalan, yirik va rivojlangan shaharlarga yaqin joylashgan mintaqalar qo‘shni o‘sayotgan iqtisodiyotning ortiqcha ta‘siridan foyda olishlari mumkin. Shu bilan birga, noqulay geografik fazilatlarga ega bo‘lgan hududlar (noqulay iqlim sharoiti, chegaradan uzoqligi va boshqalar) raqobatdosh bo‘lish imkoniyatiga ega emaslar.

Shuni ta‘kidlash kerakki, hududlarning raqobatbardoshligi va institutsional muhit, shuningdek, iqtisodiy rivojlanishni boshqarish usullari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud. Rivojlanish uchun javobgarlik hukumat darajalarida (davlat va mintaqaviy), shuningdek xususiy sektor va fuqarolik jamiyati vakillari o‘rtasida taqsimlanadi.

Bundan tashqari, u aniq individual loyihalarga emas, balki strategik rejalarga asoslangan va ma‘lum bir mintaqaga mo‘ljallangan o‘rta va uzoq muddatli rivojlanish dasturlariga asoslanadi.

Har bir mintaqada ishchi kuchi mavjud, ammo ular ixtisoslashuvga mos kelishi kerak, chunki sifat darajasi raqobatbardoshlikka bevosita ta‘sir qiladi. Birinchidan, ishchi kuchining samaradorligini, ya‘ni mehnatga layoqatli aholining mavjudligi, mehnat resurslarining moslashuvchanligi, mehnat dunyosidagi ayollarning o‘rni, mehnatga layoqatli va iqtisodiy faol aholining o‘rtacha yoshi, o‘sish sur‘atlari va migratsiya oqimlarining asosiy tendentsiyalari va boshqalarni hisobga olish kerak.

Mehnat resurslari sifati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan mintaqaning innovatsion salohiyati yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishi va tarqalishini belgilovchi eng muhim omil bo‘lib, innovatsiyalarni idrok etishda mintaqaning iqtisodiy potentsiali o‘sishi uchun zarur shart bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy sharoitda rivojlangan infratuzilma bo‘lmagan mintaqaning mavjudligini tasavvur qilish qiyin. Ko‘pchilik infratuzilmani faqat transport va kommunikatsiya mavjudligi deb tushunadi, ammo bu fikr noto‘g‘ri, chunki uning kontseptsiyasi yanada keng va hududiy, ijtimoiy, innovatsion, moliyaviy infratuzilma, axborot texnologiyalari infratuzilmasi va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Mintaqaning innovatsion salohiyati mintaqaviy raqobatdoshlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Mintaqani innovatsion rivojlanish yo‘lida shakllantirish uchun mintaqada innovatsiyalarni yaratishda foydalanilishi

mumkin bo'lgan mavjud moddiy va nomoddiy resurslar etarli emas, chunki innovatsiyalar ushbu resurslardan foydalanish samaradorligi bilan baholanadi.

Innovatsion salohiyat bilim manbalari, institutsional tuzilma, shuningdek hududlarning texnologik dinamikasini shakllantiradigan iqtisodiy agentlar o'rtasidagi munosabatlar bilan belgilanadi. Birgalikda ular mintaqaning va umuman iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida innovatsiyalarni samarali amalga oshirish uchun zamin yaratadilar.

Mintaqaning raqobatbardosh ustunligi nafaqat hududiy mezonlar bo'yicha, balki rivojlangan sanoat, madaniy, infratuzilma va rekreatsion aloqalar bilan birlashtirilgan komplekslarni birlashtirishdan iborat bo'lgan aglomeratsiya bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashuvning mustahkamlanishi boshqa pudratchilar: kompaniyalar, tashkilotlar, yetkazib beruvchilar bilan o'zaro bog'liqlik darajasiga olib keladi. Shuning uchun aksariyat hollarda kompaniyaning muvaffaqiyatli ishlashi uchun mos yechim tarmoqlarning, komplekslarning yoki klasterlarning bir qismi bo'lishdir. Shunday qilib, kompaniyalar ko'proq xizmat ko'rsatuvchi sohalar yetkazib beruvchilari va xizmatlaridan, shuningdek tajribali va malakali mehnat resurslari va ma'lumot almashish imkoniyatlaridan, shuningdek o'zaro ta'sirli tarmoqlarni jalb qilishdan foydalanadilar.

Mintaqaning investitsion jozibadorligi raqobatbardosh bo'lish uchun asos bo'lgan va keyinchalik ham rivojlanishga olib keladigan muhim omilidir. Mintaqaning sarmoyadorlar uchun jozibadorligi qanchalik yuqori bo'lsa, u shunchalik raqobatdosh bo'ladi. Sarmoyadorlar oldida qiyin tanlov turibdi, ular bu mintaqaning yetkazib beruvchilar uchun qulayligi, bozorlar va ular bilan aloqalar orasidagi masofa, infratuzilma, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, huquqiy va soliq bazasi, ish haqi va sifat, shuningdek turmush darajasi va boshqalardir.

Shunday qilib, ta'kidlash mumkinki, mintaqadagi raqobatbardoshlikni baholash mintaqalarning mahalliy hokimiyat organlari uchun boshlang'ich vazifa bo'lib, uning vazifalari qo'llab-quvvatlash va mintaqaning raqobatdosh ustunliklarini oshirishdan iborat. Raqobat ustunliklari nafaqat korxonalar, majmualar, balki butun mintaqaning barqaror rivojlanishi uchun muhimdir (14.2-rasm). Ushbu sxemani tahlil qilganda shuni ta'kidlash kerakki, raqobatdosh ustunliklar mintaqa tizimiga va uning

elementlari - korxonalar, tashkilotlar, fabrikalar va boshqalarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Raqobat har qanday yangilikdan foydalanishni o'z ichiga olganligi sababli pirovardida ishlab chiqarilgan mahsulotlar bozor talabiga muvofiq bo'lishi kerak, masalan, narx, sifat, yangilik va boshqalar tufayli raqobatbardosh mahsulotlarni sotish ichki raqobat sharoitida foydalaniladigan afzallik masalan, yangi texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari tijorat samarasini - foyda olish imkonini beradi. Bozorda tovarlar sotilgandan keyin olingan daromad, shu jumladan samarasi masalan, raqobatbardosh ustunlik orqali foyda olishi natijasida u aynan o'sha ishlab chiqarishini yanada kengaytiradi va korxonalarni sarmoya kiritishga undaydi kelgusida mintaqani yanada rivojlantirishga hissa qo'shadi.

12.2-rasm. Mintaqada raqobat ustunligidan olinadigan samara

Xulosa chiqarib, shuni ta'kidlash kerakki, mintaqada raqobatni rivojlantirish foydalidir, bu esa mavjud omillarni aniqlash uchun mintaqaning barcha elementlarini batafsil tahlil qilishga majbur qiladi

14.4. Mintaqaviy darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosat choralari bilan mintaqaning raqobatdoshligini oshirish

Raqobatbardoshlik mazmunini ijobiy anglash ekzogen va endogen omillar (o'zgaruvchilar) ni hisobga olgan holda butun iqtisodiyot darajasida ham, ma'lum bir mintaq miqyosida ham ijtimoiy-iqtisodiy siyosat tadbirlarini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega.

Milliy iqtisodiyot singari, mintaqa uchun ham mintaqalarning raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatadigan uchta vositani ajratish mumkin.

1. Mintaqaviy iqtisodiyotni va uning milliy va jahon iqtisodiyotidagi mavqeini mustahkamlashga, pirovardida firmalar va ularning mahsulotlarining raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan umumiy chora-tadbirlar. Ushbu turdagi choralar mamlakat va mintaqa iqtisodiyotining raqobatdoshligi uchun zamin yaratadi. Umumiy xarakterdagi chora-tadbirlar orasida, birinchi navbatda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning muayyan guruhlarining kutilayotgan daromadlaridan qat'iy nazar, biznes sharoitlarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning institutsional asoslarini ajratib ko'rsatish mumkin.

2. Ishlab chiqaruvchilarga ularning eksport faoliyatini amalga oshirishda to'g'ridan-to'g'ri yordam ko'rinishidagi davlat yordamini (subsidiyalar, soliq imtiyozlari, hom ashyo importi bo'yicha soliqlardan ozod qilish, eksport faoliyatini axborot bilan ta'minlash) amalga oshirish.

3. Boshqa mintaqalarda, shuningdek tashqi bozorlarda mintaqaviy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlariga talabni shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni (ko'rgazmalar, chet elda yoki boshqa mintaqalarda savdo va axborot markazlarini tashkil etish va boshqalar) amalga oshirish.

Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, mintaqaning raqobatbardoshligi ko'p jihatdan uning raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar muvozanatiga bog'liq bo'ladi. Mintaqaning raqobatbardoshligi uning hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning raqobatdoshligidan kelib chiqqanligi sababli, sanoatning raqobatdoshligini oshirish sharoitida mintaqaning raqobatbardoshligini oshirish strategiyasini tanlash masalasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tarmoqlarning raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan sa'y-harakatlarning samarasi farqlanishi aniq. Bundan tashqari, tegishli sohaning raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan mintaqaning raqobatbardoshligini oshirish masalalarini hal qilish oqilona bo'lishi aniq.

Shu munosabat bilan, raqobatbardoshlikni oshirish nuqtai nazaridan potentsial rentabellik va uni oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan vositalar nuqtai nazaridan sohalarni guruhlash mustaqil masaladir.

Raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini nazorat sifatida ishlatish muammolari ularni boshqarish xavfini kamaytiradi. Keling, muammoning mohiyatini tushuntirishga harakat qilaylik. Aytaylik, barcha ishtirokchilar taklif qilingan ko'rsatkichlar mintaqani (uning raqobatbardoshligini)

qiyosiy baholash nuqtai nazaridan etarli deb taxmin qiladilar. Agar ishtirokchining farovonligi ushbu ko'rsatkichning darajasiga yoki dinamikasiga bog'liq bo'lsa, unda uning mos ravishda o'zgarishiga turtki bo'ladi. Bundan tashqari, ishtirokchilar ushbu maqsadga eng kam xarajat bilan erishish yo'llarini izlaydilar. Masalan, agar biz mehnat unumdorligi dinamikasini nazorat sifatida qabul qilsak, natijada mehnatni tejaydigan va kapitalni tejaydigan texnologiyalardan foydalanishni rag'batlantirishi mumkin. Shu bilan birga, raqobatdosh ustunlik bo'lgan sharoitda nisbatan arzon ishchi kuchi resurslar tanlovi amalga oshirisa, bu (hech bo'lmaganda bir qator sohalarda) raqobatdoshlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Mintaqaning raqobatbardoshligini baholash hozirgi paytda imkonsiz yoki miqdorini aniqlash qiyin bo'lgan omillarni hisobga olish zarurati bilan bog'liq. Bu, ayniqsa, murakkab bo'lgan omillar uchun to'g'ri keladi. Bularga mintaqaviy darajadagi institutsional muhitning sifati, nafaqat qonunlarning mazmuni, balki ularning bajarilishini ta'minlash mexanizmlari ham kiradi. Ushbu vaziyatni tushunish, bir tomondan, raqobatbardoshlikning barcha miqdoriy baholariga va uning o'zgarishlariga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga imkon beradi va boshqa tomondan «hozirda miqdoriy bo'lmagan» omillarni aniqlash usullarini izlashni rag'batlantiradi.

Iqtisodiyot tarmoqlarida raqobatbardoshlikni oshirishning ustuvor yo'nalishlarini shakllantirishda quyidagi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiq:

- Samarali raqobat muxitini shakllantirish hamda tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish;
- Ko'rsatiladigan xizmatlarni sifat jihatdan yaxshilash hisobiga raqobatbardoshlikka erishish;
- Tarmoqlarda mehnat unumdorligini oshirishda ilg'or xorij tajribasidan foydalanishni yo'lga qo'yish;
- Iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishini jahon bozori kon'yunkturasiga bog'liqligini kamaytirishning eng qulay va maqbul usullarini ishlab chiqish va boshqalar.

Mintaqa iqtisodiyoti raqobatbardoshligi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligiga etarli ta'sir ko'rsatadi hamda tarmoqlar, korxonalar va tovarlar raqobatbardoshligi bilan o'zaro bog'langan holda amal qiladi. Mintaqaning raqobatbardoshligi mintaqa aholisining turmush tarzi va farovonligini oshib borish qobiliyati bilan belgilanadi.

Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlanib borishi orqali uning raqobatbardoshligi ta'minlanadi va mamlakat milliy iqtisodiyotining raqobatbardosh bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda mintaqalarning raqobatbardoshligini oshirishda xorijiy investitsiyalarni hududlarga to'g'ri va mutanosib joylashtirish, hududlarning investitsion jozibadorligini takomillashtirish, mintaqalar innovatsion faolligini yanada mukammallashtirish kabi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiqdir.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini muvofiq tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishida korxonalarining mablag'lari, O'zTTJ, tijorat banklari krediti, xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga 2017—2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlari amalga oshiriladi. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017-2021 yillarda aholining energiya ta'minoti yaxshilash uchun ko'mir qazib olish sohasida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hisobiga ko'mir qazib olishni yiliga 7,8 mln. tonnaga oshirish imkonini beruvchi investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar, ularning natijalari atroflicha muhokama qilinmoqda.

Milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish masalasi hal etish bo'yicha Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlaridagi 4400 dan ortiq korxonalarining rentabellik darajasini oshirish va moliyaviy sog'lomlashtirish hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini oshirish asosida ishchilar sonini ko'paytirishga erishish rejalashtirilgan. Bu tadbirlar natijasida korxonalarining rentabellik darajasi oshadi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini oshirish va ishchilar sonini ko'paytirishga olib keladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash va sanoat tarmoqlarining raqobatdoshligini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarning amalga oshirilishi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2019 yilning birinchi yarimida 2018 yilning mos davriga nisbatan 6,9 foizga o'sishini ta'minladi. Yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan sanoat tarmoqlarida dinamik rivojlanish ta'minlandi. 2018 yilda mahalliy xomashyo resurslarini bosqichma-bosqich chuqur qayta ishlash va tayyor iste'mol mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish tarmoqlari evaziga sanoat mahsulotlarining yuqori o'sish sur'atlariga erishildi.

Sanoatni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash loyihalari, shuningdek, 2015-2019 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturining hayotga samarali tatbiq etilishi natijasida respublika YaIMga energiya sarfini 7,4 foizga, hamda yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini esa o'tgan yilga nisbatan o'rtacha 10,6 foiz kamaytirishga erishildi. Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017 yilda sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishni nazarda tutuvchi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab berilgan. Shu jumladan, ma'nan va jismonan eskirgan uskunalarni yangilash hamda modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda energiya samaradorligini oshirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu yo'nalishga korxonalarining mablag'lari va tijorat banklar kreditlari hisobidan 602 000,0 mln. so'm investitsiyalar yo'naltiriladi, bu esa mahalliy mahsulotlarning, birinchi navbatda, tashqi bozorlarda raqobatdoshligini va tarmoqlarning eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Yuqoridagilar bilan bir qatorda Harakatlar strategiyasida iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish bo'yicha vazifalar belgilangan. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish hisobiga iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish Xarakat dasturining eng

ahamiyatli vazifalari qatoridan o‘rin olgan. Mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish orqali xo‘jalik yurituvchi subyektlarning eksport salohiyatini yuksaltirish iqtisodiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

2019 yil oxiriga qadar Navoiy kon-metallurgiya kombinatida 25 ta, «O‘zeltexsanoat»da 18 ta, «O‘zavtosanoat»da 7 ta, Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida 5 ta investitsiya loyihasi bo‘yicha yangi quvvatlar ishga tushiriladi.

Hozirgi kunda tashqi iqtisodiy aloqalarning son va sifat jihatidan o‘shishi bu jarayonlarni har tomonlama chuqur o‘rganishga yanada yuksak talablar qo‘ymoqda. Oxirgi yillar davomida diversifikatsiya qilish va iqtisodiyot sohalarini raqobatbardoshligini oshirish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar natijasida jahon iqtisodiyotida inqiroz holatlari hamon saqlanib turgan va jahon bozoridagi narxlar darajasi pastligi respublikaning asosiy eksport nuqtalariga ta’sirini kamaytirishga erishildi.

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

1. Mintaqaning raqobatbardoshligi tegishli mintaqada iqtisodiy rivojlanish darajasi va aholining turmush darajasining muhim jihati. Shuning uchun mintaqaning raqobatbardoshligini oshirish davlat va mintaqaviy darajada iqtisodiy siyosatning muhim va murakkab vazifasidir.

2. Hozirgi paytda ushbu sohadagi empirik tadqiqotlarning barcha holatlariga nisbatan «raqobatbardoshlik» atamasining umume’tirof etilgan qat’iy va tezkor ta’rifi mavjud emas. Bu ushbu kontseptsiyaning individual ishlab chiqaruvchilarga yoki tovarlarga nisbatan shuningdek, ayrim mintaqalarga ham taalluqli.

3. Shu bilan birga, qaror qabul qiluvchilarni ma’lum manbalardan foydalanishning yangi imkoniyatlarini izlash, shuningdek oldingi noma’lum bo‘lgan qiymat yaratadigan manbalarni aniqlash uchun qaror qabul qiluvchilarni rag‘batlantirish printsipli asosida raqobatdoshlikni ko‘rib chiqish tavsiya etiladi. Bu tadbirkorlik subyektlariga, shuningdek, ushbu hududda institutsional muhitning sifatiga bog‘liq bo‘lgan qaror qabul qiladigan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv «raqobat» va «raqobatbardoshlik» tushunchalarini birlashtirishga asoslangan.

4. Mintaqaning raqobatbardoshligi nazariy tasnifga bog‘liq bo‘lgan ko‘plab omillarga bog‘liq. Qarorlarni qabul qilish jarayoni nuqtai

nazaridan, eng muhimi, endogen va ekzogen raqobatdosh omillar guruhlaridir.

5. Amaliy tadqiqotlarda har birining qiyosiy afzalliklari va kamchiliklariga ega bo'lgan ko'rsatkichlar majmuasi asosida raqobatbardoshlikni baholashning turli usullari qo'llaniladi. Eng keng tarqalgan sifatida aniqlangan taqqoslama afzalliklar koeffitsienti, ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan mehnat unumdorligi va mehnat xarajatlari kabi ko'rsatkichlarni ta'kidlash kerak. Raqobatbardoshlikni baholash uslubini tanlash maqsadga shuningdek mavjud ma'lumotlarga bog'liq. Bundan tashqari, mavjud ma'lumotlar har doim ham muhim emasligini va muhim ma'lumotlar har doim ham mavjud bo'lmashligini yodda tutish kerak. Barcha holatlar uchun bir xil raqobatbardoshlikni baholash uchun qo'llaniladigan ideal usul aniqlanmagan.

6. Tarmoq va bozorda ishlab chiqaruvchilarning raqobatdoshligini ajratib ko'rsatish kerak. Agar bozorda ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligi mahsulot tannarxi darajasiga bevosita bog'liq bo'lsa, soha ichidagi raqobatbardoshlik (turli xil va har doim ham osongina bir-birini almashtirib bo'lmaydigan tovarlarni ishlab chiqarish) qo'shimcha omil - ishlab chiqaruvchining qiyosiy afzalliklarini aks ettirgan ixtisoslikni tanlashdir. O'z navbatida, mintaqaning raqobatbardoshligi ishlab chiqarishning institutsional sharoitlarini tannarx va ixtisoslashuv omili bilan birga kiritishni nazarda tutadi, bu esa ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini nafaqat tabiiy qiyosiy ustunliklar yoki afzalliklar tufayli, balki davlat tomonidan o'rnatilgan (hukumat va mintaqaviy darajada) majburiy talablarga rioya qilish bilan bog'liq xarajatlar farqlari tufayli farqlanishiga olib kelishi kerak.

Nazorat savollari

1. Mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan «mintaqaviy raqobatbardoshlik» tushunchasini aniqlashning asosiy yondashuvlarini tushuntirib bering?

2. «Mintaqaviy raqobatbardoshlik» tushunchasining mohiyatini aniqlang?

3. «Mintaqaning ichki» va «tashqi raqobatbardoshligi» tushunchalarini farqlang

4. Raqobat ustunliklarining tashuvchilari va foydalanuvchisi kimlar?

5. Raqobatbardoshlikni mintaqaviy maqsadlarini sanab bering va tavsiflang.
6. Mintaqaning tashqi muhitga nisbatan raqobatbardoshligi qanday vazifalarni ajratib ko'rsatishi mumkin?
7. Tizim sifatida mintaqaviy raqobatbardoshlik belgilarini sanab bering.
8. Mintaqaning raqobatbardoshligi va raqobatbardosh potentsiali elementlarini sanab bering. Ikkala tizim o'rtasidagi farq nima?
9. «Mintaqaning raqobatdosh ustunliklari» tushunchasini aniqlang
10. «Raqobatbardoshlik» va «mintaqaning raqobatbardosh ustunliklari» tushunchalari qanday bog'liq?
11. Mintaqaning raqobatbardosh ustunliklari turlarini sanab bering va tavsiflang.
12. Hududlarning raqobatbardosh pozitsiyalari qanday?
13. Mintaqaning raqobatbardosh muvaffaqiyati nimada?
14. O'zbekistondagi mintaqalararo raqobat yo'nalishlarini ajratib bering va tavsiflang.

15-MAVZU. MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO‘PAYTIRISH YO‘LLARI

Reja:

15.1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning mohiyati va uning nazariy jihatlari

15.2. Mintaqa eksport hajmini ko‘paytirishni huquqiy asoslari

15.3. Mintaqa iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish omillari. Qo‘shma korxonalarini rivojlanishi

15.4 Mintaqada tashqi savdo va uning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati va hozirgi holati

15.5. Mintaqada horijiy investitsiyalarni jalb etish borasida amalga oshirilgan ishlar

15.6. To‘qimachilik sanoati - eksporti hajmini ko‘paytirishning muhim omillaridan biri sifatida

15.7. Qishloq xo‘jaligida eksport hajmini ko‘paytirish istiqbollari

Tayanch tushunchalar va iboralar: eksport, xorijiy korxonalar, qo‘shma korxonalar, tashqi iqtisodiy potentsial,. YaIM, integratsiya, savdo, kon’yunktura,. raqobat muhiti, ishbilarmonlik muhiti, modernizatsiya, yuqori qo‘shilgan qiymat, marketing tadqiqotlari, infratuzilma, innovatsiya, savdo nazariyasi, merkantilizm, mutloq ustunlik nazariyasi, ixtisoslashuv, tabiiy ustunlik, o‘zlashtirilgan ustunlik, investitsiya,. intensiv rivojlantirish, ekstensiv rivojlantirish, standartlashtirish, sertifikatlashtirish, sug‘urtalash, import, jahon savdo tashkiloti, xorijiy kapital, tashqi savdo, reeksport, reimport, oltin valyuta zaxiralari, tashqi qarz, globallashtirish, xalqaro savdo, milliy valyuta kursi.

15.1. Tashqi iqtisodiy aloqalarning mohiyati va uning nazariy jihatlari

Bugungi kunda O‘zbekiston jahon hamjamiyatida o‘zining mustaqil ovozigacha ega bo‘lgan davlat darajasiga ko‘tarildi va nufuzli xalqaro tashkilotlarga a‘zo bo‘ldi. Dunyodagi sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlar bilan siyosiy-diplomatik, savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalar o‘rnatilmoqda. Ikki va ko‘p tomonlama manfaatli aloqalar tobora rivojlanib bormoqda.

Shunday sharoitda mamlakatning tashqi iqtisodiy imkoniyatida tabiiy resurslarning mavjudligi, ishlab chiqarish va ilmiy-texnik imkoniyatlarning barpo etilishi, infratuzilma, ijtimoiy soha, mahsulot va xizmatlarning

mamlakat tashqarisiga eksport qilinishi yoki chet el fuqarolariga, korxonalar va tashkilotlariga, shu jumladan respublikadagi xorijiy korxonalar va qo'shma korxonalariga sotilishi bilan aniqlanadi.

Mamlakat tashqi iqtisodiy potentsialini aniqlovchi eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlar YaIM ishlab chiqarish hajmi, shu jumladan aholi jon boshiga, YaIMda tovar va xizmatlar eksportining ulushi hamda tovarlar umumiy eksporti hajmida sanoat tovarlari ulushi hisoblanadi.

Ma'lumki, yurtimizda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida mamlakatdagi integratsiya jarayonlarini va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Harakatlar strategiyasi dasturi doirasida tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan kontseptsiya O'zbekiston iqtisodiyotini, chunonchi, vertikal integratsiyani tashkil etish va rivojlantirish borasida dasturilamal hujjat vazifasini o'taydi. Kontseptsiyada integratsiyaning yangi modeli taklif etilgan. U iqtisodiy adabiyotlarda «savdo» yoki «kon'yunktura» deb nomlanadi.

Yangi kontseptsiyaning asosiy maqsadi tashqi iqtisodiy siyosatda markaziy o'rin egallash uchun o'zbek eksportini yangi bosqichga ko'tarishdan, ya'ni xalqaro ishlab chiqarishning progressiv shakllarini va ilmiy-texnik kooperatsiyani rivojlantirish uchun investitsion hamkorlik hamda innovatsion loyihalarni birgalikda amalga oshirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murajaatnomasida iqtisodiyotimizni jahon bozoriga integratsiya qilish va eksportni qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifadir. Kelgusi yili eksport hajmini **30 foizga** oshirib, **18 milliard** dollarga etkazishni maqsad qilib qo'ymoqdamiz. Biz eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotga o'tishimiz, ichki bozorda raqobat muhitini shakllantirishimiz zarurligini aniq vazifa qilib qo'ydi.⁶¹

Biroq mamlakatimizda eksport qilish mumkin bo'lgan potentsialidan lozim darajada foydalanilmayapti. Xususan, eksportga ko'maklashish uni qo'llab-quvvatlash borasida qator me'yoriy huquqiy xujjatlar qabul qilingan bo'lsada, tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada liberallashtirish, eksportga mahsulot yetkazib berishni ko'paytirishni rag'batlantirish, mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarning raqobatdoshligini va moliyaviy

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murajaatnomasi.

barqarorligini oshirish, ortiqcha va eskirgan ruxsat berish tartibotlarini bekor qilish orqali ishbilarmonlik muhitini takomillashtirish masalalari to‘laligicha o‘z yechimini topganicha yo‘q.

Shu bilan birga, amalga oshirilayotgan tadbirlarning samaradorligi ustidan muntazam ravishda olib borilayotgan monitoring tashqi savdo va eksportning umumiy ijobiy dinamikasiga qaramasdan ular hajmlarining real o‘shish sur‘atlari iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sur‘atlariga muvofiq emasligini ko‘rsatmoqda.

Birinchi navbatda raqobatbardosh afzalliklarga ega bo‘lgan tarmoqlarda bir qator tizimli muammolar va kamchiliklarning saqlanib qolayotganligi eksport hajmlarining salmoqli o‘shishini ta‘minlashga to‘sqinlik qilmoqda. Jumladan:

birinchidan, ishlab chiqarish quvvatlaridan va keng turdagi xom ashyo, shuningdek, mehnat resurslari mavjud bo‘lgan hamda tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo‘lgan yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlarni ishlab chiqarishni ta‘minlovchi afzalliklardan to‘liq hajmda foydalanilmayapti;

ikkinchidan, eksport qiluvchi korxonalar faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash vositalari rivojlanmayapti, eksportoldi va eksportni moliyalashtirish mexanizmlari mavjud emas;

uchinchidan, chuqur marketing tadqiqotlarini o‘tkazish, uzoq muddatli barqaror tashqi bozorlarni shakllantirish va xorijda tashqi savdo infratuzilmasini yaratishga etarli darajada e‘tibor qaratilmayapti;

to‘rtinchidan, har xil xizmat turlari eksportini tashkil qilish va ilgari surish bo‘yicha tizimli ishlar mavjud emas, ularni ko‘rsatish uchun zarur infratuzilma rivojlanmagan.⁶²

Hozirgi diversifikatsiya jarayonlarida innovatsiyalarni qo‘llash va joriy etish keng avj olgan bo‘lib, bu sohada haligacha o‘rganilayotgan muammolar mavjud. Innovatsiyani qo‘llash masalalariga doir fikrlar Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategisida o‘z aksini topgan va aniq vazifalar belgilab berilgan.

Shuningdek, Adam Smit, D.Rikardo, Eli Xekshker va Bertil Olin kabi taniqli iqtisodchilar tomonidan ham amaliy jihatdan o‘rganilgan. Bu borada

⁶² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 dekabrda “Eksportga ko‘maklashish va uni rag‘batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Manbaa. Lex.uz.

rossiyalik olimlardan Vasiliy Leontev, S.I. Simonovskiy, V.M. Kudrov, Ya. Korkoral kabilarni nomlarini keltirish mumkin.

O'zbekistonda innovatsion sohada amalga oshirilgan ishlar, olib borilayotgan islohotlar negizida tashkil etilib, B. Abdullaev, I. Abduraimov, S. Kosimov, N. Muminov, S.Fulomov kabi iqtisodchilarning ilmiy izlanishlarida yangi texnologiyalardan foydalanish va ularni amaliyotga joriy etishga doir mulohazalar yuritilgan.

Hozirgi vaqtgacha savdo nazariyasining ikki turi ishlab chiqilgan. Uning birinchi turi savdoning tabiiy borishini aniqlab, davlatlar o'rtasida savdo erkin bo'lgan sharoitda savdo tuzilishi qanday bo'lishini tushintiradi va o'rganadi. Bu turdagi nazariya hech qanday tusiqlar bo'lmagan sharoitda qaysi bir davlat bilan savdo qilish kerak, qaysi turdagi mahsulotni va qanday hajmda sotish kerak kabi savollarni qo'ygan.

Ikkinchi turdagi nazariya savdo xajmini, yo'nalishini va birikmasini (sostav) o'zgartirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning erkin oqimiga davlatning aralashuvini nazarda tutadi. Merkantilizm nazariyasiga asosan davlatning boyligi uning ixtiyoridagi oltin miqyosidagi qimmat baholar bilan o'lchanib, har bir davlat importga qaraganda ko'prok eksport qilish kerak. Bu xolda davlat aktiv to'lov balansiga ega bo'ladi. Milliy davlatlar vujudga kelayotgan davrda (1500-1800 yillar) oltin markaziy xokimiyatlarni mavqeini mustaxkamlash uchun xizmat qilgan⁶³.

Nima uchun umuman olganda davlatning eksport salohiyoti importga nisbatan yuqori bo'lishi kerak? Buning uchun davlat savdoni ustidan monopoliya o'rnatib, importning ko'p qismiga to'siq (chegara) o'rnatishi zarur va ishlab chiqarilgan mahsulotlar ko'p qismini eksport qilish uchun subsidiya berishga to'g'ri keladi. Merkantilizm davrida koloniya bo'lgan davlat xom ashyolarni eksport qilib, tayyor mahsulotlarni import qilganlar. Bu nazariya metropoliylarning boyishiga olib kelgan. Natijada koloniya davlatlarning noroziligi vujudga kelgan va mustakillik uchun kurasha boshlaganlar.

Merkantilistik epoxaning bir qismi hozirda ham saqlanib qolgan. Aktiv to'lov balansi termini hozir ham ishlatiladi. Bunga ko'ra davlatning eksport miqdori importdan katta bo'lishi kerak. To'lov balansida difitsit (kamomad) bo'lganini ko'rsatuvchi termin bu passiv to'lov balansidir.

⁶³ Mirovaya ekonomika. Pod redaktsii A.S.Bulgakova M.:Ekonomist, 2005.

Keyingi vaqtlarda biron bir sotsial yoki siyosiy maqsadlarni amalga oshirish maqsadida ochiqdan ochiq aktiv to'lov balansiga ega bo'lishga harakat qilayotgan davlatlarga nisbatan neomerkantilizm termini ishlatilmoqda. Masalan, to'la bandlikni ta'minlash maqsadida mamlakat ichidagi talabdan ko'proq mahsulot ishlab chiqarib, ortiqchasini eksport qiladilar. Yoki davlat biron bir xududda siyosiy mavqeni saqlab qolish maqsadida ko'prok mahsulot eksport qiladi.

Ko'p davlatlar merkantilizm siyosatiga amal qilib, imkoniyat darajasida ishlab chiqarishni tashkil etib, iqtisodiy jixatdan mustaqil bo'lishga harakat qilganlar. Adam Smit 1776 yilda chop etgan «Xalqlar boyligining sabablari va tabiatini tadqiqoti» degan kitobida merkantilistlar qarashini tanqid qilgan. Uning fikricha davlatning xaqiqiy boyligi uning fuqorolari foydalana oladigan mahsulot va xizmatlardan iboratdir. Smit mutloq ustunlik nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariyaga ko'ra, ayrim mamlakatlar boshqalariga nisbatan tovarlarni samarali ishlab chiqarishadi. Shu nazariyaga asoslanib u quyidagi savolni qo'ydi: nimaga fuqorolar mahalliy tovarlarni sotib olishlari kerak, agar ular xuddi shunday tovarlarni xorijdan ancha arzon narxlarda sotib olishlari mumkin bo'lsa. Smitning isbotlashicha, agar savdo chegaralanmasa, har bir davlat raqobat ustunligiga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Har bir mamlakatning resurslari rentabel sohalarga o'tib ketadi, chunki mamlakat norentabel sohalarda raqobatlasha olmaydi.

Ixtisoslashuv natijasida mamlakatning ishlab chiqarish samaradorligi quyidagi sabablarga ko'ra oshadi:

- bitta topshiriqni bajarganligi uchun ishchi kuchilarining malakasi ortadi;

- xodimlar bir turdagi mahsulotdan ikkinchisiga o'tishda vaqtni yo'qotmaydilar;

- bir xil mahsulotni uzoq muddat ishlab chiqarish samarali usullarini joriy etishni taminlanadi va rag'batlantiradi.

Lekin mamlakat qanday mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak degan savolga A.Smit bozor javob beradi, biroq bu xolda mamlakatning tabiiy va ortirilgan ustunliklarini hisobga olish zarurdir.

Mamlakat boy tabiiy resurslar va qulay ob-havoga sharoitiga ega bo'lganligi sababi biror mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha **tabiiy ustunlikga** ega bo'lishi mumkin. Ob-havo sharoiti qanday qishloq xo'jalik mahsulotlarini samaradorlik bilan etishtirish mumkinligini ko'rsatib beradi.

Masalan, Shri-Lanka bug‘doy va sut mahsulotlarini import qiladi, chunki ob-havo ularni etishtirishga mos emas, lekin uning ob-havo sharoiti choy, kauchuk, kokos yong‘oqlarini etishtirish hisobidan ko‘p foyda olishga imkoniyat beradi.

O‘zbekiston paxta etishtirishga ajratilgan resurs hisobidan choy ham etishtirish mumkin edi, lekin iqlim choy etishtirishga moslashmagan. Shuning uchun O‘zbekiston uchun paxta etishtirish fodaliroqdir. Lekin aynan shu nazariyaga kura Shri-Lanka choy, O‘zbekiston esa paxta mahsuloti bilan xalqaro savdoda qatnashib o‘z ehtiyojlarini qondirishlari shart.

Uzlashtirilgan ustunlik - bu yuqori malaka va rivojlangan texnologiyalar bilan bog‘lik. Hozirgi kunda jaxondagi mahsulotlar ayiraboshlash tayyor mahsulot va xizmatlardan iborat bo‘lib, ularning ulushi qishloq xo‘jalik mahsulotlari yoki qazilma boyliklarga qaraganda ancha yuqori. Bu mahsulotlarni ishlab chiqarishni joylashtirish asosan o‘zlashtirish ustunligi bilan bog‘liqdir. Ishlab chiqarish texnologiyasi bo‘yicha ustunlikka ega murakkab va turli mahsulotlarni ishlab chiqarish qobiliyatini ta‘minlaydi. Masalan, Daniyada kumush konlari bo‘lmasa ham u kumush mahsulotlarini boshqalarga nisbatan ko‘p eksport qiladi, chunki ishlab chiqarish texnologiyasi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan. Yaponiya temir va ko‘mirni import qilib, ular asosida yuqori sifatli po‘lat ishlab chiqarib, boshqa mamlakatlarga eksport qiladi.

Endi tashqi va ichki savdoda mutloq ustunlik mohiyatini ikki davlat AQSH va Shri-Lanka misolida tushuntirib berishga harakat qilamiz⁶⁴. Shri-Lanka va AQSH bir xil miqdordagi resurslarga ega (yer, mehnat resursi va kapital) bo‘lib, choy va bug‘doyni ishlab chiqarishadi. Shri-Lanka 1 tonna choy ishlab chiqarish uchun 4 birlik resurs va 1 tonna bug‘doy ishlab chiqarish uchun 10 birlik resurs sarf qiladi. AQSH esa 1 tonna choy ishlab chiqarish uchun 20 birlik resurs va 1 tonna bug‘doy ishlab chiqarish uchun 5 birlik resurs sarflaydi. Demak, Shri-Lanka choy ishlab chiqarishga, AQSH esa bug‘doyga ixtisoslashishi lozim. Ularda jami 100 birlik resurs bor va resurslarini teng yarmisini bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga sarf qiladilar deb faraz qilamiz.

⁶⁴ Daniels, John D. Lee H. Radebaugh. International business: environments and operations. Addison-Wesley Publishing Company, 1998.

Ikki davlat bir biri bilan savdo qilmagan xolni ko'ramiz. Bu xolda davlatlar resurslar yarmisini choy va bug'doy etishtirishga sarflaganlari uchun Shri-Lanka 12,5 tonna choy va 5 tonna bug'doy ishlab chiqaradi. AQSH 2,5 tonna choy va 10 tonna bug'doy ishlab chiqaradi. Har bir davlatda faqat 100 birlik resurs mavjud bo'lganligi sababli, xech qaysinisi choyni miqdorini kamaytirmasdan bug'doyni ko'paytira olmaydilar, va aksincha. Ular orasida savdo bo'lmaganda birgalikda 15 tonna choy va 15 tonna bug'doy ishlab chiqarildi. Lekin har bir davlat mutloq ustunlikga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarganda Shri-Lanka 25 tonna choy (100:4) va AKSh 20 tonna bug'doy (100:5) etishtirgan bo'lardi. Shunday qilib, bu davlatlar mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashtirilsa, ikkala mahsulot etishtirish miqdori ortadi. Natijada bu davlatlar o'rtasida savdo aloqalari o'rnatilsa, ikkala davlat ham oldingi xolatga karaganda choy va bug'doy mahsulotlarini ko'paytirishlari mumkin.

Mutloq ustunlik nazariyasi davlatlarni ishlab chiqarish ixtisosligi bo'yicha har xilligini hisobga olmaydi. Biroq davlatning katta kichikligi omiliga asoslangan nazariya qancha miqdorda va qaysi turdagi mahsulot savdoga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin degan savolga javob berishga yordam beradi. Bu nazariyaga asosan katta maydonga ega bo'lgan davlatlarning iqlim sharoitlari va tabiiy resurslari har xil bo'lib, umuman olganda ular kichik davlatlarga nisbatan o'zlarining iqtisodiy etarlilik qobiliyatiga egadirlar.

Masalan, Braziliya, Xitoy, AQSH, Xindiston, Rossiya kabi katta davlatlar Iroq, Islandiya, Niderlandiyaga nisbatan iste'mol mahsulotlarining kamroq qismini import qilib, ishlab chiqargan mahsulotlarining xam kam qismini eksport qiladilar. Amaliyotda davlatning katta kichikligi tasdiqlangan bo'lishiga qaramasdan istisno xollari xam mavjud masalan, Albaniya katta bo'lmagan davlat bo'lib, savdo cheklamalari og'ir bo'lganligi sababli savdo-sotiq oboroti milliy daromadining juda oz qismini tashkil etadi.

Mutloq ustunlik nazariyasi transport xarajatlarini hisobga olmaydi. Transport xarajatlari katta kichik davlatlarga har xil ta'sir etadi. Odatda savdoda masofa muxum rol o'ynaydi, aniqrog'i masofaning katta bo'lishi transport xarajatlari ortishiga olib keladi. Shuning uchun maydoni katta bo'lgan davlatlarda bu ko'rsatkich yuqoridir. Jaxon tajribasiga ko'ra yuk tashishda masofa 100 mildan ortiq bo'lishi kerak emas. AQShda barcha bozor va ishlab chiqarish quvvatlari 100 mil orlag'idagi masofada

joylashgan. Masalan, Niderlandiyada ishlab chiqarish quvvatlarining deyarli ko'p qismi davlat chegarasidan 100 mil masofa oralig'ida joylashgan. Davlat kattaligi ko'p maydon talab etadigan mahsulotlar ishlab chiqarish va katta miqdorda ishlab chiqarish imkoniyatini beradi. Bu esa o'z navbatida xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

1817 yilda D.Rikardo A.Smit nazariyasini rivojlantirib agar biron mamlakat absolyut ustunlikga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarsa, nima bo'ladi degan savolga javob berishga harakat qildi. D.Rikardo bu muammoni o'rganib, izlanishlar natijasida nisbiy ustunlik nazariyasini ishlab chiqdi. Uning fikricha, agar mamlakat mutloq ustunlikni hisobga olmagan xolda boshqa mahsulotlarga nisbatan samaraliroq ishlab chiqaradigan mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa savdodan foyda (yutishi) qurishi aniq. Agar mamlakat o'z resurslarini faqat samarali ishlab chiqaradigan mahsulotga jalb etsa, u bundan albatta yutadi. Natijada u mana shu mahsulotni o'zida ishlab chiqarishdan bosh tortgan davlatlardan xom ashyolarni keltirib, ularga egalik qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu nazariya nisbiy ustunlik nazariyasi deb ataladi. Ushbu nazariyani misolda ko'ramiz.

Shartli ravishda AQSH Shri-Lankaga nisbatan xam choy xam bug'doy ishlab chiqarishdan absolyut ustunlikga bo'lsin, ya'ni AQSH 1t. choyga 5-birlik, 1t. bug'doyga 4-birlik resurs sarflaydi. Shri-Lanka esa, 1t. choy va 1t. bug'doyni ishlab chiqarish uchun har biriga 10 birlikdan resurs sarflaydi. Agar mamlakatlar resurslarning yarimini har bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga sarflaydigan bo'lsa, AQSH 10 t. choy 12,5 t. bug'doy etishtiradi; Shri-Lanka esa 5t. choy va 5t. bug'doy ishlab chiqargan bo'lar edi. AQSH ikkala mahsulot bo'yicha absolyut ustunlikga ega bo'lishiga qaramay, faqat bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikga ega. Bu degani choyga nisbatan bug'doy ishlab chiqarish ko'proq ustunlikga egadir. Bir xil miqdordagi resurslarni sarflaganda AQSH Shri-Lankaga nisbatan bug'doyni 2,5 barobar (12,5:5) choyni esa 2 barobar (10:5) ko'p ishlab chiqaradi, Shri-Lanka absolyut yutuqsiz xolatda turgan bo'lsada, choy bo'yicha nisbiy afzallikka egadir. Bu davlatlar o'rtasida savdo bo'lmaganda xech biri choyni miqdorini kamaytirmasdan bug'doyni ko'paytira olmaydilar, va aksincha.

Davlatlar o'rtasida savdo bo'lmaganda bu davlatlar birgalikda 15 t. choy va 17,5 t. bug'doy etishtirgan bo'lardilar. Erkin savdoga o'tilsa, choy va bug'doy etishtirish rejasini o'zgartirib, ularning miqdorlarini oshirgan

bo‘lar edik. Bug‘doy miqdorini o‘zgartmasdan choy miqdorini oshiradigan bo‘lsak, u xolda AQSH bug‘doyni xammasini, ya‘ni 17,5 t. bug‘doyni 70 birlik resurs sarflab ishlab chiqaradi. AQSH qolgan 30 birlik resursni 6 t. choy ishlab chiqarishga sarf qilgan bo‘lar edi. Bu 3-rasmning D nuqtasida o‘z aksini topgan.

Agar Shri-Lanka barcha resurslarini choy ishlab chiqarishga sarf etib, 10 t. choy etishtirsa, u xolda birgalikda etishtirilgan bug‘doyni miqdori o‘zgartmasdan 17,5 t. bo‘lib, choyning xajmi esa 15 dan 16 t.ga ortgan bo‘lar edi.

Agar biz davlatlar o‘rtasida savdo bo‘lmagan xolatdagi choyning miqdorini o‘zgartirmasdan bug‘doyni miqdorini oshiradigan bo‘lsak, u xolda Shri-Lanka o‘zining xamma resursini choy ishlab chiqarishga sarf etib, 10 t. choy etishtiradi. AQSH esa 25 birlik resursga 5 t. choy etishtirib, qolgan 75 resursni 18,75 t. bug‘doy etishtirishga sarf ekan bo‘lar zdi. Bu xolda birgalikda etishtirilgan choyning miqdori o‘zgartmasdan 15 t. bo‘lib, bug‘doyni miqdori xajmi esa 17,5 dan 18,75 t.ga ortgan bo‘lar edi.

Ikkala, ya‘ni absolyut va nisbiy ustunlik nazariyalari mehnat resurslardan to‘la to‘kis foydalanishni nazarda tutadi. Davlatlar katta miqdordagi ozod resurslarga ega bo‘lsa, ular ishlatilmagan resurslarni samarali ishlatish usullari bo‘lmagan xollarda xam bu xom ashyolarni ishlab chiqarishga yo‘naltirish maqsadida importga cheklama qo‘yishlari mumkin.

Nisbiy ustunlik xam, yuqorida absolyut ustunlik nazariyasda ta‘kidlab o‘tilganidek mahsulotlarni bir davlatdan ikkinchi davlatga harakatidagi yo‘l xarajatlarini hisobga olmaydi. Bu nazariyalar bir davlat miqyosida bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarishdagi resurslar boshqa turdagi mahsulotni ishlab chiqarishda erkin harakat qilishini nazarda tutadi. Biroq resurslarning davlat chegarasidan o‘tishini inkor etadi. Xaqiqatan xam ingliz engil sanoat ishchisi ishdan bo‘shab koliforniyaning elektron sanoat ishlab chiqarish korxonasi borishi mumkin emas.

Biz ko‘rib chiqilgan ushbu nazariyalar o‘z obyekti va mohiyatiga ko‘ra ba‘zi omillarni e‘tiborga olmaganliklarini ko‘rish mumkin:

- to‘la bandlik, ya‘ni mamlakat erkin bo‘sh turgan resurslarga ega bo‘lsa u ustunlikga qaramay ko‘p turdagi mahsulotni ishlab chiqaradi.

- bir sohaga e‘tibor berilishi orqali ikkinchi soha bo‘yicha malakani yo‘qotmaslik maqsadida mamlakatlar bu nazariyaga e‘tibor bermaslik.

- transport xarajatlari ushbu nazariyalarda hisobga olinmagan.

- mobillik, ya'ni resurslarning bir mamlakatda bir sohadan ikkinchisiga o'tishi uncha engil kechmaydi.

- ushbu nazariyalar ko'proq tovarga tegishli bo'lib, xizmat xususiyatlarini deyarli aks ettirmaydi.

A.Smit va D.Rikardo o'zlarining absolyut va nisbiy ustunlik nazariyalarida agar mamlakat ustunlikga ega bo'lgan ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan bo'lsa, ishlab chiqarish xajmini qanday qilib ko'paytirish mumkinligini ko'rsatib berdilar. Lekin bu nazariya qaysi turdagi mahsulotni tezroq ustunlikga erishishini ta'minlay olishini ko'rsatib bermadi. Ularning fikricha faoliyat ko'rsatayotgan erkin bozorning o'zi ishlab chiqaruvchiga samaradorligi yuqori bo'lgan mahsulotni ko'rsatib beradi va norentabel sohalardan qochishni ta'minlaydi.

125 yildan so'ng ikki shved iqtisodchilari Eli Xekshker (Eli Heckcher) va Bertil Olin (Bertil Ohlin) ishlab chiqarish omillarning nisbat nazariyasini yaratdilar. Unga ko'ra, mamlakatlar bo'yicha mehnat ulushining yerga yoki kapitalga nisbati orasidagi farqlari ishlab chiqarish omillarining qiymatidagi farqni tushuntirish imkonini beradi.

Ularning fikricha agar mehnat resurslari, yer va kapitalga nisbatan ko'p bo'lsa, mehnatga sarflanadigan xarajatlar past bo'lib, yer va kapital qiymati (narxi) esa yuqori bo'ladi. Agar mehnat resurslari chegaralangan bo'lsa, u xolda uning narxi yer va kapitalga nisbatan yuqori bo'ladi. Mana shu ishlab chiqarish omillarining narxi mahsulotning qaysi turini ishlab chiqarish, rivojlantirish va eksport qilish kerakligiga undaydi⁶⁵.

Ko'p aholiga ega, lekin etarlicha yer maydoniga ega bo'lmagan mamlakatlarda, masalan, Gonkong va Niderlandiya erning narxi juda yuqori, shuning uchun ular iqlim va yer qatlamining qanday bo'lishidan qat'iy nazar katta miqdorda yer maydoni talab etiladigan mahsulotlarni (qora mol, bug'doy va shu kabi mahsulotlar) ishlab chiqarishni rivojlantirishga imkoniyatlari yo'q. Bu kabi mahsulotlar Avstraliya, Kanada va Rossiyada ishlab chiqariladi, chunki ularda aholiga nisbatan yer maydoni ko'pdir. Shuning uchun u yoki bu mamlakatdagi ishlab chiqarish sohasining rejalashtirilishi mehnat resurslari va yer o'rtasidagi mutanosiblikni e'tiborga olishni taqazo etadi. Masalan, Gonkongda yer maydoni ishchi kuchiga qaraganda kam talab etiladigan bo'lgan sohalarda samaralidir masalan, ko'p kavvatli binolarda faoliyat ko'rsatadigan tikuv

⁶⁵ E.V.Vavilova, L.P.Borodulina. Mejdunarodnaya torgovlya. M.: GARDARIKI, 2006

tsexlari, elektronika sohasi. Shuning uchun u ishchilar soniga qaraganda ko'proq yer maydon talab etiladigan avtomobilsozlik sohasida raqobatlasha olmaydi.

Agar mehnat resurslari kapitalga nisbatan ko'p bo'lsa, ish xaqi past bo'lishini, kapitalga nisbatan ko'p mehnat talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarilishi va bu mahsulotni raqobatdosh, eksportbop bo'lishini kutish mumkin. Masalan: Xindiston, Eron, O'zbekiston va Tunis mamlakatlarining qo'l bilan to'qilgan gilamlari Buyuk, Britaniya, AQShda texnikadan foydalanib to'qilgan gilamlaridan sifati, jidamliligi bilan farq qiladi.

Mehnat va kapital o'rtasidagi munosibtni o'rganish maqsadida ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan. Masalan: Vasiliy Leontev shuni ta'kidlaydiki, AQShning eng yaxshi va ko'p eksport qiladigan sohalarida import qilinadigan mahsulotlar bilan raqobatlashadigan sohalarga nisbatan yuqori (ko'p) mehnat talab etilgan. Biroq, AQSH mehnat resurslariga qaraganda ko'proq kapitalga ega. Bu antika natija «Leontiv paradoksi» deb ataladi.

Xaksher–Olin nazariyasida ishlab chiqarish omillarini bir jinsliligi deb qarashlari, ular tomonidan qo'yilgan xato yoki kamchilikdir. Xaqiqatan ishchilarning malakalari mamlakat ichida, xamda davlatlararo har xildir, turli odamlar har xil kasbiy tayyorgarlikga va ta'limga egadirlar. Kasbiy tayyorgarlik va ta'lim, kapital sarflashni talab etib, qurilma va asbob-uskunaning narxini o'z ichiga olgan kapitalning ko'rsatkichlarida o'z aksini topmaydi. Ishchi kuchining har xil guruhlarini va bu guruhlarining kasbiy tayyorgarligiga ajratilgan kapitalni hisobga olgan xolda ishlab chiqarish omillarining nisbat nazariyasi kuchga ega bo'lib qoladi. Agar biz ishchi kuchiga bir jinsli tovar sifatida emas, balki uni kotegoriyalarga bo'lingan ko'rinishida qarajak, sanoati rivojlangan davlatlar yuqori saviyali mehnat resurslarga ega ekanini ko'rishimiz mumkin. Sanoati rivojlangan davlatlarning eksportida, yuqori saviyali mutaxassis, olim va injenerlar ko'prok jalb qilinganligi bilan ajralib turadi. Sanoati rivojlanmagan davlatlarning eksportida esa, saviyasi yuqori bo'lmagan mutaxassis, olim va injenerlar ko'proq jalb qilinganligi bilan ajralib turadi.

Savdo xamkorlarini aniqlashda quyidagilarga katta ahamiyat beriladi:

- davlatlar o'rtasidagi farq;
- davlatlarning o'xshashligi;
- savdo aloqalarining juftligi.

Ushbu ko‘rib chiqilgan nazariyada mavjud savdo aloqalari davlatlarning har xilligiga asoslangan edi, masalan, sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamalakatlar. Bu nazariyadan kelib chiqib shuni aytish mumkinki davlatlar o‘rtasidagi farq kanchalik katta bo‘lsa savdo qilishning imkoniyatlari ancha yuqori buladi. Masalan, iqlimlari tubdan farq qiladigan davlatlar qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan savdo qilish imkoniyatlari yuqori bo‘ladi. Mehnat resurs va kapitallari bilan tubdan farq qiladigan davlatlarning mahsulot ishlab chiqarish assortimentlari biridan katta fark qiladi, bu esa ularni biri biri bilan savdo qilishga undaydi.

Hozirgi vaqtda tashqi savdoning ko‘p qismi o‘xshash davlatlar bilan bo‘ladigan savdoga to‘g‘ri kelmoqda. Bular iqlimlari, daromadlari bir xil, xalqlarining ta’lim darajasi yuqori bo‘lgan davlatlardir. Mamlakatlarning o‘xshashlik nazariyasiga ko‘ra, ichki bozorda shakllangan ehtiyojga javoban yangi mahsulotni ishlab chiqargan mamlakat o‘zining bozoriga o‘xshash xorijiy bozorlarga murojat qiladi. Boshqacha aytganda, rivojlangan mamlakatlar fuqarolari yuqori sifatli va qimmat tovarlarga qiziqish ko‘rsatishsa, daromadning past darajasiga ega bo‘lgan mamlakatlar iste’molchilari bunday tovarlarni kam miqdorda sotib oladilar. Mamlakatlarning o‘xshashlik va farq tomonlarini tadqiq qiladigan nazariyalar deylik, sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi xalqaro savdo modellarini tushuntirib beradi⁶⁶.

Nima uchun sanoati rivojlangan ma’lum bir davlat rivojlanayotgan yoki rivojlangan davlat bilan ko‘proq savdo-sotiq ishlarini olib boradi? Bunga savdo aloqalarining juftligi degan termin javob beradi. Bu savolga davlatlar orasidagi masofaning yaqinligi, ya’ni transport xarajatlarining pastligi, madaniyatlarining o‘xshashligi, tillari, dinlari va urf-odatlarini yaqinligi javob bo‘ladi. Mamlakatlarning madaniy tomondan, til va dinlarning o‘xshashligi savdo aloqalarining yo‘nalishlarini belgilab berish mumkin. Sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamalakatlar o‘rtasidagi savdoning ko‘p aspektlari tarixiy taraqqiyot natijasidagi mustamlaka aloqalariga xam bog‘liq, chunki tovarning ulgurji taqsimlashning yangi tizimini shakllantirishidan ko‘ra, bor va mavjud bo‘lgan aloqalarni saqlab qolish va takomillashtirish osonroq.

⁶⁶ Daniels, John D. Lee H. Radebaugh. *Internatonal business: environments and operations*. Addison-Wesley Publishing Company, 1998

Savdo siyosatida bog‘liq bo‘lmaslik, o‘zaro bog‘liqlik bog‘liq kontseptsiyalari xam muxim o‘rin egallaydi. Bu kontseptsiyalar jahon savdo tuzilishini va davlatlarning savdo siyosatini tushinishga yordam beradi. Dunyoda xech bir davlat yo‘qki u to‘liq yoki bog‘liq bo‘lmagan.

Bog‘liq bo‘lmaslik kontseptsiyasining mohiyati ma‘lum bir davlat mahsulotlarga, texnologiyalarga ega bo‘lishda va maishiy xizmatlarda foydalanishda boshqa davlatlarga bog‘liq emas. Biroq savdo jarayonida bir qancha davlatlar ishtirok etganligi sababli, xech bir davlat to‘liq iqtisodiy bog‘liq bo‘lmaslik (mustaqil) xususiyatiga ega emas. Ba‘zi davlatlar bu kontseptsiyaga amal qilishga harakat qilganlar. Masalan, Xitoy va Hindiston bir vaqtlarda iqtisodiy bog‘liq bo‘lmaslikga harakat qilganlar. Xozirgi vaqtda xech bir davlat to‘liq bog‘liq bo‘lmaslikga harakat qilmaydi, lekin o‘zlarining tashqi savdo siyosatlarini shunday tashkil etadilarki, natijada talab va taklif ustidan xorijiy nazorat minimal bo‘lishga harakat qiladilar.

O‘zaro bog‘liqlik kontseptsiyasining mohiyati bir tomonni ikkinchi tomonga va aksincha bog‘liqligidir. Masalan, Germaniya bilan Frantsiya iqtisodiyotining bir biriga bog‘liqlik darajasi juda yuqoridir. Har bir tomon bir xil me‘yorda bir biriga bog‘liqdir, agar bir tomon ta‘minotni kamaytirsam, ikkinchi tomon ham darhol shunday javob qiladi.

Bog‘liqlilik kontseptsiyasining mohiyati bu bir davlat ikkinchi davlatga bog‘liq bo‘lib, ikkinchi davlatda bo‘layotgan o‘zgarishlar albatta birinchi davlatga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Oxirgi vaqtda ko‘pgina rivojlanayotgan davlatlar ochiqdan ochiq o‘zlarini boshqa davlatga bog‘liq ekanliklarini etiroz etmoqdalar. Buning sababi rivojlanayotgan davlat bir muncha kichik, ularning sanoati rivojlanmagan, ilg‘or texnologiya, mutaxassislar mavjud emas, shuning uchun ular sanoati rivojlangan mamlakatlardan mahsulotlar sotib olishga majburdirlar. Masalan, Meksikaning eksport va iportining 60 foizi AQShga to‘g‘ri keladi va uz navbatida AQShning Meksikaga bu ko‘rsatkich bo‘yicha bog‘liqligi 5 foizni tashkil etadi. Rivojlanayotgan davlatlar bog‘liqlik siyosatidan kutilishlari uchun ular tashqi bozorlarga chiqishlari kerak.

15.2. Mintaqa eksport hajmini ko‘paytirishni huquqiy asoslari

Mamlakatimizda qulay investitsion muhit, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, eksportni qo‘llab-quvvatlash borasida oxirigi uch yilda 10

dan ortiq farmon va qarorlar hamda turli darajadagi huquqiy hujjatlar imzolandi.

Bunda birinchidan, hamkor mamlakatlar va xalqaro moliya institutlari bilan munosabatlardagi yondashuv o'zgartirildi. Oliy darajadagi tashriflar chog'ida Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya, AQSH, Koreya, Turkiya, Qozog'iston va Qirg'iziston bilan savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha ikki tomonlama davlatlararo shartnomalar imzolandi. Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan to'laqonli munosabatlar tiklandi, bank tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka 190 million AQSH dollari miqdorida kredit liniyasi ajratildi. Turli yo'nalishlarda 20 dan ortiq loyihalar ishlab chiqildi. Evropa investitsiya banki, Frantsiya rivojlanish agentligi bilan hamkorlik o'rnatildi. O'zbekiston yangi tuzilgan Osiyo infratuzilmaviy investitsiyalar bankining teng huquqli a'zosiga aylandi.

Ikkinchidan, tashqi savdo faoliyatidagi barcha sun'iy to'siqlar olib tashlandi. Xususan, oldindan to'lovlarsiz va kafolat majburiyatlarisiz eksport qilish tartibi joriy etildi. Ortiqcha va eskirgan ruxsat beruvchi talablar bekor qilindi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish mexanizmlari soddalashtirildi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida eksport hajmi 11,3 milliard AQSH dollarini tashkil etdi va oldingi yil shu davr ko'rsatkichiga nisbatan 126 foizga oshdi.

MDH davlatlari ichida mahsulot eksport qilinadigan eng yirik davlatlar qatoriga Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston hamda uzoq xorijiy mamlakatlar – Xitoy, Turkiya, Afg'oniston, Eron, Koreya Respublikasi va Frantsiya davlatlarini kiritish mumkin. Mahsulot turlari bo'yicha eksportning eng yuqori o'sish sur'atlari mashina va asbob-uskuna, rangli metall, oziq-ovqat mahsulotlari hamda to'qimachilik mahsulotlariga to'g'ri keldi. Bunda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti ham mablag' jihatidan (592,6 million dollar), ham miqdor jihatidan (831,7 ming tonna) o'sishiga erishildi. Bugungi kunda eksport tarkibining qariyb 78 foizini qayta ishlash tarmog'i mahsulotlari tashkil etmoqda. Jumladan, yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar eksportining ulushi 28,5 foizdan 34,5 foizgacha ortdi, elektr maishiy texnika 2,4 baravarga, avtomobil eksporti 3 baravarga, to'qimachilik mahsulotlari 1,3 baravarga va charm-poyabzal mahsulotlari eksporti 14,2 foizga o'sdi.

Agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini

mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. 2017 yil davomida qishloq xo'jaligi sohasiga oid 5 ta qonun, 20 dan ortiq farmon va qaror qabul qilindi, 2 ta yangi qo'mita va 3 ta uyushma tuzildi. Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi faoliyati tubdan takomillashtirildi. Qishloq tumanlarida hokimlarning qishloq va suv xo'jaligi masalalari bo'yicha o'rinbosari lavozimi joriy qilindi. O'zbekiston Fermerlari kengashi O'zbekiston Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi. O'tgan yilda mamlakatimizda 8 million 377 ming tonna g'alla, 2 million 900 tonnadan ziyod paxta, 12 ming 450 tonna pilla, 500,8 ming tonna sholi, 22 million tonna meva-sabzavot, 12,3 million tonna go'sht va sut mahsulotlari etishtirildi. Bu yilda birinchi marta g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekildi va 5,5 million tonnadan ortiq mahsulot etishtirildi. Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho'l meva eksport qilindi.

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal etishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko'plab xo'jaliklar faoliyati yo'lga qo'yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko'paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda. Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo deyarli yo'qolib borayotgan an'analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho hom ashyo bo'lgan ipak etishtirishning mutlaqo yangi tizimi yo'lga qo'yildi. O'tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o'tkazildi va ijobiy natija berdi.

Har bir viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxonalar ishga tushirildi.

Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo'llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo'lgan xo'jalik va tashkilotlarga qo'shimcha imtiyoz va preferentsiyalar berildi. Natijada,

bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar erda tomchilatib sug'orish texnologiyasi joriy qilindi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarni yanada qo'llab-quvvatlash va tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori bilan tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada liberallashtirish, eksportga mahsulot yetkazib berishni ko'paytirishni rag'batlantirish, mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarning raqobatdoshligini va moliyaviy barqarorligini oshirish, ortiqcha va eskirgan ruxsat berish tartibotlarini bekor qilish orqali ishbilarmonlik muhitini takomillashtirish maqsadida quyidagilar nazarda tutilgan:

2017 yilning 1 iyo'lidan boshlab barcha tadbirkorlik subyektlariga yangi meva-sabzavot mahsulotlari, uzum va poliz mahsulotlarini to'lovni oldindan 100 foiz amalga oshirish sharti bilan to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida eksport qilish huquqi berildi.⁶⁷

Ta'kidlash joizki, ushbu choralar meva-sabzavot mahsulotlarining eksportini kengaytirish bilan birgalikda dehqon va fermer xo'jaliklarini tashqi bozorlarda talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, yer resurslaridan samarali foydalanish, shu jumladan, takroriy ekinlar ekish hisobiga qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligini oshirishga rag'batlantiradi.

Bu esa o'z navbatida, ishlab chiqarilayotgan meva-sabzavot mahsulotlarining narxi va sifati bo'yicha tashqi bozorlarda raqobatdoshligini oshirish imkonini beradi. Eng muhimi, dehqon va fermer xo'jaliklari etishtirgan mahsulotlarining haqiqiy egasi sifatida ulardan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish, mustaqil eksport qilish, daromadlarini oshirish, oilasining moddiy farovonligini ko'tarishlari mumkin bo'ladi, qo'shimcha valyuta tushumlari esa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va ularni chuqur qayta ishlash bo'yicha yangi loyihalarni investitsiyalash uchun imkoniyat yaratadi.

Shu bilan birga, mahalliy meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish uchun chet elda qabul qilingan me'yor va

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarni yanada qo'llab-quvvatlash va tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori 2017 yil 20 may. Manbaa. Lex.uz

standartlarga mahsulotlarning muvofiqligini ta'minlash bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish vazifasi qo'yildi

Qabul qilingan qarorning muhim jihatlaridan biri, nafaqat mahsulot ishlab chiqaruvchilarga, balki mahsulotlarni chet elga eksport qilishda mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ko'maklashadigan tashqi savdo tashkilotlariga ham eksport faoliyatini amalga oshirishda teng sharoitlar yaratildi.

Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi-eksport qiluvchilar uchun qo'llaniladigan amaldagi qonunchilikda ko'zda tutilgan imtiyoz va qulayliklar endilikda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlari eksporti bilan shug'ullanadigan barcha tadbirkorlik subyektlariga tatbiq etiladi.

Bu eksport bilan tegishli tajriba va zarur mablag'larga ega, doimiy ravishda jahon bozori kon'yunkturasini kuzatib boradigan hamda tashqi bozorlarda ishonchli hamkorlari bor ixtisoslashgan kompaniyalarning mahsulotlar eksporti bilan shug'ullanishi xalqaro amaliyotga to'liq mos keladi.

Bundan tashqari, ushbu me'yorning tatbiq etilishi zamonaviy marketing usullaridan, shuningdek, tashqi savdo kompaniyalarining imkoniyat va afzalliklaridan maksimal foydalanish imkonini beradi, bu o'z navbatida respublikamiz eksport salohiyatini sezilarli darajada kuchaytirishga, eksport geografiyasi va mahsulotlar eksporti nomenklaturasini kengaytirishga olib keladi.

Shuningdek, hujjatda tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradigan tadbirkorlik subyektlarining ruxsat olish tartibidan o'tishdagi, shu jumladan, mahsulotlarga muvofiqlik sertifikatlarini rasmiylashtirish muddatlarining cho'zilib ketishi kabi ayrim qiyinchiliklar yuzasidan ko'plab davlat organlariga murojaatlarning yechimi o'z aksini topgan va mahsulotlarga muvofiqlik sertifikatlari 3 ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatda rasmiylashtirilishi qat'iy belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 dekabrda «Eksportga ko'maklashish va uni rag'batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4069-sonli Qarorida amalga oshirilayotgan tadbirlarning samaradorligi ustidan muntazam ravishda olib borilayotgan monitoring tashqi savdo va eksportning umumiy ijobiy dinamikasiga qaramasdan ular hajmlarining real o'sish sur'atlari

iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sur'atlariga muvofiq emasligini ko'rsatayotganligi qayd etilib aniq vazifalar belgilandi.

Xususan, tovarlar va xizmatlar eksporti hajmini tubdan oshirish, eksportbop mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish, tashqi savdo muvozanatini ta'minlash va valyuta tushumlarini ko'paytirish maqsadida:

Tadbirkorlik subyektlariga quyidagilarda har tomonlama ko'maklashish davlat idoralarining asosiy vazifalari etib belgilandi.

Tashqi savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi va Markaziy bankning Eksportni qo'llab-quvvatlash milliy tizimini tashkil etish va uning asosiy vazifalari etib eksport faoliyatiga axborot-tahliliy ko'maklashish bo'yicha:

eksportni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash sohasida davlat siyosatini takomillashtirish, eksport salohiyatini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini amalga oshirishda ko'maklashish;

marketing, narx shakllanishi, transport logistikasi, sertifikatlash, standartlashtirish va sifat nazorati, soliq hamda bojxona ma'muriyatchiligi (shu jumladan, xorijdagi) masalalari, «yagona darcha» tamoyili asosida tashqi bozorlarga kirish sharoitlari bo'yicha eksport qiluvchilarga va ularning chet eldagi hamkorlariga axborot va maslahat ko'magini ko'rsatish;

xorijiy xaridorni izlashga va eksport shartnomasini tuzishga qadar muzokaralar jarayoniga, shu jumladan ularning loyihalarini tayyorlashga ko'maklashish;

respublika vazirliklari va idoralari, viloyatlar hamda tuman hokimliklari bilan milliy mahsulotlarni chet elga eksport qilish, eksport qiluvchilarni eksportni qo'llab-quvvatlash bo'yicha chora-tadbirlar, mavjud imtiyozlar va preferentsiyalar, vakolatli davlat organlarining vazifalari va funktsiyalari to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashda tizimli hamkorlikni ta'minlash;

hududlarda axborot-maslahat markazlari tarmog'ini tashkil etish;

mahalliy eksport qiluvchilar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar bazasini ta'minlash orqali elektron tashqi savdo maydonchalarini yuritish, ishlab chiqarish va eksport faoliyati bilan shug'ullanadigan tadbirkorlik subyektlariga yetakchi xalqaro elektron tijorat maydonchalariga kirish uchun yordam ko'rsatish;

ishonchli sifatli mahsulot yetkazib beruvchi sifatida mahalliy ishlab chiqaruvchilarning halolligini isbotlash uchun, shu jumladan har yili

«Made in Uzbekistan» milliy ko‘rgazmasini, tarmoq va mintaqaviy tovarlar ko‘rgazmalari va savdo yarmarkalarini o‘tkazish, xalqaro ko‘rgazmalar va taqdimotlarda ishtirok etish yo‘li orqali o‘zbek brendlari va mahsulotlarini xorijda ilgari surish bo‘yicha «Made in Uzbekistan» dasturini amalga oshirish;

eksport qilishni boshlayotganlar uchun o‘quv seminarlari va treninglar, tadbirkorlar uchun xorijiy mamlakatlarga tashqi savdo masalalari bo‘yicha savdo missiyalari tashkil etish va o‘tkazish;

eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash qismida:

eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash, noxomashyo eksport hajmi, milliy eksport qiluvchilar va ularning mahsulotlarini sotib oladigan mamlakatlar sonini oshirishga ko‘maklashish;

ko‘rgazma stendlarini tashkil etish va respublika korxonalarining xalqaro savdo yarmarkalari, taqdimotlari va reklama kampaniyalarida ishtirok etishi, shu jumladan an‘anaviy milliy mahsulotlar va brendlarni potentsial bozorlarda ilgari surishni moliyalashtirish;

milliy mahsulotlarni xorijiy vakolatli organlar tomonidan rasmiylashtirilishi orqali standartlashtirish va sertifikatlashtirishning ham respublikadagi, ham xorijdagi xalqaro tizimlarini joriy etish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplash maqsadida eksport qiluvchi korxonalariga maqsadli moliyaviy yordam ko‘rsatish;

moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va milliy eksportni sug‘urtalashning zamonaviy mexanizmlarini muvaffaqiyatli qo‘llagan xorijiy mamlakatlar tajribasini inobatga olib, shu jumladan xalqaro moliyaviy institutlarni jalb qilgan holda eksportoldi va eksportni moliyalashtirish, eksport kreditlari va tavakkalchiligini sug‘urtalash mexanizmlarini joriy etish;

savdoni moliyalashtirish uchun xalqaro va xorijiy moliya institutlarining qarzlari va imtiyozli kreditlarini jalb qilish;

boshqa kompleks moliyaviy va konsalting xizmatlarini ko‘rsatish.⁶⁸

Ma‘lumki, mamlakat eksport salohiyatini kengaytirishda tabiiy salohiyat muhim o‘rin tutadi

Xususan, bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 oktyabrdagi «Meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi

⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 dekabrda “Eksportga ko‘maklashish va uni rag‘batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4069-sonli Qarori Manbaa. Lex.uz

PQ-3978-sonli Qarorida mamlakat eksport salohiyatini kengaytirish, meva-sabzavot mahsulotlari eksportining to‘laqonli rivojiga to‘sqinlik qilayotgan g‘ovlarni bartaraf etish, eksport faoliyatining davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishini takomillashtirish, shuningdek, mahalliy meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarishning kompleks tizimini tashkil etish maqsadida quyidagi imtiyozlar berildi:

Meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish mexanizmi ancha soddalashtirildi.

Birinchidan, endi yuridik shaxslar uni dastlabki to‘lovsiz, akkreditiv ochmasdan, bank kafolatini rasmiylashtirmasdan hamda eksport shartnomasini siyosiy va tijorat xavflaridan sug‘urta polisisiz eksport qilishlari mumkin.

Ikkinchidan, eksportdan tushumlarni o‘z vaqtida ta‘minlamagan tashkilotlar Nohalol meva-sabzavot mahsulotlari eksport qiluvchilar reestriga kiritiladilar. Ularni eksport qilishda ularga nisbatan 100 foizlik oldindan to‘lov olish talablari qo‘llaniladi.

Uchinchidan, tadbirkorlik subyektlari ulgurji savdo qilish litsenziyasiga ega bo‘lmasdan meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish huquqiga egadirlar. Yakka tartibdagi tadbirkorlar meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilishdan tushgan tushumdan YaST to‘lashlari kerak bo‘ladi.

To‘rtinchidan, eksport qilinadigan meva-sabzavot mahsulotlari bojxona ko‘rigidan o‘tkazilmaydi, bojxona qonun hujjatlari buzilishi xavfi belgilari aniqlangan holatlar bundan mustasno. Bunda hujjatlarda mavjud ma‘lumotlarning ishonchliligi, shuningdek tovarlarni bojxona chegarasidan noqonuniy olib o‘tish uchun eksport qiluvchi javobgar bo‘ladi.

Beshinchidan, tadbirkorlik subyektlari o‘zlariga ajratilgan yer uchastkalarida meva-sabzavot mahsulotlarini bevosita ularni etishtirish joylarida sug‘orish, tayyorlash va saqlash bo‘yicha infratuzilma obyektlari qurish uchun engil konstruktsiyalarni qurishlari mumkin. Aniq tartib keyinroq tasdiqlanadi.

Tashqi savdo vazirligi meva-sabzavot mahsulotlari eksporti sohasidagi faoliyatni muvofiqlashtiradi, eksport qiluvchilarga sotish bozorlarini izlashda yordam beradi, ular bilan har oyda uchrashuvlar o‘tkazadi. Meva-sabzavot mahsulotlari etishtiruvchilar hamda eksport qiluvchilar **O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlarini eksport**

qiluvchilar uyushmasiga birlashadilar. Bunda ularga SSP, Adliya vazirligi va biznes-ombudsman ko‘mak beradi.

Meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qiluvchilar axborot portali ishga tushiriladi. U «TradeUzbekistan.com» elektron savdo maydonchasi, DSQ va DBQ axborot tizimlari bilan integratsiyalanadi. Portal meva-sabzavot mahsulotlari etishtiruvchilar va eksport qiluvchilar, salohiyatli import qiluvchilar va h.k. to‘g‘risida axborot olish, shuningdek eksport jarayonining barcha bosqichlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi.

15.3. Mintaqa iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish omillari. Qo‘shma korxonalarini rivojlanishi

Bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotini yanada yuksaltirish ko‘p jihatdan integratsiya jarayonlarini rivojlantirishga bog‘liq. Chunki ishlab chiqarish samarasi bevosita bir qator ichki va tashqi omillar hamda holatlarga uyqashib ketadi.

Sir emas, endilikda korxonalar yakka tartibdagi ishlab chiqarishni rivojlantirsalar, bozor sharoitida bu jarayon uzoq davom etmaydi. Masalan, Yaponiyada «Toyota» avtomobilini tayyorlash hamda butlash uchun o‘n uchta davlatdan zarur detallaru butlovchi qismlar olinadi. Bu mamlakat va korxonalar iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti uchun o‘zaro integratsiyani rivojlantirish darkorligini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy integratsiya hozirga qadar atroflicha o‘rganilgan va ilmiy adabiyotlarda u haqda talay tushunchalar bayon etilgan. Shunday esa-da, biz ham ushbu muammoga nisbatan o‘z yondashuvimizni va fikrimizni bildirishni lozim topdik.

«Integratsiya» aslida lotincha so‘z bo‘lib, keng ma‘noda qo‘llaniladi. Jumladan, davlatlar, regionlar, kompaniya va korxonalar o‘rtasida tashkiliy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa yo‘nalishlardagi hamkorlikni mustahkamlashni ifodalaydi. Ma‘no-mohiyatiga ko‘ra, bir necha turga bo‘linadi. Ular orasida iqtisodiy integratsiya ayni jabhada davlatlararo aloqalarni o‘rnatishi, har bir mamlakatda strukturaviy o‘zgarishlar negizida milliy xo‘jalikni texnologik modernizatsiyalash va uning raqobatbardoshligini ta‘minlanishi bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, hozirgi davrda jahon xo‘jaligini va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda ekzogen omil ta‘siri ostida milliy iqtisodiyotning kelgusi

taraqqiyoti hamda barqarorligini ta'minlab, samaradorligini oshirish uchun puxta zamin yaratadi.

Ma'lumki, yurtimizda 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi hamda Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi tasdiqlandi [1]. Ularda mamlakatdagi integratsiya jarayonlarini va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Harakatlar strategiyasi dasturi doirasida tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan kontseptsiya O'zbekiston iqtisodiyotini, chunonchi, vertikal integratsiyani tashkil etish va rivojlantirish borasida dasturilamal hujjat vazifasini o'taydi. Kontseptsiyada integratsiyaning yangi modeli taklif etilgan. U iqtisodiy adabiyotlarda «savdo» yoki «kon'yunktura» deb nomlanadi.

Yangi kontseptsiyaning asosiy maqsadi tashqi iqtisodiy siyosatda markaziy o'rin egallash uchun o'zbek eksportini yangi bosqichga ko'tarishdan, ya'ni xalqaro ishlab chiqarishning progressiv shakllarini va ilmiy-texnik kooperatsiyani rivojlantirish uchun investitsion hamkorlik hamda innovatsion loyihalarni birgalikda amalga oshirishdan iboratdir.

Hozir integratsiya jarayonlari erkinligini iqtisodiy adabiyotlarda umum qabul qilingan qoidaga tayangan holda ta'minlash iqtisodiy o'sishga va millatning turmush darajasi farovonlashishiga olib keladi. Rivojlangan davlatlar tajribasidan ayon bo'lishicha, ular turli sharoitlarda integratsiya jarayonlarini liberallashtirish ishlarini muvaffaqiyatli olib borganlar. Shu bois iqtisodiy ziddiyatlarni kamaytirishga erishganlar va iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini ko'targanlar.

O'zbekistonda Istiqloq yillari integratsiya jarayonlarini erkinlashtirish eksport va import sturukturasini o'zgartirdi. Masalan, 2017 yili eksport tarkibida tayyor mahsulotlar 72 foizni tashkil etdi. Tashqi savdo aylanmasi esa 26907,6 million AQSH dollariga etdi. Integratsiya jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solishdan maqsad esa uning faoliyati samaradorligini ta'minlash uchun huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy sharoitlar yaratishdir. Davlat bu jarayonning strategik maqsadlarini belgilab borishi lozim. Ayniqsa, eksportni rivojlantirish, o'zbek eksporti tuzilishini takomillashtirish, eksport qilinayotgan mahsulotlar turini ko'paytirish va sifatini oshirish, eksportning tovar va geografik tuzilishini rivojlantirish, xalqaro savdo-iqtisodiy hamkorlikning ilg'or shakllaridan foydalanish,

boshqa ishlarni tashkillashtirish va kadrlar tayyorlashni yaxshilash masalalariga jiddiy e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

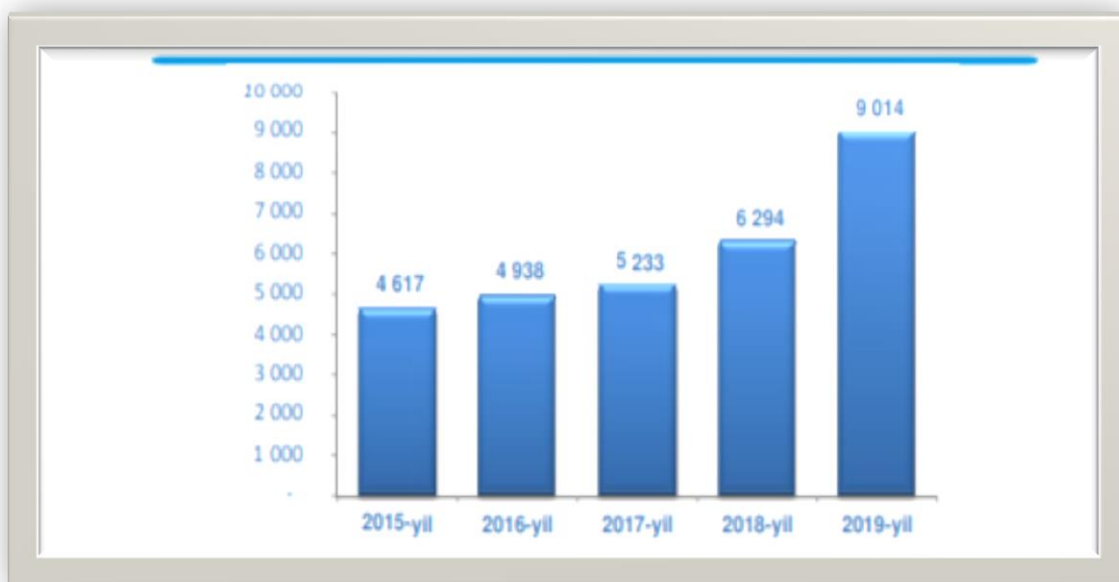
Shunday qilib, integratsiya jarayonida eksport-import operatsiyalari ishlab chiqarishni kooperatsiyalash, investitsiyaviy hamkorlikni kuchaytirish rejalari bilan boyitilishi lozim. Bundan tashqari, xorijiy kapital, yangi texnologiyalar, lizing bo'yicha jihozlar va hokazolardan qayta ishlab chiqarishning barcha pog'onalarida unumli foydalanish zarur.

O'zbekiston integratsiya jarayonlarini yanada rivojlantirish uchun xalqaro amaliyotga bog'liq muayyan masalalarni ijobiy hal etishi lozim. Birinchidan, Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lishi, ikkinchidan, o'zga davlatlar bilan integratsiya kelishuvlarini amalga oshirishda savdo oqimlari tuzilishi va dinamikasi huquqlararo komissiyalarda hal qilinishiga erishishi, uchinchidan, ikkilamchi soliqqa tortish va investitsiyalar himoyalaniishi masalalarini chuqur o'rganib chiqishi kerak.

Baralla aytish mumkinki, yaqin va qo'shni davlatlar bilan integratsiyani tezlashtirish kelgusida Vatanimiz iqtisodiyotini ko'tarish uchun yanada qulay imkoniyatlar yaratadi. Hozir O'zbekiston Rossiya, Belarus, Ukraina, Ozarbayjon, Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan yaxshi savdo-siyosiy aloqalar o'rnatgan. Shuning sharofati o'laroq, yurtimizda ko'plab qo'shma korxonalar ishlab turibdi. Biz kelgusida MDH mamlakatlari bilan bir qator muammolarni, jumladan, davlatlararo o'zaro majburiyatlarni bajarish, tovarlarni sotish bo'yicha qarzdorlikni bartaraf etish, diyorimizda ishlab chiqarilgan tovarlar hamdo'st davlatlar hududida erkin sotilishini ta'minlash masalalarini ijobiy hal etish choralari ko'rishimiz shart.

Xususan, mamlakatda asosan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarining asosiy qismi Rossiya Federatsiyasi, Turkiya Respublikasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi va Koreya Respublikasi hissalariga to'g'ri keladi.

2019-yilning 1-iyol holatiga xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar 9 014 tani tashkil etdi. O'tgan yilning shu davriga nisbatan 2 720 taga yoki 43,2 %ga o'sgan. Shundan mintaqa kesimida eng yuqorisi Toshkent shahrida (5 427 ta), Samarqand (465 ta), Farg'ona (348 ta) viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Nisbatan kamroq ko'rsatkichlar bilan Xorazm (111 ta), Sirdaryo (129 ta) viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida (125 ta)ni tashkil qiladi (15.1-rasm).

15.1-rasm. O‘zbekistonda xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar soni

Mintaqada eng ko‘plari xorijiy kapital ishtirokidagi birlikda Rossiya Federatsiyasi rezidentlari kapitali ishtirokida - 251 ta, Xitoy Xalq Respublikasi - 289 ta, va Koreya Respublikasi - 115 ta ro‘yxatdan o‘tgan. Shuningdek, Afg‘oniston Islom Respublikasi, Hindiston Respublikasi, Germaniya Federativ Respublikasi, Ukraina, Ozarbayjon Respublikasi va boshqa davlatlar rezidentlari qo‘shma faoliyatga qiziqish bildirdilar va yangi loyihalar bo‘yicha hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga dastlabki qadamlarni qo‘ymoqda.

«Yangi tashkil etilgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha ko‘rib chiqiladigan bo‘lsa, 2019 yilning birinchi yarimida asosan sanoat (527 ta), savdo (501 ta), qurilish (195 ta), qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi (144 ta) faoliyat turlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Eng kamlari esa sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlarda (29 ta), axborot va aloqada (38 ta) hamda tashish va saqlashda (42 ta) tashkil etmoqda.

Integratsiya jarayonlarini rivojlanishida kapital qo‘yilmalarning ko‘payishi, ya‘ni kapital kirishi va chiqishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon sobiq Ittifoq tanazzulga yuz tutgandan so‘ng tez sur‘atlarda ijobiy tomonga o‘zgardi. Masalan, XX asrning 90-yillari boshida to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning o‘sish sur‘atlari 4-5 baravarga oshib, jahon YaIM qiymatiga nisbatan tezlashdi. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yaxshi investitsiyaviy muhit yaratildi. Natijada oxirgi 25 yil mobaynida

iqtisodiyotga 200 milliard AQSH dollaridan ortiq miqdorda investitsiya kiritildi. Shundan 70 milliard dollari xorijiy investitsiyalardan iborat bo'ldi.

O'zbekistonning investitsiya qonunchiligi MDX mamlakatlarinikiga nisbatan ancha pozitivdir. Chunki unda xalqaro investitsiyaviy huquqning barcha jihatlari e'tiborga olingan. Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni jalb etish ishlari huquqiy jihatdan «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi, «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida»gi qonunlar bilan tartibga solinadi.

Milliy iqtisodiyotimizga investitsiyalarni kiritish va ularni sarflash uchun qulay sharoitlar mavjudligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Siyosiy va iqtisodiy barqarorlik.
2. Me'yoriy-huquqiy baza yaratilgani.
3. Biznesga soliq va bojxona preferentsiyalari to'g'ri tashkil etilgani.
4. Tadbirkorlik bilan shug'ullanish qoidalarining liberallasuvi.
5. Erkin iqtisodiy zonalar yaratilishi.

Hozir bizda xorijiy investitsiyalar uchun, kiritilgan sarmoyalar hajmiga qarab 3 yildan 10 yilgacha bo'lgan muddat uchun imtiyozlar belgilangan. Jumladan:

- 300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar 3 yil muddatga;
- 3 million AQSH dollaridan 5 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar 5 yil muddatga;
- 5 million AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar 7 yil muddatga;
- 10 million va undan ko'p AQSH dollari hajmidagi investitsiyalar so'nggi 5 yildagi joriy stavkalardan 50 foiz kam hajmdagi daromad solig'i to'lovi stavkalari qo'llanilgan holda 10 yil muddatga beriladi.

Integratsiya jarayonini amalga oshirishda, avvalo, yuqori texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, mahsulotlar jahon standartlariga javob berishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma rivojlantirilishi muhim mezonlar hisoblanadi.

Integratsiyani kuchaytirishning asosiy yo'nalishlaridan biri erkin industrial iqtisodiy va kichik maxsus sanoatlashgan industrial zonalar barpo etib, zamonaviy ishlab chiqarishini kengaytirishdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, oxirgi 1,5-2 yil ichida diyorumizda ishlab chiqarishni va logistikani kengaytirish ishlari shitob bilan rivojlandi. Hozir turli shahar-

viloyatlarimizda 15 taga yaqin iqtisodiy, 60 tadan ziyod industrial zonalar faoliyat yuritmoqda. Ularning asosiy maqsadlaridan biri xorijiy investitsiyalardan foydalangan holda, erkin zonalar va logistik markazlar faoliyati samaradorligini oshirishdir.

Darvoqe, mahsulot ishlab chiqarishni izchil rivojlantirish mehnat unumdorligi o'sishiga, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ko'payishiga, yirik bozorlarda foydali ishlarga qo'l urishga, sirasini aytganda, integratsiya jarayonlari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

15.4. Mintaqada tashqi savdo va uning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati va hozirgi holati

Mamlakat tashqi iqtisodiy potentsialini aniqlovchi eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlar YaIM ishlab chiqarish hajmi, shu jumladan aholi jon boshiga, YaIMda tovar va xizmatlar eksportining ulushi hamda tovarlar umumiy eksporti hajmida sanoat tovarlari ulushi hisoblanadi.

Avvalo, tashqi savdo deganda nimani tushunamiz?

Tashqi savdo - bir mamlakatning boshqa mamlakat yoki **mamlakatlar bilan olib boradigan o'zaro tovar almashish jarayonidir**. Tashqi savdo mamlakatdan tovar va xizmatlar chiqishi (eksport) va kirib kelishi (import)dan tashkil topadi.

Eksport va import yig'indisi mamlakatning tashqi savdo aylanmasini tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiqning rivojlanishi **ikki tomonlama foyda** olish imkonini beradi.

Tashqi savdo mamlakatlararo iqtisodiy munosabatlarning eng oddiy va eng qadimiy shaklidir. Insoniyat tarixida birinchi marta Sharq va G'arb dunyosini bir-biri bilan bog'lagan Buyuk Ipak yo'li qit'alararo savdoni yo'lga qo'ydi. Bu yo'l qadimgi erlarimiz hududida joylashgan shaharlarda savdo-sotiqning keng quloqch yoyishiga olib kelgan.

Endi tashqi savdodagi **eksport** va **import** tushunchalarining o'zi nima?

Eksport (ing. export, lot. exporto – olib chiqaman, chetga chiqaraman) – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarishdir.

Tovarlarning eksport tarkibi fan-texnika yutuqlari va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgarib boradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar

ayriboshlashining 3G'4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1G'4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aktsiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi.

Import (ing. import – keltirish, olib kelish) – mamlakatning ichki bozorida sotish uchun, chet el tovarlari, xizmatlari, texnologiyalar va boshqalarni keltirishdir. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan chog'dagi xarajatlaridan yuqori bo'lgan mahsulotlar import qilinadi.

Import bojxona bojlari, shuningdek, miqdoriy cheklashlar, litsenziyalash tizimi va boshqa notarif tarzdagi vositalar bilan tartibga solinadi.

Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur etkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismidir.

Qaysidir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda **reeksport** ro'y beradi, **reimport** esa iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.

Agar mamlakatda eksport miqdori import miqdoridan oshib ketsa, bu nimalarga ta'sir qiladi?

Birinchidan, mamlakat oltin valyuta zaxiralari hajmiga ta'sir qiladi. Chunki, eksportni biz xorijiy valyutaga sotamiz va o'z navbatida importni ham xorijiy valyutaga sotib olamiz, ya'ni eksportning importdan oshishi – mamlakatga sof xorijiy valyutaning kirib kelishini bildiradi.

Ikkinchidan, bu sof xorijiy valyutaning kirib kelishi o'z navbatida milliy valyuta almashuv kursiga ta'sir qiladi:

Xorijiy valyutalar kirib kelishining o'sishi (sof eksport > 0) => Valyuta bozorida xorijiy valyutalarning o'sishi => bozordagi talab va taklif qonuniga asosan milliy valyutaning mustahkamlanishini bildiradi.

Uchinchidan, xalqaro iqtisodiy infratuzulmadagi shart-sharoitlarning yaratilishi mamlakatdagi inflyatsiyaga ta'sir qiladi:

Eksport tovarlar narxining o'sishi => xorijiy valyutalarning o'sishi (sof eksport > 0) => Mamlakat ichida so'mga bo'lgan talabning oshishi (eksportchilarga so'm kerak - qonun bo'yicha mamlakat ichidagi soliqlar, ish haqi va boshqa to'lovlarni olib borishga) => Markaziy bank bu talabni qondirishi zarur – qog'oz pul chiqarish orqali (so'mning emissiyasi) => Iqtisodiyotda inflyatsiya tendentsiyasi ro'y beradi.

To'rtinchidan, Mamlakatning tashqi qarzi hajmiga ta'sir qiladi (mamlakatning tashqi savdodagi ijobiy qoldig'i xalqaro bozorlarga qaramlikni yumshatadi va mamlakatning tashqi qarzini xorijiy valyutada to'lash imkonini beradi).

Beshinchidan, investitsiyaviy muhitga ijobiy ta'sir qiladi (chunki, sarmoyachilar bunday holatlarga jiddiy e'tibor berishadi).

Nima sababdan mamlakatlar tashqi savdo yoki **xalqaro savdo aloqalarini** yanada kengaytirishga ahamiyat beradilar?

Chunki, **har qanday ayirboshlashning ahamiyati**, uning samaradorligi bilan, shu jumladan, xalqaro miqyosda ham kelishilgan bitimlardan tomonlarning oladigan **samarasi** bilan belgilanadi. Ya'ni, xoh tovar va xoh xizmatlar savdosi bo'lsin, ayirboshlashdan olinadigan **afzallikka** har bir qatnashuvchi mamlakat ega bo'ladi va natijada butun jahon xo'jaligi tizimi o'zaro manfaatdor bo'ladi.

Mamlakatlar o'rtasidagi **xalqaro ayirboshlash va xalqaro savdoning rivojlanishida globallashuvning ahamiyati** to'g'risida gapiradigan bo'lsak, mamlakatlar qadim zamonlardan buyon moddiy noz-ne'matlarni tayyor mahsulotlar va turli xil resurslar ko'rishida o'zaro ayirboshlab kelishgan, ya'ni bir-birlari bilan **xalqaro iqtisodiy munosabatlarga** kirishishgan. O'z navbatida, ayirboshlashning hajmi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga va tovar ishlab chiqarish hajmining oshishiga bog'liq bo'lgan. Chunki, ishlab chiqarish hajmining o'sishi, bir tomondan, mamlakatlar o'rtasida xo'jalik aloqalarining kengayishiga imkon yaratsa, ikkinchi tomondan, turli xil xomashyolar, materiallar va boshqa resurslarga bo'lgan talabning oshib borishi ayirboshlash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Jahon iqtisodiyotida globallashuvning shakllanishi mamlakatlar o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga olib kelgan.

Globallashuvning I bosqichi 1870-1913 yillar mobaynida shakllandi va bu davr mobaynida tovarlar ayirboshlash 20 martagacha oshdi yoki jahon ishlab chiqarishining 33 foizini tashkil etdi.

Globallashuvning II bosqichi 1950-1973 yillarga to'g'ri keladi va bu davr jahon ishlab chiqarishida va savdosida »**oltin davr**« hisoblanadi.

Globallashuvning III bosqich davri o'z ichiga 1983 yildan boshlab hozirgi kungacha davom etib kelmoqda va bu bosqichda jahon iqtisodiyotida yirik integratsion hududlar, ya'ni NAFTA, Evropa Ittifoqi, ASEAN, ATES, MERKOSUR hamda Yaponiya blokining paydo bo'lishi raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish orqali dunyo bozorlariga kirib borishni asosiy maqsad qilib oldilar.

O'z navbatida xalqaro savdoning rivojlanishi Umumjahon savdo tashkiloti mamlakatlari o'rtasidagi savdo aloqalarini tartibga solish, (**GATT-the General agreement on tariff and trade**) nazorat qilish yoki bir necha mamlakatning boshqalarga nisbatan kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik kabi muhim vazifalarni bajarishi natijasini bildiradi.

Mamlakatimizda xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalar o'rta asrlardan boshlangan va u bugungi integratsiyalashuv jarayonida ham o'z o'rniga ega bo'lib kelmoqda.

Ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng **xalqaro savdoni** erkinlashtirishning asosiy omillaridan biri xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lish va ana shu tashkilotlar doirasida faoliyat ko'rsatish jarayonlarini faollashtirishi zarur edi. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Evropa Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YXHT), Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH), Shanxay Hamkorlik va xavfsizlik tashkiloti (ShHXT), Markaziy Osiyo Hamkorlik Tashkiloti (MOHT), Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT), **Jahon Savdo Tashkilotining kuzatuvchisi** (JST), Jahon Banki (JB), Xalqaro Tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi, Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK), Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, YuNESKO va shu kabi o'nlab nufuzli xalqaro tashkilotlarning a'zosi bo'lishga erishdi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida Xalqaro valyuta fondi (XVF) bilan hamkorligi alohida o'rin tutadi. Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan tashqi siyosat har jihatdan dunyoda o'z

mavqeiga ega va xalqaro iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yishda ham o'rnak bo'la oladi.

Xo'sh, O'zbekiston xalqaro savdoda ishtirok etishning barcha huquqiy-me'yoriy talablariga javob berar ekan, uning iqtisodiyotida **eksport va importni rivojlantirish** orqali qanday imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin?

Birinchidan, tashqi bozorga o'zining tayyor mahsulotlari bilan chiqayotgan ishlab chiqaruvchilar rag'batlantiriladi, ya'ni ular mahsulotlarini eksport qilish orqali barqaror valyuta zaxiralariga ega bo'ladilar.

Ikkinchidan, ishlab chiqaruvchilar o'z ehtiyojidan kelib chiqib ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida texnika va texnologiyalarni harid qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Uchinchidan, tashqi bozorlarni monitoring qilish orqali ichki va tashqi bozorlarda talabgor bo'lgan import hamda eksport tovarlari o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni qurish, yangi ish o'rinlarini shakllantirish imkonini beradi.

To'rtinchidan, milliy iqtisodiyotda texnologik yangilanish amalga oshadi va milliy sanoat ishlab chiqarishiga yangi texnika va zamonaviy uskunalar o'rnatiladi va natijada jahon bozorida raqobatlasha oladigan milliy mahsulotlar ishlab chiqarila boshlaydi.

Beshinchidan, mamlakatimizda xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalar rivojlanishi orqali milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integrallashuvi yanada mustahkamlanadi.

Bir so'z bilan aytganda mamlakat iqtisodiyoti uchun eksportning ahamiyati quyidagilarda ifodalanadi:

1. YaIMning oshishiga yordamlashadi va korxonalar hamda tashkilotlarning yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatini beradi. Eksport hajmi qancha katta bo'lsa, shuncha ko'p mablag' davlat byudjetiga tushadi. Boshqa tomondan, bu yanada ko'p mahsulot ishlab chiqarish zarurligini shakllantiradi, bu uchun esa yanada ko'proq ishchi-xodimlar yollanishini taqozo etadi. Demak, eksport nafaqat iqtisodiyotni yaxshilash usuli, balki ishsizlikning yuqori darajasiga kurashning eng muhim vositalaridan biri hamdir.

2. Mamlakatga chet el valyutasi oqimining oshishiga yordam beradi. Xorijga o'z tovarlarini sotib, O'zbekiston kompaniya va korxonalari AQSH dollari yoki evroda foyda oladilar. Shu uchun eksport mamlakatga chet el

valyutasini jalb etishning muhim manbai hisoblanadi. Eksportning o‘sishi, milliy valyutani mustahkamlash imkonini beradi va davlatning muvozanatlashgan savdo balansini ushlashga yordam beradi. Ammo, shuni ham aytish joizki, eksportning importdan keskin oshib ketishi savdo balansiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ham mumkin.

Agar milliy valyuta kursi keskin ko‘tarilib ketsa, bunday holda tovarlar va xizmatlar narxlarining qimmatlashuvi natijasida ularning haridorgirligi, raqobatbardoshligi tashqi bozorda tushib ketadi va natijada eksportning kamayishiga olib keladi. Shu sababdan ham mamlakatlar eksport va importning balansini saqlashga harakat qiladilar.

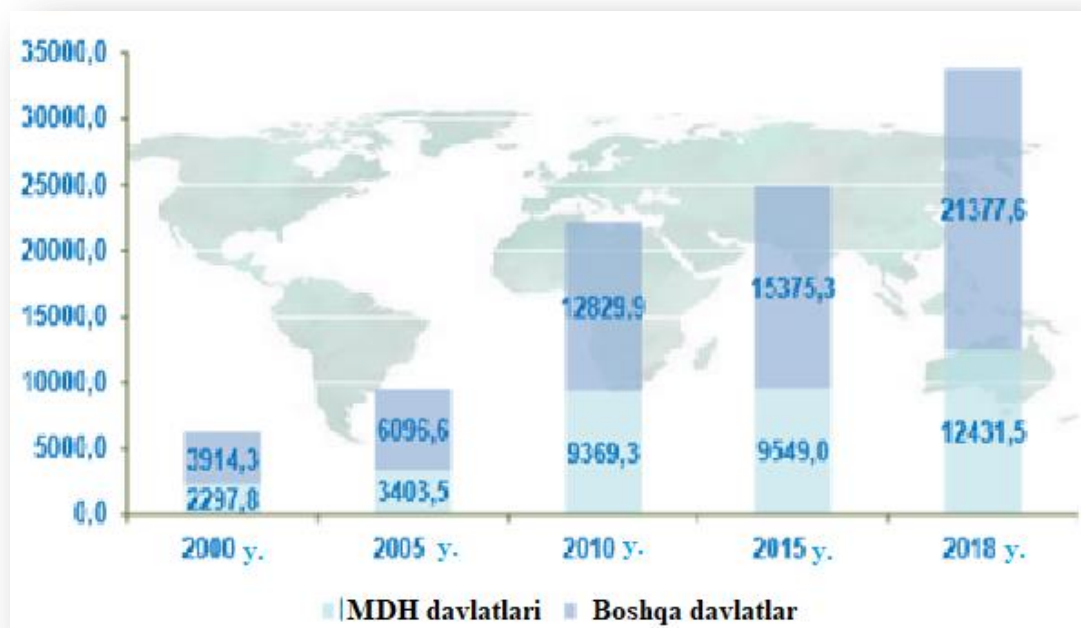
Respublikaning tashqi savdo aylanmasi 2018 yilning yanvar-dekabrida 33 809,1 mln. AQSH dollarini, jumladan eksport – 14 253,9 mln. AQSH dollarini, import – 19 555,2 mln. AQSH dollarini tashkil etdi. Tashqi savdo saldosini – minus 5 301,3 mln. AQSH dollarini, shu jumladan MDH davlatlari bilan minus 1 846,5 mln. AQSH dollarini va boshqa davlatlar bilan minus 3 454,8 mln. AQSH dollarini tashkil etdi.

15.1-jadval. Respublikaning tashqi savdo aylanmasi (2018 yilning yanvar–dekabrida)

	Mln. AQSH dollari	2017-yil yanvar-dekabrdagi nisbati % da	Jamiga nisbati % da
Tashqi savdo aylanmasi	33800,1	127,3	100
MDH davlatlar	12431,5	136,9	36,8
boshqa davlatlar	21377,6	122,3	63,2
Eksport	14253,9	113,5	100
MDH davlatlar	5292,5	129,7	37,1
boshqa davlatlar	8961,4	105,8	62,9
Import	19555,2	139,6	100
MDH davlatlar	7139,0	142,7	36,5
boshqa davlatlar	12416,2	137,8	62,5
Saldo	-5301,3	x	X
MDH davlatlar	-1846,5	x	X
boshqa davlatlar	-3454,8	x	X

MDH davlatlari orasida tashqi savdo aylanmasida asosiy xamkorlar Rossiya, Qozog‘iston, Belarus, Ukraina, Qirg‘iziston, Tojikiston davlatlari hisoblanib, ularning jami tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 31,0 % ni tashkil qildi, boshqa davlatlar orasida esa Xitoy, Turkiya, Koreya

Respublikasi, Germaniya, Afg‘oniston, Latviya, AQSH, Eron, Frantsiya, Italiya davlatlarining ulushi 43,1 % ni tashkil qildi.

15.2-rasm. O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasida MDH va boshqa davlatlar dinamikasi (mln.AQSH.dollari)

15.2-jadval. Respublika tashqi savdo aylanmasining qit‘alar bo‘yicha taqsimlanishi (2018 yilning yanvar–dekabrda)

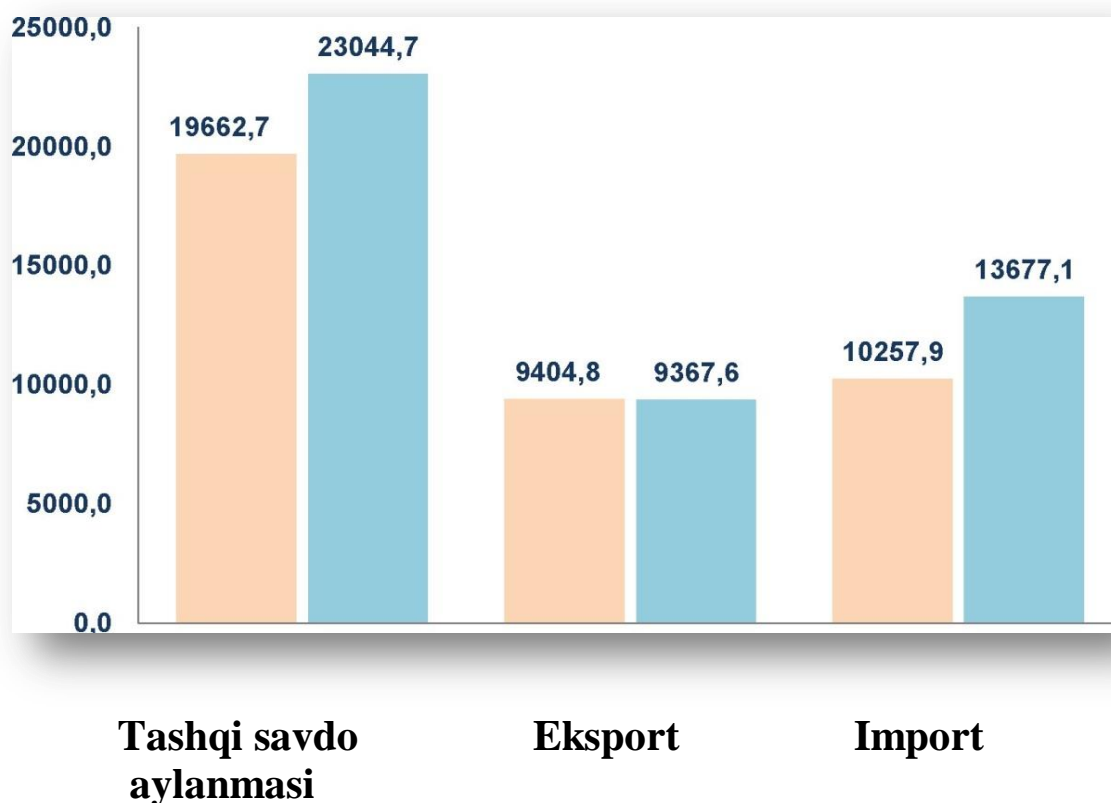
(mln. AQSH dollari)

	Eksport	Import	Tashqi savdo aylanmasi	
			2017 yilning yanvar-dekabriga nisbatan % da	Jamiga nisbatan % da
Jami	14253,9	19555,2	127,3	100,0
<i>shu jumladan:</i>				
Evropa	5956,4	7056,4	113,4	38,5
Osiyo	7167,1	7018,6	140,1	52,3
Amerika	37,2	470,3	79,4	1,5
Afrika	11,6	15,9	97,0	0,1
Avtraliya va Okeaniya	0,4	1,7	42,7	0,0

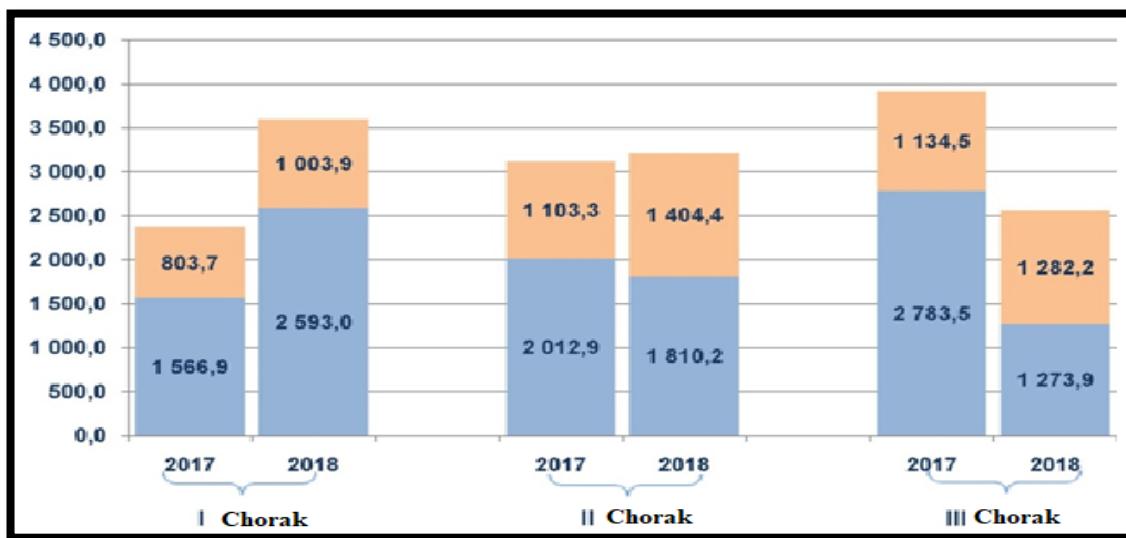
2018 yil dekabr oyida amalga oshirilgan tovar va xizmatlar eksporti noyabr bilan solishtirganda 3 barobarga oʻsganligini koʻrishimiz mumkin. Mazkur oʻsishning asosiy omili 1351,4 mln. AQSH.dollariga amalga oshirilgan oltin eksportidir.

Oltin eksporti oʻtgan yilning mos davriga nisbatan 10,8 % kamayib 2909,5 mln.AQSH.dollarini tashkil qildi. 2017 yilning yanvar-dekabrida oltin eksporti 3260,0 mln. AQSH dollarini tashkil etgan.

2018 yil yanvar-sentyabr oylari yakunlariga koʻra, respublikada tashqi savdo aylanmasi 23,0 mlrd. AQSH dollarini tashkil etib, oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 17,2 % ga oʻsdi. Shu jumladan, eksport hajmi mlrd. AQSH dollarga (0,4 % ga kamaygan) va import hajmi 13,7 mlrd.AQSH dollariga (oʻsish surʼati 33,3 %) etdi. Tashqi savdo saldosini minus mlrd. AQSH dollarini tashkil qildi (15.3-rasm).

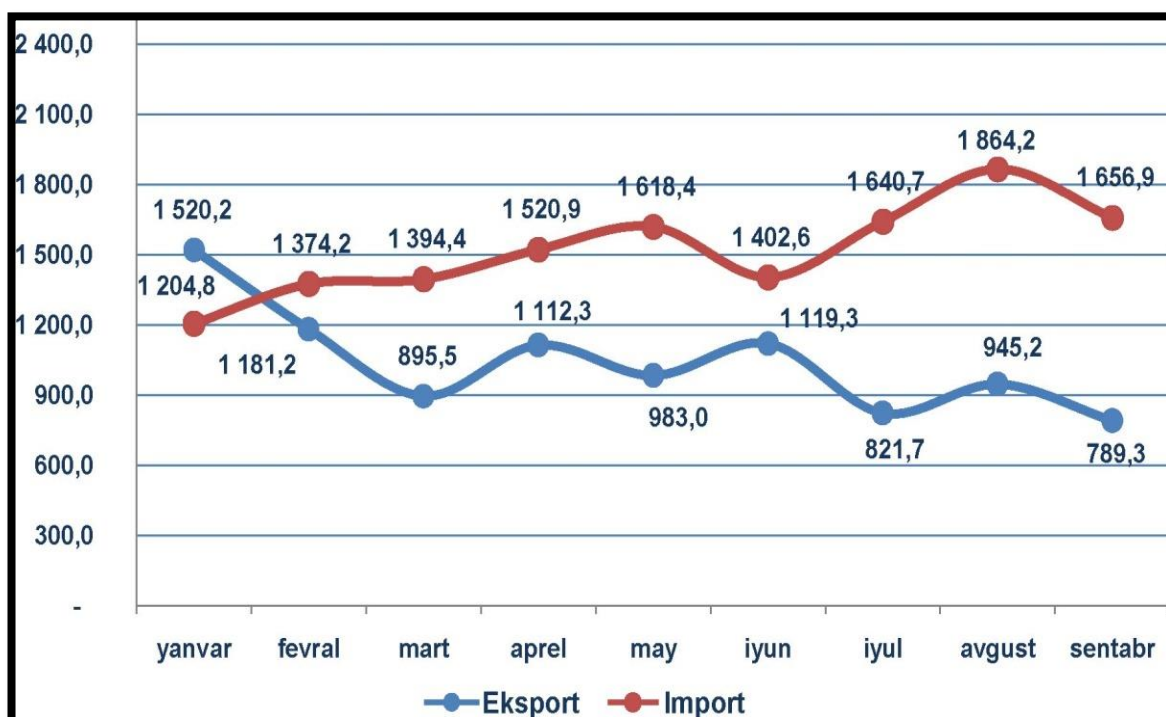
15.3-rasm. Tashqi savdo tovar aylanmasi dinamikasi, yanvar-dekabr, 2017 yil yanvar-dekabr 2018 yil (mln. AQSH dollari)

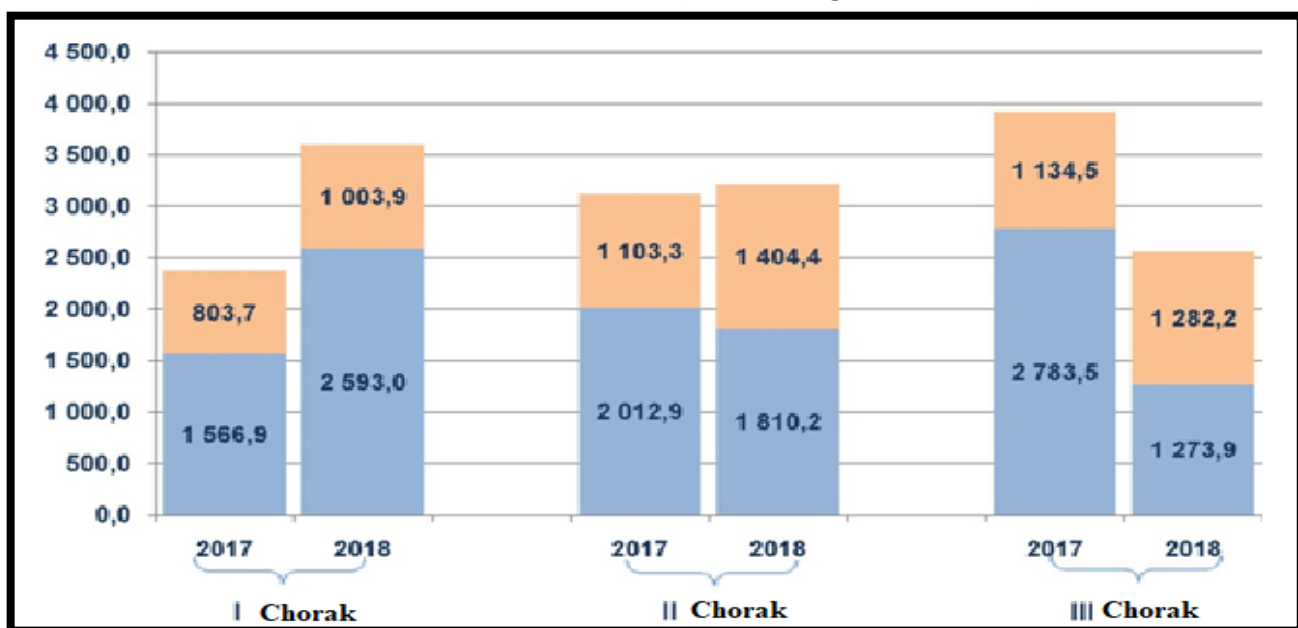
■ Eksport ■ Import

15.4-rasm. Tashqi savdo tovar aylanmasida eksport va import ulushi (foizda)

So‘nggi yillarda hukumatimiz tomonidan sanoat tuzilmasini diversifikatsiya qilinishi, eksportni qo‘llab-quvvatlash, import o‘rnini bosuvchi tovar va mahsulotlarni ishlab chiqarishni yanada oshirilishi natijasida eksport tarkibida sezilarli o‘zgarishga erishildi. Jumladan, xom-ashyo eksportidan, qo‘shilgan qiymati yuqori hamda sarmoya talab tovarlar eksportiga yo‘naltirilgan tashqi savdo amalga oshirilmoqda.

15.5-rasm. 2018 yilda tovar va xizmatlarning oylik eksport-import ko'rsatkichlari dinamikasi (mln. AQSH dollari)

■ MDH davlatlari ■ Boshqa davlatlar

15.6-rasm. MDH va boshqa xorijiy davlatlarning tovar va xizmatlar eksportidagi hajmi (chorak uchun, mln. AQSH dollari)

2018 yil yanvar-sentyabr oylarida respublika tashqi savdo aylanmasida yuqori ulushga ega davlatlar ketma-ketligi 2019 yilning yanvar-avgust oylariga nisbatan deyarli o'zgarishsiz qoldi.

Respublikada tashqi savdoni qo'llab-quvvatlash hamda MDH davlatlari bilan ushbu sohadagi hamkorlikni yanada mustahkamlash bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar natijasida 2018 yil yanvar-sentyabr oylarida tashqi savdo aylanmasida MDH davlatlarining ulushi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 4,9 % oshdi va 38,6 %ni tashkil etdi. Boshqa xorijiy davlatlarning respublika tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 2017 yilning yanvar-sentyabr oylarida 66,3 %ni tashkil qilgan bo'lsa, joriy yilning ushbu davrida esa tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 61,4 %ga tushdi.

2018 yil yanvar-sentyabr oylarida eksport hajmi 9,3 mlrd. AQSH dollarga (0,4%ga kamaygan) teng bo'ldi. Eksport tarkibida tovarlarning ulushi 75,9 %ga ega bo'lib, bular asosan energiya manbaalari va neft mahsulotlari (20,2 %), oziq-ovqat mahsulotlari (8,8 %), shuningdek, kimyo mahsulotlari va undan tayyorlangan buyumlar (7,3 %) guruhlari hissasiga to'g'ri kelmoqda.

15.4-jadval. Respublika tashqi savdo aylanmasida yuqori ulushga ega davlatlar (mln. AQSH dollari)

Davlat nomi	Tashqi savdo aylanmasi	Eksport	Import	Tashqi savdo	
				ulushi, %	o'zgarish sur'ati, %
Xitoy	4 429,0	1 937,2	2 491,8	19,2	129,3
Rossiya	4 178,3	1 532,7	2 645,6	18,1	120,1
Qozog'iston	2 136,4	1 039,8	1 096,6	9,3	144,6
Turkiya	1 520,6	619,7	900,9	6,6	140,0
Koreya	1 288,5	67,4	1 221,1	5,6	134,0
Germaniya	526,0	31,9	494,1	2,3	112,8
Afg'oniston	473,8	472,4	1,4	2,1	110,9
Latviya	336,7	31,2	305,5	1,5	163,7
AQSH	331,9	22,8	309,1	1,4	196,0
Ukraina	325,8	74,3	251,5	1,4	170,5
Belarus	316,9	10,0	306,9	1,4	262,6
Qirg'iziston	285,0	185,2	99,8	1,2	145,1
Tojikiston	282,5	165,8	116,6	1,2	158,5
Yaponiya	278,3	27,3	251,0	1,2	250,9
Eron	228,5	135,8	92,7	1,0	112,4
Frantsiya	224,3	135,3	89,0	1,0	115,8
Hindiston	206,6	17,1	189,5	0,9	156,1

15.5. Mintaqada xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasida amalga oshirilgan ishlar

2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga asosan keyingi yillardagi davlat dasturida tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishida korxonalarining mablag'lari, O'zTTJ, tijorat banklari krediti, xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga 2017–2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlari amalga oshirilmoqda.

Jumladan, «2018 yilda 18 ta davlatlararo rasmiy tashriflar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 ming 80 ta loyiha bo'yicha kelishuvlarga

erishildi. Jahon banki, evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard dollarni tashkil etdi. Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmoqda»

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida investitsiyalarga alohida to‘xtalib, «Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo‘lsa, o‘z iqtisodiyotining barqaror o‘shishiga erishgan. shu sababli ham investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o‘zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, hududlarga yangi texnologiyalar, ilg‘or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, tadbirkorlik jadal rivojlanadi», deb ta’kidlab o‘tdi⁶⁹.

Investitsiyalar barcha xalqaro operatsiyalarni amalga oshirishda kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun muhim ahamiyatga ega. Xorijiy investitsiyalar asosida moliyaviy muammolarni echish uchun murojaat qilinadi. Xorijiy korporatsiyalarning moliyaviy bo‘limlari mablag‘laridan qisqa muddatli investitsiyalar qatorida yuqori foyda olish maqsadida foydalanish moddiy manfaatdorlikni belgilashga olib keladi. Bunday investitsiyalar ko‘pincha xususiy tadbirkorlar kapitaliga asoslangan bo‘ladi, ba’zida esa ular o‘z qimmatbaho qog‘ozlarini chiqaradi va xorijiy qimmatbaho qog‘ozlarini sotib oladi.

O‘zbekiston bugungi kunda investitsiyalarning kirib kelishiga tayyor turgan mam lakat hisoblanadi. Bu erda olib borilayotgan mahalliy siyosat, tinchlikning saqlanishi, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardagi ijobiy holat – bularning barchasi xorijiy investitsiyalarni faol jalb etishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Mana shunday vaziyatning mavjudligi xorij investorlarida ham katta qiziqish uyg‘otayotganligi bejiz emas.

O‘zbekiston xorijiy investorlar bilan tengma-teng iqtisodiy aloqalar olib borish asosida sherikchilik munosabatlarini o‘rnatmoqda. Har qanday investitsiyalar mamlakatimizga kirib kelishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Agar ular

⁶⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://kun.uz>

mamlakatimiz iqtisodiyotiga, uning rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratsa, bunday xorijiy investitsiyalar albatta qo‘llab-quvvatlanadi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, qulay investitsiya muhitini shakllantirmasdan va xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga faol jalb etmasdan turib, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlar jahon iqtisodiy hamjamiyatiga muvaffaqiyatli integratsiyalasha olmaydi. O‘zbekiston rahbariyatining mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, tadbirkorlik va biznesni rivojlantirish sari tutgan izchil yo‘li xorijiy investitsiyalarni mamlakat iqtisodiyotiga jalb etish jarayonini faollashtirish uchun real shart-sharoit yaratmoqda.

Milliy iqtisodiyot tuzilmasini tubdan o‘zgartirishning hozirgi bosqichida bevosita xorijiy investitsiyalar katta qiziqish uyg‘otmoqda. Ularni jalb etishning asosiy usullari quyidagilardir:

- qo‘shma korxonalar ochish (shu jumladan, xorijiy investorlarga o‘zbek emitentlari aktsiyalar paketlarini sotish yo‘li bilan);
- O‘zbekiston hududida butunlay xorijiy kapitalga tegishli korxonalarni ro‘yxatdan o‘tkazish;
- kontsessiyalar asosida xorijiy kapitalni jalb etish;
- xorijiy investorlarni mamlakatning muayyan mintaqalariga faol jalb etishga qaratilgan erkin iqtisodiy zonalarni (EIZ) ko‘paytirish.

Hozirda jalb etilgan xorijiy investitsiyalar tuzilmasini tahlil etish shuni ko‘rsatmoqdaki, bunday investitsiyalarning katta qismi eksportga mo‘ljallangan tarmoqlarga – yoqilg‘i-energetika majmuasi, neft-kimyo, oltin qazib olish va paxtani qayta ishlash sanoatiga yoxud o‘z-o‘zini qoplash muddatlari qisqa bo‘lgan va ko‘p fond talab qilmaydigan yuqori rentabelli loyihalarga: savdo, telekommunikatsiya, umumiy ovqatlanish, yirik shaharlarda ofis va mehmonxona binolari qurish, oziq-ovqat sanoati va moliya xizmatiga yo‘naltirilmoqda.

O‘zbekistonda iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida xorijiy investitsiyalarni jalb etishni boshqarish, rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash siyosati kompleks tarzda amalga oshirilmoqda. Bu jarayonni muvaffaqiyatli yuritish uchun respublikada qator farmonlar, qonunlar va me‘yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Ular orasida Prezidentning 2018 yil 1 avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5495-sonli Farmoni ham muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Ushbu me‘yoriy hujjat mamlakatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya- larni jalb

etish uchun eng qulay investitsiya muhitini shakllantirish maqsadida iqtisodiyotni liberallashtirish, davlat boshqaruvini isloh qilish, tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvni cheklash, litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini qisqartirish va soddalashtirish, tovarlar (ishlar va xizmatlar)dan erkin foydalanishni ta'minlash, shuningdek, hududlarda zarur infratuzilmani yaratishni ta'minlaydigan huquqiy asosni yanada mustahkamlaydi.

Ana shu qonun-qoidalarga asoslanib, pul kreditlarining taqchilligi tufayli milliy iqtisodiyotni rivjlantirishga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda kuchli rag'batlantiruvchilik tadbirlarini olib borish davom etmoqda.

Bu tadbirlar orasida chet el investorlariga davlat tomonidan kafolat beruvchi yo'nalishlar ham mavjudki, bular quyidagilardan iborat:

- milliy lashtirish va rekvizitsiyadan saqlangan holda, siyosiy xavf-xatarni sug'urta qilish;
- subyektlarning foydasi va olgan boshqa mablag'larini chet el valyutasida chegaradan (boshqa davlatlarga) o'tkazish;
- makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda investitsiya uchun qulay muhit yaratish;
- joriy investitsiyaning keyingi holati yomonlashsa, investitsiya kiritilgan vaqtdan boshlab qabul qilingan qonunlarning uzoq muddat davomida qo'llanilishini ta'minlash;
- investorlarning huquqlari tasodifiy holatlarda buzilgan taqdirda davlat organlari orqali keltirilgan zararlarni to'lash;
- respublika banklarida har qaysi valyutada cheksiz hisob raqamlarini ochish;
- respublika hududida sug'urta kompaniyalarini xorijiy kapital ishtirokida tashkil etish.

Chet el investitsiyasi jalb qilingan kichik korxonalar (yirik korxonalar bo'lsa ham) daromadining ma'lum qismi soliqlardan ozod qilinadi. Chunki bunday kichik korxonalar uchun ishlab chiqarishni kengaytirishda investitsiya va yangi texnologiyani joriy qilish uchun imkoniyat yaratish maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarni yaratish, mamlakat iqtisodiyotining tarmoq va sohalarida amalda faoliyat yuritayotgan texnika va texnologiyalarni yangilash, ularni qo'llab-quvvatlash investitsion jarayonlarni nechog'lik to'g'ri va samarali amalga oshirishga bog'liq. shu

boisdan ham, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Buning uchun markazlashgan, markazlashmagan jamg‘armalar mablag‘lari, xorijiy investitsiyalar va kreditlarni o‘zlashtirishga hamda ulardan samarali foydalanish masalalariga urg‘u berilmoqda.

Mamlakat iqtisodiyotini tarkibiy o‘zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida bajarilayotgan ishlar alohida e‘tiborga loyiq. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tahlil qiladigan bo‘lsak, 2008 yilda xorijiy investitsiyalar va kreditlar 2170,2 million AQSH dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilga kelib 3348,2 million AQSH dollariga etgan, bu esa ularning hajmi 2008 yilga nisbatan 130 foizga oshganligidan dalolat beradi.

2017–2018 yillarda O‘zbekiston Respublikasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar hisobidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalariga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: – Qandim konlar guruhini ishlab chiqarishga tayyorlash va gazni qayta ishlovchi zavodning qurilishi; – Xauzak va shadi konlarini ishlab chiqarishga tayyorlash, shuningdek, Quvachi-olot konlarini kengaytirish; – Xisor investitsiya bloki va Ustyurt hududida mahsulotni taqsimlash bo‘yicha bitim asosida konlar bilan ishlash va uglevodorod qazib chiqarishni tashkil etish; – Hojisayat gaz kondensati konini, Dengizko‘l, Hojidadvat va sharqiy olot gaz kondensati konlarini ishlab chiqarishga tayyorlash; – uyali aloqa tizimini rivojlantirish, kengaytirish, texnik va texnologik qayta jihozlash; – milliy mobil aloqa operatori tarmog‘ini yaratish.

O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning umumiy xajmi 2008 yilda 9555,9 milliard so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilga kelib 68423,9 milliard so‘mni, 2018 yilning uch choragida 71068,1 milliard so‘mni tashkil etgan. Jumladan, mos ravishda jami investitsiyalar tarkibida xorijiy investitsiyalar va kreditlar 2008 yilda 2863,9 milliard so‘mni, 2017 yilda 17146,5 milliard so‘mni va 2018 yilning uch choragida 17770,6 milliard so‘mni tashkil etganligini

ko‘rishimiz mumkin. Bu esa, o‘z o‘rnida xorijiy investitsiyalar hajmi yildan yilga o‘sib borayotganligini ko‘rsatadi. 2018 yil (yanvar-sentyabr)da jami asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar (71068,1 milliard so‘m) tarkibida xorijiy investitsiyalar va kreditlar (17770,6 milliard so‘m) 25 foizini tashkil etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, o‘shish sur‘ati foizlarda, milliard so‘mda 2008 yildan 2018 yil o‘shish dinamikasi keltirilgan (15.4-jadval).

15.4- jadval. Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyaviy manbalari (mln. AQSH dollari)

Ko‘rsatkichlar	2008 yil	2010 yil	2012 yil	2014 yil	2016 yil	2017 yil	yanvar-sentyabr 2018
Jami investitsiyalar	7241,3	9712,7	12062	15243	16213,3	13361	8878,6
Davlat byudjeti	618,8	588,0	655,3	736,8	749	678,5	312,4
Korxonalar mablag‘i	2985,9	3124,4	3950	5187,6	5089,2	4121,1	2763,4
Aholi mablag‘i	632,4	1554,2	2414	3157,5	3245	1821,1	1118,9
Bank kreditlari	390	943,0	1333	1700,1	1862,6	1782,2	1499,1
Xorijiy investitsiyalar va kreditlar	2170,2	2824,5	2462	3019,7	3578,1	3348,1	2220,1
Tiklanish va taraqqiyot fondi	112,1	366,0	625,9	486,3	788,5	1111,5	574,4
Bolalar sportini rivojlantirish fondi	x	x	x	x	104,3	30,7	15,3
Byudjetdan tashqari fondlar	331,9	312,6	622,1	945,5	x	x	x
Davlat maqsadli foslari	x	x	x	x	796,6	467,8	375

Ushbu rasmdan xorijiy investitsiyalar va kreditlarning yildan yilgan o‘shish borayotganini birgina 2017 yilda 2016 yilga nisbatan 134,9 foizga o‘sganligini ko‘rishimiz mumkin. Yurtimiz salohiyatining tobora yuksalib borayotgani, so‘nggi yillarda ishga tushirilayotgan yangi zamonaviy

quvvatlar, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivoji, tizimli ravishda amalga oshirilayotgan islohotlar va iqtisodiyotning erkinlashtirilishi, mamlakatimizda yaratilgan nihoyatda qulay investitsiya muhiti keyingi 30 yilda iqtisodiy rivojlanishning yanada yuksak maqsadli ko'rsatkichlarini belgilash imkonini beradi. Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo'shilgan qiymatning hissasi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YaIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatdagi iqtisodiy o'sish omillari va manbalari tahlilining ko'rsatishicha, inqirozga qadar bo'lgan davrda iqtisodiy faollikning yuqori sur'atlariga asosan eksport salohiyatini rivojlantirishni jadallashtirish, iqtisodiyotga yo'naltirilgan investitsiyalarning miqyosi, iqtisodiyot tarkibini tizimli va bosqichma-bosqich yangilanishi hisobidan erishilgan.

Iqtisodiy o'sishni iqtisodiyot erkinlashuvining chuqurlashuvi va miqyosi kengayishi, valyuta bozorining barqarorlashuvi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sektorining jadal sur'atlarda rivojlanishini ta'minladi. Keyingi yillarida xom-ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, yuqori qo'shilgan qiymatli tovarlar ulushining ortishiga qaratilgan tarkibiy siyosatni amalga oshirish natijasida mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining pasayishi va sanoat, xizmat ko'rsatish sohalarining ulushi ortishi kuzatilmoqda.

Bu esa bank tizimining mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sish sur'atlarini saqlash va milliy ustuvor tarmoqlar raqobatdoshligini oshirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilashdagi o'rnini kengaytirishga xizmat qildi.

Ushbu vazifalar doirasida bank tizimi nazoratini Bazal qo'mitasining yangi tavsiyalari asosida takomillashtirish, bank tizimi va alohida banklarning yuqori xalqaro reyting baholariga ega bo'lishini ta'minlash, tijorat banklarining resurs bazasini yanada kengaytirish, ularning investitsiyaviy faolligini kuchaytirish hamda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirishga, tarmoqlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladigan kreditlar hajmini ko'paytirish kabi muhim chora-tadbirlarni davom ettirish rejalashtirilmoqda. Albatta ushbu natijalarga iqtisodiyotdagi modernizatsiya va tarkibiy o'zgarishlar jarayonini jadallashtirish, uning

muhim tarmoqlariga xorijiy va ichki investitsiyalarni keng jalb etgan holda, texnik va texnologik jihatdan yangilash orqali erishiladi

2010-2017 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha jami asosiy kapitalga investitsiyalar qariyb 4,5 barobar ortgan. Uning xajmi 2010 yilda 15338,7 milliard so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilda 68423,9 milliard so‘mgacha ortib borgan. Sanoat sohasidagi tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash yo‘nalishiga yo‘naltirilgan investitsiyalar tahlil davri boshida 1514,6 milliard so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, davr oxirida 14203,8 milliard so‘mgacha yoki qariyb 9,4 marta ortgan. Bu ko‘rsatkich mamlakat bo‘yicha o‘shish darajasidan ikki marta ko‘pdir. O‘zbekiston iqtisodiyotining sanoat tarmoqlarida ham asosiy kapitalga investitsiyalarning dinamikasi o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lib, 2010 yilda uning xajmi 2334,9 milliard so‘m bo‘lgani holda, 2017 yilda 12238,1 milliard so‘mni tashkil etgan.

2017 yili 2010 yilga nisbatan 524 foizga ortgan. Elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalash sohasiga 2010 yilda 895,9 milliard so‘m investitsiyalar jalb etilgan bo‘lsa, 2017 yili uning hajmi 5472,2 milliard so‘mga etgan yoki 611 foizga ortgan. O‘zbekiston sanoati rivojlanishining asosiy maqsadi nafaqat ushbu iqtisodiyot sektorida o‘shish sur‘atlarini oshirishga intilish, balki boy tabiiy resurslar salohiyatidan foydalanish orqali ustuvor tarmoqlar va ishlab chiqarishni rivojlantirish, uning zamonaviy tarkibini shakllantirish, tashqi va ichki bozorda mamlakat sanoati raqobatdoshligi va samaradorligini oshirish uchun chora-tadbirlar majmuasini shakllantirishdan iborat. Strategik yo‘nalish sanoatning eksportga yo‘naltirilgan tarkibini vujudga keltirish va eksportda xom-ashyoga nisbatan chuqur qayta ishlangan mahsulotlar ulushini oshirish hisoblanadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi loyihalar ro‘yxatini shakllantirish, shuningdek, 2018–2019 yillarda boshlangan, ma‘qullangan, shakllantirilayotgan investitsiyaviy va infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirishni jadallashtirish maqsadida qarorda sanoat tarmoqlari va korxonalariga xorijiy va ichki investitsiyalarni jalb etish nazarda tutilgan. 2019 yil va undan keyingi yillarda amalga oshiriladigan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ishtirokidagi tarmoq investitsiya loyihalari ro‘yxatidan bir qator katta loyihalar o‘rin olgan. Jumladan, 2019 yilda umumiy qiymati 24 880,5 million AQSH dollari ekvivalentida investitsion loyihalar rejalashtirilgan bo‘lib, 2019 yilning o‘zidayoq 2 417,3 million

AQSH dollari o‘zlashtirilishi bashorat qilinmoqda. Ushbu investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tahlil qiladigan bo‘lsak, 2019 yil va undan keyingi keyingi yillarda 2 882,6 million AQSH dollari korxonalarining o‘z mablag‘lari hisobidan, 51,6 million AQSH dollari tijorat banklari kreditlari hisobidan va 21 946,3 million AQ dollari to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirilishi rejalashtirilmoqda. Rejalashtirilayotgan investitsion loyihalarning iqtisodiyotning quyidagi tarmoqlari va korxonalarida o‘zlashtirilishi nazarda tutilgan:

15.5-jadval.O‘zbekistonda investitsiya ko‘rsatkichlari dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2008 yil	2010 yil	2012 yil	2014 yil	2016 yil	2017 yil	yanvar-sentyabr 2018
Investitsiyalar mlrd. AQSH doll.	7,2	10,0	12,1	15,2	16,2	13,4	8,9
Xorijiy investitsiyalar, mlrd. AQSH doll.	2,2	2,8	2,5	3,0	3,6	3,3	2,2
To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, mlrd. AQSH doll.	1,8	2,5	1,9	2,4	2,5	2,5	0,9
Aholi jon boshiga investitsiyalar, AQSH doll.	265,2	353,6	405,1	495,6	509,1	412,5	270,1
Aholi jon boshiga Xorijiy investitsiyalar, AQSH doll.	79,5	100,1	82,7	98,2	112,3	103,4	67,5
Aholi jon boshiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, AQSH doll.	66,0	87,1	65,2	77,2	77,9	77,0	27,4

Geologiya, yoqilg‘i-energetika majmuasi, qimyo, neft-qimyosi va metallurgiya sanoati masalalari majmuasi bo‘yicha 19 988,30 million AQSH dollari, jumladan: «O‘zbekneftegaz» AJ bo‘yicha 19 158,60 million AQSH dollari;

«O‘zbekenergo» AJ bo‘yicha 230 million AQSH dollari;

«O‘zkimyosanoat» AJ bo‘yicha 71,7 million AQSH dollari; Geologiya davlat qo‘mitasi bo‘yicha 193 million AQSH dollari; «Toshkent metallurgiya zavodi» AJ bo‘yicha 335 million AQSH dollari;

Tashqi savdo faoliyatini, eksport salohiyatini, mashinasozlik, avtomobilsozlik, elektrotexnik, mudofaa, paxtani qayta ishlash va engil sanoat, mahsulotlarni standartlashni rivojlantirish masalalari majmuasi bo‘yicha 629 million AQSH dollari, jumladan «O‘zto‘qimachilik sanoat» uyushmasi bo‘yicha 629 million AQSH dollari;

Hududlarni va kommunal sohani, ekologiya, atrof-muhitni, transport, kapital qurilish, qurilish sanoatini kompleks rivojlantirish masalalari majmuasi bo‘yicha 801,4 million AQSH dollari, jumladan: «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ bo‘yicha 180 million AQSH dollari;

«O‘zqurilish materiallari» AJ bo‘yicha 566,4 million AQSH dollari; ekologiya davlat qo‘mitasi bo‘yicha 55 million AQSH dollari; Qishloq va suv xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligi va iste‘mol mahsulotlarini qayta ishlash masalalari majmuasi bo‘yicha 562,3 mln. AQSH dollari, jumladan: «O‘zbek- oziqovqatxolding» XK bo‘yicha 530,6 million AQSH dollari; «O‘zbekbaliqsanoati» uyushmasi bo‘yicha 24,5 million AQSH dollari; «O‘zpaxtayog‘» AJ bo‘yicha 7,2 million AQSH dollari;

Ta‘lim, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, turizm masalalari majmuasi bo‘yicha 51 million AQSH dollari, jumladan: farmatsevtika sohasini rivojlantirish agentligi bo‘yicha 21 million AQSH dollari; sog‘liqni saqlash vazirligi bo‘yicha 30 million AQSH dollari;

Investitsiyalar, iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini faoliyatini muvofiqlashtirish masalalari majmuasi bo‘yicha 2 848,50 million AQSH dollari, jumladan: «Asaka bank» ATB bo‘yicha 448,8 million AQSH dollari; Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki bo‘yicha 1 618,50 million AQSH dollari; «O‘zsanoatqurilishbank» ATB bo‘yicha 660,3 million AQSH dollari;

«O‘zsharobsanoat» AJ bo‘yicha 65,4 million AQSH dollari; «O‘zcharmsanoat» uyushmasi bo‘yicha 55,5 million AQSH dollari qiymatida o‘zlashtirish rejalashtirilmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, jalb etilayotgan xorijiy va ichki investitsiyalar faoliyat yuritayotgan ustuvor tarmoqlardagi korxonalarni texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish va raqobatdoshligini oshirish bo‘yicha

amalga oshirilayotgan choralar mamlakat iqtisodiyotining yanada rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

15.6. To'qimachilik sanoati - eksporti hajmini ko'paytirishning muhim omillaridan biri sifatida

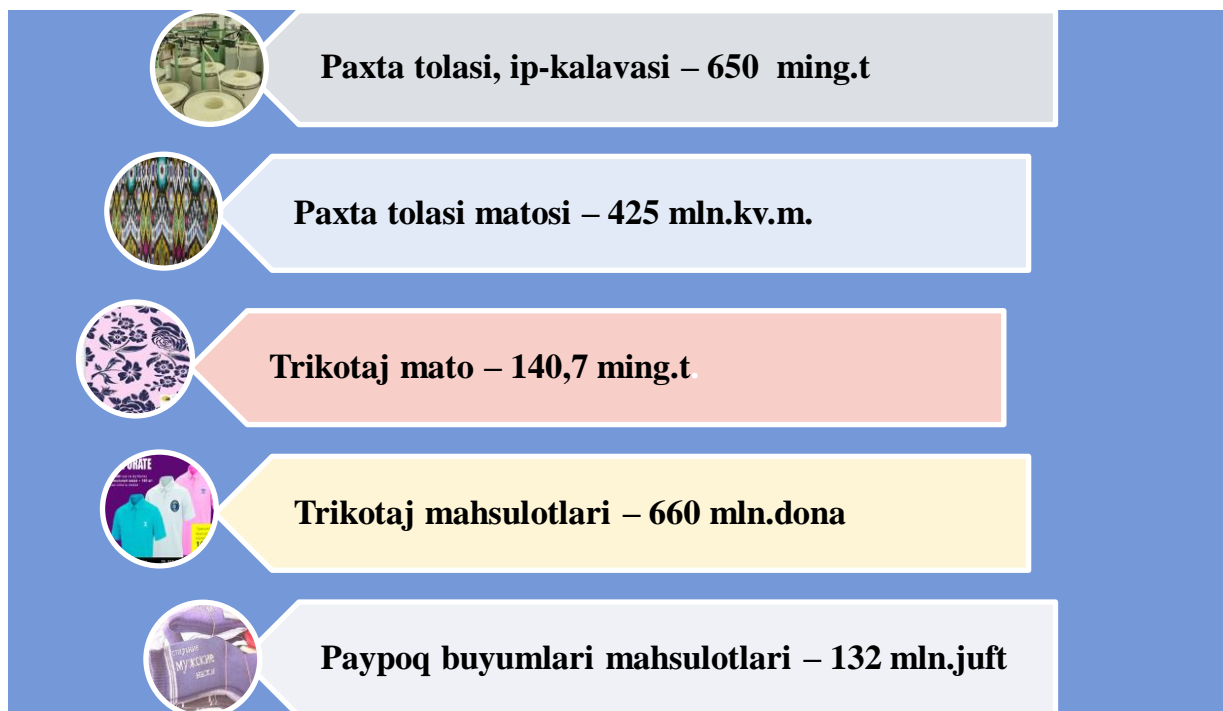
Paxta etishtirish bo'yicha 6-o'rinni egallovchi O'zbekiston paxta eksporti bo'yicha 3-o'rinda edi. Ammo keyingi yillarda paxta xom ashyosi eksporti qisqarmoqda, yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulot eksportiga urg'u berilmoqda.

Engil sanoat O'zbekiston iqtisodiyoti uchun strategik soha bo'lgani holda, aholi bandligining yuqori darajasini, iqtisodiy va sanoat salohiyatiga hamda davlatimizning xalqaro nufuziga hissa qo'shilishini ta'minlaydi. O'zbekistonning noyob geosiyosiy joylashuvi ko'plab mamlakatlar bilan bevosita iqtisodiy muloqotda bo'lish, Evropa va Osiyo mamlakatlari bilan o'zaro foydali hamkorlik aloqalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Engil sanoat yil sayin rivojlanib bormoqda. Yangi ishlab chiqarish texnologiyalarining joriy qilinishi, yuqori samarali, zamonaviy uskunalardan foydalanish, va ayni paytda samarali boshqaruv soha korxonalarida mehnatning yuqori samaradorligini, sanoat ishlab chiqarishi hajmi o'sishini ta'minlaydi. Ko'p yillar davomida faqat paxta tolasini eksport qilgan respublika, bugungi kunda nafaqat paxta tolasi ta'minotchisi sifatida, balki to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa, tayyor mahsulotlar eksport qiluvchisi sifatida jahon to'qimachilik bozorida yetakchi mavqega ega bo'lish uchun cheklanmagan imkoniyatlarga ega.

O'zbekiston engil sanoati yetakchi va jadal rivojlanib borayotgan sohalardan biri. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2017 yilda mamlakat umumiy sanoat hajmida soha ulushi 30% ga yaqin bo'lgan, YaIM da gi ulushi 4% ga yaqin, noziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish hajmida esa – 44 dan ortiq. So'nggi yillarda ishlab chiqarish hajmining yillik o'sishi taxminan 18 % ni, eksport esa 10 % ni tashkil etdi.

O'zbekiston dunyodagi eng yirik tabiiy to'qimachilik tolalari, ip kalava va trikotaj ishlab chiqaruvchilaridan biri hisblanadi. Respublikada 7000 dan ziyod to'qimachilik korxonalari mavjud, ularning yillik quvvati quyidagicha:

15.7-rasm. To‘qimachilik korxonalarini yillik quvvati.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14.12 dagi PF-5282 sonli farmoni bilan «O‘zbekengilsanoat» AJ ning tugallanishi va «O‘zto‘qimachiliksanoat» uyushmasining tashkil qilinishi ko‘zda tutilgan edi. Ushbu islohotlar, «O‘zto‘qimachiliksanoat» uyushmasining to‘g‘ri tanlangan strategiyasi va savodli menejmenti mamlakatimiz to‘qimachilik kompaniyalariga ijobiy o‘shish dinamikasini namoyish qilish imkonini berdi. Bugungi kunda Uyushma o‘z tarkibida O‘zbekiston to‘qimachilik bozoridagi 1400 dan ziyod ishlab chiqaruvchilarni birlashtiradi. Ishlab chiqarilayotgan engil sanoat mahsulotlarining salmoqli qismi, xususan, 706 ming tonna paxta tolasini qayta ishlash va turli navdagi 510 mln. kv. metr matolarni, jumladan, quyidagilarni ishlab chiqarish to‘g‘ri keladi:

Trikotaj gazlamalar – 89 korxonalar;

Tayyor to‘qimachilik mahsulotlari – 495 korxonalar;

Tikuvchilik mahsulotlari – 354 korxonalar;

Paypoq-noski mahsulotlari – 54 korxonalar;

To‘qimachilik galantereyasi – 20 korxonalar.

Bunda 156 to‘qimachilik kompaniyalari Janubiy Koreya, Hindiston, Singapur, Germaniya, Shveytsariya, Italiya, Yaponiya, AQSH kabi davlat investorlari ishtirokida tashkil qilingan.

Uyushma korxonalari shuningdek keng turdagi va o‘ziga xos profildagi mahsulotlarni, xususan, tibbiyot yo‘nalishidagi tovarlar, noto‘qima

materiallarni ishlab chiqarib, paxta mahsulotlari, maxsus ish kiyimi, boshqa mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojni qondirib kelmoqda, ayni paytda ishlab chiqarishga yangi avlod mahsulotlarini – yangi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqilishi va joriy qilinishini ta'minlamoqda.

To'qimachilik sohasida paxtaga oid ishlab chiqarish zanjirida eng yuqori qo'shimcha qiymat tayyor trikotaj va tikuvchilik mahsulotlari sohasida kuzatiladi.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida to'qimachilik sohasining muhim ahamiyatidan kelib chiqib, O'zbekistonda 2017-2019 yillarda to'qimachilik va tikuvchilik-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi amalga oshirilmoqda. Dasturga muvofiq, 2020 yilga kelib ip kalava ishlab chiqarishni 2,5 baravar, tayyor matolarni – 2,8 baravar, noto'qima materillarni – 1,5 baravar, trikotaj matolarni – 2,7 baravar oshirish rejalashtirilmoqda. Tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqarishni 3,2 baravar, trikotaj mahsulotlarni 2,1 baravar, ipak xom ashyosi etishtirishni 2,1 baravar oshirish mo'ljallanmoqda. 2011 yilda matolarni ishlab chiqarish hajmi 85,63 mln. kv. metrni tashkil qilgan bo'lsa, 2020 yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 459,2 mln. kv.metrдан oshadi va ishlab chiqarish hajmining 5,4 baravar o'sishini ta'minlaydi.

2017 yilda qariyb \$1,2 mlrd. AQSH doll. ga teng to'qimachilik mahsulotlari eksport qilindi. Bunda, inqiroz sharoitida hom ashyo va to'qimachilik mahsulotlarining asosiy turlari narxlari pasayib ketgan edi.

To'qimachilik mahsulotlarini eksport qiluvchi asosiy mamlakatlar Rossiya (36,8%), Turkiya (18,8%), Xitoy (16,2%), Evropa Ittifoqi mamlakatlari (15,3%), Janubiy Koreya (5%) hisoblanadi.

To'qimachilik mahsulotlari eksporti nomenklaturasi quyidagicha:

Ip kalava – 67,2%;

Ip gazlamalar – 7,3%;

Ip gazlamali trikotaj matolar – 6,2%;

Tayyor trikotaj mahsulotlari – 17,4%;

Boshqa to'qimachilik mahsulotlari – 6,4%.

Respublika ichki iste'molchilari tomonidan paxta tolasini qayta ishlashning solishtirma salmog'i ishlab chiqarish hajmiga nisbatan 50% gacha bo'lgan ko'rsatkichga etdi.

O'z ichiga bo'yash, ishlov berish, to'qish va tikishga oid ishlab chiqarishlarni qamrab oluvchi zamonaviy to'qimachilik korxonalarini ishga tushirildi.

Xom ashyoga qayta ishlov berish darajasi pastligi tufayli O‘zbekiston to‘qimachilik mahsuloti eksporti unchalik salmoqli emas. 2016 yilda respublika to‘qimachilik mahsulotlari eksporti hajmi 1 mlrd. 146,5 mln.AQSH dollarini tashkil etgan bo‘lsa, Xitoy 104,6 mlrd. doll., Turkiya – 10,9 mlrd. doll., Hindiston – 16,2 mlrd. doll., Bangladesh – 1,76 mlrd. doll., Pokiston – 7,68 mlrd. dollarga teng to‘qimachilik mahsulotlarini eksport qilgan. 2012-2016 yillarda to‘qimachilik tarmog‘ida eksportning o‘sishi (paxta tolasini hisobga olmasdan) 132,5% ni tashkil etdi. 2016 yilda tovar mahsulotining umumiy hajmida eksportning ulushi 40% ni tashkil etdi. Natijada, jahon paxta xom ashyosini etishtirish bozorida O‘zbekistonning ulushi 3,6% ni tashkil etsa-da, jahon gazlama va matolar, tayyor trikotaj va tikuvchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha ulushi birmuncha kam.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va uning eksport salohiyatini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qaroriga binoan korxonalariga preferentsiyalar beriladi.⁷⁰

2019 yil 1 apreldan kreditlar bo‘yicha preferentsiyalar:

2019-2021 yillarda ishlab chiqariladigan tayyor mahsulotning kamida 80 foizini eksport qiladigan tikuv-trikotaj korxonalariga tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha foizlarni to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan quyidagi tartibda qoplanadi;

aylanma mablag‘larni to‘ldirish (tayyor to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish uchun ip-kalava, trikotaj mato, ip gazlama va boshqalar harid qilish) maqsadida tijorat banklari tomonidan milliy valyutada beriladigan kreditlar bo‘yicha belgilangan foiz stavkasining 25 foizi miqdorida, ammo 5 foizli punktdan yuqori bo‘lmagan holda;

ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish (bino va asbob-uskunalarni sotib olish) maqsadida tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutada beriladigan kreditlar bo‘yicha belgilangan foiz stavkasining 50 foizi miqdorida;

⁷⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va uning eksport salohiyatini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Manbaa Lex.uz

birja savdolari orqali paxta tolasini sotishda qat'iy talab qilinadigan bank kafolatlari bekor qilinadi. Bunda taraflar o'rtasida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash tartibi shartnoma asosida belgilanadi.

Soliq bo'yicha preferentsiyalar:

nol stavkani qo'llash natijasida vujudga kelgan qo'shilgan qiymat solig'ini qaytarish zarur bo'lgan hujjatlar to'liq taqdim etilgan kundan e'tiboran 7 ish kuni davomida soliq to'lovchiga tezkorlik bilan qaytariladi.

Bunda davlat soliq organlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar, shu jumladan, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha taqqoslash dalolatnomasi hamda qo'shilgan qiymat solig'i hisob-kitoblarini taqdim etish tartibi bekor qilinadi;

2019 yil hosildan boshlab respublika tashkilotlariga paxta tolasini sotishda qo'shilgan qiymat solig'i jahon bozorlarida shakllangan narxlardan qat'iy nazar, paxta tolasining amaldagi sotish narxidan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Kadrlar omili:

2019/2020 o'quv yilidan boshlab Toshkent to'qimachilik va engil sanoat institutida yetakchi xorijiy oliy o'quv yurtlarining qo'shma ta'lim dasturlari tashkil etiladi;

2019 yil oxiriga qadar O'zbekiston Respublikasi hududida xorijiy kompaniyalarning o'quv-ishlab chiqarish klasteri ishtirokida ishlab chiqarish obyektlarida ta'lim jarayonini bevosita amalga oshirish ishlari tashkil etiladi;

Xususiy kompaniyalar ta'lim kontraktlarini to'lagan holda Toshkent to'qimachilik va engil sanoat institutiga kadrlar uchun buyurtmalar berishlari mumkin.

Axborot ko'magi

To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati korxonalarining yagona axborot portali tashkil etiladi. Unda:

tarmoqning tender savdolari (tanlovlar), ko'rgazma va yarmarkalar, shu jumladan, xorijiy ko'rgazma va yarmarkalar ro'yxati e'lon qilinadi;

kichik tadbirkorlik subyektlarini to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati mahsulotlarini eksport qilishning to'liq jarayoniga masofaviy o'qitiladi;

butun dunyo mamlakatlari bo'yicha to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati mahsulotlarini olib kirish va olib chiqish tahlili yuzasidan to'liq hisobotlar e'lon qilib turiladi;

«To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati korxonalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash navigator choralari» joylashtiriladi;

to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati ishlab chiqaruvchilar va xizmatlar, materiallar va hom ashyo yetkazib beruvchilar joylashuvi ko‘rsatilgan O‘zbekistonning interaktiv xaritasi yaratiladi;

to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil etish uchun O‘zbekistonning qiyosiy ustunliklari e‘lon qilinadi;

to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan onlayn-dasturiy mahsulotlarni xorijiy analoglar bilan integratsiya qilinadi;

moliya xizmatlarini, shu jumladan, lizing kontraktlari bo‘yicha qarz mablag‘larini, uskunalarni hamda sug‘urta xizmatlarini jalb qilish bo‘yicha yetkazib beruvchilar aks ettiriladi;

milliy to‘qimachilik korxonalarini uchun ishlab chiqariladigan va talab qilinadigan xizmatlar, materiallar va xom ashyolar nomenklaturasi va hajmi aks ettiriladi.

15.7. Qishloq xo‘jaligida eksport hajmini ko‘paytirish istiqbollari

Qishloq xo‘jaligi eksporti O‘zbekiston uchun, shuningdek mintaqadagi boshqa mamlakatlar uchun muhim daromad manbasidir. Qishloq xo‘jaligi aholining daromad manbalaridan biri bo‘lib qolmoqda va rivojlangan qishloq xo‘jaligi sektori iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlik uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qishloq xo‘jaligi sohasining eksport salohiyatining sezilarli darajada o‘sishi 2017-2021 yillarda O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan. FAO Texnik Hamkorlik Dasturining yangi loyihasi Hukumatning ayrim qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini rivojlantirish bo‘yicha milliy strategiyani tayyorlashdagi sa‘y-harakatlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan.

«Ushbu loyiha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini eksport qilish bo‘yicha milliy strategiyani shakllantirishga tizimli yordam beradi, shuningdek, respublikamiz qishloq xo‘jaligi siyosati sohasidagi maqsadlardan biriga erishish uchun birlamchi hissa qo‘shadi.

O‘tgan yillar davomida Qishloq xo‘jaligi vazirligi FAO bilan birgalikda organik qishloq xo‘jaligi, o‘simliklarni himoya qilish, resurs tejovchi texnologiyalar yordamida fermerlik va urug‘chilikni rivojlantirish

bo'yicha dasturlarni muvaffaqiyatli joriy etdi. Yangi loyiha O'zbekistonning qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tashqi bozorga chiqarishning samarali mexanizmlarini yaratishga xizmat qilishi kerak.

O'zbekistonning qishloq xo'jaligi eksportini kengaytirish uchun yechimini topadigan asosiy masalalar – transport, logistika, saqlash, yuqori sifatli oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdir.

Nihoyat, rivojlangan mamlakatlarga – G'arbiy Evropa, Xitoy, Yaponiya va boshqa mamlakatlarga eksport qilishda, mahsulot sifati va kelib chiqishiga alohida jiddiy e'tibor beradigan yirik supermarket zanjirlari bilan ishlash uchun kuzatish tizimini yaratish kerak.

O'zbekiston statistika davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda meva va sabzavot mahsulotlarini eksport qilish hajmi bo'yicha 2017 yilga nisbatan 36 foizga (1,23 mln. tonnaga), mablag' hisobidan 37,5% ga (874,5 mln AQSH dollariga) o'sgan. Hukumat yaqin yillarda ham shunday o'sish tendentsiyasini saqlab qolish niyatida (15.8-rasm).

O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarining eksporti (2017-2018)		Eksport-2018 ming, t	2017 yil o'sish dinamikasi
	Sabzavotlar	670,1	↑ +84%
	Meva rezavorlar	307,6	↑ +8,1%
	Uzum	206,8	↓ -3,3%
	Yeryong'oq	29,3	↑ +120%
	Tarvuz va qovun	16,5	↓ -4,1%

15.8-rasm. O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti (2016-2018 yillar)⁷¹

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga tayanib e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, 2018 yilda sabzavotlar eksporti 84 foizga (670,1

⁷¹ O'zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo'mitasi ma'lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

ming tonnaga), mevalar 8,1 foizga (307,6 ming tonnaga), yer yong‘oq 2,2 baravarga (29,3 ming tonnaga) o‘sgan. Biroq o‘tgan yilda O‘zbekiston tarvuz-qovunlarni 4,1% kam eksport qilgan. Uzum eksportida ham xuddi shunday holat uning eksporti 206,8 ming tonna (3,3%)ga kamaygan.

O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlarining eksporti (2017-2018)		Eksport 2018 ming. t	2017 yil o‘shish dinamikasi
	Sabzavotlar	670,1	↑ +84%
	Meva rezavorlar	307,6	↑ +8,1%
	Uzum	206,8	↓ -3,3%
	Yeryong‘oq	29,3	↑ +120%
	Tarvuz va qovun	16,5	↓ -4,1%

15.9-rasm. O‘zbekistondan meva-sabzavot mahsulotlari eksporti (2017-2018 yillar)⁷²

Mamlakatimizda 2021 yilda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini 5 milliard AQSH dollarigacha oshirishni rejalashtirilmoqda.

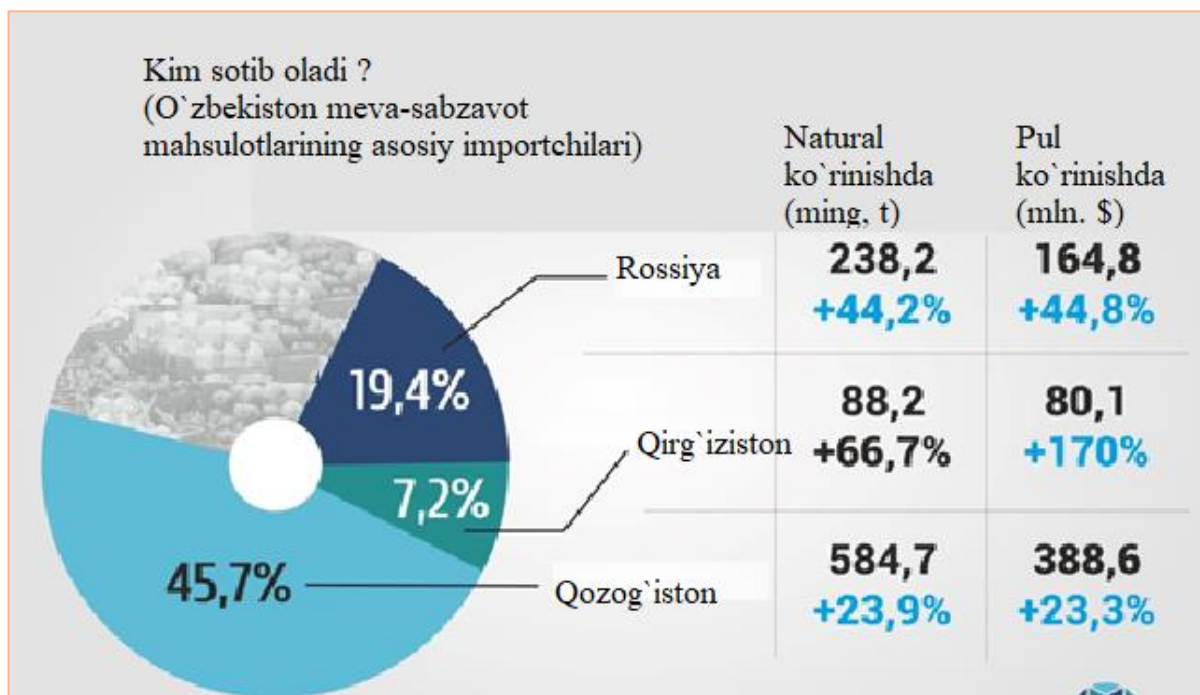
Chunki, mahsulotlar hajmini oshirishdan tashqari, yana ular yetkazib berilayotgan mamlakatlar geografiyasi ham kengaymoqda. Masalan, 2016 yilning o‘zida eksport qiluvchi mamlakatlar 9 taga ko‘paydi. Ispaniya va Italiyaga ilk bora konservalangan kavar, Livanga yong‘oq, Vetnamga – quritilgan uzum (mayiz) eksport qilindi. Ro‘yxatda yana Belgiya, Shveytsariya, Gollandiya, Chexiya va Isroil ham bor. 2018 yilda O‘zbekiston Xitoy bozoriga ilk bora gilos va moshni eksport qildi. Kelajakda qovun, uzum, anor, o‘rik, olxo‘ri, xurmo, anjir, limon va yer yong‘oqni eksport qilish rejalashtirilmoqda.

MDH mamlakatlari, Rossiya, qo‘shni Qozog‘iston bilan savdo-sotiq ham rivojlanmoqda (15.10-rasm).

⁷² O‘zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo‘mitasi ma‘lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

Shu bois, bugungi kunda ko‘pchilik o‘zbekistonlik iste‘molchilarni tashvishga solayotgan savol – bular ichki bozorga, eng avvalo narx-navoga ta’sir ko‘rsatmaydimi, degan savol, juda o‘rinlidir. Boshqa so‘z bilan aytganda, mahsulotlar o‘zimizning bozorlarda ham qoladimi, yoki hamma ham ularni sotib ololadimi?

Sir emaski, sotuvchilarning o‘zlari narxlarning oshishini «bozorda shu mahsulotning, masalan, bu yili gilos yoki tarvuz, qovun va hokazo o‘zi kam bo‘ldi, hammasini Rossiyaga jo‘natishdi...» – deb izohlashmoqda.

15.10-rasm. O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlari ayrim importchilari⁷³

Mavzuga oid qisqacha xulosalar

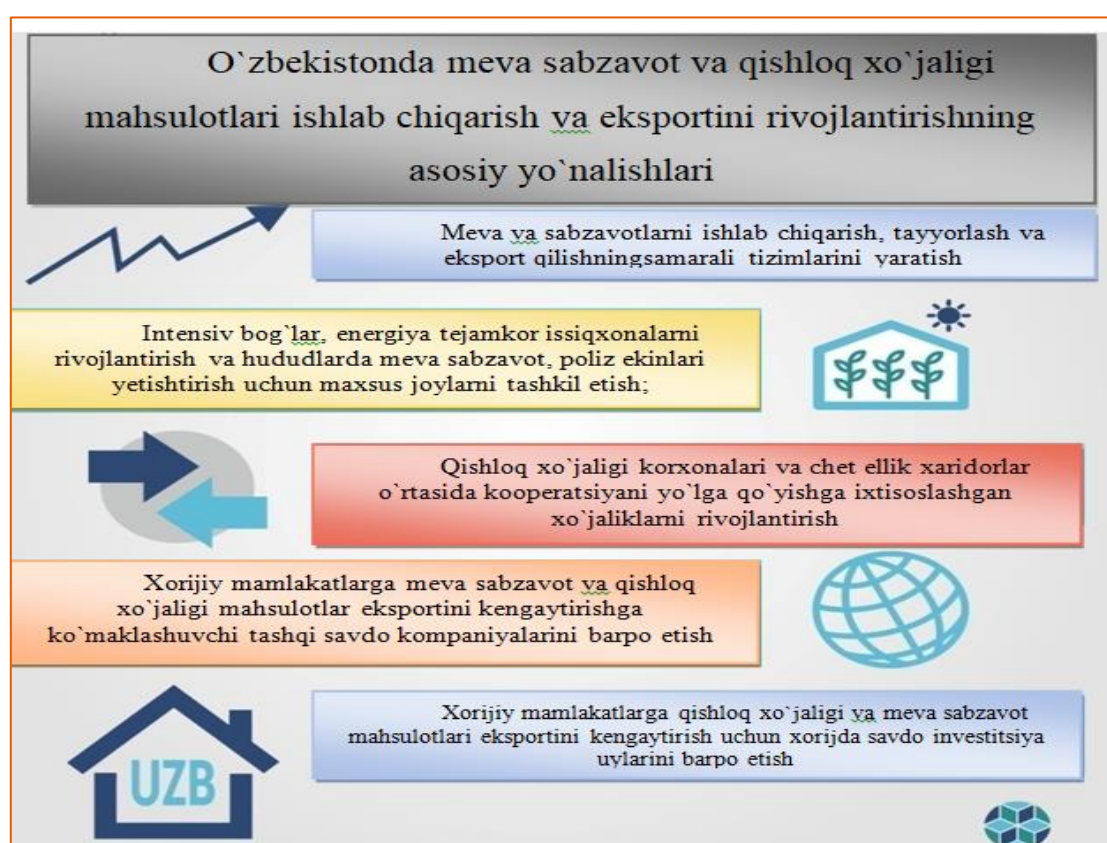
1. Mamlakat tashqi iqtisodiy potentsialini aniqlovchi eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlar YaIM ishlab chiqarish hajmi, shu jumladan aholi jon boshiga, YaIMda tovar va xizmatlar eksportining ulushi hamda tovarlar umumiy eksporti hajmida sanoat tovarlari ulushi hisoblanadi.

2. Shuning bilan birga, bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotini yanada yuksaltirish ko‘p jihatdan integratsiya jarayonlarini rivojlantirishga bog‘liq. Chunki ishlab chiqarish samarasi bevosita bir qator ichki va tashqi omillar hamda holatlarga uyqashib ketadi.

⁷³ O‘zbekiston Respublikasi statistikasi davlat qo‘mitasi ma’lumotlari. Manbaa. Stat.uz.

3. Bugungi kunda O‘zbekiston iqtisodiyotini yanada yuksaltirish ko‘p jihatdan integratsiya jarayonlarini rivojlantirishga bog‘liq. Chunki ishlab chiqarish samarasi bevosita bir qator ichki va tashqi omillar hamda holatlarga uyqashib ketadi. Shunday qilib, integratsiya jarayonida eksport-import operatsiyalari ishlab chiqarishni kooperatsiyalash, investitsiyaviy hamkorlikni kuchaytirish rejaları bilan boyitilishi lozim. Bundan tashqari, xorijiy kapital, yangi texnologiyalar, lizing bo‘yicha jihozlar va hokazolardan qayta ishlab chiqarishning barcha pog‘onalarida unumli foydalanish zarur.

4. O‘zbekistonning qishloq xo‘jaligi eksportini kengaytirish uchun yechimini topadigan asosiy masalalar – transport, logistika, saqlash, yuqori sifatli oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashdir.

15.11-rasm. O‘zbekistonda meva-sabzavot va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari.

Nazorat savollari

1. Mamlakat tashqi iqtisodiy potentsialini aniqlovchi eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlarga nimalar kiradi?
2. Mamlakatda eksport hajmlarining salmoqli o‘sishini ta‘minlashga to‘sqinlik qilayotgan omillarni izohlab bering?

3. Nima uchun umuman olganda davlatning eksport salohiyoti importga nisbatan yuqori bo‘lishi kerak?
4. Ixtisoslashuv natijasida mamlakatning ishlab chiqarish samaradorligini oshishi sabablarini asoslab bering?
5. Mutloq ustunlik nazariyasini mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering?
6. Mamlakatimizda meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish mexanizmini soddalashtirilgani natijalarini nimalarda ko‘ramiz?
7. O‘zbekistonda xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar sonining o‘sishi dinamikasi qanday imkoniyatlardan dalolat beradi?
8. Respublika tashqi savdo aylanmasida yuqori ulushga ega davlatlar bilan hamkorlik to‘g‘risida ma’lumotlar bering?
9. Mamlakatimizda to‘qimachilik sanoati eksportining istiqbollari haqida so‘zlab bering?

16-MAVZU: HUDUDLAR TARAQQIYOTINING EKOLOGIK JIHATLAR VA TABIATDAN FOYDALANISHNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI

Reja:

16.1. Ekologiya, tabiat, tabiiy resurs va tabiiy sharoit tushunchalarining iqtisodiy mohiyati hamda tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar

16.2. Tabiatdan foydalanishning me'yoriy-huquqiy asoslari va atrof- muhitni muhofaza qilishni ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari

16.3. Sanoat markazlaridagi atmosfera ifloslanish indeksi va uning dinamikasi hamda hududlarda biologik xilma-xillikni saqlab qolish yo'llari

16.4. Statsionar manbalardan chiqadigan chiqindilar va harakatlanuvchi manbalarning atmosferaga havosiga ta'siri

Tayanch tushuncha va iboralar: Ekologiya, tabiiy resurs, sanoat markazlari, atmosfera, biologik, statsionar, tabiiy ifloslanish manbalari, sinergik effekt, ifloslanish manbalari, issiqlik elektr stantsiyalari, sanitariya-gigienik xavfi, kimyoviy transformatsion mahsulotlar, granosan va merkusan, statsionar ko'chma qizil kitob, ekotizim, biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiyaga, radiatsiyaviy monitoring, chiqindilarini utilizatsiya qilish, atmosferaning ifloslanish indeksi, iqtisodiy baxolash.

16.1. Ekologiya, tabiat, tabiiy resurs va tabiiy sharoit tushunchalarining iqtisodiy mohiyati hamda tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar

Tabiat o'ziga xos murakkab tizim bo'lib, inson va jamiyat uning hosilasidir. U tabiat evaziga mavjud va rivojlanadi. Inson o'z ehtiyojlarini tabiat hisobiga qondiradi. U tabiatdan havo, suv, oziqovqat, mineral va yonilg'i xomashyolarini oladi va o'zining hayot faoliyati davomida tabiatga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Natijada tabiat uchun yod bo'lgan yangi obyektlar vujudga keladi. Bular: shahar va qishloqlar, zavod va fabrikalar, yo'llar, konlar, suv omborlari, qishloq xo'jalik yerlari va boshqalardir. Inson aql-idroki va mehnati tufayli yuzaga kelgan bunday antropogen landshaftlar atrof tabiiy muhitiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Yer yuzida aholi sonining keskin o'sib borishi, fan va texnikaning shiddatli taraqqiyoti, mamlakatlar hududida tabiiy resurslarning bir tekis tarqalmaganligi mavjud

tabiiy resurslardan imkon qadar ko‘proq foydalanish va shu yo‘l bilan jamiyat taraqqiyotini tezlatishni taqozo qiladi. Natijada tabiat va inson o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qonunlari buziladi. Bu qonunlarning buzilishi esa ertami-kechmi ekologik inqirozga olib keladi. Hozirgi kunga kelib, butun dunyodagi ekologik holat ko‘pchilikni birdek bezovta qilmoqda. Ekologik halokat ko‘z o‘ngimizda dahshatli tus olmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish va mavjud tabiiy resurslardan samaraii foydalanish masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Hozirgi ekologik inqirozning sababchisi va o‘z aqli zakovati bilan shu inqirozdan xoli etuvchisi ham Inson ekanligi ma‘lum bo‘lib qoldi. Atrof-muhitni ifloslanishdan saqlash, tabiiy boyliklardan tejab-tergab foydalanish ko‘p jihatdan insonlar qaysi jamiyatda yashashlaridan qat’i nazar insonlarning ekologik savodxonlik darajasiga va ekologik madaniyatiga bog‘liq. Mustaqil respublikamizdagi ekologik muammolarni hal qilish uchun aholining ekologik savodxonligini oshirish eng ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Jamiyat rivojlanishi, tovar va xizmatlarning takror ishlab chiqarish jarayoni doimiy inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar asosida amalga oshiriladi. Kishilik jamiyatining taraqqiyoti, xo‘jalik sub’ektlarining iqtisodiy faoliyati doimo atrof-muhitga ta’sir ko‘rsatadi. Resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasi barqaror hamda muvozanatli rivojlanish asosini tashkil etadi. Bugungi kunda Jahon amaliyotida barqaror rivojlanishni ta’minlash birlamchi maqsadga aylandi. Iqtisodiy munosabatlarni o‘z ichiga olgan tizim doimo tabiatga ta’sir etish asosida ro‘yobga chiqadi. Ya’ni, iqtisodiy tizim va ekologiya uzluksiz bog‘liqlikni ifodalagani holda, bir-birini inkor etishi ham tabiiydir. Inson tabiatga ta’sir qilish barobarida iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradi. Bunda, iqtisodiy samaradorlikni doimiy oshirish uchun ekologik muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi. Ya’ni, iqtisodiy va ekologik tizim o‘zaro aloqasining samaradorligini ta’minlash muhimdir. Jumladan, iqtisodiyotda innovatsion faoliyatni keng jalb etish asosida resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik vaziyatni barqarorlashtirish kabi masalalarni ham ta’minlash zarur. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan 2015 yil 25 sentyabrda qabul qilingan «Barqaror rivojlanish maqsadlari» doirasida ekologik barqarorlikni ta’minlash, iqtisodiy tizim rivojlanish darjasini oshirish maslalariga e’tibor qaratilgan “Barqaror rivojlanish” tushunchasi atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha Xalqaro

komissiya (Brutland Komissiyasi) tomonidan 1987 yilda kiritilgan. Barqaror rivojlanish bu joriy ehtiyojlarni kelgusi avlod talab ehtiyojlarini xavf-xatarga qo‘ymagan holda qondirishdan iboratdir. Barqaror rivojlanish kontsepsiyasi jamiyatning uch faoliyat sohasini (ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik) birlashishi natijasida paydo bo‘lgan⁷⁴. Ekologik nuqtai nazardan barqaror rivojlanish biologik va fizik tizim barqarorligini ta‘minlashi lozim. Bunda asosiy e‘tibor ekologik tizimlarni o‘zgarishlarga moslashishni ta‘minlashdan iborat bo‘ladi. Shunday bo‘lsa-da, tabiiy resurslarning emirilishi, atrof-muhit ifloslanishi va biologik turlarning yo‘qolishi ekologik tizimning nobarqarorligiga ta‘sir etadi hamda ularning tiklanish imkoniyatini yo‘qotadi⁷⁵. Ekologik jarayon kishilarning atrof-muhitga munosabati asosida shakllanar ekan, ushbu jarayon cheklangan resurslardan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Bu esa barqarorlik asosida iqtisodiy-ekologik tizimni bir butun o‘rganishni talab etadi. Intellektual resurslardan foydalanmay, ilg‘or fan-texnika va texnologiyalar va innovatsiyalarni faol qo‘llamay turib, iqtisodiyotni muvozanatli o‘shishiga erishilmaydi hamda hududlarning iqtisodiy-ekologik tizimlarini barqaror rivojlantirishni amalga oshirib bo‘lmaydi. Iqtisodiy-ekologik tizimlarning barqarorligi bu uning tashqi ta‘sir natijasida ichki muhit elementlari orasidagi muvozanatni mustaqil ta‘minlash imkoniyati bilan izohlanadi.⁷⁶ Umumiy holda esa tashqi muhitning salbiy ta‘sirlari sharoitida iqtisodiy-ekologik tizimlar o‘z elementlarining xususiyatlari, sifat va miqdor xossalarini hamda o‘zaro aloqadorligini saqlay olishi uning barqarorligini ifodalaydi. Ya‘ni, iqtisodiy-ekologik tizimlar noqulay tashqi ta‘sirda o‘z vazifalarini zaruriy darajada bajarsa barqaror hisoblanadi. Shunday bo‘lsa-da, iqtisodiy-ekologik tizimlarning barqarorligini tadqiq etgan olimlar o‘z izlanishlarida ushbu tushunchaga turlicha ta‘rif beradilar. Jumladan, iqtisodiy-ekologik tizimlarning barqarorligi – tizim osti elementlari holatini tavsiflovchi o‘lchamlari muvozanatini yoki tizim osti elementlarining o‘zaro aloqasi, ularning tashqi va ichki ta‘sirlarga bardosh bera olish imkoniyati va kuchidir⁷⁵.

⁷⁴ Troitskiy V.A., Gizatullin X.N. Kontsepsiya ustoychivogo razvitiya: novaya sotsialno-ekonomicheskaya paradigma // Obhestvennoe nauki i sovremennost. 1998. №5. C. 124-130.

⁷⁵ Munasingxe M., Kruz V. Ekonomicheskaya politika i okrujayuhaya sreda. Opit i vivodi. Publikatsii Vsemirnogo banka po problemam okrujayuhey sredi. Vip. 10. Vashington, okrug Kolumbiya, 1995.

⁷⁶ Malo‘shev A.A., Solodkov N.N. Faktori, vliyayuhie na ustoychivost ekologo-ekonomicheskoy sistemi // –M.: №1(30). 2014. C. 129-135.

D.A.Munro tomonidan berilgan ta'rifda, ekologik tizimni himoya qilgan tarzda yashab, aholi turmush darajasining sifati ortishi bilan rivojlanib borish barqaror deya, tavsiflanadi.⁷⁷

O.L.Makaeva fikricha, iqtisodiy-ekologik tizimlar barqarorligi bu hududiy tizimning iqtisodiy, texnologik, demografik, ijtimoiy, milliy, siyosiy o'lchamlarining barqarorligidan iboratdir.

V.N.Leksin va A.N.Shvetsovlar ta'rifida, iqtisodiy-ekologik tizimlar barqarorligi ostida muvozanatlik va ijtimoiy yo'naltirilganlik sharoitida mintaqa salohiyatini uzoq muddat takror ishlab chiqarish uchun saqlanishi, deb o'tilgan.

E.V.Korchagina fikricha, iqtisodiy - ekologik tizimlar barqarorligi bu atrof-muhitning ijtimoiy, madaniy va ekologik o'lchamlarini saqlagan holda biznes-muhit o'zgarishlari sharoitida tizimning iqtisodiy maqsadlarning amalga oshirish darajasi imkoniyatlaridir. Boshqa bir manbada berilishicha, tashqi va ichki omillar ta'sirida o'zining ichki aloqalari hamda amal qilish tavsifini uzoq muddat saqlash imkoniyati bo'lib, barqaror rivojlanish yo'nalishida jahon hamda mamlakat iqtisodiyotining barcha harakati ishtirokchisi bo'lishligi bilan asoslaniladi. Demak, u yoki bu muallif tomonidan amalga oshirilgan izlanishlarda, berilgan ta'riflar markazida iqtisodiy-ekologik tizimni jamiyatning iqtisodiy rivojlantirish, atrof-muhitni o'zaro ta'siri hamda o'zaro bog'liqligi nazarda tutilmoqda. Bunda, asosiy e'tibor iqtisodiy-ekologik tizimlar tarkibi hisoblangan iqtisodiy va tabiiy resurslarning bog'liqligini hamda amal qilishini tavsiflashga qaratilgan.

Shu bilan birga, hududiy iqtisodiy-ekologik tizimlarga ham bir qator mualliflar ta'rif berib o'tishgan. Jumladan, T.A.Akimova va V.V.Xoskin fikricha, chegaralangan aniq hudud, texnosferaning qismi, ya'ni ijtimoiy, tabiiy va ishlab chiqarish tarkibi hamda energiya va axborot oqimlari o'zaro qo'llab-quvvatlovchi aloqador jarayondir.⁷⁸ Hududiy yoki mahalliy darajada iqtisodiy-ekologik tizimlar ekosferaning aniq chegaralangan mintaqasi bo'lib, tabiiy-ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidan iboratdir.

Inson o'z hayoti davomida ehtiyoji uchun zarur bo'lgan moddiy narsalarning barchasini tabiatdan oladi. U tabiat bilan o'zaro chambarchas

⁷⁷ Munro D.A. Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living / D.A.Munro. – Gland, Switzerland. Retrieved on: 2009-03-29.

⁷⁸ Akimova T.A., Xaskin V.V. Ekologiya. Chelovek – Ekonomika – Bio – sreda: Uchebnik dlya vuzov. -2-e izd., pererab. i dop.

bog'langan. Fan-texnika rivojlangani sari insonning mehnat qurollari takomillashib boradi. Natijada u o'zini o'rab turgan tabiatning xususiyatlarini o'zgartirib, o'ziga xos "muhit" yaratadi. Shuning uchun, jamiyat va tabiat munosabatlari haqida gapirganda tabiiy muhit, geografik muhit, atrof-muhit, texnogen muhit kabi tushunchalar qo'llaniladi.

Tabiat – bizni o'rab olgan borliq, olam. Tabiat vaqt va fazoda cheksizdir, to'xtovsiz ravishda harakatda, rivojlanishda va o'zgarishda bo'ladi. Jamiyat ham tabiatning, moddiy olamning o'ziga xos bir bo'lagidir.

Tabiiy muhit – tabiiy jism va moddalarning, nimanidir yoki kimnidir o'rab turuvchi, uning hayotiy faoliyati kechadigan tabiiy sharoit yoki tabiiy sharoitlar mujassamligi. Geografik adabiyotlarda mazkur tushuncha, ko'pincha, geografik qobiqning inson va uning xo'jalik faoliyatini o'rab turgan qismiga nisbatan ishlatiladi.

Geografik muhit – jamiyatni o'rab turgan tabiiy sharoit; ijtimoiy ishlab chiqarishning muayyan tarixiy bosqichida tabiatning jamiyat bilan o'zaro ta'sirda bo'ladigan bir qismi. Geografik muhit jamiyat taraqqiyotining doimiy va zaruriy sharoitlaridan biri, u mehnat taqsimotiga va xo'jalik tarmoqlarining joylashishiga faol ta'sir etadi. O'z navbatida, jamiyat ham geografik muhitga ta'sir ko'rsatadi. Jamiyat rivojlanib borgani sari geografik muhit doirasi o'zgarib, kengayib boradi.

Texnogen muhit – aholini o'rab turgan atrof-muhitning bir qismi bo'lib, inson tomonidan yaratilgan obyektlar, jism va moddalar tushuniladi. Jamiyat rivojlanib borgan sari texnogen muhit takomillashib boradi.

Atrof-muhit – aholini o'rab turgan tabiiy va texnogen muhitni qamrab olgan yashash va mehnat qilish sharoiti.

Ekologiya (yun. — uy, turar joy va ...logiya) — organizmdan har xil darajada yuqori turadigan sistemalar; populyatsiyalar, biotsenozlar, biogeotsenozlar (ekosistemalar) va biosferaning tuzilishi, ularda kechadigan jarayonlarni o'rganadigan biologik fanlari majmui. Ekologiyani organizmlar va ular bilan atrof muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganadigan fan sifatida ham talqin qilinadi.

V.N.Leksin va A.N.Shvetsovlar ta'rifida, iqtisodiy-ekologik tizimlar barqarorligi ostida muvozanatlik va ijtimoiy yo'naltirilganlik sharoitida mintaqa salohiyatini uzoq muddat takror ishlab chiqarish uchun saqlanishi [4,19], deb o'tilgan. E.V.Korchagina fikricha, iqtisodiy - ekologik tizimlar

barqarorligi bu atrof-muhitning ijtimoiy, madaniy va ekologik o'lchamlarini saqlagan holda biznes-muhit o'zgarishlari sharoitida tizimning iqtisodiy maqsadlarning amalga oshirish darajasi imkoniyatlaridir.⁷⁹ Boshqa bir manbada berilishicha, tashqi va ichki omillar ta'sirida o'zining ichki aloqalari hamda amal qilish tavsifini uzoq muddat saqlash imkoniyati bo'lib, barqaror rivojlanish yo'nalishida jahon hamda mamlakat iqtisodiyotining barcha harakati ishtirokchisi bo'lishligi bilan asoslaniladi.

Demak, u yoki bu muallif tomonidan amalga oshirilgan izlanishlarda, berilgan ta'riflar markazida iqtisodiy-ekologik tizimni jamiyatning iqtisodiy rivojlantirish, atrof-muhitni o'zaro ta'siri hamda o'zaro bog'liqligi nazarda tutilmoqda. Bunda, asosiy e'tibor iqtisodiy-ekologik tizimlar tarkibi hisoblangan iqtisodiy va tabiiy resurslarning bog'liqligini hamda amal qilishini tavsiflashga qaratilgan.

Shu bilan birga, hududiy iqtisodiy-ekologik tizimlarga ham bir qator mualliflar ta'rif berib o'tishgan. Jumladan, T.A.Akimova va V.V.Xoskin fikricha, chegaralangan aniq hudud, texnosferaning qismi, ya'ni ijtimoiy, tabiiy va ishlab chiqarish tarkibi hamda energiya va axborot oqimlari o'zaro qo'llab-quvvatlovchi aloqador jarayondir. Hududiy yoki mahalliy darajada iqtisodiy-ekologik tizimlar ekosferaning aniq chegaralangan mintaqasi bo'lib, tabiiy-ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidan iboratdir.⁸⁰ Bugungi kunda, cheklanmagan ehtiyojlarning o'sib borishi atrof-muhitga yuqori darajada ta'sir etishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, hududning tashqi va ichki o'zgarishlari sharoitida iqtisodiy-ekologik tizimlarning barqarorligi boshqarish samaradorligiga bog'liqdir. Ya'ni, iqtisodiy-ekologik tizimlarni boshqarish uning uch jihati bo'lgan iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy elementlarni bir vaqtda samarali tarzda amal qilishini nazorat qilish va tartibga solish jarayonidir. Iqtisodiy-ekologik tizimlarni barqaror rivojlantirishni boshqarish, boshqarishning yangi kontseptsiyasi bo'lib, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik tavsifdagi muammolarni hal etishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi.

Mazkur masala iqtisodiy-ekologik tizimlarni xavfsiz boshqarishning kompleks chora-tadbirlarini ishlab chiqishni talab etadi. O'z navbatida,

⁷⁹ Korchagina E.V. Analiz sovremennix podxodov k otsenke ustoychivogo razvitiya na urovne kompaniy // Problemi sovremennoy ekonomiki. –M.: MGE Ub 2008. №4(28).

⁸⁰ Malo'shev A.A. Praktika upravleniya ekologo-ekonomicheskoy sistemoy v Rossii i penzenskom regione // Obhestvenno'e nauki. –M.: 2013. №4(28). C.215-216.

ushbu jarayonning yakuniy maqsadi barqaror rivojlantirish kontsepsiyasiga muvofiq boshqarishning nazariy-uslubiy jihatlarini tadqiq etish va takomillashtirishdan iboratdir. Jumladan, iqtisodiy-ekologik tizimlar hududiy nuqtai nazardan o'zining ma'muriy tuzilishiga ega hisoblanadi. Boshqa bir tomondan esa barqaror rivojlantirish masalasi tashkiliy chora-tadbirlarni talab etadi. Mazkur masalalar bo'yicha tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun iqtisodiy-ekologik tizimlarni baholash lozim.

Hududlarni iqtisodiy-ekologik tizimlarining barqaror rivojlanishini tadqiq etishda mualliflar integral va umumlashgan indikatorlardan foydalanishgan. Jumladan, N.Ostrovskiy tadqiqotlarida

quyidagi umumlashgan ko'rsatkichlar guruhidan foydalanilgan: a) ekologik; b) iqtisodiy; v) ijtimoiy. Shuningdek, O.Xoxlova va M.Budajanaeva tadqiqotlarida ham integral usuldan foydalanilgan hamda iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik ko'rsatkichlar asosida baholangan.⁸¹

O'zbekiston hududi foydali qazilmalarga juda boy. Uning hududida 2700 dan ortiq konlar aniqlangan va uning 900 ga yaqini o'rganilgan. Yer osti boyliklari 3,5

trln AQSH doll. atrofida baholanadi. Ayni vaqtda, Respublika istiqboli qimmatbaho, nodir va kamyob metallar, neft, tabiiy gaz va gaz kondensatlari, qo'ng'ir va kokslanuvchi ko'mir, yonuvchi slanets, uran va qurilish materiallarining ko'plab turlarini o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Ayniqsa, oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliyli tuzlar, fosforit, kaolin zahiralari va istiqbolli o'zlashtirish jihatidan MDH doirasidagina emas, balki dunyoda ham yetakchi o'rinlardan birida turadi. Masalan, oltin zahiralari bo'yicha dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda turadi. O'zbekistonda 440 dan ortiq kon, shaxta, kar yer va boshqlar faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston MDH mamlakatlari o'rtasida tabiiy resurs salohiyati kattaligi jihatdan ajralib turadi. MDH mamlakatlaridagi kumush va kaolin zahiralarning 1/5 qismi mis va dala shpatining 1/7 qismi, molibden va qurg'oshinning 1/10 qismi, va oltin, uran, simob, rux, vol from, kad miy, tabiiy gaz va gaz kondensati, fosforit, kaliyli tuzlar va oltingugurtning sezilarli qismi O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi.

⁸¹ Xoxlova O.A., Budajanaeva M.Ts. Statisticheskaya otsenka kachestva razvitiya ekonomiki regionov Rossii / Prostranstvennaya ekonomika. –M.: 2010, №1. C. 133-146.

O'zbekiston yirik yoqilg'i-energetika zahiralari ega. O'zbekiston hissasiga

Markaziy Osiyodagi gaz kondensatining 74%, neftning 31%, tabiiy gazning 40% vako'mirning 55% to'g'ri keladi. Neft (Farg'ona, Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubi-g'arbiy Hisor), tabiiy gaz va gaz kondensatlari (SHo'rtan, Muborak, Qoravulbozor va boshq.), ko'mir (Angren, SHarg'un va Boysun) zahiralari mavjud. Rudali qazilmalardan temir, titan-magnetit, marganets, xrom, mis, qo'rg'oshin-simob, surma, oltin va radiaktiv metallar, kaolin, alunit va boshq. qazilmalarga boy.

SHuningdek, nometall foydali qazilmalar, mineral tuzlar (osh tuzi, kaliyli tuzlar va boshq.), oltingugurt, fosforit, qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar, qurilish materiallarining (tsement xom-ashyosi, gips, ohaktosh, marmar va boshq.) katta sanoat zahiralari ega. Tabiatni va atrof muhitni muhofaza qilish va saqlash sohasida juda katta tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda qo'riqlanadigan yerlarning umumiy maydoni 2 mln ga dan ortiq. Respublikada alohida qo'riqlanadigan 11 ta tabiiy hududiy ob'ekt, jumladan 9 ta qo'riqxonalar (3 ta tog'da, 3 ta daryo qayirlaridagi to'qayda va 3 ta cho'lda)-CHotqol tog'-o'rmon, Payg'ambar orol, Qizilqum, Bodayto'qay, Nurota, Zarafshon, Hisor, Vardanza, Ko'hitangtog', Kitob, 10 ga yaqin zakazniklar (Oqbuloq, To'dako'l, Xorazm va boshq.) hamda 1977 yil O'zbekiston xalq hiyoboni (Jizzax viloyati Zomin tumanida) mavjud. qo'riqxonalar va zakazniklar bioekologik ilmiy-tadqiqotlardan tashqari, dam olish, sihat-salomatlikni tiklash, turizm, sport va boshq. sohalarni rivojlantirishning noyob tabiiy salohiyatiga ega. Takrorlanmas tabiiy manzaralar, tog' va tog' oldi o'rmonlari va tabiat go'shalari (g'orlar, soy va dalalar, sharsharalar) kislorodga boy toza havo, shifoli va xushbo'y o'simliklar, mineral buloqlar sanatoriy-kurort xo'jaliklarini rivojlantirish imkonini beradi.

Tabiat va qazilma boyliklar insonga energiya, yoqilg'ilar, metal rudalar, qurilish materiallari, ximiya xom ashyolari kabilarni beradi. SHuningdek inson o'z faoliyatida yer-suv usimlik va xayvon resurslari, kuyosh nuri. havodan ham foydalanadi. Mamlakat tabiiy resurslarga qanchalik boy bo'lsa (resurslar turi xilma xil bo'lsa) ko'p tarmoqli xalq xo'jaligini tashkil etish va rivojlantirish imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi. SHuning uchun ham "iqtisodiy baxolash" ga ahamiyat beriladi.

O'zbekistonda 940 ta mineral va qazilma boyliklar aniqlangan bo'lib, 400 tasi ishga tushirilgan. Mamlakatlarda yoqilg'i-energetika boyliklarini

baxolash muhimdir. Ko‘mir resurslarini hisoblashda qo‘ng‘ir ko‘mirni yer yuzasidan 600 metr va toshko‘mirni 1800 metr chukurlikdan bo‘lgan zahiralari hisobga olinadi. Undan chuqurda joylashgani B.M.T. olimlari tavsiyasiga muvofiq hisobga olinmaydi. Ko‘mirni iqtisodiy baxolashda qatlamlar qalinligi ham hisobga olinadi. Ko‘ng‘ir ko‘mir 70 sm dan 1 m gacha, toshko‘mir 45 sm dan - 1 metrgacha, qalinlikda bo‘lsa hisobga olinadi. Ko‘mir tarkibida tuproq va suv boshqa elementlar 40-50 foizdan oshmasligi kerak. SHu qoidalar asosida 1913 yilda Rossiyani ko‘mir boyligi 231 mlrd. t. hisoblanib (AQSH, Kanada, Xitoy va Germaniyadan keyingi) beshinchi o‘rinda edi. MDX davlatlarini ko‘mir boyligi (sobik SSSR) 9000 mlrd. Tonna hisoblanib, birinchi o‘rindadir. Qazilma boyligini (ko‘mirni) qazib chiqarishda shu xududni iqlim sharoiti ham hisobga olinadi. O‘rta Osiyo davlatlarida 225 mlrd. Kvt/s suv energiyasi resurslari bor. O‘rta Osiyodagi tog‘- daryolari Qirg‘iziston, Tojikistondir. Mavjud suv resurslari darajasi respublika hayoti uchun g‘oyatda muhim hisoblanadi. Respublika xududida yer yuzasidagi suvlar g‘oyatda notekis taqsimlangan. O‘zbekiston Respublikasi xududining taxminan uchdan ikki kismini egallagan poyonsiz tekislik rayonlarida suv manbalari juda kam. Ayni vaqtda O‘zbekistonning sharqida joylashgan tog‘li rayonlarda daryolar ko‘p. Yer bazasi suvlarining respublika rayonlari bo‘yicha bunday notekis taqsimlanganligi O‘zbekistonning o‘ziga xos iqlimiy va jug‘rofiy xususiyatlarga egaligi bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish kuchlarining tezkorlik bilan taraqqiy qilayotganligi sanoatni ko‘plab mineral xom ashyo bilan o‘zluksiz ta‘minlashni taqozo etadi. Bu esa o‘z navbatida yer qaridan ko‘plab foydali qazilma boyligini qazib olishga undaydi, qattiq foydali qazilmalar konlarda turli chuqurliklarda joylashganligi tufayli ularni qazib olish jarayonida ko‘plab bo‘sh tog‘ jinslarini yer betiga chiqarish lozim. Buning ustiga rudalarda kerakli foydali ma‘dan oz qismini tashkil qilishi mumkin (o‘rtacha 0,1% dan 10% gacha). Binobarin, ko‘plab bo‘sh tog‘ jinslari konlar atrofida to‘planib boradi. 90-yillarda dunyo bo‘yicha yiliga qariyb 150mlrd.t tog‘ jinslari qazib olingan, shundan 20 mlrd. Tonnasi foydali qazilma bo‘lgan. Bu raqam XXI da 4-6 marta ko‘payishi taxmin qilinmoqda. SHu munosabat bilan foydali qazilmalardan oqilona foydalanish muammosi Yer kurrasida tobora jiddiy tus olmoqda, bu borada qazib olish va ularni qayta ishlash texnologiyasiga qattiq ahamiyat berilib iqtisodiy jihatdan ko‘proq chiqim harajatlari sariflash ustida keng miqyosda

tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Mo'tahassislarning hisob kitobicha yer qatlamlaridan oliniyotgan ma'danlarning bor yo'g'i 5%i ishlab chiqarish uchun mahsulot bo'lib, qolganlari chiqindi hisoblanadi. O'zbekiston hududidagi foydali qazilmalar va ulardan foydalanish. O'zbekiston zamini turli tabiiy mineral boyliklarga ega. Bu hol hududning geologik jihatdan uzoq o'tmishlarda murakkab rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirganligi, ilk bor tog' hosil bo'lish hodisalarini, dengiz xavzalarining vaqt-vaqti bilan quriqlikka bostirib kirganligi, qobiq nurashining kuchli tarzda ro'y berganligi, vulqon harakatlari, yer osti magmatik jinslarni turli qatlamlariga kirib, qotib qolishi va boshqa geologik hodisalar natijalari bilan bog'liq. Hozirgi kunga kelib O'zbekistonda 2700 dan ziyod qazilma boylik konlari va istiqbolda ochilishi mumkin bo'lgan yangi konlar aniqlangan. Ushbu konlarda yer yuziga yaqin joylashgan xilma-xil mineral xom ashyolar mavjud. Ularning 60 xilidan iqtisodiyotda foydalanilmoqda. O'zbekiston umumiy mineral xom-ashyo salohiyati 3,3 trilion AQSH dollarida baholanmoqda. Har yili konlardan umumiy qiymati 5,5 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan turli qazilma boyliklari qazib olinadi.

Bir qator muhim foydali qazilmalar, chunonchi, oltin, uran, mis, tabiiy gaz, kaliy tuzlari, fosforidlar, kaolin bo'yicha O'zbekiston zahiralarning ko'pligi va istiqbolda foydalanish bo'yicha nafaqat MDH mamlakatlari balki, jahonda oldingi o'rinlarni egalaydi. Masalan, oltin zahiralari bo'yicha dunyoda 4-o'rinni, qazib olish bo'yicha esa 7-o'rinni egalaydi, mis bo'yicha 10-11 o'rinni, uran bo'yicha esa 7-8 o'rinni egalaydi (Karimov, 1997 yil). Tabiiy gazning umumiy zahirasi qariyb 2 trilion m³, ko'mirniki 2 trilion tonnadan ko'p. Mo'taxassislarning dastlabki baholashlariga ko'ra mamlakat hududining taxminan 60% qismi neft va gaz zahiralari bilan band. O'zbekiston hududida Farg'ona, Surxandaryo, Janubi-G'arbiy Hisor, Buxoro va Xiva va Ustyurt neft va gazli mintaqalardir. Hozirgi kunda eng ko'p neft va tabiiy gaz Buxoro-Xiva neft gaz rayonida O'rta buloq, Ko'kdumaloq, SHo'rtan, Toshli, SHo'rtepa, Zevar, va boshqa ularga yaqin bo'lgan konlardan qazib olinmoqda. Birgina Qashqadaryodagi gaz konlari butun Respublikada qazib oliniyotgan gazning 90%ini yetqazib bermoqda. Keyingi qolgan qismida neft va gaz konlari qidirish ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Bu hududlarda tabiiy gaz va neft konlari ochilishi mumkinligiga mo'taxassislar katta ishonch bilan qaramoqdalar, (hozirgacha SHohpaxta, Urga, Berdak, SHibinli, Qizilqayir, Oqshuloq,

Qorashuloq kabi joylardagi konlar istiqbolga ega), dastlabki gaz konlari ishga tushirilgan (hozirgi kunda Urga gaz konidan kuniga 1,2mln.m³ gaz olinmoqda, shuningdek, har kuni 25t gaz kondensati qazib olinmoqda). O'zbekistonda 20dan ortiq ko'mir konlari va ko'mirli xavzalar aniqlangan. Ko'mirning sanoat zahiralari Angren, SHarg'un, va Boysun konlarida joylashgan. Boysun (jami zahirasi taxminan 150 mln.tonna) konida ochiq usulda ko'mir qazib olish boshlangan. G'o'zor -Ko'kqo'rg'on temir yo'lini ishga tushirilishi bilan bu kondan ko'plab ko'mir olish mumkin bo'ladi. O'zbekiston noyob va nodir metallar - oltin, kumush, uran va boshqalar qazib olish bo'yicha oldingi o'rinlarni egalaydi. Oltinning umumiy zahirasi 4 ming t. dan ko'p, respublikada tarkibida oltin va kumush mavjud bo'lgan 30 dan ortiq ruda 83 konlari topilgan. Yirik oltin konlari Muruntov, Marjonbuloq, Qurama, CHotqol tizmasi tog'larida topilgan. Kumush Qizilnura tarmoqlarida, Qizilqumda katta zahiralarga ega. Odatda oltin boshqa elementlar bilan birga uchraydi. Rangli va nodir metallar-mis, qalayi, qo'rg'oshin, volfram, litiy, alyuminiy xomashyosi (alunitlar, kaolinlar) va boshqalardan iborat. Mis rudasi Qurama tog'larida Qalmoqqir, Saricheka, Qizota konlarida, volfram, molibden, qalay, vismut, simob, surma, Janubiy va O'rta Tyan-SHandagi Qoratepa, Langar, Qo'ytosh, Yaxshon, Sargardon, va boshqa joylarda mavjud, 20 ta molibden koni aniqlangan. Vismut rudasi, mish'yak-vismut, mis-vismut konlari CHotqol-qurama tog'larida (Burchmulla, O'rtasaroy) bor. Janubiy Farg'onada 100dan ortiq simob va 10 dan ziyod surma konlari mavjud. Qora metallar (temir, titan, marganes va xrom) ning bir necha yuz konlari mavjud. Ulkan titan marganesli kon Sulton Uvays tog'larida (Tepabuloq, zahirasi 4mlrd. t), Nurota tog'larida, marganesli cho'kindi konlari Zarafshon-Zirabuloq, Qoratepa, Lolabuloq va boshqa joylarda topilgan. Tog'-kimyo sanoati xom ashyosi bo'lgan fosforitlar (qizilqum), osh tuzi va boshqa tuzlarning katta zahiralari Borsa kelmas, Xo'jaikon, Boybichakon va boshqa joylarda aniqlangan. Qurilish materiallarining 370 dan ortiq koni borligi hisobga olingan. Oq, qora, qizg'ish, marmar konlari ishga tushgan. Geologiya qidiruv ishlari keng miqyosda jadallik bilan davom ettirilmoqda, istiqbolda yangi konlarning topilishi ehtimoli katta.

16.2. Tabiatdan foydalanishning me'yoriy-huquqiy asoslari va atrof- muhitni muhofaza qilishni ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari

1992 йил 9 декабрдаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, Ушбу Қонун табиий муҳит шароитларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

2002 йил 5 апрелдаги “Чиқиндилар тўғрисида”ги Қонуни, Ушбу Қонуннинг мақсади чиқинди билан боғлиқ ишларни амалга ошириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Ушбу Қонуннинг асосий вазифалари чиқиндиларнинг фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига, атроф муҳитга зарарли таъсирининг олдини олиш, чиқиндилар ҳосил бўлишини камайтириш ва улардан хўжалик фаолиятида оқилона фойдаланилишини таъминлашдан иборат.

2019 йил 13 мартдаги “”Konstitutsiyada O‘zbekiston ekologik taraqqiyot strategiyasining asosiy qoidalari, ekologik va aholining ekologik xavfsizligiga doir talablar belgilangan bo‘lib, ushbu siyosiy-huquqiy hujjat mamlakatimizda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha eng muhim va asosiy qoidalarni belgilab beradi.

Ма'lumki, konstitutsiyaviy normalarning ekologik siyosatni amalga oshirishdagi o'рни va ahamiyati beqiyos. Aynan Asosiy qonunda davlat organlari va jamoat birlashmalarining ekologik faoliyatini shakllantirish bo'yicha asosiy prinsiplari mustahkamlanadi, fuqarolarning ekologik burchlari belgilanadi, jamiyatning ekologik barqaror rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari o'rnatiladi va h.k. Konstitutsiyaviy normalar tizimi jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasi chog'ida yuzaga keladigan va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tavsifidan kelib chiqib, shartli ravishda ikki qismga – umumiy va maxsus ekologik normalarga bo'linishi mumkin.

Umumiy konstitutsiyaviy normalar demokratik-huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyatini tashkil etishning asosiy prinsiplarini belgilashda, fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklarini kafolatlashda, ekologik huquq-tartibotni mustahkamlashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xususan, Konstitutsiyamizning 10-bobi inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari kafolatlariga bag'ishlangan bo'lib, unda davlatning fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan (shu jumladan ekologik) huquqlarini kafolatlashi belgilangan.

Shuningdek, Asosiy Qomusimizning beshinchi bo'limida davlat hokimiyatini tashkil etishning asosiy qoidalari belgilangan bo'lib, ushbu normalar ekologik qonunchilikning shakllanishi va shu sohadagi davlat organlarining tashkil etilishida muhim huquqiy negiz bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan tashqari Konstitutsiyamizda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining vakolatlari ham belgilangan bo'lib, ushbu normalar mazkur organlarning ekologiya sohasidagi vakolatlarining huquqiy maqomini belgilovchi milliy qonun hujjatlarining rivojlanishi uchun asos bo'ladi.

Umumiy konstitutsiyaviy normalarning ahamiyati yana shu bilan belgilanadiki, birinchidan, ularda ekologik munosabatlar to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan; ikkinchidan, ushbu normalar ekologik qonunchilikning shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga bo'lgan asosiy qoidalarni belgilab beradi.

Shu o'rinda amerikalik huquqshunolar mamlakat Konstitutsiyasini ekologiya huquqi normalari shakllanadigan huquqiy tizim uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi "bilvosita manba" sifatida ta'riflaydilar. AQShning ekologik qonunchilikni ishlab chiqishda inobatga olinishi lozim bo'lgan barcha umumiy konstitutsiyaviy normalarini uch yirik guruhga ajratishimiz mumkin: 1) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida huquqiy tartibga solishni amalga oshirish bo'yicha Kongress vakolatlarini belgilovchi normalar; 2) ushbu vakolatni chegaralovchi normalar; 3) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasini huquqiy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan fuqarolarning huquqlariga oid normalar. AQSh ekologik qonunchiligida asosiy o'rinni konstitutsiyaviy qoidalarni sud sharhi egallaydi hamda u ekologik munosabatlarni har qanday sohada qo'llashni nazarda tutadi.

AQSh Konstitutsiyasidan farqli ravishda mamlakatimiz Asosiy qonunida ijtimoiy-siyosiy tuzdagi normalar bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga soluvchi maxsus ekologik me'yorlar ham mavjud. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining maxsus ekologik normalari tizimi quyidagicha: fuqarolarning ekologik burchi (50-modda); mulkdan

foydalanishning ekologik talablari (54-modda); davlat ekologik siyosatini amalga oshirish prinsiplarini belgilab beruvchi normalar (55-modda); mahalliy hokimiyat organlarining ekologiya sohasidagi vakolatlari (100-modda).

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga muvofiq, fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar. Ushbu normaning ahamiyati shu bilan belgilanadiki, unda birinchidan, fuqarolarning ekologik burchi Konstitutsiya darajasida mustahkamlangan; ikkinchidan, atrof tabiiy muhit tushunchasining yuridik mazmunidan kelib chiqib, Konstitutsiyaning ushbu normasi nafaqat fuqarolarning tabiatni muhofaza qilish, balki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish majburiyatini ham nazarda tutadi.

Asosiy Qonunimizning 54-moddasida belgilanishicha, mulkdor mulkiga o‘z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Ushbu normaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda mulk huquqi, xususan tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi mazmunini belgilovchi mulkdor vakolatlari tartibga solingan hamda bunday xo‘jalik va ishlab chiqarish faoliyati atrof tabiiy muhitga zarar yetkazmasligi kabi talab mustahkamlangan.

Davlat ekologik siyosatining asoslari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida o‘z aksini topgan. Unga ko‘ra, yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir. Ushbu konstitutsiyaviy norma davlat ekologik faoliyatining quyidagi asosiy prinsiplarini ifodalaydi:

Birinchidan, respublika tabiiy resurslari umummilliy boylik hisoblanadi, ya’ni yuridik ma’noda ular xalq mulkini tashkil etadi hamda ular nomidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari qonunda belgilangan vakolatlari doirasida ish yuritadi.

Ikkinchidan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish zarur. Ekologiya huquqida oqilona deganda, tabiiy resurslardan ekologik normativ va standartlarga qat’iy rioya etgan holda foydalanish tushuniladi.

Uchinchidan, tabiat ob’ektlari va resurslari davlat tomonidan qo‘riqlanadi. Bu davlat tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va

muhofaza qilishni ta'minlashini hamda jismoniy va yuridik shaxslarning ekologik huquq va manfaatlariga, shuningdek ekologik huquq-tartibotga rioya etilishini kafolatlashini anglatadi.

Konstitutsiyamizning 100-moddasida esa, mahalliy davlat hokimiyati organlarining asosiy vakolatlari sanalgan bo'lib, ushbu vakillik organlari faoliyatining ustuvor yo'nalishi sifatida o'z hududida "atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish" bo'yicha vakolatlari mustahkamlangan. Ushbu normaning ahamiyati va zaruriyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchidan, u atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha asosiy vazifalarni belgilab beradi; ikkinchidan, barcha darajadagi hokimlarga o'z hududi doirasida ekologik qonunchilikka rioya etilishi borasida shaxsan javobgarlik ma'suliyatini yuklaydi.

Bir qator xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarining tahlili ularda ekologik-huquqiy normalar turlicha tartibga solinganligidan guvohlik beradi. Xususan:

1. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida davlatning tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash singari mustaqil funksiyalari mavjudligi mustahkamlangan (GFR Konstitutsiyasining 15-moddasi, Bolgariya Konstitutsiyasining 31-moddasi va b.q.).

2. Tabiiy ob'ektlar va resurslarga nisbatan davlatning mutlaq mulk huquqi belgilab qo'yilgan (Vengriya Konstitutsiyasining 8-moddasi, Ruminiya Konstitutsiyasining 12-moddasi va b.q.).

3. Xalq xo'jaligini va tabiatdan foydalanishni rivojlantirishda xalq xo'jaligini rejalashtirish, xom-ashyo va resurslarga bo'lgan ehtiyojni inobatga olish, ularning rejali taqsimlash va ulardan oqilona foydalanish kabi normalar mustahkamlab qo'yilgan. (Vengriya Konstitutsiyasining 7-moddasi va sh.k.).

4. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va majburiyatlarini shakllantirish. Ayni damda ta'kidlash o'rinliki, ko'p hollarda fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitda yashash huquqi ayni damda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish majburiyati bilan bog'lanadi (GFR Konstitutsiyasining 34-moddasi va sh.k.).

5. Tabiatni muhofaza qilishda jamoat birlashmalari va harakatlarning o'рни mustahkamlangan (GFR Konstitutsiyasi 29-moddasi, Ruminiya Konstitutsiyasi 24-moddasi va b.q.).

6. Davlatning mamlakat va jamiyatning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ichki va tashqi siyosatiga oid prinsiplarining yaxlitligi (Vengriya Konstitutsiyasining 20-moddasi va h.k.).

Shuningdek, Avstriya, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Litva, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Estoniya kabi davlatlarda fuqarolar va davlatning ekologiya sohasidagi huquq va majburiyatlari aniq-ravshan belgilab berilgan. Xususan, Gretsiya Konstitutsiyasi (1975 y.) 24-moddasida "Tabiiy va madaniy atrof muhitni muhofaza qilish davlatning majburiyati hisoblanadi", deb belgilangan. Avstriyada esa, "Atrof muhitni har tomonlama muhofaza qilish to'g'risida"gi Federal Konstitutsiyaviy qonun (1920 y.) amal qilishi ushbu mamlakatning atrof muhitni kompleks muhofaza qilishga intilayotganligidan dalolat beradi. GFR Konstitutsiyasi 20a-moddasida ham davlat atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi, bugungi avlod kelajak avlod oldida ma'sul ekanligi uqtirilgan. Italiyada ham atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha vazifa davlat zimmasiga yuklangan. Italiya Konstitutsiyasi 9-moddasida (1947 y.) ta'kidlanishicha, "Respublika mamlakat tabiatini muhofaza qiladi". Hindistonda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari davlatning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va uni yaxshilashga harakat qilishga majbur ekanligini hamda bu har bir Hindiston fuqarosidan talab qilinishini belgilaydi.

Turli mamlakatlarning konstitutsiyaviy-ekologik normalarining qisqacha tahlili Konstitutsiyada davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, ularni normativ-huquqiy hujjatlarda yanada aniqlashtirish hamda qonunni qo'llash madaniyati ekologik barqaror rivojlanishga imkon berishini yana bir karra tasdiqlaydi. Xuddi shuningdek, qiyosiy tahlil ko'rsatganidek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy ekologik-huquqiy normalar eng ilg'or xorijiy davlatlar tajribasiga mos bo'lib, mamlakatimizda barqaror rivojlanishni ta'minlashga, atrof muhit musaffoligini saqlashga, tabiatni hamda aholi salomatligini muhofaza qilishga xizmat qilmoqda.

16.3. Sanoat markazlaridagi atmosfera ifloslanish indeksi va uning dinamikasi hamda hududlarda biologik xilma-xillikni saqlab qolish yo'llari

"O'zgidromet" tomonidan 2020-yil may oyida o'tkazilgan atmosfera havosi ifloslanishi monitoringi natijalariga ko'ra, 24 ta shaharda havoning

ifloslanish darajasi past bo'lgan, yuqori ifloslanish darajasi Olmaliq shahrida AIIning 8,85 ga teng qiymati bilan qayd etilgan, deyiladi markaz xabarida.

Xabarga ko'ra shaharlarda atmosfera havosi ifloslanishi sanoat korxonalari ajratmalarining tarqalishi va meteosharoitlarga bog'liq. Umuman, respublika bo'yicha 2020-yil mayda atmosfera havosining ifloslanish darajasi me'yor chegarasida bo'lgan.

O'tkazilgan radiatsiyaviy monitoring bo'yicha 2019-yil mayda radiatsiyaviy gamma-fonning o'rtacha qiymatlari ruxsat berilgan me'yor (0,30 mkz/ch)dan oshmagan. Respublika bo'yicha o'rtacha gamma-fon qiymati 0,15mkZv/ch'ni tashkil qilgan. Shahar atmosfera havosi ifloslanish darajasini tavsiflash uchun standart integral ko'rsatkich — atmosferaning ifloslanish indeksi (AII)dan foydalaniladi, u beshta asosiy ifloslantiruvchi ingrediyent (chang, oltingugurt dioksidi, uglerod oksidi (is gazi), azot dioksidi, azot oksidi) bo'yicha hisoblanadi. AIIning 5 balldan kam qiymati past ifloslanish darajasiga to'g'ri keladi.

Havoning ifloslanish darajasi AII 0-4 bo'lganda past, AII 5-6 bo'lganda oshgan va AII 7-14 bo'lganda yuqori, AII > 14 bo'lganda eng yuqori hisoblanadi.⁸² Biz bilamizki bugungi kunda fan-texnikaning jadal rivojlanishi insoniyatning tabiatga ta'siri miqyosi va darajasining keskin ortishiga olib keldi. Tabiiy resurslarning mislsiz o'zlashtirilishi, sanoat ishlab chiqarishining ortishi, transport vositalari soning ko'payishi atrof muhitning kuchli ifloslanish muammosini keltirib chiqarmoqda. Endilikda barchamizni birdek tashvishlantirayotgan ekologik muammolarga etibor qaratsak, atrof-muhit ifloslanishi, global isish, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish dolzarb masalaga aylanib borayotganining guvohi bo'lamiz. Binobarin, XXI asrga kelib, insoniyat global iqlim o'zgarishlari, bioxilma-xillikning boy berilishi, suv tanqisligi, qurg'oichilik, cho'llanish hamda sanoat va maishiy chiqindilar zarari kabi qator ekologik muammolar bilan to'qnash kelmoqda.

Endilikda atmosfera havosini asrab-avaylash va muhofaza qilish muhim ekologik vazifalardan biri hisoblanadi. 1996 yil 27-dekabirda qabul qilingan "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonun mazkur masalani huquqiy jihatdan tartibga soluvchi qimmatli hujjatdir. Ushbu qonun kuchga kirgach, sanoat, energetika va transportdan atmosferaga

⁸² https://forbes.uz/news/2020/06/10/newsid_217476

chiqarilayotgan zararli moddalar miqdori 1989 yilga nisbatan 2 million tonnaga kamaydi. Statsionar manbalardan chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar miqdori esa 600 ming tonnaga qisqardi.

Bu boradagi ishlar istiqoldan so'ng chuqqur ma'no-mazmun kasb etdi. Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat in'om etgan boyliklardan oqilona foydalanish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Shu sohaga oid 30 ga yaqin qonun hamda 350 dan oshiq me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Ular Konstitutsiyamiz, Milliy Xavfsizlik konsepsiyasi va shu sohaga oid xalqaro huquqiy hujjatlar hamda rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida ishlab chiqilgan bo'lib, yurtimizdagi bioresurslarni muhofaza qilish, asrab-avaylash va kelgusi avlodlarga bekami-ko'st yetkazishning kafolati sifatida xizmat qilmoqda.

Atmosfera yer sharining havo qobig'i bo'lib, biosferada hayot mavjudligini taminlovchi asosiy manbalardan biridir. Atmosfera barcha jonzotlarni zararli kosmik nurlardan himoya qilib turadi, sayyora yuzasidagi issiqlikni saqlaydi. Agar havo qobigi bo'lmaganida yer yuzasida kunduzi harorat +100 C va kechqurun-100 C harorat kuzatilgan bo'lar edi. Atmosferaning yuqori chegarasi taxminan 2000 km balandlikdan o'tadi, atmosfera bir necha qatlamlardan iborat bo'lib. Uning asosiy massasi 10-16 km balandlikkacha bo'lgan quyi troposfera qismida joylashgan, ob-havo va iqlim ko'p jihatdan atmosferadagi jarayonlar bilan bog'liq. Begona qo'shimchalari bo'lmagan atmosfera havosi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat; azot-78.1%, kislorod 20.9%, argon va boshqa inert gazlar 0.95%, karbonat angidrid 0.03 %. Boshqa gazlarning miqdori nisabtan kam . Bundan tashqari havoda doim 3-4 % suv bug'lari. Chang zarralari bo'ladi. Atmosferadagi har bir gaz o'ziga xos fizik va kimyoviy xususiyatlarga egadir.

Aholi yashash joylarida havoning ifloslanganlik darajasi va tasiri REM ko'rsatkichlari bo'yicha belgilanadi. Turli moddalarning tasir darajasiga qarab xilma-xil REM ko'rsatkichlari belgilangan. Masalan. Quyidagi REM ko'rsatkichlarini ajratish mumkin; is gazi-0,01 mg/m³: oltingugurt gazi-0,05 mg/m³; xlor-0,03mg/m³; fenol-0,01 mg/m³; formaldegid-0,003 mg/m³; qurum-0,05 mg/m³: va hokozo. REM ko'rsatkichlari turli davlatlarda farqlanishi mumkin. Hozirgi kungacha atmosfera havosidagi 600 ta kimyoviy moddaning REM lari ishlab chiqilgan, shuningdek 38 ta moddalaning birlashib ta'sir qilishi o'rganilgan bo'lib ular uchun me'yorlar belgilangan.

Atmosfera ifloslanishi tufayli Moskvada atmosferaga nisbatan 11 % yog‘in ko‘p tushadi. Samarqand shahri atrofiga nisbatan 1 yilda 6 kun tuman ko‘p tushib, 11 mm yog‘in ko‘p yoqqan. Sanoati rivojlangan shaharlar atrofiga nisbatan yillik o‘rtacha harorat yuqori bo‘lishi kuzatilgan. Bunga sabab kishilar foydalanadigan barcha energiyani issiqlik energiyasiga aylantiradi va uning bir qismi er yuzasining qo‘shimcha isituvchi manbasi bo‘lib qoladi. shu sababli sanoati rivojlangan va aholisi 100 mingdan 500 minggacha bo‘lgan shaharda o‘rtacha yillik harorat atrofdagiga nisbatan 10 S yuqori bo‘lsa, aholisi 0,5-1,0 mln bo‘lgan shaharda 1,1-1,20 C, 1 mln. dan ortiq bo‘lgan shaharda 1,3-1,50 S yuqori bo‘ladi. shu sababli Toshkent shaharining markazida yillik o‘rtacha harorat shahar atrofdagiga nisbatan 1,30 C yuqori bo‘lsa, bu farq Samarqandda 0,50 S ga, Parij va Stokgolmda 0,70 C ga, Moskvada 20 C ga etadi

Respublikamizda atmosfera havosining zararli moddalar bilan ifloslanishi ustidan kuzatuvlar 25 ta shaharda 63 statsionar punktda olib boriladi. Kuzatuv nuqtalaridan olingan ma‘lumotlar respublika bo‘yicha umuman atmosfera havosining o‘rtacha ifloslanish darajasi to‘g‘risida xulosa qilishga imkon beradi.

Toshkent shahrida atmosfera havosi kuzatuvlari shaharning 8 ta tumanida joylashgan 13 ta kuzatuv punktida amalga oshiriladi. Shahar xususiyatlarini e‘tiborga olib havo ifloslanishi to‘g‘risida ma‘lumotga ega bo‘lish maqsadida bu punktlar turli funksional zonalarda, ya‘ni turarjoy , sanoat, avtomobil yo‘llari oldida joylashgan.

Atmosfera havosi ifloslanishi chang, oltingugurt dioksidi, azot dioksidi, azot oksidi, karbonat angidrid, fenol, ftorli vodorod, ammiak, formaldegid, og‘ir metallar ko‘rsatkichlari bo‘yicha aniqlanadi. Buning uchun kuzatuv postlarida yakshanbadan tashqari har kuni soat 7:00, 13:00, 19:00 da havo namunalari olinadi.

Havodagi asosiy ifloslantiruvchi moddalar — chang, uglerod oksidi, azot dioksidi, oltingugurt dioksidi va ammiakdir. Ularning o‘rtacha yillik konsentratsiyalari ayrim oylarda ruxsat etilgan me‘yorlardan ortib ketadi.

Atmosfera havosi ifloslanish darajasining integral ko‘rsatkichi — bu atmosferaning ifloslanish indeksidir (AII). U eng ko‘p miqdorda mavjud bo‘lgan 5 ta modda bo‘yicha hisoblanadi. Atmosferaning ifloslanish indeksi kuzatuvlar olib borilayotgan muayyan aholi punktlaridagi atmosfera havosining ifloslanish darajasini baholash uchun qulay sanitar-gigienik ko‘rsatkich hisoblanadi.

Agar biz 20 yil ichida Toshkent shahri uchun ifloslanish darajasi o'zgarishlarini ko'rib chiqsak, 1990 yillarga nisbatan oxirgi 10 yil ichida umuman olganda Toshkent bo'yicha ifloslanish darajasi pasayganini ko'ramiz (16.1- jadvalga qarang).

16.1- jadval

1992 yildan 2018 yilgacha bo'lgan davrda Toshkent shahrida Toshkent shahrida atmosfera havosi ifloslanishi dinamikasi (AII)

1992 y.	1993 y.	1994 y.	1995 y.	1996 y.	1997 y.	1998 y.	1999 y.	2000 y.
5,81	5,32	5,79	5,99	5,62	5,65	6,38	6,48	5,92
2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
5.95	6,68	6,36	5,52	5.22	4.31	4.19	4.96	3.66
2010 y.	2011 y.	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.
3.37	3.32	3.63	3.85	4,04	3.51	3.55	4.10	3.66

All — atmosferaning ifloslanish indeksidir

AII — atmosferaning ifloslanish indeksidir

Ma'lumot uchun: agar atmosferaning 5 ta modda bilan umumiy ifloslanish indeksi 14 dan oshsa, havoning ifloslanish darajasi juda yuqori, agar $14 > IZA > 7$ bo'lsa — yuqori, $7 > IZA > 5$ bo'lsa — oshgan, $IZA < 5$ bo'lsa — past hisoblanadi.

Toshkent shahrida atmosfera havosining ifloslanish darajasi statsionar va ko'chma manbalardan ajralib chiqadigan zararli moddalar miqdoriga bog'liq. Havoga zararli moddlar chiqaradigan asosiy manbalar avtotransport, sanoat korxonalari, qozonxonalar, metallurgiya korxonalaridir.

Masalan, O'zgidrometning statsionar punktlari joylashgan Toshkent shahrining Yunusobod tumanida azot dioksidi, uglerod oksidi, Yashnobod tumanida chang, uglerod oksidi, azot oksidi, Mirzo Ulugbek tumanida ko'proq chang, azot va uglerod dioksidlari, Chilonzorda azot dioksidi, Mirobod tumanida fenol, azot dioksidi, Sergelida formaldegid va azot

dioksidi bir martalik maksimal miqdori ruxsat etilgan me'yorlardan yuqoriligi qayd etiladi.

Atmosferada zararli moddalarning to'planishida shuningdek tabiiy-iqlimiy sharoitlarning (tez-tez kuzatib turiladigan inversiya jarayonlari, atmosferadagi shamolsizlik) va tabiiy xususiyatlarning (quruq iqlim, gilli tuproq va bosh.) ham o'rni bor.

Kuzatuv jarayonining texnik imkoniyatlarini yaxshilash maqsadida joriy ehtiyojlarga qarab onlayn tartibda kuzatuvlar olib borish uchun avtomatik stansiyalar o'rnatish zarur. Hozirda O'zgidrometda amalga oshirilayotgan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 28 noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Hidrometeorologiya xizmati moddiy-texnika bazasini mustahkamlash bo'yicha qaroriga muvofiq markaz kuzatuv tarmog'ini modernizatsiyalash, xususan ifloslanishni kuzatish tizimini yaxshilash uchun grant mablag'lar hisobiga zamonaviy avtomatik stansiyalar o'rnatish ko'zda tutilgan.⁸³

2020 yil may oyida atmosfera havosi ifloslanishi monitoringi natijalariga ko'ra 24 ta shaharda havoning ifloslanish darajasi past bo'lgan, yuqori ifloslanish darajasi Olmaliq shahrida tibbiyot chiqindilarini utilizatsiya qilish (yoqish) hisobiga AIIning 8,85 ga teng qiymati bilan qayd etilgan.

Shaharlarda atmosfera havosi ifloslanishi sanoat korxonalarini ajratmalarining tarqalishi va meteosharoitlarga bog'liq bo'lgan. Umuman, respublika bo'yicha 2020 yil mayda atmosfera havosining ifloslanish darajasi me'yor chegarasida bo'lgan. Respublika bo'yicha radiatsiyaviy fon ifloslanishi holati to'g'risida Atmosfera eroldi qatlamining radiatsiyaviy monitoringi O'zgidromet tarmog'ida har kuni 40 ta shahar va aholi punktlaridagi meteomaydonchalarda gamma-nurlanish ekspozitsiya dozasini asboblar yordamida o'lchash orqali amalga oshiriladi. O'tkazilgan radiatsiyaviy monitoring bo'yicha 2019 yil mayda radiatsiyaviy gamma-fonning o'rtacha qiymatlari ruxsat berilgan me'yor (0,30 mkz/ch) dan oshmagan. Respublika bo'yicha o'rtacha gamma-fon qiymati 0,15mkZv/ch ni tashkil qilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol investitsiyalar va ijtimoiy

⁸³ Meteo.uz

rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” 2019-yil 17-yanvardagi PF-5635-son Farmonini va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining “1992-yilda Rio-de-Janeyroda imzolangan Biologik xilma-xillik to‘g‘risidagi konvensiyaga O‘zbekiston Respublikasining qo‘shilishi to‘g‘risida” 1995-yil 6-maydagi 82-I-son qarorini ijro etish yuzasidan, shuningdek, biologik xilma-xillikni saqlash va undan barqaror foydalanishni ta‘minlash, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarni rivojlantirish va kengaytirish, tabiiy ekologik tizimlarning tanazzulga uchrashi sur‘atlarini pasaytirish, hayvonlar va o‘simliklarning kamyob va yo‘qolib borayotgan turlarini qayta tiklash, bioxilma-xillikni saqlab qolish sohasidagi xalqaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori tasdiqlangan.⁸⁴ Unda O‘zbekistonda biologik xilma-xillikni tiklash va saqlash — ekologik xavfsizlikni ta‘minlash va mamlakatning barqaror rivojlanishi, shuningdek, iqlim o‘zgarishining yuz berayotgan jarayonlariga moslashishning ishonchli yo‘li ekanligi ta‘kidlangan. Ushbu Strategiya doirasida atrof muhitni muhofaza qilish bo‘yicha bir qator milliy va mahalliy dasturlar va rejalarga biologik xilma-xillikni saqlash masalalari kiritildi va biologik xilma-xillikni saqlash sohasida qirqqa yaqin xalqaro loyihalar amalga oshirildi. Natijada yerlarning tanazzulga uchrashini sekinlashtirishga, cho‘llanish jarayonlarini qisqartirishga, tabiiy resurslardan nobarqaror foydalanishning boshqa salbiy oqibatlarini susaytirishga erishildi. Erishilgan natijalarga qaramay, tabiiy ekotizimlarga va yovvoyi hayvonlar va o‘simliklar ko‘payishiga salbiy omillarning ta‘siri davom etmoqda. Biologik xilma-xillik komponentlari samarali muhofaza qilinishini davom ettirish uchun tizimli yondashuvni qo‘llash talab qilinadi, ham hayvonlarning o‘zini, ham ular yashash joyini muhofaza qilish bo‘yicha kompleks tadbirlarni ishlab chiqish zarur. Ushbu 2019 — 2028-yillar davrida biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasi (keyingi o‘rinlarda Strategiya deb ataladi) ustuvor yo‘nalishlarni, maqsadlar va vazifalarni, rejalashtirishni, ularga samarali erishish usullarini, shuningdek, uzoq muddatli istiqbolga biologik xilma-xillikni saqlash va undan foydalanish sohasida barqaror tizimni shakllantirish va rivojlantirish sohasida davlat siyosati amalga oshirilishi bosqichlarini belgilashga

⁸⁴ 2019-2028-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. 484 11.06.2019 yil

qaratilgan. O‘zbekiston hududi tabiiy ekotizimlarning nihoyatda xilma-xilligi bilan tavsiflanadi. Tekis mintaqalarda cho‘l ekotizimlari, tog‘ ekotizimlarida esa balandlik zonalar mavjud, tog‘ ekotizimlarining asosiy tiplariga muvofiq bo‘lgan bir qancha zonal-iqlim poyaslari aniq namoyon bo‘ladi.

Daryo va qirg‘oqbo‘yi ekotizimlari ham tekkislikda, ham tog‘li mintaqalarda joylashgan, ularning har birida o‘ziga xos yashash joyi mavjud. Suv-botqoqlik ekotizimlari asosan mamlakatning tekislik hududlarida joylashgan. O‘zbekiston hududi uchun tabiiy ekotizimlarning beshta asosiy tipi ajratilgan. Bular:

- cho‘l va yarimcho‘l;
- tog‘oldi va pastkam tog‘li joylar;
- tog‘ ekotizimlari;
- daryo va qirg‘oqbo‘yi ekotizimlari;
- suvli-botqoq joylar ekotizimlari.

Har bir ekotizimda kompleks tabiiy komponentlar mavjud. Ular muayyan o‘simliklar dunyosi va hayvonlarning rivojlanishi, yashash va o‘shini belgilaydi. Ekotizimlarning har bir tipi boshqa ekotizimlar bilan o‘zaro hamkorlikda mamlakatning umumiy ekologik yaxlitligini saqlash va muayyan ekotizim xizmatlari ko‘rsatishda noyob o‘rin tutadi. O‘zbekistonning bioxilma-xilligi hozirgi paytda ma‘lum bo‘lgan 27 mingtaga yaqin turni o‘z ichiga oladi. Ular orasida yuksak o‘simliklar, po‘panaklar, lishayniklar (suv o‘tlari bilan qoplangan zamburug‘lar), qo‘ziqorinlar va suv o‘tlari) umuman olganda 11 mingtaga yaqin turni tashkil etadi, fauna turlari — 15,6 mingta turdan ortiq. O‘zbekiston oliy tomirli o‘simliklari endemizmi qariyb 8%. Qadimdan saqlanib qolgan endemiklar endemik turlar umumiy sonining 10 — 12 foizini tashkil etadi. Hozirgi vaqtda zoologik tadqiqotlarning butun davrida mamlakat hududida ro‘yxatdan o‘tkazilgan turlarni o‘z ichiga oladigan O‘zbekiston umurtqali hayvonlar faunasi beshta sinfni ifodalaydi va 715 ta turni o‘z ichiga oladi, ulardan 77 tasi baliq turlari, 3 tasi amfibiyalar turlari, 61 tasi sudralib yuruvchilar turlari, 467 tasi qushlar turlari va 107 tasi sut emizuvchilar turlaridir. O‘zbekiston va Markaziy Osiyoning endemikasi umurtqali hayvonlarning 53 ta turi va kenja turini ifodalaydi. Sudralib yuruvchilarda endemizm ko‘rsatkichi 50 foizga teng, sut emizuvchilar sinfi endemizmi darajasi pastroq — 14% va qushlar sinfi uchun endemiklar soni ko‘p emas — 1,7%. Baliqlar orasida endemizm darajasi 50 foizdan ortiqqa yetadi.

Antropogen ta'sir ostida kuchayayotgan tabiiy ekotizimlarning umumiy tanazzuli va fragmentatsiyasi areallarning va ham kamyob, ham resurs (ovlanadigan) turlarning soni qisqarishiga olib keldi. Bunday turlar yovvoyi tabiatda yo'qolib ketish xavfiga ega va Qizil kitobga kiritish uchun tavsiya qilingan. Hayvonlarning 207 ta turi va kenja turlari kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi turli toifalarga kiritilgan, ulardan 184 tasi O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan (2009-y.), ulardan sut emizuvchilarning 24 turi, qushlarning 48 turi, reptiliylarning 16 turi, baliqlarning 17 turi, bo'g'imli chuvalchaglarning 3 ta turi, molyuskalarning 14 ta turi, bo'g'imoyoqlilarning 60 turi mavjud. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqining Qizil kitobiga hayvonlarning 73 ta turi va kenja turlari kiritilgan. Ularning kelajagi global ko'lamda tashvish uyg'otadi. Yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlar bilan xalqaro savdo qilish to'g'risidagi konvensiyaga Ilovaga hayvonlarning 88 ta turi va kenja turlari kiritilgan. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobining oxirgi nashri (2009-y.) yuksak o'simliklarning 321 turini va zamburug'larning uch turini o'z ichiga oladi. Oldingi nashrlar bilan taqqoslaganda 23 tur chiqarib tashlangan, boshqa tomondan esa kamyob deb e'tirof etilgan o'simliklarning 11 yangi turi kiritilgan, 7 turi ular tabiatda ko'payganligi munosabati bilan "kamyob" maqomidan "qisqarib borayotgan" maqomiga kiritilgan. O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobida "Yo'qolib ketgan" maqomi bilan 18 tur mavjudligini alohida ta'kidlash zarur.

16.4. Statsionar manbalardan chiqadigan chiqindilar va harakatlanuvchi manbalarning atmosferaga havosiga ta'siri

Havoning ifloslanish manbalari quyidagicha tasniflanadi:

- statsionar (sanoat korxonalarini va kommunal qozonxonalar);
- statsionar yoki ko'chma (transport). Havoning ifloslanishining statsionar manbalarini o'rganishda ikki guruh manbalar ajralib chiqadi: zararli moddalarni chiqarish manbalari va chiqindilar.

Statsionar ifloslanish manbai - bu korxonalar, ustaxona, uskuna, uskuna yoki boshqa sobit ob'ekt bo'lib, u o'zining fazoviy koordinatalarini ma'lum vaqt davomida saqlab turadi va ifloslantiruvchi moddalarni atmosferaga chiqarilishini va / yoki ifloslantiruvchi moddalarni suv havzalariga tashlanishini amalga oshiradi.

Havoning ifloslanish manbalari statsionar (sanoat korxonalari va shahar qozonxonalari) va ko'chma (transport). Statsionar ifloslanish manbalarining ikki guruhi mavjud: emissiya manbalari va zararli moddalarni chiqarish manbalari.

Qishloq joylardagi havo ifloslanishining manbalari. Qishloq joylarida havoning asosiy ifloslantiruvchi moddalari chorvachilik va parrandachilik fermalari, go'shtni qayta ishlash sanoat majmualari, "Selxoztexnika" uyushmasi korxonalari, energiya va issiqlik ishlab chiqaradigan korxonalar, qishloq xo'jaligida ishlatiladigan pestitsidlardir. Chorvachilik va parrandalar joylashgan hududda ammiak, vodorod sulfidi va boshqa iflos hidli gazlar uzoq masofalarga kirib, tarqalishi mumkin. Havoning ifloslanish manbalari urug'larni pestitsidlar bilan ishlov beradigan omborlar va pestitsidlar va o'g'itlar bu yoki boshqa shaklda qo'llaniladigan maydonlar, shuningdek paxta tozalash zavodlari. Granosan va merkusan bilan paxta urug'larini terishda havoning ifloslanishini ancha masofadan kuzatish mumkin.

Yuklash va tushirish ishlari, shuningdek haroratning kunlik tebranishlari natijasida, bug'lanish mahsulotlarini atmosfera sirt qatlamiga nisbatan jadal ravishda ajratish sodir bo'ladi.

Gaz va neft sanoatining ishlab chiqarish ob'ektlarida xavfli atmosfera ifloslanishi, bir tomondan, turli manbalardan zararli moddalar chiqarilishi natijasida, ikkinchi tomondan, ifloslantiruvchi moddalarning havo va undagi qattiq tarkibiy qismlar bilan o'zaro ta'siri natijasida ikkilamchi kimyoviy transformatsion mahsulotlarning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keladi. moddalar, ba'zi ifloslantiruvchi moddalar boshqalar bilan va boshqalar. Ko'p holatlarda, ikkinchi darajali ifloslantiruvchi moddalarning ekologik va sanitariya-gigienik xavfi ancha yuqori. Ko'pincha havoda zararli moddalar mavjud bo'lib, ularning mavjudligi ifloslantiruvchi korxonalar faoliyati tufayli kelib chiqmaydi, lekin havoning boshqa, ko'pincha uzoq manbalardan ifloslanishi oqibatidir.

Yog 'atrof-muhit ifloslanishining yana bir manbai. Saqlash va qo'llash shartlariga qarab, yog'larning yo'qolishi ularning umumiy iste'molining 30-40% ga etadi. Masalan, bir solidolni saqlash va yoqilg'i quyish paytida idish devoridagi qoldiqlar ko'rinishidagi yo'qotishlar spatulaga yopishib qolishning 0,9% ni va qo'l shpritsi yordamida sinovli in'ektsiyalarni 7,6% ni, shpritsdan havo chiqarib yuborishni 7,8% ni, yog 'armaturasidagi qoldiqlarni 3 tashkil qiladi. , 1%, qarshi qismlarida 0,2% va boshqalar.

Tabiiy ifloslanish manbalari, qoida tariqasida, kosmosda tarqaladi, zich joylashgan joylardan olib tashlanadi va amalda tartibga solinmaydi. Shu bilan birga, havoni ifloslantiruvchi moddalarning atrof-muhitga tabiiy manbalardan zararli ta'siri ko'p jihatdan ularning aralashishi, tarqalishi va atmosferani o'z-o'zini tozalash jarayoni bilan qoplanadi.

Havoning ifloslanishining asosiy manbalari sanoat korxonalari, issiqlik elektr stantsiyalari va elektr stantsiyalari, turli xil isitish qozonlari bo'lib, ularda yoqilg'i sifatida gazsimon va suyuq uglevodorod xom ashyolari ishlatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, agar gazsimon yoqilg'ining yonishi ko'proq iqtisodiy yoki ekologik ko'rsatkichlar bilan tavsiflansa, yoqilg'i moyining yonishi atmosferaga to'liq bo'lmagan yonish mahsulotlarining katta miqdori - azot, oltingugurt va uglerod oksidlarining tashlanishi bilan birga keladi. Sanoat rivojlangan mamlakatlarda havo ifloslanishining asosiy manbalari bu avtomobillar va boshqa transport turlari, sanoat korxonalari va issiqlik elektr stantsiyalari. Har yili atmosferaga 200-250 million tonna kul, 60 million tonna oltingugurt dioksidi chiqariladi. AQShda issiqlik elektr stantsiyalarida ko'mir va moyni yoqish natijasida atmosferaga kiradigan barcha sulfat oksidlarining 74 foizi, azot oksidlarining yarmi mamlakat havo havzasiga chiqariladi.

Atmosfera ifloslanishiga reaksiyalar o'tkir yoki surunkali shaklga ega bo'lishi mumkin va ta'sirning tabiati mahalliy yoki umumiy, toksik, bezovta qiluvchi, kumulator bo'lishi mumkin. Umuman olganda, past konsentrasiyalarning uzoq muddatli ta'siri qisqa muddatli, ammo yuqori konsentratsiyalanganlarga qaraganda ancha xavflidir. Ta'kidlanishicha, zarar etkazuvchi omil alohida ifloslantiruvchi moddalarning mos keladigan ta'sirining oddiy yig'indisi bo'lishi mumkin va bu qiymatdan oshib ketishi mumkin (sinergik effekt). Masalan, atmosfera chang emissiyasi bilan birgalikda oltingugurt dioksidi bilan ifloslangan bo'lsa, o'pka kasalliklari ko'proq uchraydi. O'pka, onkologik, teri va boshqa patologiyalarning havo ifloslanishi tabiati va darajasi bilan o'zaro bog'liqligi to'g'risida ko'plab ma'lumotlar mavjud. Kasalliklarning chastotasi ifloslanish manbalari soniga mutanosib bo'lib, ularning tarkibi, tuzilishi, kimyoviy xususiyatlari va boshqa bir qator omillarga bog'liq.

Neft, neft mahsulotlari va gaz quvurlarini tashish paytida atmosfera yuzasi qatlamining ifloslanishining asosiy manbalari nosozliklar va magistral gaz quvurlarining chiziqli qismini ta'mirlash paytida gazni tashlab yuborilishi va tanklarda saqlash paytida neft va neft

mahsulotlarining bug‘lanishi hisoblanadi. Atmosferani yoqish yoki tashish paytida yong‘inlar havoning ifloslanishining eng kuchli manbai hisoblanadi. Atmosferaga qaraganda ifloslantiruvchi moddalarning yanada murakkab tarkibi mavjud bo‘lgan sanoat binolarining havosini tahlil qilishda havo namunalari o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Keyinchalik aniqlash uchun etarli miqdordagi havodan zaharli aralashmalarni olish uchun, analitning fizik-kimyoviy xususiyatlariga va uning kontsentratsiyasiga asoslanib, havodan so‘rilishi uchun eng samarali sharoitlar tanlanadi. Agar biron bir individual moddani tanlab olish assimilyatsiya muhitini va havo assimilyatsiya qilishning maqbul tezligini oqilona tanlashni talab qilsa, yanada murakkab tizim holatida, havo zaharli moddalar aralashmasi bilan ifloslangan bo‘lsa, tahlil qilingan moddalar aralashmasi tarkibiy qismlarining o‘zaro ta‘sirini hisobga olish kerak. Zudlik bilan yoki doimiy ravishda ishlaydigan, doimiy yoki o‘zgaruvchan unumdorlik bilan zararli aralashmalarning chiqarilish manbai tabiati muhim ahamiyatga ega.

Atmosferaga, suv havzalariga va ifloslantiruvchi moddalarning tuproqqa neft va gaz sanoatining sanoat ob‘ektlaridan chiqarilishi mumkin bo‘lgan manbalari ko‘rib chiqilgan. Ifloslantiruvchi moddalarning hajmi, tarkibi, tuzilishi va xossalari berilgan, ularning ekologik xavfi baholanadi. Atrof-muhitning ifloslanishiga turli sohalarning o‘ziga xos ulushi va ifloslanishning mumkin bo‘lgan oqibatlarini havoda va suvda zararli moddalarning kimyoviy o‘zgarishi va zaharli mahsulotlarning shakllanishi hisobga olingan holda aniqlanadi. Atrof-muhitning ifloslanishini oldini olish uchun vositalar va usullar to‘plami tavsiya etiladi.

To‘rtburchaklar kesma manbalaridan havo ifloslanishini hisoblashda me‘yoriy hujjatlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Havoning chang bilan ifloslanishining muhim manbai kontsentratsion zavodlarning "chiqindilari" deb ataladi. To‘plangan joylar landshaftni yomonlashtiradi, qishloq xo‘jaligini egallaydi. Chiqindilarni qayta ishlash tsement va keramika ishlab chiqarish uchun ulardan ko‘mir va xom ashyo olish imkonini beradi. Zot qurilish materiali sifatida xizmat qilishi mumkin. Qolgan ikkilamchi chiqindilar qum o‘rniga shaxta milini to‘ldirish uchun ishlatilishi kerak. Foydali qazilmalar shu tarzda amalga oshirilishi kerakki, ularning tarkibiy elementlaridan to‘liq foydalanish, hatto kambag‘al rudalarni to‘kib tashlamaslik, qazib olinadigan konlarni to‘liq chiqarib tashlamaslik va foydali qazilmalarni qayta ishlash maydonlariga olib

borishda saqlash kerak. Foydali qazilmalar qazib olingandan so'ng, landshaftni tiklash kerak. Ushbu ishlar juda ehtiyotkorlik bilan tashkil etilishi kerak: unumdor tuproq qatlamini himoya qilish, natijada bo'shliqlarni to'ldirish kerak. Havoning oltingugurt dioksidi bilan ifloslanishining muhim manbai - sinter o'simliklardir. Rudalarni sintirlash jarayonida piritlardan oltingugurt ajralib chiqadi. Sulfid rudalarida 10% gacha oltingugurt bor, va aglomeratsiyadan keyin u atigi 0,2--0,8% ni tashkil etadi. Aglomeratsiya paytida oltingugurtli gazning chiqarilishini 1 tonna ruda uchun 190 kg miqdorida qabul qilish mumkin, ya'ni bitta kamar mashinasi kuniga 700 tonna oltingugurt gazini ishlab chiqaradi. Havoni uglevodorodlar bilan ifloslanishining eng katta manbalari neft va neft mahsulotlarining suv omborlari hisoblanadi. Uglevodorodlar tanklarni to'ldirganda atmosferaga maxsus nafas olish klapanlari, lyuklar, oqish orqali kiradi.

Havo havzasining kimyoviy ifloslanishiga ko'ra, Ufa Rossiyaning eng iflos shaharlaridan biri sifatida tavsiflanadi. 2TP-havo statistikasiga ko'ra, 1999 yilda shaharda zararli moddalar chiqindilari yiliga 486,2 ming tonnani tashkil etdi, shundan statsionar manbalardan 218,4 ming tonna va transport vositalaridan 268,2 ming tonna. Yalpi chiqindilarda avtotransport vositalarining ulushi 55% ni tashkil qiladi.

Barcha emissiya manbalari 2 turga bo'linadi: uyushgan va uyushmagan. Tashkil etilgan emissiya manbalariga quyidagilar kiradi:

-shamollatish quvurlari (qozondan quvur, metallga ishlov berish ustaxonasidagi quvur, payvandlash stantsiyasidagi quvur, DES dan quvur);

- shamollatish vallari (ko'mir konidagi kanal);

- shamollatish lampasi - bu ifloslangan havoni olish uchun mo'ljallangan kanalizatsiya tizimi. Bu binoning tomida gumbaz hosil qiladigan eng zox soyabonlari guruhi. Katta korxonalarda aeratsiya lampalari ishlatiladi;

- to'siqlar - bu chizish tezligini oshirish uchun quvurga o'rnatilgan qurilma.

Emissiyalarning qochqin manbalari quyidagilardan iborat:

- texnologik jihozlarning oqishi (o'chirish va boshqarish klapanlari, nasos uskunalarining bo'g'inlari);

-otash moslamalari (tushirish sham, nordon mash'al);

- yoqilg'i, materiallarni ochiq saqlash (moyli tuzoq, yonilg'i-moylash materiallari ombori);

- portlatish ishlari;
- changli materiallarni ortish (KamAZ shag'alini tushirish, tuproq ishlari);
- ochiq havoda amalga oshiriladigan texnologik jarayonlar (bo'yash, payvandlash, avtoulavlar, avtoulavlar, gidroizolyatsiya ishlari).

Nazorat savollari

1. Mamlakat iqtisodiy resurslari potentsialini aniqlovchi eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarga nimalar kiradi?
2. Mamlakatda tabiiy resurslar o'zlashtirilishi o'sishini ta'minlashga to'sqinlik qilayotgan omillarni izohlab bering?
3. Nima uchun umuman olganda davlatning resurslar bilan ta'minlanganlik salohiyoti yuqori bo'lishi kerak?
4. Resurslardan samarali foydalanish natijasida mamlakatning ishlab chiqarish samaradorligini oshishi sabablarini asoslab bering?
5. Atrof muhitni ifloslanishi mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering?
6. Mamlakatimizda biologik xilma – xillikni saqlab qolish mexanizmini takomillashtirilganligi natijalarini nimalarda ko'ramiz?
7. O'zbekistonda atrof muhitni muhofazalash huquqiy-normativ bazasini tushuntirib bering?
8. Respublika ekologik muammolarni bartaraf etishda qabul qilingan chora – tadbirlarni so'zlab bering?
9. Mamlakatimizda chiqindilarni utilizatsiya qilishni takomillashtirish istiqbollari haqida so'zlab bering?

MINTAQAVIY IQTISODIYOT FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Nechanchi yildan boshlab O‘zbekistonda davlat byudjeti defitsit bilan bajarilmoqa?

- a) 2016
- b) 2004
- c) 2000
- d) 2010

2. Atmosferani ifloslantiruvchi korxonalar asosan qaysi viloyatlarga to‘g‘ri keladi ?

- a) Toshkent, Qashqadaryo, Farg‘ona, Buxoro, Navoiy
- b) Toshkent, Xorazm, Farg‘ona, Buxoro, Navoiy
- c) Toshkent, Qashqadaryo, Farg‘ona, Buxoro, Qoraqalpog‘iston Respublikasi
- d) Samarqand, Jizzax, Farg‘ona, Buxoro, Surxondaryo

3. Iste‘mol tovarlari bozori–bu...

- a) bozorda keng istemol buyumlari, madaniy maishiy va kommunal xizmatlari oldi-sotdisi olib boriladi
- b) bozorda barcha fuqaro ishtirok etadi
- c) magazinlar, savdouylari, firmalar bozori
- d) bozor oldi-sotdi obektini tashkil etadi

4. Davlat darajasidagi makrostrategiya qanday yo‘l bilan amalga oshiriladi ?

- a) Markazlashgan resurslarni aniq, mintaqadagi korxonalar va tashkilotlarga joylashtirish
- b) Makroiqtisodiy siyosatlar to‘g‘ri olib borilishi orqali
- c) Korxonalarga mikroinnovatsiyalar kiritish orqali
- d) Investitsiyalarni jalb etish orqali

5. Mintaqaviy strategiyaning qo‘llanish va amalga oshirish zarurligi jihatidan muvofiqlashtiruvchi to‘rt omilni ko‘rsating ?

- a) Barcha javoblar to‘g‘ri
- b) Mintaqaviy rivojlantirishning davlat siyosati, korxonalarining mikroinnovatsiya strategiyasi
- c) Mintaqalar rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy maqsadlari
- d) Mikroinnovatsiya mintaqaviy strategiyalarining nuqtayi nazarlari

6. Mobilizatsiya nima ?

- a) O‘zining intellektual ishlab chiqarishi va xom-ashyo resurslarini ishga solish hisobiga rivojlanishni ta‘minlash
- b) Boshqa mintaqalardan tovar keltirish bilan bog‘liqlikni kamaytirish
- c) Mintaqalar darajalarini zaruriy resurslarini yo‘naltirish hisobiga tenglashtirish
- d) Resurslarni alohida mintaqalar orasida mutanosib ishlangan parametrlar bo‘yicha taqsimlash

7. Konsentratsiya bu ...

- a) Makroinnovatsiya strategiyasini yuqori rivojlangan mintaqalarning chegaralangan doiradagi potensialidan foydalanilgan holda amalga oshirishga intilish
- b) Ayrim ustuvor mintaqalarda azaldan yuksak rivojlanish darajasiga ega davlat resurslarining konsentratsiyalanganligi
- c) To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha chora tadbirlar majmuyi
- d) To‘g‘ri javob yo‘q

8. Iqtisodiyotni diversifikatsiyalash deganda nimani tushunasiz?

- a) tovar turlarini ko‘paytirish
- b) tovar turlarini birxillashtirish
- c) ixtisoslashish
- d) mehnat taqsimotini kuchaytirish

9. Lokalizatsiya deb nimaga aytiladi ?

- a) Makroinnovatsiya strategiyasining imkon bo‘yicha mintaqalarning potensialini jalb etish va rivojlanish hisobiga amalga oshirish
- b) Korxonalar va tashkilotlar xususiy jamg‘armalari o‘shishiga ko‘maklashadigan iqtisodiy usullar
- c) Rivojlanishni intellektual hamda boshqa tur resurslar yordamida va boshqa mintaqalardagi resurslar hisobiga ta‘minlash
- d) Xususiy tadbirkorlar investitsion faolligini rag‘batlantirishning iqtisodiy mexanizmi

10. Hududlarga kiritilgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatida qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish muhim o‘rin tutadi ?

- a) Alohida xizmatlar, to'qimachilik mahsulotlari, neftni qayta ishlash mahsulotlari
- b) Farmatsevtika vositalari, telekommunikatsiya, mineral o'g'itlar
- c) Engil avtomobillar, avtobuslar, elektrotexnika vositalari, mevasabzavot mahsulotlari
- d) a va b javoblar to'g'ri

11. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo'shma korxonalar eksportining hududiy tarkibida qaysi viloyatlar muhim o'rin tutadi?

- a) Qashqadaryo, Navoiy, Andijon, Toshkent, Farg'ona, Toshkent shahri
- b) Jizzax, Sirdaryo, Toshkent, Farg'ona
- c) Navoiy, Xorazm, Buxoro, Qashqadaryo
- d) Samarqand, Surxondaryo, Andijon, Namangan

12. 2018 yilda O'zbekistonda davlat byudjeti xarajatlarining qancha qismi ijtimoiy sohaga yo'naltirildi?

- a) 59,2 %
- b) 50 %
- c) 60,7 %
- d) 55 %

13. YaIM ni 1 % ga o'stirish uchun ishlab chiqarishga investitsiyalar hajmi necha foizga ortishi lozim ?

- a) 3 %
- b) 4 %
- c) 5 %
- d) 2 %

14. Hududiy siyosat nima ?

- a) Markaziy hokimiyat organlarining hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga har tomonlama ta'sir o'tkazish maqsadidagi hatti-harakatidir
- b) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish
- c) Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish
- d) Bandlik va farovonlikning muvozanatlashgan taqsimotini o'rnatish bilan shug'ullanuvchi siyosat

15. Hududiy siyosatning bosh maqsadi bu ...

- a) Ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga kelishiga zamin yaratuvchi, mamlakat yoki uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi tengsizliklarni kamaytirish
- b) Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish
- c) Davlatning mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha maqsadli dasturi
- d) Ekologik va favqulodda holatlarda davlat tomonidan iqtisodiyotga yordam ko‘rsatish

16. Davlat hududiy siyosatining vazifalari to‘g‘ri keltirilgan javobni toping ?

- a) Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonidagi katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o‘z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma-bosqich yaratish
- b) Hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni (transport, aloqa, axborot va boshqalar) rivojlantirish, ishsizlik darajasi yuqori bo‘lgan hududlarga yordam ko‘rsatish
- c) Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni shakllantirish
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri

17. Hududiy siyosatni amalga oshirish vositalari qanday shakllarda bo‘lishi mumkin ?

- a) Davlat buyurtmalarini joylashtirish, erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish
- b) Hududlar iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obyektlarini rivojlantirishda davlatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtiroki
- c) Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish
- d) a, b va c javoblar to‘g‘ri

18. Mehnat unumdorligi - bu...

- a) insonning vaqt birligida malum miqdorda maqsulot yarata olishi
- b) sifatli maqsulot yaratish
- c) farovon qayotga intilish
- d) tejab-tergab ishlatish

19. Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy vositalari davlatning qaysi siyosatlari orqali namoyon bo‘ladi?

- a) Soliq, kredit, ijtimoiy, investitsiya, narx
- b) Narx, kredit, proteksionizm

- c) Soliq, kredit, ijtimoiy
- d) Monetar, demping, investitsiya

20. 2018- yilda mamlakatimizda qancha miqdorda paxta etishtirildi?

- a) 3 mln.t
- b) 3,35 mln.t
- c) 2,5 mln.t
- d) 4 mln.t

21. Bugungi kunda O‘zbekistonda Xitoy sarmoyasi ishtirokida nechta korxonalar faoliyat yuritmoqda?

- a) 137 ta
- b) 122 ta
- c) 103 ta
- d) 154 ta

22. Bugungi kunda o‘zbek paxta tolasini sotib oladigan yirik hamkorlari qaysi mamlakatlar hisoblanadi?

- a) BAA, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya, Shvetsariya, Turkiya
- b) Braziliya, AQSH, Xitoy, Gretsiya, Argentina
- c) Ozarbayjon, Qozog‘iston, Italiya, Angliya
- d) Kuba, Kanada, Tojikiston, Hindiston

23. Hududiy moliya nima ?

- a) Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir
- b) Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish
- c) Davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirish
- d) Byudjet mablag‘larini muayyan ma‘muriy-hududiy birliklar daromadlarini shakllantirish uchun safarbar qilish

24. Hududiy moliya vositalari qaysi javobda to‘g‘ri keltirilgan ?

- a) Davlat byudjetidan beriladigan mablag‘lar va davlatning makroiqtisodiy siyosati
- b) Korxonalar va tashkilotlarning ijtimoiy-madaniy va uy-joy kommunal obyektlarini moliyalashtirish uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar, hududiy nobyudjet fondlari
- c) Mahalliy byudjet, munitsipal mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari

d) a va b javoblar to'g'ri

25. Byudjet subvensiyasi nima ?

- a) Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan mablag'lar
- b) Yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarib berish sharti bilan beriladigan mablag'lar
- c) Hududlar bo'yicha tovarlar qiymatining farqlanishi
- d) Sog'liqni saqlashga ajratiladigan mablag'lar

26. Respublikamizda subvensiyaga ehtiyoji moyilligi ko'proq viloyatlar keltirilgan qatorni ko'rsating ?

- a) Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Samarqand, Sirdaryo, Namangan
- b) Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Navoiy
- c) Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo
- d) Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyati

27. Mintaqaviy siyosat deb nimaga aytiladi ?

- a) Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi
- b) Mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanishni tartibga solish
- c) Mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari rivojlanishi bo'yicha dastur ishlab chiqish
- d) Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar

28. Mintaqaviy siyosatning asosiy vazifasi bu ...

- a) Aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish
- b) Hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirish
- c) Mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish
- d) Barcha javoblar to'g'ri

29. Dunyoning ko‘plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatning 2 xil usuli qo‘llaniladi. Bu usullar qaysilar?

- a) Adolatli, samarali
- b) Samarali, oqilona
- c) Adolatli, texnik
- d) Rejalashtirish, ma‘muriy

30. Subventsiya nima?

- a) davlat tomonidan beriladigan moliyaviy yordam puli
- b) qimmatli qog‘oz turi
- c) xalqaro shartnoma
- d) nafaqa turi

31. O‘zbekistonda hozirgi zamon transportining qaysi asosiy turlari yaxshi rivojlangan ?

- a) Elektr, quvur, temir yo‘l, avtomobil, havo
- b) Havo yo‘llari, temir yo‘llar, avtomobil yo‘llar
- c) Elektr, havo, temir yo‘llar, oken orqali
- d) Dengiz, havo yo‘llari, temir yo‘l

32. Suv transporti O‘zbekistonni qaysi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar olib borishi uchun xizmat qiladi?

- a) Turkmaniston, Tojikiston, Afg‘oniston
- b) Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston
- c) Turkmaniston, Qozog‘iston, Tojikiston
- d) Afg‘oniston, Xitoy, Bangladesh

33. Sug‘orma dehqonchilik mintaqasi respublika hududining necha foizini tashkil etadi ?

- a) 20 %
- b) 40 %
- c) 30 %
- d) 25 %

34. Respublikamizning cho‘l-yaylov mintaqasi asosan qaysi hududlarga to‘g‘ri keladi?

- a) Buxoro, Qashqadaryo, Farg‘ona vodiysi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi
- b) Buxoro, Qashqadaryo, Xorazm
- c) Jizzax, Surxondaryo, Sirdaryo
- d) Navoiy, Namangan, Samarqand

35. Gaz qazib olish bo'yicha asosiy sanoat korxonalarini joylashgan viloyatlar bu...

- a) Qashqadaryo, Buxoro
- b) Toshkent viloyati, Navoiy, Andijon
- c) Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Buxoro
- d) Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona

36. Respublikamizda rangli, kamyob va qimmatli metallardan qaysilari mavjud ?

- a) Oltin, mis, simob, rux, qo'rg'oshin
- b) Volfram, nikel, qalay, po'lat
- c) Simob, litiy, temir, ftor
- d) Oltin, mis, kumush, palladiy

37. O'zbekistonda qora metallurgiya sohasida yagona faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar qayerda joylashgan?

- a) Bekobod
- b) Navoiy
- c) Angren
- d) Olmaliq

38. O'zbekistondagi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari uzunligi qanchani tashkil etadi ?

- a) 42530 km
- b) 61664 km
- c) 79367 km
- d) 67274 km

39. Yalpi mintaqaviy mahsulot (YaMM) nima ?

- a) Mamlakat hududlarida yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlarning bozor qiymati
- b) Mamlakat hududida ishlab chiqarilgan mahsulotlar
- c) Mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymati
- d) Yalpi ichki mahsulotda mamlakat hududlarining ulushi

40. Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi qachon tashkil etilgan ?

- a) 2008 yil 3 dekabr
- b) 2009 yil 3 sentabr
- c) 2006 yil 10 oktabr
- d) 2007 yil 30 avgust

41. Modernizatsiya bu...

- a) Obyektni yangi talab va meyorlarga moslashtirish
- b) Obyektni texnik shart-sharoit va sifat ko'rsatkichlariga erishtirish
- c) Obyektni takomillashtirish, yaxshilash, yangilash
- d) Barcha javoblar to'g'ri

42. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar to'g'ri keltirilgan qatorni ko'rsating ?

- a) YaIM, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflatsiya
- b) YaIM, ishsizlik, investitsiya, sof eksport
- c) YaIM, YaMM, milliy daromad, to'lov balansi
- d) YaIM, sof daromad, iqtisodiy o'sish, daromad

43. Iqtisodiyotning real sektoriga qaysi tarmoqlar kiradi?

- a) Qurilish, qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, aloqa
- b) Qurilish, qishloq xo'jaligi, maorif, sanoat
- c) Sanoat, ta'lim, sog'liqni saqlash, aloqa
- d) Madaniyat, davlat byudjeti, sanoat

44. Stagnatsiya nima?

- a) iqtisodiyotdagi tang holat
- b) xalqaro bitim
- c) bozordagi keskin vaziyat
- d) narxlarning o'sishi

45. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha nazariyalar orasidagi «Bozor mintaqasi nazariyasi» qaysi olimga tegishli ?

- a) Lesh
- b) Tyunen
- c) Veber
- d) Perru

46. Yer ostidagi hom ashyo zaxiralari qanday resurs hisoblanadi?

- a) potensial resurs
- b) iqtisodiy resurs
- c) tabiiy resurs
- d) Qazilma boyliklari

47. Foydali qazilma deb.....

- a) Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo‘lgan yer qobig‘idagi tabiiy mineral moddalar
- b) Yer qobig‘idagi mineral resurslar zaxirasi
- c) Mamlakatda muayyan muddatda qidirilagan, aniqlangan mineral resurslar
- d) Ishlab chiqarish uchun kerak bo‘lgan barcha resurslar

48. Respublikamizda umumiy mineral homashyo salohiyati qanchani tashkil qilmoqda?

- a) 3.5trl \$
- b) 2.3 trl \$
- c) 1,8 mlrd \$
- d) 3.9trl \$

49. Har yili respublikamiz konlaridan qancha miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda?

- a) 5.5mlrd \$
- b) 6,4mlrd \$
- c) 4.7mlrd \$
- d) 4.2 mlrd \$

50. Bugungi kunda O‘zbekistonda eksport tarkibida tayyor mahsulotlar ulushi necha foizni tashkil qilmoqda?

- a) 70 %
- b) 55 %
- c) 40 %
- d) 50 %

1938-yilda O‘zbekistonda qaysi viloyatlar mavjud bo‘lgan?

- a) Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg‘ona va Xorazm
- b) Buxoro, Samarqand Xorazm va Navoiy
- c) Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Surxandaryo va Navoiy
- d) Buxoro, Xorazm, Namangan va Sirdaryo

51. Hozirgi kunda respublikamizda nechta shahar mavjud?

- a) 120ta
- b) 107ta
- c) 146ta
- d) 185ta

52. Mintaqada nechta o‘xshash jixatlar mavjud?

- a) 3

- b) 5
- c) 7
- d) 9

53. Transfert to'lovlar, bu:

- a) milliy daromadga qo'shilmaydigan daromad turi;
- b) hukumat tomonidan alohida shaxslarga to'lanadigan to'lovlar;
- c) mahsulot va xizmatlarga uy xo'jaliklari tomonidan to'lovlar;
- d) hamma javoblar noto'g'ri

54. Mintaqa iqtisodiyoti fani qaysi fanlar bilan uzviy bogliq?

- a) tarmoqlararo balans.
- b) xalqaro integratsiya
- c) investitsion loyixa taxlili
- d) Xorijiy investitsiya

55. Mintaqa iqtisodiyotini tartibga solishda nechta tamoyilga amal qilinadi?

- a) 5
- b) 7
- c) 8
- d) 3

56. Mintaqa iqtisodiyotini tartibga solishning qanday usullari mavjud?

- a) b va d javoblar to'g'ri
- b) normativli
- c) ko'rgazmali dasturli
- d) maqsadli,. dasturli

57. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishni muvofiqlashtirish jamg'armasi nechanchi yilda tashkil etildi?

- a) 1975-yil
- b) 1915-yil
- c) 1965-yil
- d) 1955-yil

58. Mintaqaviy iqtisodiyot qanday talablarga javob berish kerak?

- a) Nazorat kompleks tarzda bo'lishi lozim
- b) iqtisodiy matematik
- c) keng ko'lam daraja xisob kitoblari
- d) tashkiliy – iqtisodiy

- 59. Ishchi kuchini ishlab chiqarishga qanday omillar tasir etadi?**
- a) ilmiy texnika taraqqiyotining rivojlanishi
 - b) mintaqani ishchi kadrlar bilan taminlash
 - c) maxalliy xokimiyat idoralari
 - d) mexnat resurslarini prognoz qilish
- 60. Daromadni qollashni Keyns nazariyasi necha qismga bo'lingan?**
- a) 3
 - b) 8
 - c) 12
 - d) 5
- 61. Mintaqa qishloq xo'jaligining ekin maydoni qanday aniqlanadi?**
- a) to'g'ri javob b,c
 - b) urug'ga ehtiyoj aniqlanadi
 - c) em xashak fondi aniqlanadi
 - d) chorva mahsulotiga ehtiyoj aniqlanadi.
- 62. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qanday nazariyalarga ajratiladi?**
- a) statik va dinamik
 - b) mutloq va nisbiy
 - c) lounxard va veber
 - d) statik va nisbiy
- 63. Standartlar nazariyasiga muvofiq sanoatni joylashtirishga qanday omillar orqali aniqlanadi?**
- a) korxonalarini joylashtirishda transport xarajatlari, arzon ishchi kuchi va sanoat rayonlarini joylashtirishni hisobga olgan holda
 - b) korxonalarini joylashtirishda malakali ishchilar va aholi bandligi orqali hisobga olgan holda
 - c) korxonalarini joylashtirishda texnika va texnologiyalarni hisobga olgan holda
 - d) korxonalarini joylashtirishda resurslar va qazilma boyliklarni hisobga olgan holda
- 64. Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari qaysilardan iborat?**
- a) ishlabchiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish

- b) mintaqalardagi resurslarni hisobga olish
- c) malakali kadrlarni yetishtirish
- d) mintaqalar iqtisodiy rivojlanish tendensiyasini kuchaytirish

65. Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jarayonida mintaqalarda qanday muamo dolzarb bo'lmoqda?

- a) tabiatdan foydalanish muommosi
- b) ekalogiyani buzilishi muommosi
- c) cheklangan resurslar muommosi
- d) ishchi kuchi muommosi

66. Transport ishini tartibga solishda qanday vazifalar bajariladi?

- a) yuklar transport turlariga taqsimlanadi
- b) yuk tashish ko'rsatkichi aniqlanadi
- c) transportlarni balansi tuziladi
- d) transport faoliyati rejalashtiriladi

67. Aholi turmush darajasini oshirish qanday siyosat bilan bog'liq?

- a) daromad siyosati
- b) ijtimoiy soxa
- c) ijtimoiy siyosat
- d) iqtisodiy barqarorlik

68. Kommunal korxonalar rivojlanish dasturi qanday bo'limlardan iborat?

- a) to'g'ri javob c; d
- b) tarmoqda suvning yo'qolishi
- c) mehnat va ijtimoiy muxofaza
- d) ishlab chiqarish bo'limi

69. Havoni muxofaza qilishdagi yo'nalishlar qaysi?

- a) iqlimga salbiy ta'sir ko'rsatishni kamaytirish
- b) dorivor o'simliklarni takror ishlab chiqarish
- c) o'simliklar qoplami sifatini ta'minlash
- d) yong'oqzorlar miqdorini hisobga olish

70. Mintaqaviy barqarorlashtirishni taqsimlovchi mablag'lar qanday ifodalanadi?

- a) dotatsiyalar subsensiyalar
- b) birjadagi oldi sotdi

- c) savdo sotiq qilish xuquq yig'imi
d) qimmatli qog'ozlar muomilasini o'tkazish
- 71. Mehnat bozoriga tegishli muxim masalalardan biri...?**
- a) bandlik hajmini aniqlash
b) mehnatga bo'lgan talabni aniqlash
c) segmentatsiya tashqi bozorni aniqlash
d) mulkchilik bo'yicha ma'lumotni aniqlash
- 72. Ijtimoiy siyosatning obykti nima?**
- a) ijtimoiy soha.
b) modernizatsiya siyosati
c) iqtisodiy soha
d) xizmatlar sohasi
- 73. Iste'mol savatining qiymat ifodasi nima deyiladi?**
- a) eng kam iste'mol byudjeti
b) eng ko'p iste'mol byudjeti
c) o'rta iste'mol byudjeti
d) to'g'ri javob yo'q
- 74. Jahonda ro'y berayotgan 2008-2012 yillardagi «Moliyaviy - Iqtisodiy Inqiroz» ta'sirida ishsizlar soni qanchani tashkil etdi?**
- a) 56 mln kishi
b) 58 mln kishi
c) 40 mln kishi
d) 45 mln kishi
- 75. Respublikamizda qanday baza barpo qilingan?**
- a) huquqiy baza
b) ijtimoiy baza
c) siyosiy baza
d) demokratik baza
- 76. Respublikamizda metallurgiya sanoatining yetakchi tarmog'i qaysi?**
- a) Rangli metallurgiya
b) qora metallurgiya
c) ruda metallurgiya
d) Oltin metallurgiya
- 77. Bozordagi segmentatsiya qanday amalga oshiriladi?**
- a) barcha sektorlar orqali

- b) ish xaqining yuqori darajasi bo'yicha
- c) yosh jixatdan malaka bo'yicha
- d) mexnat bozori shakllanishi bo'yicha

78. Ish xaqi to'lovlar miqdori O'zbekistonda nimaga qarab farqlanadi?

- a) tarmoqlar va lavozimga qarab.
- b) takomillashgan yangi mexanizmga qarab
- c) yillik ta'til to'lovlariga qarab
- d) bandlikni shakllanishiga qarab

79. Transport aloqasini taminlaydigan xalqaro logistika markazi qaysi shaharlarda foydalanishga topshirildi?

- a) Angren – Farg'ona
- b) Guliston – Jizzax
- c) Namangan – Marg'ilon
- d) Andijon – Qo'qon

80. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti bu-?

- a) Barcha javoblar to'g'ri
- b) xududiy moliya-kredit munosabatlarni va mintaqalardagi qimmatli qog'ozlar bozorining shakllanish jarayonini o'rganadi
- c) mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvini xududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, demografik va ekologik xususiyatlarini xamda ularning xudud ichidagi, ududlararo va davlatlararo iqtisodiy aloqalarni o'ganadi
- d) b va c javoblarto'g'ri

81. Mintaqa iqtisodiyoti qanday fan -?

- a) Ijtimoiy fan
- b) Siyosiy fan
- c) Tabiiy fan
- d) Tabiiy resurslarni o'rganuvchi fan

82. O'zbekiston Respublikasida nechta ma'muriy hudud bor?

- a) 14
- b) 12
- c) 16
- d) 13

83. Mamlakatimizdagi mavjud ma'muriy-xudud birliklarni ierarhiya tizimiga ko'ra 3 bo'limga ajratish mumkin bular qaysilar?

- a) yuqori, o‘rta, quyi
- b) yuqori, quyi, tashqi
- c) yuqori, ichki, quyi
- d) tashqi, ichki, quyi

84. O‘rta bo‘g‘inga qayerlar kiradi -?

- a) viloyatgabo‘y sunuvchi shaharlar qishloq va shahar tumanlari
- b) Toshkent shahri, 12 ta viloyat va qoraqolpog‘iston Respublikasi
- c) tumanga buesunuvchi shaharlar qishloqfuqorolar kengashlari va mahalla yig‘inlari
- d) viloyatgabuysunuvchi shaharlar va 12 viloyat

85. Mehnat bozorining shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan omillar?

- a) iqtisodiy, sanoat, ijtimoiy, tabiiy-iqtisodiy
- b) iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, tabiiy-iqtisodiy, huquqiy shart-sharoitlar
- c) qishloq xo‘jaligi, iqtisodiy, sanoat, demografik,
- d) ijtimoiy, demografik, qishloq xo‘jaligi

86. Ijtimoiy siyosat deganda...

- a) ijtimoiy masalalarni qamrab oluvchi bozor iqtisodiyotiga o‘tish
- b) aholi bandligini oshirish
- c) bandligini oshirish davlat hokimiyatining ijtimoiy soha bo‘yicha o‘z oldiga qo‘ygan vazifa va maqsadlarni amalga oashirish bilan bog‘liq siyosat
- d) b javob to‘g‘ri

87. Daromad siyosatini qaysi siyosat amalga oshiradi ?

- a) ijtimoiy siyosat
- b) fiskal siyosat
- c) pul-kredit siyosati
- d) valyuta siyosati

88. «Ijtimoiy himoya yili» mamlakatimizda nechanchi yil e‘lon qilingan?

- a) 2007 yil
- b) 2005 yil
- c) 2006 yil
- d) 2003 yil

89. Mamlakatimizda necha xil qazilma boyliklar bor ?

- a) 3000 ga yaqin

- b) 1500 dan ortiq
- c) 2000
- d) 4000 ga yaqin

90. O‘zbekistonda ko‘mirni sanoat usulida qazib olish qachon boshlangan?

- a) 1930 yil
- b) 1945 yil
- c) 1960 yil
- d) 1938 yil

91. Ijtimoiy infrastrukturaga nimalar kiradi?

- a) uy-joy, kommunal xo‘jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, sog‘liqni saqlash, maorif, maishiy xizmat
- b) tabiiy demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va etnik sharoitlar
- c) uy-joy kommunal xo‘jaligi, tabiiy demografik
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri

92. O‘zbekistonda birinchi elektr uzatgich liniyasi GESi nechanchi yil va qaerda qurilgan?

- a) Navoiyda 1930 yilda
- b) Buxoroda 1931 yilda
- c) Toshkentda 1933 yilda
- d) Andijonda 1934 yilda

93. Agrofirma deb...

- a) muayyan turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish va uni sanoat usulida qayta ishlashni qo‘shib olib boradigan korxonalar
- b) qo‘shimcha ish kuchi ishlab chiqarish vositasi va resurslarni jalb qilish hisobiga tashkil etilgan korxonalar
- c) a va b javoblar to‘g‘ri
- d) zamonaviy dastgohlar bilan jihozlangan korxonalar

94. Navoiy sement kombinatlari qachondan ishga tushirilgan?

- a) 1977 yil
- b) 1980 yil
- c) 1978 yil
- d) 1975 yil

95. O‘zbekiston oltinning tasdiqlangan zaxiralari bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinda turadi ?

- a) 4 o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 7 o‘rinda

- b) 5 o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 7 o‘rinda
- c) o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 8 o‘rinda
- d) o‘rinda, qazib olish bo‘yicha 10 o‘rinda

96. Mamlakatimizda neft va gaz mavjud bo‘lgan asosiy mintaqalar qaysilar ?

- a) Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubiy-G‘arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg‘ona
- b) Samarqand, Navoiy, Buxoro, Hisor, Ustyurt
- c) Ustyurt, Xiva, Jizzax, Surxondaryo, Farg‘ona
- d) Toshkent, Buxoro, Andijon, Navoiy

97. Ixtisoslashuv uch turga bo‘linadi ?

- a) Qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot, predmet (Tovar mahsulot ishlab chiqarish)
- b) xom-ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash, texnologik yoki yarim mahsulot
- c) qism (detal), xom-ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash
- d) predmet (tovar mahsulot ishlab chiqarish), moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas

98. Hududiy mehnat taqsimoti nima?

- a) muayyan mamlakat doirasida ayrim hududlar yoki mintaqalardagi mehnatning ixtisoslashuvi
- b) ijtimoiy mehnatning turli davlatlar yoki davlatlar guruhi o‘rtasida taqsimlanishi
- c) ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan xizmatlarni yaratish
- d) a va b javoblar to‘g‘ri.

99. Hududlar nechaga bo‘linadi va qanday?

- a) davlat hududi, xalqaro va aralash tartibdagi hududlarga
- b) quruqlik shelflari, davlat hududi
- c) xalqaro va aralash tartibdagi hududlarga
- d) qutbiy sektor, xalqaro

100. Aholi migratsiyasi bu...

- a) lotinchadan (migratio) ko‘chish, ko‘chirish ma’nosini anglatadi. Turar joyining o‘zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati
- b) bu insonlarning tarixan shakllangan o‘xshash, avloddan-avlodga o‘tuvchi tashqi belgilari bo‘yicha ayrim guruhlaridir

- c) o'zining hayotiy faoliyatini ma'lum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir
- d) hammasi to'g'ri.

101. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solib turish nima ?

- a) bozor iqtisodiyotida davlat va jamiyat tashkilotlari tomonidan harakatdagi sotsial-iqtisodiy tizimni o'zgarib turgan shartga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy, ijro nazorat qilish xususiyatiga ega bo'lgan tadbirlar tizimi
- b) ichki va tashqi faoliyatda bir yilda moddiy va nomoddiy sohalarda qanday millat tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymati bo'lib mamlakatning yaxlit sotsial-iqtisodiy ko'rsatkichi hisoblanadi
- c) a javob to'g'ri
- d) yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo'yicha ilmiy tekshirish sohasida muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko'rsatuvchi firmadir

102. Tabiiy resurslar deganda ...

- a) tabiat, tabiiy muhit bilan bevosita bog'liq bo'lgan, jamiyat o'zining ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanayotgan tabiat komponentlaridir
- b) jamiyatni tabiiy va inson resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi
- c) malakatdagi mavjud konlar zaxiralari va ularni qazib olish
- d) Barcha javoblar to'g'ri

103. Respublikamizda nechta uran koni mavjud?

- a) 30 ta
- b) 35 ta
- c) 20 ta
- d) 23 ta

104. Milliy boylik nima?

- a) insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamqarilgan moddiy va ma'naviy boyliklar qamda foydalanishga jalb qilingan tabiat boyliklari;
- b) yalpi ijtimoiy maqsulotning yangidan qosil qilingan va uning qiymatda ifodalanadigan qismidir;
- c) faqat tabiat resurslari majmuining qiymat shakli;
- d) to'g'ri javob yo'q.

105. Byudjet-bu ..

- a) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamoʻljallangan pul ifodasidagi daromad va sarf-xarajatlari;
- b) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamoʻljallangan pul ifodasidagi sarf-xarajatlari;
- c) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrgamoʻljallangan pul ifodasidagi daromadlari;
- d) toʻgʻri javob yoʻq.

106. Davlat byudjeti mablagʻlari hisobidan maxsus arzonlashtirilgan baholar qanday nom bilan ataladi?

- a) dotatsiyalangan baho
- b) demping baho;
- c) ulgurji baho;
- d) nufuzli baho;

107. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida»gi PF-4947-son Farmoni qabul qilingan sanani aniqlang.

- a) 2017 yil 7 fevral
- b) 2017 yil 17 yanvar
- c) 2016 yil 8 dekabr
- d) 2016 yil 4 dekabr

108. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyovning «2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da nechta ustuvor yoʻnalish belgilangan?

- a) 5ta
- b) 7 ta
- c) 4 ta
- d) 6 ta

109. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlari nechanchi ustuvor yoʻnalish sifatida belgilangan?

- a) birinchi ustuvor yoʻnalish

- b) uchunchi ustuvor yoʻnalish
- c) ikkichi ustuvor yoʻnalish
- d) beshinchi ustuvor yoʻnalish

110. «2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlariga quyidagilardan qaysi biri kiradi?

- a) Davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish
- b) Qishloq xoʻjaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish
- c) Taʼlim va fan sohasini rivojlantirish
- d) Sud-huquq tizimida qonuniylikni yanada mustahkamlash

111. «2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish qaysi ustuvor yoʻnalishda mustahkamlangan?

- a) davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlari
- b) Qonun ustuvorligini taʼminlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yoʻnalishlari
- c) Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlari
- d) Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yoʻnalishlari

112. «2017-2021 yillarda Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yoʻnalishlariga nechta band kiritilgan?

- a) 3 ta
- b) 4 ta
- c) 5 ta
- d) 6 ta

113. Rivojlangan mamlakatlarning milliy boyligida inson kapitalining ulushi necha foizni tashkil etadi?

- a) 80 foizni
- b) 50 foizni
- c) 40 foizni

d) 25 foizni

114. Ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, aholi daromadlari va hayot darajasini ushlab turish, bandlikni ta'minlash, ijtimoiy soha tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish va oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi -

- a) ijtimoiy siyosat;
- b) ijtimoiy soha;
- c) ijtimoiy ta'minot;
- d) ijtimoiy himoya.

115. Nogironlarga organizmining izdan chiqqan yoki yo'qolgan funktsiyalarini tiklashiga va ularni kompensatsiya qilishiga, turmush faoliyati cheklanganligini bartaraf etishi uchun yordam berishga qaratilgan tibbiy, ijtimoiy, psixologik, pedagogik, jismoniy, kasbga, mehnatga doir chora-tadbirlar tizimi -

- a) nogironlarni reabilitatsiya qilish;
- b) nogironlarni ijtimoiy himoya qilish;
- c) nogironlarni ish bilan ta'minlash;
- d) nogironlarga pensiya va nafaqalartayinlash.

116. Davlat organlarining nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini, shu jumladan tarmoq, hududiy dasturlarni, shuningdek normativ-huquqiy hujjatlarni hamda fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lgan boshqa qarorlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish borasidagi hamkorligi -

- a) ijtimoiy sheriklik.
- b) ijtimoiy himoya;
- c) ijtimoiy ta'minot.
- d) ijtimoiy siyosat;

117. Respublikada ish bilan band aholining kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida bandligi darajasi 2018 yilda:

- a) 79 foiz;
- b) 42,6 foiz;
- c) 75 foiz;
- d) 56,7 foiz.

118. 2014-2018 yillarda davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy sohalarni saqlash va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlarining salmog‘i –

- a) 58,9-59,2 foiz;
- b) 23,6-24,7 foiz;
- c) 13,1-9,2 foiz;
- d) 8,8-5,4 foiz.

119. Mahalliy iqtisodiy rivojlanish degandamahalliy odamlarning birgalikda mehnat qilib iqtisodiy o‘shishiga erishishi, iqtisodiy manfaat va turmush sifatining butun hududda oshishi tushuniladi. Jumlani to‘ldiring.

- a) Mahalliy odamlarning birgalikda mehnat qilib iqtisodiy o‘shishiga erishishi, iqtisodiy manfaat va turmush sifatining butun hududda oshishi tushuniladi.
- b) Manfaatdor tomonlar orasidakuchli aloqalar o‘rnatilishitushuniladi.
- c) ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish,mintaqa xo‘jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

120. Respublika hududlarida aholi bandligini ta‘minlash hamda qo‘shimcha daromad manbaini yaratish maqsadida fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida ajratilgan bank kreditlari hajmi:

- a) 400 000,0 mln.so‘m;
- b) 60 000,0 mln. so‘m;
- c) 8,5 mln. doll.;
- d) 4 300 000,0 mln. so‘m.

121. Harakatlar strategiyasini «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturida Jahon bankining Xalqaro taraqqiyot uyushmasi, «Salomatlik-3» loyihasi va byudjet mablag‘lari hisobidan onalar va bolalarga yuqori malakali tibbiy yordam ko‘rsatish uchun tuman va shahar tibbiyot birlashmalarining 40 ta tug‘ruq bo‘limlari negizida tumanlararo perinatal markazlar tashkil etish maqsadlariga qancha mablag‘ ajratish ko‘zda tutilgan?

- a) 5,8 mln. doll.
- b) 83,85 mln.doll.;

- c) 220 mln.so‘m;
- d) 1625,8 ming doll;

122. Mehnat resurslarining erkaklar bo‘yicha yosh chegarasini to‘g‘ri aniqlab bering

- a) 16 - 63
- b) 18 - 55
- c) 16 - 65
- d) 18 - 65

123. Mehnat resurslarining ayollar bo‘yicha yosh chegarasini to‘g‘ri aniqlab bering

- a) 16 - 58
- b) 16 - 65
- c) 18 - 55
- d) 16 - 70

124. Ishchi kuchiga bo‘lgan talab nimalardan iborat?

- a) ish beruvchilarning muayyan ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyoji;
- b) ma‘lum tarkibga ega bo‘lgan ishchi kuchining ish joylariga bo‘lgan ehtiyoji;
- c) ishchi kuchi bilan ta‘minlanmagan bo‘sh ish joylari miqdori;
- d) ishchi kuchi bilan ta‘minlangan ish joylari miqdori.

125. Ishchi kuchining taklifi nimalardan iborat?

- a) ish joylari bilan ta‘minlanmagan ishchi kuchi miqdori;
- b) ish joylari bilan ta‘minlangan ishchi kuchi miqdori;
- c) ma‘lum tarkibga ega bo‘lgan ishchi kuchining ish joylariga bo‘lgan ehtiyoji;
- d) mehnat birjalariga murojaat qilgan ishsizlar soni.

126. A. Ouken qonuni deganda nimani tushunasiz?

- a) mamlakat miqyosida tabiiy ishsizlikning 1% oshishi YaMM ning 2.5% ga kamayishiga olib keladi;
- b) mamlakat miqyosida inflyatsiya darajasining o‘rtacha ko‘rsatkichi kamayib borsa, yangi ish joylarining barpo etish 50% ortadi;
- c) tabiiy ishsizlikning o‘sishi hech qanday o‘zgarishga olib kelmaydi;
- d) aholi bandligi bilan ishsizlik o‘rtasida aloqadorlikni aniqlab beradi.

127. Aholining turmush darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar qaysilar?

- a) salomatlik, ovqatlanish, turur joy, uylardagi mol-mulklar, pulli xizmatlar, aholining madaniy darajasi, daromadlar va xarajatlar;
- b) pulli xizmatlar, ovqatlanish, davolanish;
- c) salomatlik, turar joy, malaka darajasi;
- d) ovqatlanish, uylardagi mol-mulklar, daromadlar.

128. Ish haqi nima?

- a) ishchi kuchining qiymat ekvivalenti;
- b) tovar ishlab chiqarishga ketgan moddiy xarajatlar majmuasi;
- c) tovar ishlab chiqarishga ketgan ishchi kuchiga xarajatlar;
- d) tarif stavkasi bo‘yicha to‘lanadigan oylik maoshi.

129. Ish haqining asosiy shakllari qaysilar?

- a) ishbay va vaqtbay;
- b) ishbay, ishbay-mukofot, akkord;
- c) vaqtbay, vaqtbay-mukofot, jamoa;
- d) yagona tarif tizimi bo‘yicha va tarifsiz.

130. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqi qanday usulda tartibga solinadi?

- a) talab va taklif mexanizmi orqali, shuningdek davlat kafolatlari orqali;
- b) bozor mexanizmi orqali;
- c) davlat orqali;
- d) ijtimoiy hamkorlik yo‘li bilan.

131. Jinni koeffitsenti nimani ifoda etadi?

- a) daromadlar taqsimlanishini;
- b) xarajatlar taqsimlanishini;
- c) mamlakatdagi ishsizlik darajasini;
- d) ish haqi belgilashning mezonlarini.

132. Mamlakatimizda 2018 yilda turizm xizmatlari eksporti hajmi qancha bo‘ldi?

- a) 1 041 million AQSH dollari
- b) 1104 million AQSH dollari
- c) 1401 million AQSH dollari
- d) 1014 million AQSH dollari

133. Mamlakatimizga 2025 yil yakuniga qadar qancha turistlarni jalb qilish belgilab quyilgan?

- a) 9 milliondan ortiq
- b) 11 millionga yaqin
- c) 10 million
- d) 12 million

134. Mamlakatimizda turizm navigatsiyasining yagona qanday tizimini joriy etish ko‘zda tutilgan?

- a) unifikatsiyalashtirilgan
- b) tizimlashtirilgan
- c) soddalashgan
- d) diversifikatsiyalashgan

135. Zamonaviy va raqobatbardosh hunarmandchilik-suvenir mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda «..... — turizm»ni rivojlantirish bo‘yicha dasturiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish» jumlani to‘ldiring?

- a) MICE
- b) Wonderful
- c) LINE
- d) Speed

136. Quyidagilarning qaysi biri elektron bo‘lmagan viza?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri
- b) «Student viza»
- c) «Medical viza»
- d) «Vatandosh»

137. Mamlakatimizda turizmni, avvalambor, qaysi sektorda rivojlantirish kerak?

- a) xususiy
- b) jamg‘arma
- c) sanoat
- d) davlat

138. So‘nggi yillarda mamlakatimizda urbanizatsiya darajasining kuzatilmoqda?

- a) pasaygani
- b) barqarorlashgani
- c) stabillashgani
- d) o‘sgani

139. Mamlakatimizda shahar aholi punktlari soni nechtani tashkil etmoqda?

- a) 1071
- b) 1067
- c) 1069
- d) 1065

140. Nimaning hisobiga yirik shaharlar aholisini to‘liq va samarali bandligini ta’minlashga ko‘maklashish mumkin?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri
- b) iqtisodiy resurslaridan foydalanishni kengaytirish
- c) sanoat resurslaridan foydalanishni kengaytirish
- d) aholisining farovonligini ta’minlash

141. Mamlaktimizda qaysi sohalarida aholining daromadlarini oshirish lozim deb hisoblaysiz?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri
- b) xizmat
- c) servis
- d) sanoat

142. Mamlakatimizda urbanizatsiyani rivojlantirish Kontseptsiyasi nechanchi yilgacha mo‘ljallangan?

- a) 2035
- b) 2025
- c) 2030
- d) 2021

143. Mamlakatimizda «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi PF-5623-sonli Farmoniga asosan qaysi vazirlik huzurida Urbanizatsiya agentligi tashkil etildi?

- a) Iqtisodiyot va sanoat
- b) Moliya
- c) Adliya
- d) Turizm

144. «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlarito‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi PF-5623-sonli Farmonida qaysi organ va Agentlik tomonidan aholini ro‘yxatdan o‘tkazish ishlarini takomillashtirish rejalashtirilgan?

- a) Davlat statistika qo‘mitasi

- b) Urbanizatsiyani rivojlantirish jamg'armasi
- c) Iqtisodiyot vazirligi
- d) Demografiya vazirligi

145. Mamlakatimizda nima asosida urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish rejalashtirilgan?

- a) yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish
- b) investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash
- c) bozor mexanizmlarini joriy etish
- d) ipotekani kreditlash

146. Yuridik shaxslar — bu?

- a) O'zbekiston Respublikasi rezidentlari
- b) O'zbekiston Respublikasi fuqarolari
- c) a va b javoblar
- d) xuquqiy vakolatli kishilar

147. 2018 yilda mamlakatimizda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili» davlat dasturi doirasida qancha qiymatga ega bo'lgan nechta loyiha amalga oshirilgan?

- a) 21 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyiha
- b) 20 trillion so'm va 1 milliard dollarga teng 76 mingta loyiha
- c) 21 trillion so'm va 2 milliard dollarga teng 86 mingta loyiha
- d) 20 trillion so'm va 2 milliard dollarga teng 66 mingta loyiha

148. 2018 yilda mamlakatimizda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili» davlat dasturi doirasida «Har bir oila – tadbirkor», «Yoshlar – kelajagimiz» kabi dasturlar doirasida qancha mablag' ajratilgan holda nechta biznes loyihalar amalga oshirildi?

- a) 2 trillion so'mga yaqin mablag' ajratilib, joylarda 2 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- b) 3 trillion so'mga yaqin mablag' ajratilib, joylarda 3 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- c) 4 trillion so'mga yaqin mablag' ajratilib, joylarda 4 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi
- d) 5 trillion so'mga yaqin mablag' ajratilib, joylarda 5 ming 600 dan ortiq biznes loyihalari amalga oshirildi.

149. 2018 yilda mamlakatimizda soliqlarning prognozdan oshirib bajarilgan qismi hisobidan hududlarda necha trillion so‘m qo‘shimcha mablag‘ qoldirildi?

- a) 5,5
- b) 4,5
- c) 6,5
- d) 7,5

150. 2018 yilda mamlakatimizda «Obod qishloq» va «Obod mahalla» dasturlari doirasida amalga oshirilgan ishlar sarhisobini aniqlangan?

- a) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **416ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.
- b) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3.5 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **426ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.
- c) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3.5 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **406ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.
- d) qurilish va obodonlashtirish ishlariga **3 trillion** so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Natijada **436ta** qishloq yangicha qiyofaga ega bo‘ldi.

151. Mamlakatimizda «yashirin» iqtisodiyotga barham berishning yagona yo‘li sifatidajumlani to‘ldiring?

- a) Soliq yukini kamaytirish, biznes yuritish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish
- b) Xorijiy investorlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish
- c) davlat boshqaruv tizimini takomillashtirish
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

152. «Muvaffaqiyatni – sa’y-harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa – loqaydlik va dangasalikda ko‘rdim», deb berilgan ta’rif qaysi allomaga tegishli?

- a) Najmiddin Kubro
- b) Ahmad Farg‘oniy
- c) A.Navoiy
- d) Chigiz Aytmatov

153. Jahon bankining biznes yuritish sohasidagi reytingida mamlakatimizda qaysi sohada jiddiy maummolar borligi ko‘rinib qoldi?

- a) Qurilish sohasida
- b) Turizm sohasida
- c) Xizmat ko‘rsatish sohasida
- d) barcha javoblar to‘g‘ri

154. 2018 yil yakunlari bo‘yicha mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoatning ulushi necha foizni tashkil qildi?

- a) 35 foizni
- b) 37 foizni
- c) 39 foizni
- d) to‘g‘ri javob yo‘q

154. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda «Markaziy o‘rin» nazariyasi asoschisi kim?

- a) V. Kristallyer
- b) I. Tyunen
- c) A. Lyosh
- d) U. Ayzard

155. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo‘yicha «qishloq xo‘jalik standarti» nazariyasi kim tomonidan ilgari surilgan?

- a) I. Tyunen
- b) A. Veber
- c) A. Lyosh
- d) U. Ayzard

156. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo‘yicha sanoat «shtandortlar» nazariyasi asoschisini aniqlangan.

- a) A. Veber
- b) U. Ayzard
- c) A. Lyosh
- d) I. Tyunen

157. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- a) ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, mintaqa xo‘jaligining kompleks rivojlantirish, xududiy mehnat taqsimoti.

- b) Ishlab chiqarish kuchlarini mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko‘ra joylashtirishi
- c) Ishchi yo‘nalishi, ya’ni mulkdorlar o‘z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intilishi
- d) Aholining hududiy joylashishiga mos ishlab chiqarish tizimini shakllantirish migratsion jarayonlarning tartibga solish va boshqarish imkonini berishi

158. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishda A.Lyoshning kontseptsiyasi to‘g‘ri ko‘rsatilgan ta’rifni aniqlang.

- a) yangi korxonalarni joylashtirishda yuqori foyda olishni ko‘zlagan tadbirkorlar bilanbutun iqtisodiyot manfaatlari o‘rtasida kurash ketadi
- b) Ishlab chiqarish kuchlarini mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko‘ra joylashtirish nazarda tutiladi.
- c) monopol foyda, demping, soliq tizimi, davlat chegarasi, xalqaro savdo, texnika taraqqiyoti va boshqa tushunchalar mohiyatini ochib beradi.

159. Iqtisodiy rayonlar bir-biridan ishlab chiqarish sharoitlari bilan farqlanadi. Bunday sharoitlar:

- a) barcha javob to‘g‘ri
- b) ishlab chiqarish tizimining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi; transport turining shakllanishi;
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari hamda tabiiy-tarixiy xususiyatlari bilan belgilanadi.
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlari

160. Iqtisodiy rayonlashtirishni asoslanishini aniqlang.

- a) hududiy mehnat taqsimotiga asoslanadi
- b) ishlab chiqarish tizimining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi; transport turining shakllanishiga asoslanadi;
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari hamda tabiiy-tarixiy xususiyatlariga asoslanadi;
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlariga asoslanadi;

161. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarni ularning ta'sir darajasiga ko'ra qanday guruhlarga bo'lish mumkin.

- a) tabiiy omillar; ijtimoiy-iqtisodiy omillar; ijtimoiy - demografik omillar; ijtimoiy-ekologik omillar.
- b) tabiiy omillar; ijtimoiy-iqtisodiy omillar; ijtimoiy - demografik omillar; ijtimoiy-tarixiy omillar.
- c) ishlab chiqarishning tabiiy omillari; tabiiy-tarixiy xususiyatlari; mehnat resurslarining shakllanish omillari;
- d) iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining shakllanish xususiyatlari;

162. Mamlakatimizda dastlabki erkin industrial-iqtisodiy zona qaysi viloyatda tashkil etilgan.

- a) Navoiy viloyatida
- b) Toshkent viloyatida
- c) Andijon viloyatida
- d) Samarqand viloyatida

163. Erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish orqali hududlar ijimoiy iqtisodiy taraqqiyotini jadallashtirishda jahon hamjamiyatidan tomonidan keng e'tirof etiladigan tajriba qaysi davlatga tegishli

- a) Xitoy
- b) Turkiya
- c) Singapur
- d) Daniya

164. Mamlakatimizda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan tumanlarini aniqlang.

- a) Nurota, Kattaqo'rg'on, Qo'shrabot, Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba
- b) Nukus, Shumanay, Uchqo'rg'on, Payariq, Qushrobod, Qiziltepa
- c) Qiziriq, Muzrabot, Boyovut, Sardoba, Mingbuloq, Pop
- d) Yozyovon, Quva, Romiton, Qorako'l, Olot, Forish

165. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda aglomeratsiya tushunchasini ta'riflab bering.

- a) mulkdorlar o'z korxonalarini boshqa sanoat korxonalarini to'plangan hududlarda ko'rishga harakat qiladilar va bu bilan transport yo'llari, energetika xo'jaligi, kommunal xo'jaligi

(ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimi) barpo qilishga bo'lgan xarajatlarini qisqartirishga harakat qilishi.

- b) Ishchi yo'nalishi, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini eng arzon ishchi kuchi mavjud aholi manzilgohlarida qurishga intilishi
- c) Transport yo'nalishi, ya'ni mulkdorlar o'z korxonalarini transport xarajatlari eng kam bo'lgan aholi manzilgohlarida ko'rishga intilishi
- d) ishlab chiqarish tizimini tobora transport-geografik o'ringa va xomashyoga bog'liqligining qisqarib borishi

166. Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi ayrim asosiy tamoyillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) barcha javoblar to'g'ri.
- b) yuqori samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmualari foydalanish tizimini barpo qilish;
- c) mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog'lomlashtirish, atrofmuhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish
- d) ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg'i va energiya resurslarini iste'mol mintaqalariga yaqin joylashtirish

167. Kichik sanoat zonasidagi tadbirkorlik subyekti agar ishlab chiqarilgan mahsulotning eksport ulushi realizatsiyaning umumiy hajmida kamidatashkil qilsa, soliq imtiyozlarning amal qilish muddati yana ikki yilga uzaytiriladi. Jumlani to'ldiring?

- a) 30 foizni
- b) 40 foizni
- c) 50 foizni
- d) 80 foizni

168. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 maydagi PQ-2973-sonli qaroriga asosan Kichik sanoat zonalarida belgilangan imtiyozlardan foydalanish shartlari amal qilishiga asos bo'lgan to'g'ri javobni ko'rsating.

- a) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 3000 baravaridan kam bo'lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;
- b) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo'lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;

- c) KSZ ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 1500 baravaridan kam bo'lmagan miqdorda investitsiya kiritilishi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

169. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 maydagi PQ-2973-sonli qaroriga asosan Kichik sanoat zonalarida (KSZ) belgilangan imtiyozlardan foydalanish shartlari amal qilinmasligiga asos bo'lgan to'g'ri javobni ko'rsating

- a) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo'lsa;
- b) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 3000 baravaridan kam bo'lsa;
- c) KSZ ishtirokchisining yillik sof tushumi eng kam ish haqining 4000 baravaridan kam bo'lsa;
- d) to'g'ri javob yo'q.

170. Qonunning birdan-bir manbai va muallifi tom ma'noda . . . bo'lishi shart. tushirib qoldirilgan so'zlarni toping.

- a) Xalq
- b) Oliy majlis
- c) Prezident
- d) Deputat

171. Davlatning innovatsion yangilanish dasturini shakllantirish, innovatsiya va investitsiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash uchun O'zbekistonni texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo'yicha . . . kerak. Tushirib qoldirilgan so'zlarni toping.

- a) kuchli raqobat muhiti
- b) ijtimoiy siyosat
- c) kuchli tadbirkorlik
- d) b va s javoblar

172. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasiga bugungi kungacha qancha fuqaro murojaat qildi?

- a) 1,5 mln.dan ziyod
- b) 2 mln.dan ziyod
- c) 2,5 mln.dan ziyod
- d) 3 mln.dan ziyod

GLOSSARIY

Aholini joylashtirish tizimi - mavjud aholi punktlarini rivojlantirish hamda yangi aholi punktlarini barpo etish yo‘li bilan aholini tegishli hududga tartibga solib boriladigan tarzda joylashtirishning shaharsozlik hujjatlari bilan belgilanadigan asosiy yo‘nalishlari.

Aholi punktining bosh rejasi - yashash va faoliyat muhitini shakllantirishning kompleks sharoitlarini, aholi punktlari hududiy rivojlanishining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydigan shaharsozlik hujjati.

Aholi punktlariaro hududlar - aholi punktlari chegarasidan tashqaridagi ikki va undan ortiq aholi punkti o‘rtasidagi hududlar.

Aholi punkti - O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan nomi, maqomi va chegaralari belgilangan O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismi bo‘lib, asosan muqum holatda yashaydigan aholiga ega hudud;

Aglomeratsiya - katta miqdordagi aholi istiqomat qiluvchi yirik hududlarni kompleks ravishda o‘zlashtirilishi.

Aglomeratsiya - (lot. agglomerare-birlashtirmoq, to‘plamoq) - yaqin hududdagi shaharlarning o‘zaro “tortilishi”, hudud aholisining mehnat va turmush jarayonlaridagi aloqadorligining ortishi hisobidan vujudga kelgan hodisadir.

Aglomeratsiya - bu aholi manzilgohlari, asosan shaharlar, shuningdek qishloqlarning intensiv ho‘jalik, mehnat va madaniy-maishiy hamda rekreatsion aloqalar bilan bog‘lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt hududli guruhidir.

Aglomeratsiya samaradorligi - mujassamlashuv (kontsentratsiya) samaradorligi bo‘lib, korxonalarining kooperatsiya va ixtisoslashuv («xilma-xillik»), yoki sifat iqtisodi) dir.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish - davlat tomonidan yashash uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yunaltirilgan kafolatlar tizimidir.

Assotsiatsiya - Tijorat tashkilotlari o‘rtasida ular faoliyatini muvofiqlashtirish, shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarni ifodalash va himoya qilish maqsadida tashkil etiladigan birlashma tashkil qilgan jismoniy yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir.

Aktiv bandlik siyosati - bu davlat tomonidan ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida olib boriladigan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisidir.

Bino - funktsional maqsadiga qarab odamlar yashashi yoki bo'lishiga va har xil turdagi ishlab chiqarish jarayonlarini bajarishga mo'ljallangan, yopiq hajmni tashkil etuvchi tayanch, to'sma yoki har ikkala maqsadga xizmat qiluvchi konstruktsiyalardan iborat qurilish tizimi.

Bandlik - mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Boshqaruv tuzilmasi - boshqaruv maqsadlarini amalga oshiruvchi va funktsiyalarni bajaruvchi bir-biri bilan bog'langan turli boshqaruv organlari va bo'g'inlarining majmui.

Brand strategiya-xo'jalik yurituvchi subyekt obro'si (imiji)ni bozorda uni brendini ilgari siljitish asosida majmuaviy ishlab chiqish.

Byudjet chegarasi-»umumiy vaqt-daromad» koordinatalariga ega bulgan to'qri chiziq bo'lib, uning yotqlik burchagi ish haqini ifodalaydi.

Byudjet chizig'i - byudjetni to'liq sarflash sharti bilan iste'molchi sotib oladigan tovarlar kombinatsiyalarini ifodalovchi chiziq.

Bandlik siyosati - jamiyat va uning har bir a'zosining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi chora tadbirlar yig'indisidir.

Globallashish (fr. global-umumiy, lot. Glob-qadam) - butun yer sharini qamrab oluvchi va innovatsiyalar tomonidan pul sarmoyasi aloqalarini mustahkamlash maqsadida jahon bozorida faol harakat qiluvchi yangi aqliy-axborot texnologiyalaridan tashkil topgan universal jarayondir.

Geosiyosiy muvozanat - ma'lum bir hududdagi mavjud siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish.

Giperinflyatsiya - tovarlar bahosi va pul massasining yuqori sur'atlarda oshib ketishi. Giperinflyatsiyada baholarning oylik o'sish sur'ati 50foizni va undan yuqori bo'ladi.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor - jahon mamlakatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo'jalik tarzida amal qilishga asoslangan munosabatlar.

Diversifikatsiya - ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.

Defitsit - byudjet xarajatlarining daromadlardan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchilik.

Davlat byudjeti - davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Demografik omillar - ishchi kuchining tabiiy harakati va ish bilan bandlik tarkibidagi tabiiy o'zgarishlardir.

Davlat krediti - davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi.

Denonsatsiya - shartnomadan voz kechish. Agar sug'urta munosabatlarida tomonlardan biri yozma ravishda shartnomadan voz kechishi to'g'risida ikkinchi tomonga ma'lum qilmasa, shartnoma unda ko'rsatilgan muddatgacha kuchda bo'ladi.

Devalvatsiya- milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan qadrsizlanishi.

Demarkatsiya (fran. Chegaralarni o'rnatish) - u yoki bu mulohazaning ilmiy yoki noilmiyligini aniqlash mezoni.

Denominatsiya-yangi pul birligini ma'lum nisbatda eski pul birligiga almashtirilishi. O'zbekistonda milliy valyuta 1994 yilning 1 iyo'lidan boshlab muomalaga kiritilganda yangi valyuta so'm eski valyuta-so'm - kuponiga 1ga 1000 nisbatda almashtirilgan edi.

Denonsatsiya (fr. Denouncer-bekor qilmoq)-xalqaro shartnomaning bir tomonlama bekor qilinishi. Denonsatsiya shartnomaning o'ziga muvofiq yoki xalqaro huquqning boshqa normalariga ko'ra amalga oshiriladi. Denonsatsiya shartnomaning buzilishi hisoblanmaydi, balki shartnomaning huquqiy bekor qilinishi hisoblanadi.

Deflyatsiya - tovarlar va xizmatlar bahosining pasayishi.

Davlat-xususiy sheriklik - davlat organlarining nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini, shu jumladan, tarmoq, hududiy dasturlarni, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarni hamda fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lgan boshqa qarorlarni

ishlab chiqish hamda amalga oshirish borasidagi hamkorligi.

Diskont siyosati - mamlakat to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir etish maqsadida Markaziy bankning diskont stavkasini o'zgartirish siyosati.

Evropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (ETTB) bosh bo'limi Londonda joylashgan bo'lib, 1990 yil 29 maydagi kelishuvga asosan Markaziy va Sharqiy Evropa mamlakatlarini bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan xalqaro moliyaviy tashkilot.

Yollanib ishlaydiganlar - bular korxonalar rahbariyati bilan mehnat faoliyati shartlari to'g'risidagi tuzilgan yozma kontrakt (shartnoma) yoki og'zaki bitim bo'yicha ishlaydigan shaxslar bo'lib, ular ana shu faoliyat uchun yollanish vaqtida kelishib olingan ish xaqini oladilar.

Jahon banki guruhi - Birlashgan millatlar tashkilotining ixtisoslashgan moliya instituti hisoblanib, asosiy maqsadi ishlab chiqarish kapital qo'yilmalari uchun qulay sharoitlar yaratish, xalqaro uzoq muddatli investitsiyalar oqimini rag'batlantirishdan iborat.

Jamg'arma sertifikatlari-bank tomonidan chiqariladigan va uning egasiga oldindan shartlashilgan vaqtda belgilangan summani olish huquqini beruvchi qimmatli qog'oz hisoblanadi.

Zonalashtirish - hududni rivojlantirishning shaharsozlik jihatidan rejalashtirilishida shaharsozlikning foydalanish turlarini hamda bu turlardan foydalanishdagi cheklashlarni belgilab olgan holda uning funktsional maqsadga ko'ra bo'linishi.

Ixtisoslashuv - ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakka, kooperatsiya esa uni umumiyashtiradi, kombinatlashuv birlashtiradi.

Inshoot - har xil turdagi ishlab chiqarish jarayonlarini bajarishga, materiallar, buyumlar, asbob-uskunalarni saqlashga, odamlarning vaqtincha bo'lishiga, odamlar, yuklar va boshqa narsalarni olib o'tishga mo'ljallangan, tayanch, to'sma yoki har ikkala maqsadga xizmat qiluvchi konstruksiyalardan iborat hajmiy, yassi yoki chiziq tarzidagi qurilish tizimi;

Ishlab chiqarish kuchlari - ishlab chiqarish vositalari (asbob-uskunalar, xom-ashyo va h.k.) sanoat va qishloq xo'jaligi hamda mehnat resurslaridir.

Ishlab chiqarishning to'planishi - ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.

Ishchi kuchi talabi - muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.

Iqtisodiy rivojlanish - ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari - iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Iqtisodiy jamg'arish - milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot va zaxiralarni ko'paytirish uchun sarflanib borishi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish - tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Iqtisodiy o'sish omillari - iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Intensiv iqtisodiy o'sish - ishlab chiqarish omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish - bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash - ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.

Ishlab chiqarishni kontsentratsiyalashtirish - bu mahsulot tayyorlash, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatishni eng yirik korxonalarda to'plash jarayonidir.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish - jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turishi.

Islohotlar kontsepsiyasi - ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Ijtimoiy siyosat - davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Ijtimoiylashuv - shaxsning muomala yordamida mazkur jamoaga, guruhga, jamiyatga xos bo'lgan normalarni, qadriyatlarni, yo'l-yo'riqlarni o'zlashtirish asosida uning shakllanish jarayoni.

Iqtisodiy o'sish mezon - iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik - daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish - insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini etishtirish jarayoni.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish - mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini muayyan hududga joylashtirishdir.

Iqtisodiy rayonlar - mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosatning obyekti hisoblanadi.

Iqtisodiy rayon - bu tabiiy resurslar, iqtisodiy rivojlanish darajasi, aholining mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan, ushbu tarkibiy qismlarni eng foydali tarzda hududiy-ishlab chiqarish kombinatlari shaklida birlashtirgan davlat hududining bir qismi.

Imitatsiya - (lot. imitatio) - kimgadir, nimagadir taqlid qilmoq, qayta ishlab chiqarish.

Immigratsiya - xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.

Insayder - kompaniya faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan kompaniya haqida tijorat axborotiga ega bo'lgan kompaniya xodimi.

Institutsional investorlar - turli xil moliyaviy, jamoaviy, davlat tashkilotlari bo'lib, korporatsiya faoliyatini amalga oshirishda o'z mablag'larini safarbar qiluvchi shaxslar.

Iqtisodiy xavfsizlik - iqtisodiy kategoriya bo'lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarining himoyalangandagi holatini ifodalaydi.

Innovatsion tarmoq - bu afzal qilingan sheriklar bilan tanlangan va aniq aloqalar asosida shakllangan, korxonaning bozor munosabatlari va uning qo‘shimcha manbalarini izlash istiqboliga to‘g‘ri keladigan asosiy maqsadi noaniqlikni kamaytirishdir.

Innovatsion salohiyat – bu mintaqaning yangi bilimlar, g‘oyalar ishlab chiqarish, yangi texnologiyalarni kashf etish va ularni amalga oshirish yo‘llarini topish qobiliyatidir.

Ijtimoiy investitsiyalar - inson salohiyatini, ko‘nikmalarini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek nomoddiy ne‘matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar kiradi.

Kooperatsiya - pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarining hamkorligidir.

Konglomerat - Turli strukturalarni birgalikda qoo‘shib olib borilishini anglatadi. Bunday strukturani yirik korporatsiyalarda, ya‘ni chiziqli, funktsional, dasturli maqsadli strukturalarning birgalikda amal qilishida ko‘rish mumkin.

Konversiya - korxonaning umuman boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarishga o‘tishi.

Konsern - turli tarmoqlardagi mustaqil korxonalarining ishtirok etish tizimi, qo‘shma tadqiqotlar, patent-lisenziya kelishuvlari, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi vositasida birlashuvi.

Kombinatsiya yoki kombinatlash - kooperatsiyaga o‘xshab korxonalar birlashmasidan, ammo bu erda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliги, texnologik va tashkiliy birligidir.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish - ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.

Korxonada ixtisoslashuvi - ularda mukammalroq texnika va texnologiya, mehnatni tashkil etishning ilg‘or usullarini qo‘llashni engillashtiruvchi turdosh mahsulot ishlab chiqarishni mujassamlashtirish jarayonidir.

Kooperativlashtirish - bu ma‘lum mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmat bajarishni birgalikda olib borish bo‘yicha tarmoqlar va ular korxonalarining davomli ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biri.

Kommunikatsiya - kishilar o‘rtasidagi o‘zaro axborot almashuv jarayoni.

Kapitalning to'planishi - qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishi.

Kurno muvozanati - duopolik bozorda xar bir firma mustaqil ravishda shunday optimal ishlab chiqarish xajmini tanlaydiki ushbu mahsulot xajmi ikkinchi firmani qanoatlantiradi. Kurno muvozanati firmalarning aks ta'sir qiluvchi funktsiyalari grafiklarining kesishish nuqtasida vujudga keladi.

Kartel - narxlarni qat'iylashtirish va mahsulot ishlab chiqarish hajmini cheklash yo'li bilan foydani hamkorlikda ko'paytiradigan ishlab chiqaruvchi guruhlar.

Konsortsium- bir necha banklar va kompaniyalarning yirik moliyaviy operatsiyalarini amalga oshirish uchun tuzilgan monopolistik birlashma.

Korporativ boshqaruv - bu biznesning tashkiliy - huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy strukturalarning optimallashtirishini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporatsiya (lotincha corporatio – birlashish) – bu umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil subyektini – huquqiy shaxsni

Kontsern - Manfaatlar umumiyligi, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi bilan bog'langan, yagona mulkchilik negizi va nazorat organiga ega bo'lgan korxonalar birlashmasi. Nazorat nizom kapitalida ishtirok etish tizimi orqali amalga oshiriladi.

Kon'yunktura - bu bozorda ma'lum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bog'liq bo'lgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Kooperatsiya aloqalari - turli soxa ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum maxsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Korxonalariga preferentsiya berish - milliy iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadida ular tomonidan ishlab chiqarishga chet eldan olib kiradigan xom-ashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, shuningdek asbob-uskunalarni olib kirishda boj to'lovlari va boshqa jarayonlar bo'yicha engilliklar (imtiyozlar) berilishi.

Kapital investitsiyalar - asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shu jumladan yangi qurilishga, moderniza-tsiyalashga, rekonstruktsiya qilishga, texnik jihatdan qayta jihozlashga, shuningdek

moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlan-tirishga kiritiladigan investitsiyalar kiradi.

“Korrupsiya”- lotincha (corruptio) so‘zidan olingan bo‘lib, buzilish degan ma’noni anglatadi. korrupsiya - xavfsizlikka tahdid soluvchi hodisa va xufyona iqtisodiyotning ko‘rinishidir.

Korrupsiyaga qarshi kurashish - korrupsiyaga oid holatlarni aniqlash, ularga barham berish, shuningdek korrupsion jinoyatlarning sodir etilishi sabablarini va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etish maqsadida chora-tadbirlar amalga oshirish.

Mintaqaviy iqtisodiyot - fan sifatida-ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo‘nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o‘rganadi.

Mintaqa - mamlakat yagona halq xo‘jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o‘zaro munosabati tufayli hosil bo‘lgan yaxlit birlikdir.

Mintaqa - alohida chegaralangan hududlardan farq qiluvchi alohida jismoniy va madaniy xususiyatlarga ega bo‘lgan bir hil hududdir; milliy hududning ajralmas qismi bo‘lib, u bilan chambarchas bog‘liqdir; o‘z urf-odatlarini va qadriyatlarini tizimidan, shuningdek, shaxsiy xususiyatlaridan xabardor.

Mintaqa – bu mintaqada yashaydigan va o‘ziga xos xarakteri va turmush tarzi bilan ma’lum tarixiy va madaniy jamoani shakllantiradigan odamlardir. Ular qandaydir muammolarni qanday hal qilish kerakligi to‘g‘risida o‘z fikrlariga ega, ular har kuni bir daraja yoki boshqa konservatizm bilan hal qilishadi. Mintaqa boshqa hududlardan qaysidir ma’noda farq qiladigan va uning tarkibiy elementlarining yaxlitligiga, o‘zaro bog‘liqligiga ega bo‘lgan hududdir.

Mintaqaviy (hududiy) klaster – bu o‘xshash tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaradigan va bitta hududda joylashgan (bir-biriga jug‘rofiy G‘ hududiy yaqinlikda joylashgan) kompaniyalar guruhiga tegishli klaster.

Mintaqaviy iqtisodiyotning vazifasi - milliy iqtisodiyotning hududiy muammolarini o‘rganish va ushbu muammolarni hal qilish yo‘llari va mexanizmlarini aniqlashdir.

Mintaqaviy iqtisodiyotning obyekti - mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimining hududiy jihatlari, mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy quyi tizimlarining faoliyati hisoblanadi.

Moddiy-buyumlashgan boylik - milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko‘rinishga ega bo‘lgan qismi.

Mineral xomashyo - yer qaridan qazib olingan, halq xo‘jaligi ahamiyatiga ega bo‘lgan foydali qazilmalar.

Mineral resurslar - muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar.

Martaba - bu, haqiqatdan egallanadigan bosqichlar (lavozimlar, ish o‘rinlari va jamoadagi mavqelar) izchilligidir.

Mehnat reduktsiyasi - bu murakkab mehnatni oddiy mehnatga aylantirish demakdir.

Mehnat kooperatsiyasi - bu mehnat faoliyati jarayonidagi alohida ixtisoslashtirilgan ijrochilar o‘rtasidagi aloqalarning o‘rnatilishi va mehnat faoliyatining tashkil etilishidagi eng muhim elementlardan biridir.

Mehnat bozori - bozor iqtisodiyotining umumiy kichik tizimi, unda, bir tomondan-ish beruvchilar, ikkinchi tomondan-yollanma ishchilar o‘zaro aloqada bo‘ladi.

Mehnat resurslari mobilligi - mehnat resurslarining bir mintaqa yoki hududdan boshqasiga o‘tishi, bir mehnat faoliyati turini boshqasiga almashtirishga tayyorligi darajasi.

Multiplikator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o‘zgarishning yalpi sarflardagi o‘zgarishga nisbati.

Moliyaviy bozorlar -moliyaviy aktivlarni savdosi tushunilib, unda savdoning aniq qoidalari, bozor ishtirokchilarining mahorati va rivojlangan bozor infratartibi, kamchiqim va bitishuvlarni amalga oshirishni mustahkamligi mavjud bo‘ladi.

Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda - sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o‘rtasidagi tafovut.

Moliya sanoat guruhleri (MGS) - MGS tashkil etish haqida shartnoma imzolagan, yuridik shaxs huquqiga ega xo‘jalik subyektlari majmui.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv - ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi.

Mintaqaning raqobatbardoshligini ta'minlashda tashqi iqtisodiy shart-sharoitlar – bu mavjud potentsialdan samarali foydalanish orqali mintaqaning tashqi bozorlarda raqobatdoshligini ta'minlash uchun mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshirilayotgan choratadbirlar majmui.

Mintaqaning tashqi raqobatbardoshligi – bu mintaqaning tashqi bozorlarda raqobatdoshligini namoyish qiluvchi raqobatbardoshlik.

Mintaqaning ichki raqobatbardoshligi – bu mintaqaning ma'lum bir mamlakat mintaqalari bilan raqobat jarayonida raqobatdoshligidir.

Mintaqaning raqobatbardoshlik shartlari - tashqi va ichki muhitning yaxshilanishi mintaqaviy iqtisodiy siyosatga yo'naltirilishi kerak bo'lgan omillarning yig'indisidir.

Mintaqaviy raqobatbardoshlik omillari - mintaqa rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, potentsial imkoniyatlarni mintaqaning raqobatdoshlik manbaiga aylantirish orqali mintaqadagi mavjud resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Mintaqaning axborot potentsiali – bu ma'lum bir hududda mavjud bo'lgan ilmiy va texnikaviy ma'lumotlar, ya'ni mintaqaning raqobatdoshligini oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan to'plangan bilim, ko'nikmalar.

Mintaqaning raqobatbardosh ustunliklarini ta'minlash manbalari – bu raqobatdosh ustunliklarni ta'minlash uchun foydalaniladigan mintaqaning real salohiyati.

Mintaqaning raqobat pozitsiyasi - bu boshqa mintaqalar bilan raqobat jarayonida u egallab olgan mintaqaning mavqei.

Mintaqaning raqobatbardosh ustunliklari - bu mintaqaga uchun raqobatda muvaffaqiyat qozonishni ta'minlaydigan mintaqaviy raqobatbardoshlik omillari ta'siri ostida amalga oshiriladigan mintaqaning potentsialidir.

Mintaqaning raqobatdosh ustunliklari - bu mintaqaga xos bo'lgan (mintaqada mavjud bo'lgan resurslar asosida yaratilgan) boshqa hududlardan ajratib turadigan va muvaffaqiyatli raqobatlashishiga imkon beradigan muayyan qiymat.

Mintaqaning raqobatbardosh ustunliklari - bu mintaqaga ega bo'lgan va unga raqobatchilardan ustunlik beradigan eksklyuziv qadriyatlar.

Mintaqaning raqobatbardosh potentsiali - boshqa mintaqalarga nisbatan mintaqa tomonidan taqdim etiladigan afzalliklarning miqdor jihatdan aniqlangan o'lchovidir.

Mintaqaning raqobatbardosh muvaffaqiyati - bu maqsadlar bozori manbai va iste'molchilarini jalb qilishda va shu asosda bandlikni ta'minlash va turmush darajasini oshirishda namoyon bo'ladigan mintaqaning muvaffaqiyati.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu davlat va uning dinamikasini etarli darajada tavsiflovchi ko'rsatkichlar (ko'rsatkichlar) orqali aks ettirilgan, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa omillar bilan belgilanadigan ichki va tashqi bozorda mintaqa va uning ishlab chiqaruvchilarining pozitsiyasi.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaning yuqori turmush darajasiga erishish uchun mavjud potentsialdan samarali foydalanish orqali ishlab chiqarish omillari uchun raqobatdosh bo'lib, ma'lum bir mamlakatning mintaqalari bilan va boshqa davlatlar mintaqalari bilan raqobatlashishi.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaviy rivojlanish omillarini o'zlashtirish va raqobatdosh ustunlik manbalarini shakllantirish uchun imkoniyatdir, bu mintaqaning iqtisodiy o'sishini va aholining turmush darajasi va sifatini oshiradi.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaning raqobatdosh mintaqalar orasida o'z o'rnini saqlab qolish yoki yaxshilash uchun raqobatdosh ustunliklarni aniqlash, yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati. Raqobatbardosh mintaqalar orasida o'z mavqeini saqlab qolish yoki yaxshilash nuqtai nazaridan hududlarning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyati.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaning aholining yuqori turmush darajasini va kapital egalari daromadlarini ta'minlash, shuningdek, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda mintaqaning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish qobiliyati.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu mintaqaviy iqtisodiyotning ushbu korxonalarda band bo'lgan aholining yuqori turmush darajasini ta'minlaydigan faoliyatda barqaror yoki o'sib borayotgan bozor ulushiga ega bo'lgan firmalarni jalb qilish va ushlab turish qobiliyatidir.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu hudud aholisining yuqori turmush darajasini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash qobiliyatidir.

Mintaqaning raqobatbardoshligi - bu hududning tashqi bozor talablariga javob beradigan mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish, shu bilan birga o'z aholisining yuqori va barqaror daromad darajasini ushlab turish qobiliyatidir. Xalqaro raqobat sharoitida hududlarning yuqori daromad va ish bilan ta'minlanish imkoniyatlari.

Mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zona - bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilgan hududiy ajratilgan majmua. Agrosanoat tipidagi mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zonalar asosan yuqori rentabelli, raqobatbardosh qishloq xo'jaligini rivojlantirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga qaratilgan hududlardir.

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Mintaqaviy xavfsizlik - ma'lum bir mintaqaga oid xavfsizlik. Masalan, markaziy osiyoda xavfsizlik, yaqin sharq xavfsizligi.

Oddiy takror ishlab chiqarish- ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishi.

Oraliq mahsulot- ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Omillari - bu, mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablaridir.

Operator mehnati - asosan texnik ijrochilarning ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini axborotli ta'minlash uchun zarur bo'lgan stereotipli (bir xildagi), takrorlanuvchi operatsiyalarni bajarish bo'yicha mehnatidir.

Orqaga chekinish strategiyasi - bu strategiya korxonaning o'z raqobatdoshlaridan ko'rsatkichlar jihatidan orqada qolayotganini sezsa, bu holda bozorda harakatni to'xtatishi ma'qul hisoblanadi, sobiq sheriklar bilan aloqani uzmaslik maqsadga muvofiqdir.

Osiyo taraqqiyot banki (OTB)-1966 yilda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarini ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirishga yordam berish maqsadida tashkil etilgan.

Oziq-ovqat xavfsizligi- davlatning mamlakat va uning mintaqalarini oziq-ovqat bilan ta'minlash tizimida turli tabiiy ofatlar va favqulotda

xolatlar natijasida yuzaga keladigan buzilishlarni oldini olishga bo‘lgan qodirligini ko‘zda tutadi. “Xufyona iqtisodiyot”- bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning xarajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

Paradigma (grek. paradigma-misol, namuna)-farazlar, kontseptsiyalar, gipotezalar, modellar, nazariyalarning soddalashtirilgan majmuasi.

Pragmatik-ish, harakat, faollik xususiyati.

Preventiv qo‘llab-quvvatlash va likvidlik liniyasi - iqtisodiy siyosati asoslangan va ishonchli iqtisodiy determinatlarga ega bo‘lgan mamlakatlar uchun instrument bo‘lib, bozor, shu jumladan moliya sektorini barqarorligi, mustahkam asosdagi tashqi iqtisodiy pozitsiya va iqtisodiy siyosatga kredit berish shartidir.

Paketdagi lizing. Mavjud ishlab chiqarish inshootlari va binolar kreditga berilib, zarur bo‘lgan mashina va uskunalarni esa ijarachiga ijara shartnomasi asosida beriladi.

Pensiya fondlari. Pensiya fondlariga investitsiya fondlarining maxsus turlari sifatida qarash mumkin.

Resurs - so‘zi frantsuz tilidan olingan bulib, “yashash vositasi” degan ma‘noni anglatadi. Resurs deganda tabiiy jismlar va foydalaniladigan energiya turlari tushuniladi.

Retssession farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo‘lgan miqdori.

Reeksport - biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.

Renting - mulkni bir kundan to bir yilgacha bo‘lgan qisqa muddatga ijaraga berishni nazarda tutadi.

Ratifikatsiya - O‘zbekiston konstitutsiyasiga muvofiq o‘zbekistonning xalqaro shartnomalari oliy majlis tomonidan ratifikatsiya qilinadi. O‘zbekistonning xalqaro shartnomasini ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi oliy majlisning to‘xtami-qaror shaklida qabul qilinadi.

Reinvestitsiyalar – investorlar tomonidan korxonalar faoliyatidan olingan foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida uni shu korxonaga qayta kiritish.

Renovatsiya – eskirgan ko‘p qavatli uylarni (tarkibiy tuzilmani) yangilash, qayta tiklash yoki buzmasdan ta‘mirlash jarayoni.

Rasmiy iqtisodiyot - bu davlat tomonidan kuzatiladigan va nazorat qilinishi mumkin bo‘lgan iqtisodiyot.

Sanoat klasteri – bu ma‘lum bir jug‘rofiy hududda ish olib boradigan, ma‘lum bir sohada faoliyat ko‘rsatadigan va turli xil tashqi aloqalar bilan bog‘liq bo‘lgan tovarlar va xizmatlarni yetkazib beruvchilar va tegishli tashkilotlar. Klaster bir viloyat yoki shaharichida, shuningdek, bir qator qo‘shni mamlakatlarda joylashgan bo‘lishi mumkin.

Sanoat ishlab chiqarish turidagi mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zonalar – bu asosan tovarlarni (mahsulotlarni) ishlab chiqarish va (yoki) qayta ishlash, sotish, shu jumladan, import o‘rnini bosuvchi, iste‘molchiyokisanoattovarlarinijahonvaichkibozordaraqobatbardoshbo‘lgan hududlardir.

Sertifikat- mas‘ul idoralar tomonidan mahsulotni ekspertiza qilish asosida beriluvchi, mahsulot sifatini belgilovchi hujjat.

Sinergetika - fanning har xil shoxlari ichki sohalarini birlashtiruvchi fanlararo yo‘nalish. Boshqacha nomi-noto‘g‘ri chiziqli dinamika.

So‘nggi qo‘shilgan mahsuloti - eng so‘nggi qo‘shilgan omil evaziga o‘sgan mahsulot hajmi.

Ssuda kapitali bozori-pul shaklidagi kapitalning foiz to‘lash sharti bilan qarzga berish bo‘yicha oldi-sotdi munosabati.

Sindikati-bir turdagi mahsulot ishlab chiqarish korxonalarining o‘z mahsulotlarini yagona savdo tarmog‘i orqali sotishni tashkil etish maqsadida tuzilgan korporativ birlashma.

Saldo-muayyan vaqt davomida moliyaviy tushumlar va sarflar, eksport va import qiymati (savdo balansi saldosi), xorijiy to‘lovlar va tushumlar (to‘lov balansi saldosi) o‘rtasidagi farq.

Samarali iqtisodiy siyosat - davlatning iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama asoslangan, izchil va o‘zaro uyg‘unlashtirilgan chora-tadbirlari majmui.

Siyosiy barqarorlik - ma‘lum bir davlat yoki mintaqada tinchlikni ta‘minlashga qaratilgan izchil siyosat.

Transport infratuzilmasi – aholiga xizmat ko‘rsatuvchi avtomobil to‘xtash va yonilg‘i quyish shahobchalari, avtostantsiyalar, kichik mehmonxonalar, maishiy xizmat ko‘rsatish hamda umumiy ovqatlanish va shu kabi boshqa obyektlar.

Texnologik innovatsiyalarning mintaqaviy darajasidagi maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatining asosiy yo‘nalishi - ilmiy-texnik mahsulotlarni yaratish va sotish, ularni sanoat maqsadlarida foydalanish, shu jumladan sinov partiyalarini ishlab chiqarish, sinovdan o‘tkazish va amalga oshirish, shuningdek dasturiy mahsulotlarni yaratishga qaratilgan hududlardir.

Turistik-rekreatsion tipdagi mintaqaviy darajadagi maxsus iqtisodiy zonalar – faoliyati madaniy-tarixiy meros obyektlarini saqlash, yangilash va ulardan foydalanish, turizm industriyasi obyektlarini qurish, rekonstruktsiya qilish, ekspluatatsiya qilish, sanatoriya-kurort davolash, tibbiy reabilitatsiya qilish va obodonlashtirish obyektlari. Fuqarolarning dam olishi, shuningdek, tabiiy shifobaxsh resurslarni qazib olish va ulardan foydalanish.

Tarif setkasi- bu, razryadlar shkalasidan iborat bo‘lib, ularning har biriga o‘z tarif koeffitsienti berilgan va har qanday razryadning tarif setkasida ishning murakkabligiga qarab birinchi razryadga nisbatan ishning necha marta murakkabligini ko‘rsatib turadi.

Tadqiqot muammosi- bu, ijtimoiy ziddiyatlarni hal etish va ularni tartibga solish uchun turmushning biron bir jabhasini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojdir.

Tuzilma- lotincha so‘z bo‘lib, narsalar tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liq, ravishda joylashishi, tuzilishini bildiradi.

Tabiiy monopoliya-korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo‘lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo‘lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.

Tabiiy boylik - milliy boylikning tabiatda mavjud bo‘lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (yer, qazilma boyliklar, o‘rmonlar, suv va boshqalar).

To‘lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo‘jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o‘rtasida ma‘lum vaqt oralig‘ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Tarkibiy inqirozlar - iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o‘rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Texnologik kooperativlashtirish - bu bir va bir necha korxonalar o‘rtasida alohida jarayonlarni bajarish bo‘yicha hamkorlikdir.

Trest - turli tashkilotlar umumiy ishlab chiqarish majmuiga birlashadigan tashkiliy jihatdan rasmiylashtirilgan birlashma. Bunda ular aktsiyalar nazorat paketini yoki ishonch asosidagi shartnomani ishonch asosidagi kengashga berib, yuridik, ishlab chiqarish va tijorat mustaqilligini yo'qotadi.

Texnopark - materialshunoslik, elektron asbob va kontrollerlar, ozuqa va biologik faol qo'shimchalar, dori vositalari sohasida tadqiqotlar o'tkazish va kichik innovatsion ishlab chiqarishlar tashkil etish maqsadida barpo etiladi. Texnopark faoliyatimetallarni qayta ishlash texnologiyasi, energiya tejamkorligi, muqobil energiya manbalari va elektron o'lchov asboblari, robototexnika, mashinasozlik va elektronikani rivojlanti-rishga xizmat qiladi.

Unumli iste'mol - ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Umumiy muvozanatlik - iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.

Uslubiyat - ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislari.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir.

Filtrlash- qabul qiluvchiga yanada qulaylik yaratish maqsadida axborotni maslahatlashgan holda o'zgartirish.

Franchayzer - franchayzi bilan franchayzing shartnomasi imzolovchi yirik korhona (korporasiya, firma va hokazo).

Fond sig'imi- fond qaytimiga teskari bo'lgan nisbat. Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

Faktoring- boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Forfeyting - uzoq muddatli faktoring munosabatlari.

Foiz normasi (stavkasi)-foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Fyuchers (futures)-qimmatbaho qog'ozlarni, valyuta yoki tovarlarni belgilangan narx va kelajakdagi belgilangan muddatda sotish yoki sotib

olish borasidagi bajarilishi majbur bo'lgan qisqa muddatli standart shartnomalardir.

Hududni rejalashtirish tarixi - hududning zonalashtirilishini, aholini joylashtirish tizimlari takomillashtirilishining, tegishli hududning aholi punktlarini, sanoati, qishloq xo'jaligini, mintaqalararo, mintaqaviy hamda aholi punktlariaro ahamiyatga molik muhandislik, transportga oid va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydigan shaharsozlik hujjatlari;

Hududni rivojlantirishning tarmoq tarihi - tegishli hududda muhandislik, transportga oid va ijtimoiy infratuzilmalarni, iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydigan shaharsozlik hujjatlari.

Hududiy-ishlab chiqarish kompleksi – bu ixcham hududlarda tabiiy resurslarni o'zlashtirish uchun texnologik jarayonlarning reja asosida o'zaro ta'siri.

Hududiy-ishlab chiqarish majmui – bu cheklangan hududda (mahalliy komplekslarda) yoki iqtisodiy rayon (tuman komplekslari) hududida joylashgan ishlab chiqarish korxonalari va aholi punktlarining (aholi punktlarining) o'zaro bog'liq (bo'ysunadigan) birikmasi. Shu bilan birga, guruhlash deb ataladigan korxonalarining oddiy birga yashashi murakkab deb nomlanmasligi kerak.

Holding kompaniyasi - o'z kapitalidan boshqa kompaniyalarni boshqarish, ularga rahbarlik qilish va dividend olish maqsadida ularning aksiyalarini sotib olishda foydalanuvchi aksiyadorlik kompaniyasi.

Xalqaro kredit - ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.

Xalqaro valyuta tizimi - xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) - birlashgan millatlar tashkilotining ixtisoslashgan muassassasi bo'lib, a'zo-davlatlar valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish va to'lov balansidagi defitsit tufayli yuzaga keladigan valyuta qiyinchiliklarini xorijiy valyutada qisqa va o'rta muddatli kreditlar berish orqali ularga moliyaviy yordam ko'rsatadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) - qarzlar beradi, korxonalar aksionerlik kapitali va rivojlanayotgan malakatlar xususiy sektori

korxonalariga investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadlarida maslahat xizmatlari ko'rsatadi.

Xalqaro rezerv valyutalar - dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to'lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) - kambag'al mamlakatlar hukumatlariga foizsiz qarzlari (kreditlar) va grantlar beradi.

Xo'jaliklararo kredit - bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiluvchi qarz mablag'lari.

Xalqaro shartnoma - xalqaro huquq subyektlarining huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuv bo'lib, ular ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarga bo'linadi.

Harakat strategiyasi - davlatning ma'lum muddatga yoki uzoq yillarga mo'ljallangan rivojlanish dasturi.

Qizil chiziq - aholi punktlar tarkibidagi mavjud, o'zgartirilayotgan va yangi belgilanayotgan umumiy foydalanishdagi hududlarni hamda muhandislik va transport kommunikatsiyalarining himoya zonalarini belgilab beradigan dahalar, mavzalar va rejalashtirish tuzilmasi boshqa qismlarining hududlarini aholi punktlarining ko'chalari, tor ko'chalari va maydonlaridan ajratib turuvchi, shaharsozlik hujjatlarida belgilab qo'yiladigan chegaralar;

Qurishni tartibga solish chiziqlari - binolar va inshootlarni joylashtirishda shaharsozlik hujjatlarida qizil chiziqlardan yoki yer uchastkasi chegaralaridan ma'lum oraliq joy tashlagan holda belgilab qo'yiladigan qurish chegaralari;

Qurilishga ruxsat berish - shaharsozlik va tadbirkorlik faoliyat uchun yer uchastkalarini tanlash va ajratishga, bino va inshootlarning tashqi ko'rinishini o'zgartirishga, obyektlarni qayta ixtisoslashtirish va rekonstruktsiya qilishga, arxitektura-rejalashtirish topshirig'ini ishlab chiqishga, qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishga, yakka tartibda uy-joy qurishga (rekonstruktsiya qilishga) ruxsatnomalarni berish hamda loyiha-smeta hujjatlarini kelishib berish, qurilishi (rekonstruktsiyasi) tugallangan bino va inshootlarni foydalanishga kabul qilish jarayonlari;

Qishloq (ovul) - O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan nomi, maqomi va chegaralari belgilangan O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismi bo‘lib, asosan uy-joy, savdo va maishiy xizmat ko‘rsatish binolari joylashgan, aholisining asosiy qismi qishloq ho‘jaligi va uning bilan bog‘liq bo‘lgan soxalarda band va soni ikki yuz kishidan ortiq bo‘lgan hudud.

Qadriyatlar - bu, subyekt, jamiyat, sinf, ijtimoiy guruhning hayot va ishning asosiy va muhim maqsadlari to‘g‘risidagi, shuningdek, ana shu maqsadlarga erishishning asosiy vositalari haqidagi tasavvurlaridir.

O‘zbekiston Respublikasi hududida aholini joylashtirish bosh tarixi (sxemasi) - aholini joylashtirish tizimlarini rivojlantirish, tabiatdan foydalanish, hududlarni, umumdavlat ahamiyatiga molik muhandislik, transportga oid va ijtimoiy infratuzilmalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy maqsadlari va yo‘llarini belgilaydigan shaharsozlik hujjatlari.

O‘rtacha mahsulot - jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi.

Shahar va posyolka chizig‘i - aholi punkti yerlarning ularni yer fondining boshqa toifalaridan ajratib turadigan, shaharsozlik hujjatlarida belgilab qo‘yilgan tashqi chegarasi;

Shaharsozlik - aholi punktlarini, aholi punktlararo hududlarni rejalashtirish hamda qurishning ijtimoiy-iqtisodiy, qurilish-texnika, arxitektura-badiiy va sanitariya-gigiena va boshqa soxalarga oid yechimlarining yig‘indisini ta‘minlovchi nazariyasi va amaliyoti;

Shaharsozlik reglamenti - shaharsozlik faoliyatini amalga oshirishda aholi punktlari va aholi punktlararo hududlarning yer uchastkalari va o‘zga ko‘chmas mulk obyektlaridan foydalanishning aholi punktlari va hududlarni qurish qoidalari bilan belgilangan ko‘rsatkichlari va turlari yig‘indisi;

Shaharsozlik faoliyati - davlat organlari va yuridik shaxslar tomonidan hududlarni, aholi punktlarini rivojlantirishni shaharsozlik jihatidan rejalashtirish, yer uchastkalaridan foydalanish turlarini belgilash hamda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan binolar, inshootlar hamda boshqa obyektlarni loyihalashtirish, qurish va rekonstruktsiyasini amalga oshirish, binokorlik materiallari va buyumlarini ishlab chiqarish faoliyati;

Shaharsozlik hujjatlari - hududlarni, aholi punktlarini rivojlantirishni shaharsozlik jihatidan rejalashtirish to'g'risidagi hamda ularni qurish haqidagi, belgilangan tartibda tasdiqlangan hujjatlar;

Shahar - O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan nomi, maqomi va chegaralari belgilangan O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismi bo'lib, uy-joy binolari, ijtimoiy, ishlab chiqarish, transport, muhandislik va boshqa maqsadlardagi bino va inshootlar zich joylashgan, shuningdek o'ziga xos iqtisodiy, tarixiy, ilmiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan, aholisining asosiy qismi sanoat korxonalarida, davlat boshqaruvi tuzilmalarida, umumiy o'rta va oliy ta'lim, fan va madaniyat, moliya-bank tizimi muassasalarida band bo'lgan va soni o'n ming kishidan ortiq bo'lgan hudud;

Shahar posyolkasi - O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan nomi, maqomi va chegaralari belgilangan O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishining tarkibiy qismi bo'lib, uy-joy binolari, ijtimoiy, ishlab chiqarish, transport, ta'lim, muhandislik va boshqa maqsadlardagi bino va inshootlar joylashgan, shuningdek o'ziga xos sanoat yoki ilmiyahamiyatga ega bo'lgan, aholisining asosiy qismi sanoat korxonalarida, ilmiy va davlat boshqaruvi muassasalarida band bo'lgan va soni ikki ming kishidan ortiq bo'lgan hudud (tumanlarning ma'muriy markazi vazifasini bajaruvchi yoki aholining asosiy qismi band bo'lgan soxaga mutanosib ravishda sanoat, kurort, ilmiy, temir yo'l ho'jaligi, baliqchilik, tog'-konchilik, dala hovlilari posyolkalari);

Shaxsiy tajriba yig'ilishi - ishchi bir hil jarayonni ko'p takrorlashi natijasida olinadigan ustachilik va o'z ishlab chiqaruvchanligi oshishi.

Shaxsiy iste'mol - iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.

Emigratsiya - fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.

Ekstraversiya - (extra-tashqari) shaxsning shunday psixologik xususiyatlarini ko'rsatib beradiki, bunda shaxs o'zining qiziqishlarini tashqi omilga, tashqi obyektlarga qaratadi, ba'zan buni o'zining qiziqishlari, shaxsiy ahamiyatini pasaytirish hisobiga amalga oshiradi.

Erkin iqtisodiy hudud - bu ma'lum hududda chet el investitsiyalari erkin kirib kelishi va ularga nisbatan qator imtiyozlar belgilangan hududdir;

Erkin ishlatiladigan valyuta - to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'limida valyutaviy cheklashlar bo'lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.

Eksport - tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport salohiyati - milliy iqtisodiyotning jahon bozorlarida raqobatdosh bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda ularni jahon narxlari bo'yicha etarli hajmlarda eksport qilish qobiliyati.

Ekologik xavfsiz muhit - inson hayoti va salomatligiga salbiy ta'sir etuvchi zararlardan xoli bo'lgan hudud (kenglik).

Evristik mehnat - hammadan avval rahbarlar va mutaxassislarining mehnatidir, u ijodiy aqliy faoliyatining tabiati, ularning psixofiziologik mohiyatini to'liq darajada aks ettiradi.

Evristika (grek. hevriskop-topaman)-nazariy tadqiqot va haqiqatni izlashning uslubiy qoidalari haqidagi mantiqiy usullarning yig'indisi.

Erkin industrial-iqtisodiy zonasi – jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish

Energetika - energiyaning har xil turlarini hosil qilish, ularni bir turdan ikkinchi turga o'zgartirish, muayyan masofaga uzatish va yetkazib berish, ulardan barcha sohalarda foydalanishni hamda shular bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan fan va texnika sohasi.

Yuksalish - iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Yumshoq valyuta- xalqaro miqyosda to'lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya'ni tashqi konvertirlikka ega bo'lmagan valyutalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. «O‘zbekiston» NMIU. 2017 y.
2. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, A-harfi. T.:Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. B.149.
3. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni – O‘RQ-529-son, 2019 yil 13 mart – Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida <http://lex.uz/ru/docs/4238830>
4. O‘zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni hamda “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2018 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2017 yil 22 dekabr.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2018 yil 28 dekabr.
7. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 488 b.
8. Mirziyoev Sh.M.Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidaci bo‘lishi kerak. – Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 104 b.
9. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekistondavlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 56 b.
- 10.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-Farmonining 1-ilovasi «2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi». Lex.uz.
- 11.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-4053-son Farmoni, 2008 yil 18 noyabr.
- 12.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

13.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha sektorlar faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-4102-sonli Qarori.

14.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi «Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5614-sonli Farmoni.

15.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston respublikasi davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

16.O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish tartibi to‘g‘risidagi Qonuni.

17.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 iyundagi «Respublika bo‘ysunuvidagi shaharlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni.

18.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 martdagi «O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi faoliyatini takomillashtirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

19.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 yanvardagi «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

20.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 maydagi «Sanoat kooperatsiyasini yanada rivojlantirish va talab yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

21.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 iyo‘ldagi «Aholi bandligini ta‘minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

22.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 dekabrda «2017-2019 yillarda tayyor mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishning istiqbolli loyihalarini amalga oshirishni davom ettirish chora tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2698 sonli qarori.

23.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 1 fevraldagi «Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

24.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 fevraldagi «Yo‘l xo‘jaligini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

25.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 2017 yil 25 oktyabrdagi PQ-3356-son Qarori.

26.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 dekabrda «Eksportga ko‘maklashish va uni rag‘batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4069-sonli Qarori.

27.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mahalliy eksport qiluvchi tashkilotlarni yanada qo‘llab-quvvatlash va tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

28.O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasidagi nutqi. Manba: [O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti](http://lex.uz/ru/docs/3741863). 2017 yil 20 sentyabr.

29.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 oktyabrdagi «Meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3978-sonli Qarori.

30.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va uning eksport salohiyatini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori.

31.Prezidentining Qarori – PQ-3730-son, 2018 yil 18 may – Maishiy chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida <http://lex.uz/ru/docs/3741863>

32.Prezidentining Qarori – PQ-4291-son, 2019 yil 17 aprel – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-2028 yillar davrida O‘zbekiston Respublikasida qattiq maishiy chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida <http://lex.uz/ru/docs/4291729>

33.Prezidentining Qarori – PQ-3956-son, 2018 yil 3 oktyabr – Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida <http://lex.uz/ru/docs/3930219>

34.Vazirlar Mahkamasining qarori – 434-son, 2019 yil 27 may – O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta‘limni rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida <http://lex.uz/ru/docs/4354743>

- 35.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 dekabrda «Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo‘jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo‘yicha o‘rganishlar o‘tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to‘g‘risida»gi Qarori.
- 36.Regionalnaya ekonomika G‘ Pod red. G. Polyaka. – M.: Yuniti-Dana, 2013. – 464 s.
- 37.Fetisov G.G. Regionalnaya ekonomika i upravlenie: uchebnik. – M.: INFRA-M, 2012. — 416 s.
- 38.Samaruxa V.I. Regionalnaya ekonomika: uchebnoe posobiya. – Irkutsk Izdatelstvo BGU 2018.
- 39.Uglinskaya V.V. Regionalnaya ekonomika Uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov napravleniya podgotovki «Menedjment» G‘ Rubtsovskiy industrialno‘y institut. – Rubtsovsk, 2014. – 82 s.
- 40.Krutikov V.K., Arakelyan S.A., Dorojkina T.V., Kostina O.I., Fedorova O.V. K84 Regionalnaya ekonomika. Uchebno-metodicheskoe posobie. Kaluga: Izd-vo «Eydos», 2015. – 202s.
- 41.R.H Alimov, S.A Ganixo‘jaev., va boshqalar. Mahalliy iqtisodiyot va menejment– T: TDIU, 2004.
- 42.L.M Tashpulatova., Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati. – Toshkent. 2004.
- 43.A.E. Ishmuxamedov. «O‘zbekistrn milliy iqtisodiyoti». Darslik T., 2005y urdiev.
- 44.A.E.Ishmuxamedov, Z.A.Djumaev, Q.Jumaev «Makroiqtisodiyot» Darslik,T. 2005y
- 45.A.Soliev. O‘zbekiston geografiyasi (O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi). T.: «Universitet», 2014. B.26.
46. Lola A.M. Osnovo‘ gradovedeniya i teorii goroda. M.: Izd-vo:»KomKniga», 2005. Str.202.
- 47.Lappo G., Polyana P., Selivanova T. Administrativno territorialno‘e preobrazovaniya i razvitie aglomeratsiy. M.: Izdvo:»KomKniga», 2011. Str.123.
- 48.V. V.Tomilov, L.N. Semerkova . Marketing rabochey silo‘. M. 2004.S. 243.
- 49.S.Raxmonova. Bandlik siyosati va uning asosiy yo‘nalishlari. Iqtisod va moliya G‘ ekonomika i finanso‘ 2017, 7

- 50.Shodiev, Z.Yo‘ldoshev. Aholi turmush darajasini oshirishda mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo‘llari. stat.uz.
- 51.N.Zokirova. Milliy iqtisodiyotda mehnat resurslari mobilligi. biznes-daily.uz . 30.11.2018 | Nomer: №11(131)-2018
- 52.J. Sharipov Dunyo mamlakatlari va O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining rivojlanishida sanoatning o‘rni stat.uz.
- 53.D. Raximova, O. Xusanov. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas’uliyatini qayta ko‘rib chiqish hamda mustaqilligini yanada oshirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan Ilmiy-ommabop qo‘llanma. Toshkent «Ma’naviyat» 2019 y.
- 54.Rasulov T.S., Sharipov Q.B., “XXI asr: fan va ta’lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №3, 2018 yil.
- 55.Troitskiy V.A., Gizatullin X.N. Kontsepsiya ustoychivogo razvitiya: novaya sotsialno-ekonomicheskaya paradigma // Obhestvennoe nauki i sovremennost. 1998. №5. C. 124-130.
- 56.Munasingxe M., Kruz V. Ekonomicheskaya politika i okrujayuhaya sreda. Opit i vivodi. Publikatsii Vsemirnogo banka po problemam okrujayuhey sredi. Vip. 10. Vashington, okrug Kolumbiya, 1995.
- 57.Malo‘shev A.A., Solodkov N.N. Faktori, vliyayuhie na ustoychivost ekologo-ekonomicheskoy sistemi // –M.: №1(30). 2014. C. 129-135.
- 58.Munro D.A. Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living / D.A.Munro. – Gland, Switzerland. Retrieved on: 2009-03-29.
- 59.Akimova T.A., Xaskin V.V. Ekologiya. Chelovek – Ekonomika – Bio – sreda: Uchebnik dlya vuzov. -2-e izd., pererab. i dop.
- 60.Korchagina E.V. Analiz sovremennix podxodov k otsenke ustoychivogo razvitiya na urovne kompaniy // Problemi sovremennoy ekonomiki. –M.: MGE Ub 2008. №4(28).
- 61.Malo‘shev A.A. Praktika upravleniya ekologo-ekonomicheskoy sistemoy v Rossii i penzenskom regione // Obhestvenno‘e nauki. –M.: 2013. №4(28). C.215-216.
- 62.Xoxlova O.A., Budajanaeva M.Ts. Statisticheskaya otsenka kachestva razvitiya ekonomiki regionov Rossii / Prostranstvennaya ekonomika. –M.: 2010, №1. C. 133-146
- 63.https://forbes.uz/news/2020/06/10/newsid_217476
- 64.Osobennosti razvitiya regionalnoy politiki v Uzbekistane. 25.05.2017 | Nomer: №5(117)-2017

- 65.www.grandars.ru Osobennosti regionalnoy politiki.
- 66.www.biznes-daily.uz Regionalnaya ekonomicheskaya politika Uzbekistana v godo' nezavisimosti.
- 67.www.gazeta.uz Sem farmatsevticheskix SEZ sozdayutsya v Uzbekistane.
- 68.Doklad po tselyam razvitiya to'syacheletiya Uzbekistana 2015 god.
- 69.www.cer.uz Upor na malo'e goroda.
- 70.www.un.org Mejdunarodnaya migratsiya i denejnoe peregodo.
- 71.www.lex.uz- O'zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to'plami
- 72.www.stat.uz-O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasining rasmiy sayti
- 73.www.uzreport.com – biznes axborotlari portali.
- 74.www.eurasianews.com – Evro Osiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti.
- 75.www.vip.lenta.ru – Internet nashriyoti.
- 76.www.InternetNews.com– yangiliklar serveri.
- 77.www.xabar.uz/texnologiya/endi-qishloq-xojaligi-tizimi-ham-aqlli-boladi
- 78.www.uzexport.com – Uzbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.
- 79.www.ceep.uz – Uzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi xuzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti

Mundarija

Kirish	3
1-MAVZU. MINTAQAVIY IQTISODIYOT FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI, PREDMETI, OBYEKTI VA METODLARI	6
1.1.Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida shakllanishi, predmeti va obyekt.....	6
1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining vazifalari	10
1.3. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy tamoyillari va usullari	12
2-MAVZU. ISHLAB CHIQUVCHI KUCHLARNI JOYLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI.....	19
2.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil qilish.....	19
2.2. Ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etish shakllari	26
2.3. Hududiy mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlashtirish	36
2.4. Ishlab chiqarishni kuchlarini joylashtirishning klassik g'oyalari.....	43
2.5. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy omillari	52
2.6. O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning o'ziga xos xususiyatlari	58

3-MAVZU. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MA’MURIY-
HUDUDIIY TUZILISHI VA ULARNING MINTAQAVIY
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI 65

3.1. O‘zbekiston Respublikasining ma’muriy
hududiy tuzilishi 65

3.2. Davlat shakli tushunchasi, uning tarkibiy qismlari..... 67

3.3. Davlat tuzilishi va uning shakllari..... 73

3.4. Mamlakatda ma’muriy hududiy bo‘linishi masalalarini huquqiy
asoslari..... 80

3.5. Aholi punktlariga shahar maqomini berishning qonuniy
masalalari va shahar aglomeratsiyasi..... 83

4-MAVZU. MINTAQALAR TABIIY-RESURS SALOHIYATI VA
ULARNING HUDUDIIY TARAQQIYOTDA TUTGAN O‘RNI ... 92

4.1. Mintaqa tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari 92

4.2. Mintaqada mineral homashyo resurslari tushunchasi, uning
iqtisodiy ahamiyati va unda oqilona foydalanish muammolari..... 101

4.3. Mintaqa mineral resurslari va ulardan foydalanishning xozirgi
holati 103

5-MAVZU. MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT
RESURSLARI 111

5.1. Aholining tabiiy o‘shishning asosiy omillari. Aholining o‘shish
dinamikasi va demografik tendentsiyalar 111

5.2. Mintaqada mehnat bozori. Mehnat bozorini tartibga solishning xududiy asoslari, aholi bandligi va uni takomillashtirish yo‘llari... 119

5.3. Mintaqada mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo‘llari 129

5.4. Xalqaro mehnat resurslarining o‘ziga xos xususiyatlari ... 139

5.5. Mintaqa iqtisodiyotida mehnat resurslari mobilligi..... 144

6-MAVZU. MINTAQADA SANOAT TARMOG‘INI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIIY JIHATLARI 156

6.1. Mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishida sanoatning o‘rni..... 156

6.2. Mintaqada sanoat ishlab chiqarishning ijtimoiy ixtisoslashuvi 161

6.3. Strategik ahamiyatga sanoat tarmoqlarini mintaqa iqtisodiyotdagi ro‘li va sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish.... 173

7-MAVZU. MINTAQADA QISHLOQ XO‘JALIGINING HUDUDIIY IXTISOSLASHUVI 188

7.1. Qishloq joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va reliefi..... 188

7.2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining hududiy xususiyatlari va ixtisoslashuvi 192

7.3. ASK tushunchasi, tarkibi va uni boshqarish. Agrosanoat majmuasi siyosatdagi ustuvorliklar 197

7.4. Mintaqa qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayoni 208

7.5. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari 211

8-MAVZU. TRANSPORT, AXBOROT KOMMUNIKATSIYA
INFRATUZILMASINING MINTAQAVIY RIVOJLANISH

XUSUSIYATLARI 226

8.1. Mintaqada transport tizimining ahamiyati 226

8.2. Mintaqada transport tizimini isloh qilish muammolari
va vazifalari 231

8.3. Transport korxonalarini rivojlantirish istiqbollari..... 243

8.4. Axborot kommunikatsiya infratuzilmasining
rivojlanishi 248

9-MAVZU. O‘ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA, VA
MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O‘RTASIDAGI
VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEXANIZMI 253

9.1. Davlat hokimiyatining turli pog‘onalari o‘rtasida vakolatlarni
taqsimlashning vazifalari va tamoyillari va zaruriyatlari 253

9.2. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolat va mas’uliyati hamda
mustaqilligini yanada oshirish 258

9.3. Ijro hokimiyati tizimini optimallashtirish, ma’muriy islohotlarni
davom ettirish va davlat boshqaruvida zamonaviy menejment usullarini
keng qo‘llash 264

10-MAVZU: MINTAQAVIY IQTISODIY SIYOSAT 269

10.1. Mintaqaviy siyosat: kontseptsiya, turlari, obyektlar, subyektlar,
amalga oshirish mexanizmi 269

10.2. Xorijiy mamlakatlarda mintaqaviy siyosatning xususiyatlari	271
10.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari	274
11-MAVZU. MINTAQA MOLIYASI VA BUDJETLARARO MUNOSABATLAR.....	290
11.1. Минтақавий молия давлат молия тизимининг таркибий қисми.....	290
11.2. Mahalliy byudjetning funktsiyalari hamda mahalliy byudjet va nobyudjet fondlar	302
11.3. Ҳудудий молиявий воситаларнинг шаклланиш манбалари, маҳаллий бюджет, муниципал мулк ҳисобланувчи корхоналарнинг молиявий ресурслари	305
11.4. Byudjet subvensiyasi, byudjet dotatsiyasi, byudjet ssudasi. Mahalliy byudjet tushumlari va xarajatlari	306
12-MAVZU. MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH	312
12.1. Mintaqalar ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotini tartibga solishning maqsadi va vazifalari	312
12.2. Davlatning mintaqaviy siyosati va unda hududiy boshqaruv organlari faoliyati	317
12.3. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari va uslublari.....	327

12.4. O‘zbekistonda mintaqalarni rivojlanishini tartibga solish amaliyoti	331
---	-----

13-MAVZU. MINTAQALAR TARAQQIYOTINI PROGNOZLASH VA IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI.

13.1. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlash....	344
13.2. Mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vositalari	347
13.3. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini strategik rejalashtirish.....	350
13.4. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining tahlili.....	352

14-MAVZU: MINTAQALAR RAQOBATBARDOSHLIGI VA RAQOBAT USTUNLIGI.....

14.1. Mintaqaviy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni oshirishning nazariy asoslari va uni takomillashtirish yo‘llari.....	358
14.2. Raqobat muhiti va raqobatbardoshlikni aniqlash ko‘rsatkichlari	362
14.3. Hududlar raqobat ustunligini belgilovchi omillar.....	372
14.4. Mintaqaviy darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosat choralari bilan mintaqaning raqobatdoshligini oshirish	376

15-MAVZU. MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO‘PAYTIRISH YO‘LLARI.....

15.1. Tashqi iqtisodiy a'loqalarning mohiyati va uning nazariy jihatlarini	384
15.2. Mintaqa eksport hajmini ko'paytirishni huquqiy asoslari	396
15.3. Mintaqa iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish omillari. Qo'shma korxonalarini rivojlanishi.	404
15.4. Mintaqada tashqi savdo va uning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati va hozirgi holati.....	409
15.5. Mintaqada xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasida amalga oshirilgan ishlar.....	419
15.6. To'qimachilik sanoati - eksporti hajmini ko'paytirishning muhim omillaridan biri sifatida.....	429
15.7. Qishloq xo'jaligida eksport hajmini ko'paytirish istiqbollari.....	434
16-MAVZU: HUDUDLAR TARAQQIYOTINING EKOLOGIK JIHATLAR VA TABIATDAN FOYDALANISHNING MINTAQAVIY MUAMMOLARI	440
16.1. Ekologiya, tabiat, tabiiy resurs va tabiiy sharoit tushunchalarining iqtisodiy mohiyati hamda tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar.....	440
16.2. Tabiatdan foydalanishning me'yoriy-huquqiy asoslari va atrof-muhitni muhofaza qilishni ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini	451

16.3. Sanoat markazlaridagi atmosfera ifloslanish indeksi va uning dinamikasi hamda hududlarda biologik xilma-xillikni saqlab qolish yo‘llari 455

16.4. Statsionar manbalardan chiqadigan chiqindilar va harakatlanuvchi manbalarning atmosferaga havosiga ta’siri 463

MINTAQAVIY IQTISODIYOT FANIDAN TEST SAVOLLARI 469

GLOSSARIY 503

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI 525

O`quv – uslubiy nashr

**A.BURXANOV, O.SATTORQULOV, G‘.BERDIYEV,
D.ESHPULATOV**

MINTAQAVIY IQTISODIYOT

Nashiriyot muharriri: M.Yuldasheva

Musahhiha: Sh.Muqimova

Texnik muharrir: B.Yakubov

«Ziyo nashr-matba»

Nashriyoti

Manzil: 120100 Guliston sh., O`zbekiston

ko`chasi 8 uy. Tel: (67) 227-63-09

Nashriyot lisenziyasi № 880921, 14.08.2020 y.

Bosishga ruxsat etildi 08.01.2021 y.

Qog`oz bichimi 60x84 1/16. Ofset qog`ozi

Times New Roman garniturasini. Hisob nashriyoti tabog`i

34,0. Shartli bosma tabogi 33,75. Adadi 10.

Buyurtma № 897. Bahosi kelishilgan narxda

«Sirdaryo Print»

Ma`suliyati cheklangan jamiyatida chop etildi.

Manzil: Sirdaryo sh., O`zbekiston ko`chasi 92 uy.

